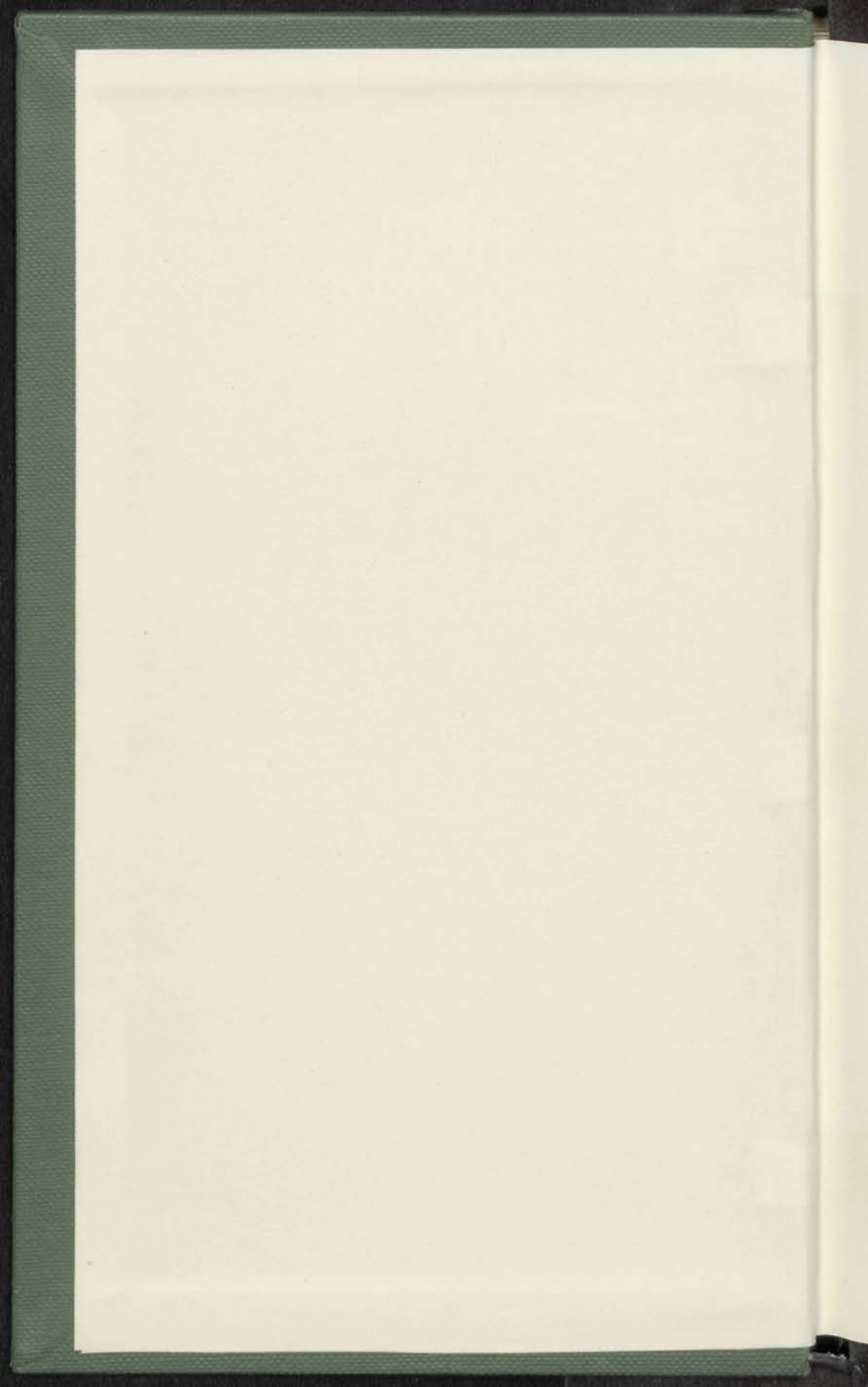
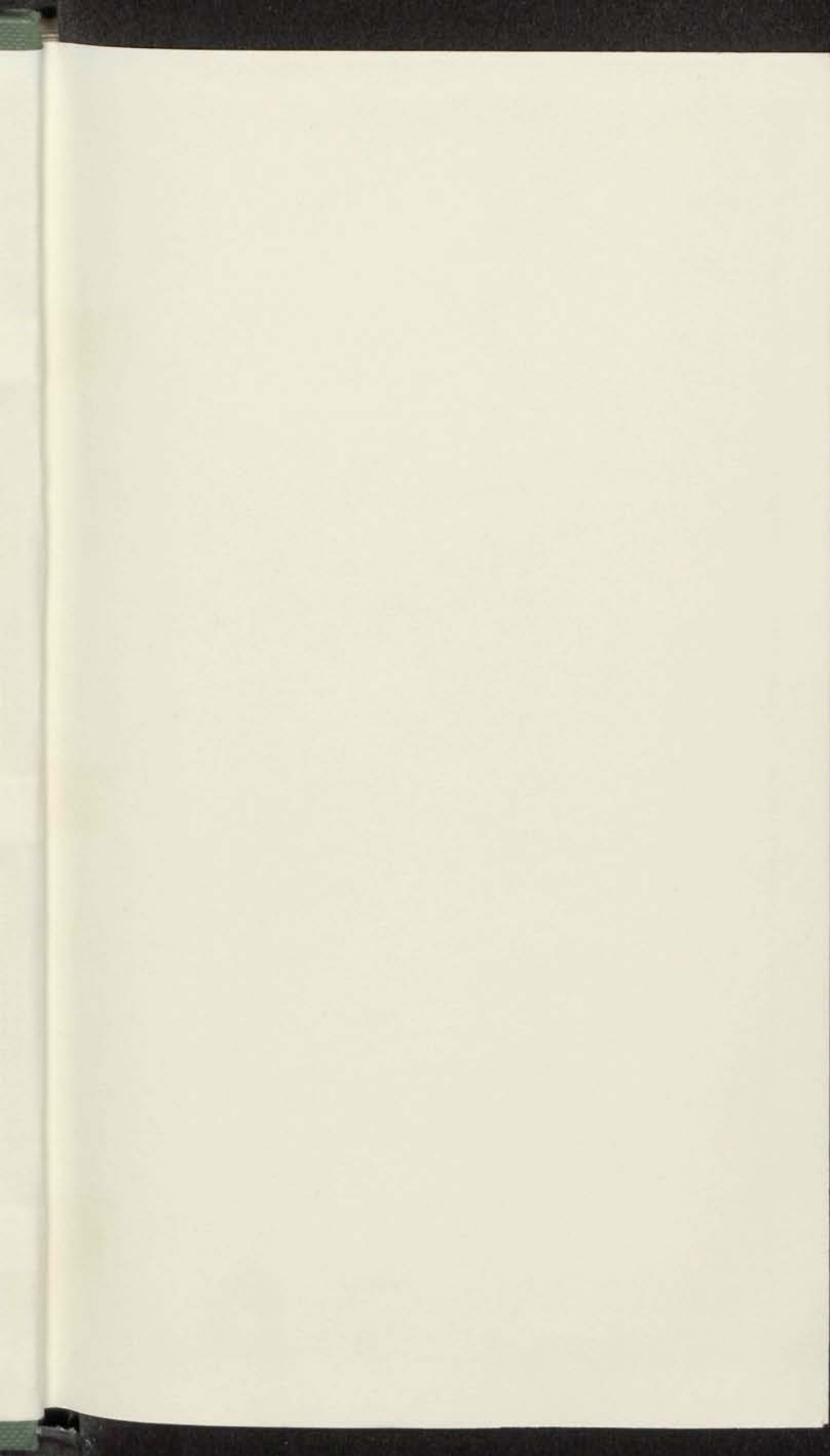
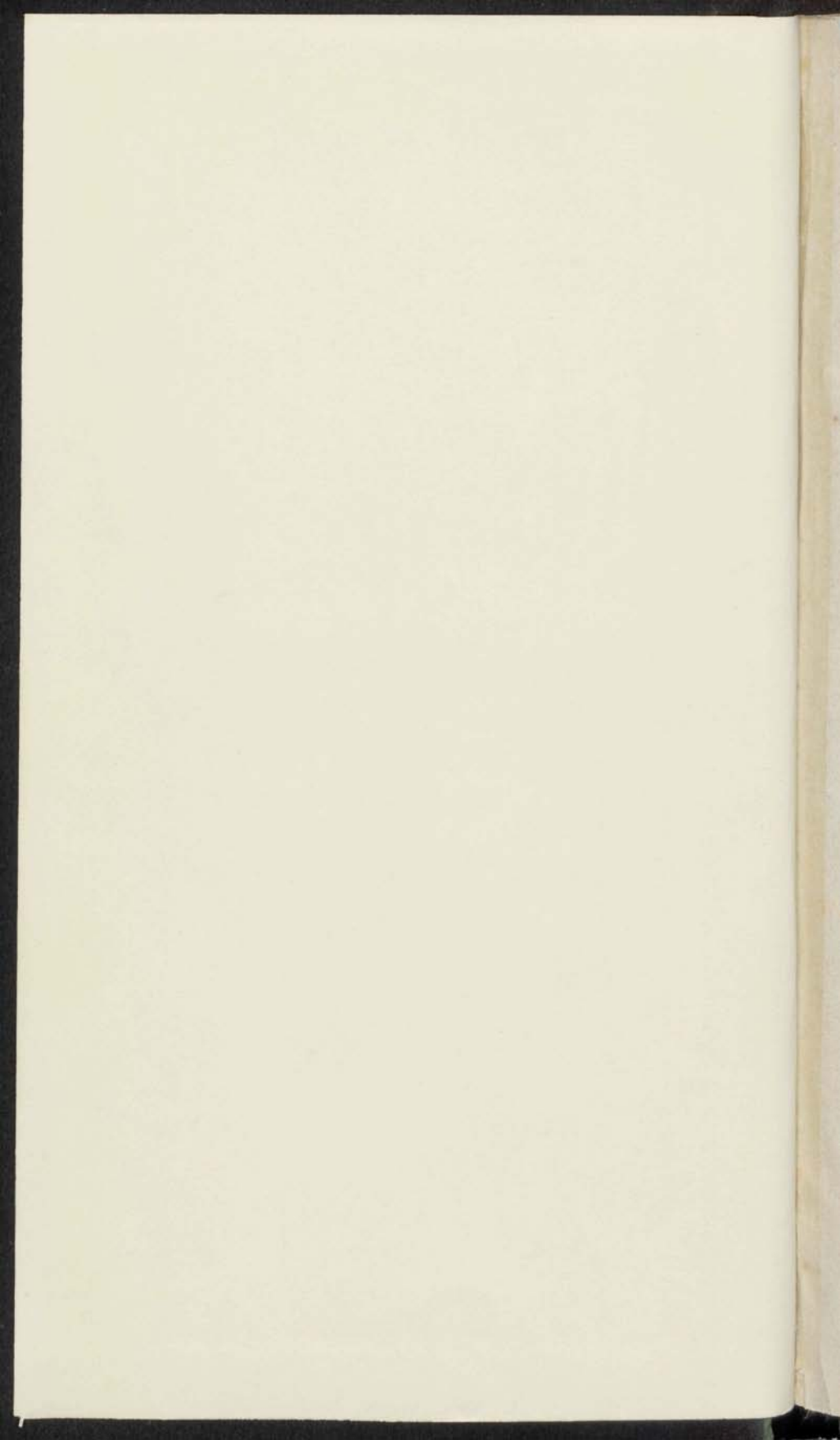

oft
e
en
nde

9

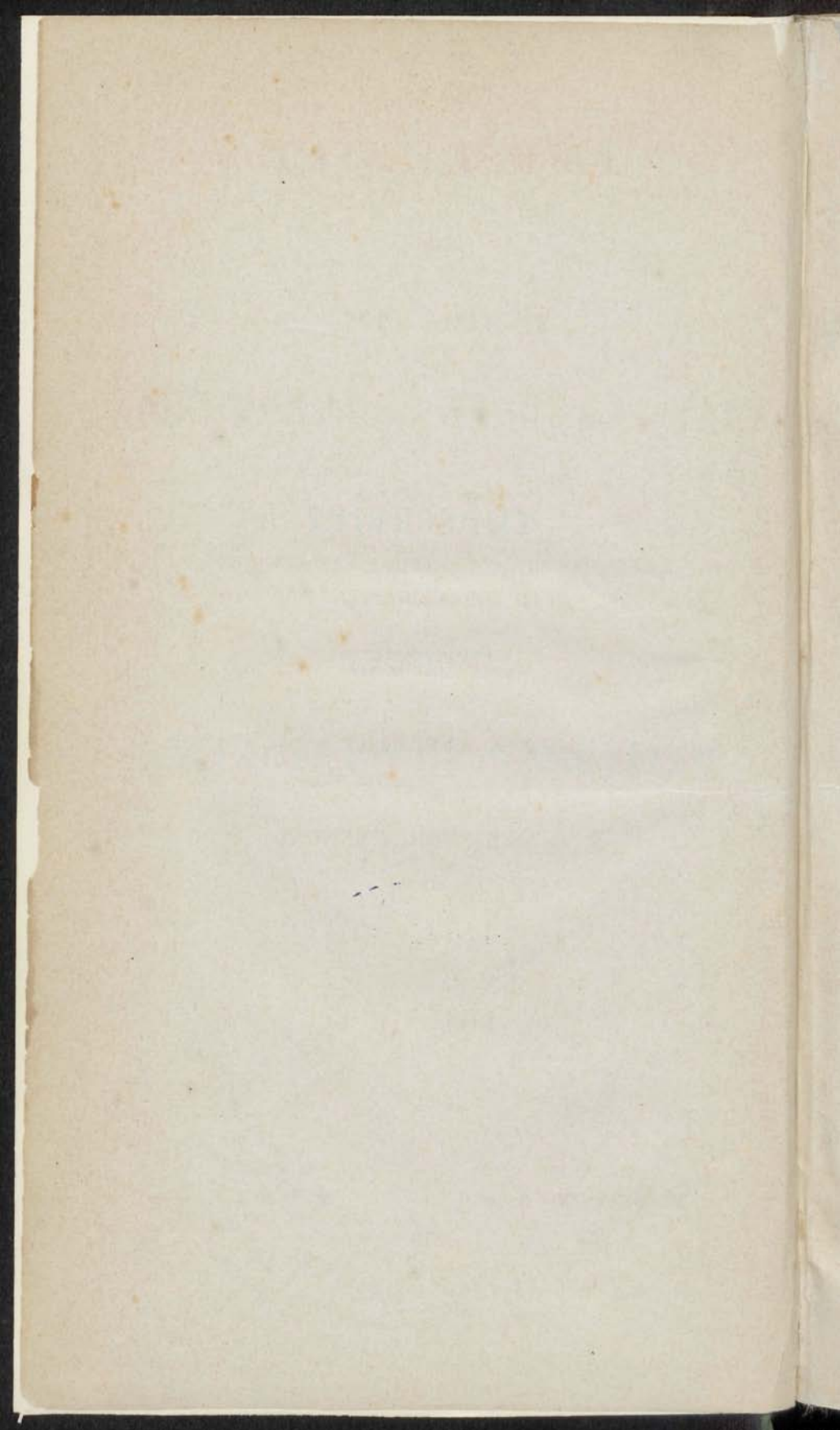
1

TIJDSCHRIFT

VOOR

INDISCHE

TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE.

TIJDSCHRIFT
VOOR
INDISCHE
TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE,

UITGEGEVEN DOOR HET

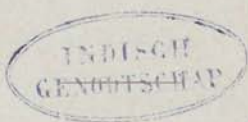
BATAVIAASCH GENOOTSCHAP VAN KUNSTEN
EN WETENSCHAPPEN.

ONDER REDAKTIE VAN

J. E. ALBRECHT.

EN

K. L. VAN SCHOUWENBURG.

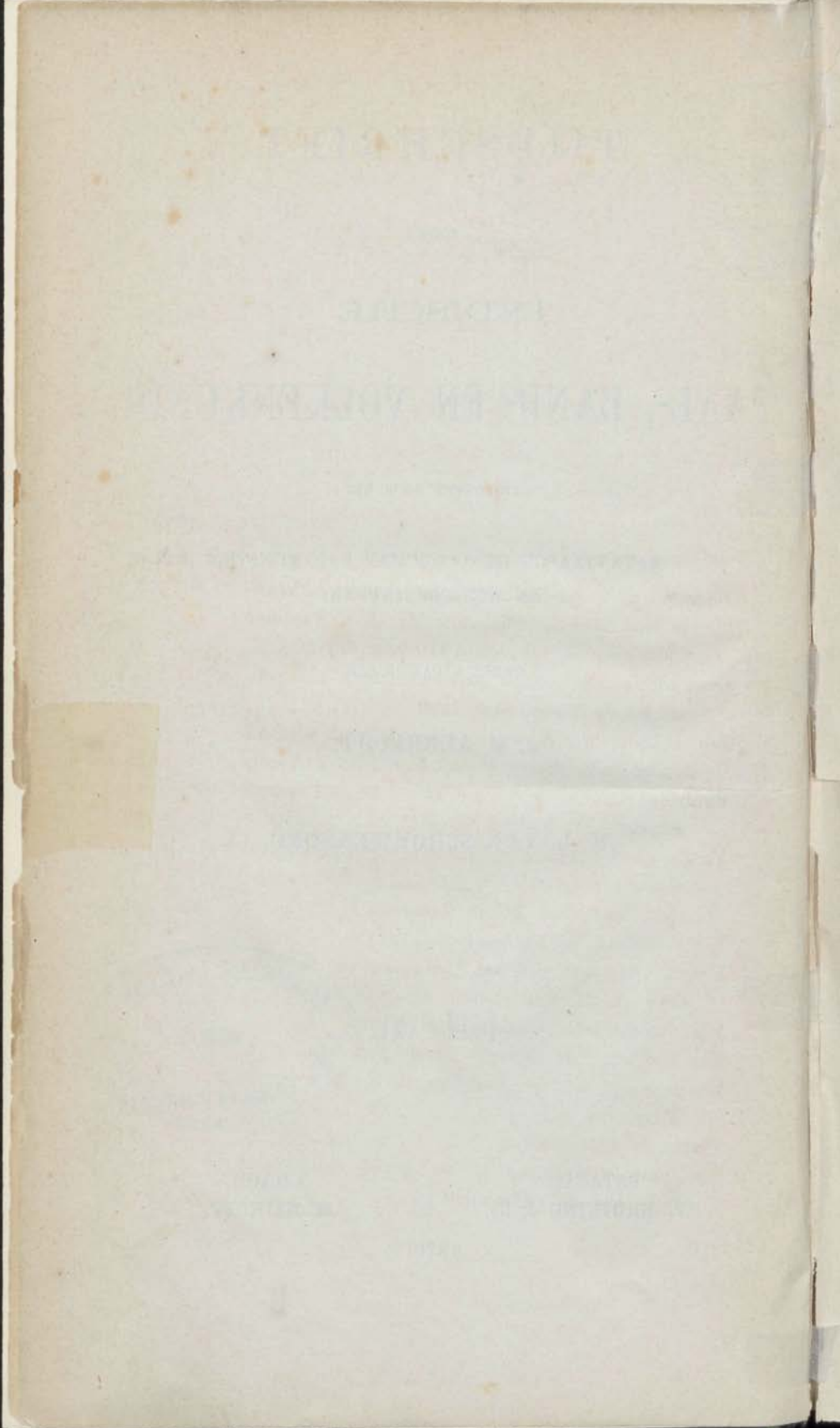
DEEL XXV.

BATAVIA,
W. BRUINING & Co.

's HAGE
M. NIJHOFF.

1879.

INHOUD

VAN HET

VIJF EN TWINTIGSTE DEEL.

	BLADZ.
Bijdragen tot de geschiedenis van het inlandsch onderwijs in Nederlandsch Indië, door Mr. J. A. VAN DER CHIJS (vervolg van deel XVI bladz. 80)	1
Geschiedenis van eenige gouvernementeele inlandsche scholen op Timor, door IDEM	52
Een en ander over de wajang, door Ch. TE MECHELEN	72
De Rambai en Sebroeang Dajaks door J. C. E. TROMP	108
Facsimile van een tweetal beschreven koperen platen, afkomstig uit Bandjar Negara.	120
Verslag eener reis naar de Noë-mina rivier en aangrenzende landstreken, gelegen aan de Zuid-oostkust van Timor, door ECOMA VERSTEGE	121
Een Palembangsche piagëm.	127
Vragen ter opheldering van Oud-Javaansche woorden, door Dr. H. NEUBRONNER VAN DER TUUK	132,329,432
Lijst van Atjehsche woorden, door J. DIAS	140
Een brief van Prins Maurits aan den Sultan van Atjeh.	162
Eenige dagen het desaleven méegeleefd, door Ch. TE MECHELEN	165,256
Vragen en mededeelingen	196,565
Een nieuw genootschap op het gebied van Indische taal- land- en volkenkunde	215

Beschrijving van de Hindoe oudheden te Mocara Ta- koes, XII Kotta Kampar, door G. DU RIJ VAN BEEST HOLLE (met een plaat)	217
Hoe de Compagnie soms met inlandsche regenten han- delde, medegedeeld door Mr. J. A. VAN DER CHILS.	221
Het schoolonderwijs onder de Chineezen op Java, door J. E. ALBRECHT.	225
Naar aanleiding van R. VAN ECK's „Een eerste proeve van een Balineesch woordenboek”, door Dr. H. NEUBRONNER VAN DER TUUK.	242
Inlandsche plantennamen, door Dr. R. H. C. C. SCHEF- FER.	319
Proeven van West-Sumatraansch Maleisch, door J. HAB- BEMA	337
Een en ander van het oude Batavia, door J. F. G. BRUMUND.	362
Menangkabausche spreekwoorden, door J. HABBEMA .	417,538
Verscheidene verhalen omtrent het bijgeloof van de Ma- leiers in het land Minangkabau, door J. L. VAN DEN TOORN	441
Het laatste overblijfsel van Djakarta, door Mr. J. A. VAN DER CHILS.	460
Beschreven metalen plaatjes van de desa Pasindoer afd. Ledok (Bagelen), door K. F. HOLLE (met plaat).	464 v
Over de feesten, die in gebruik zijn bij de Maleiers van de Bovenlanden, vertaald door J. L. VAN DEN TOORN.	466
Woordenlijst van de talen van Engano, Mentawai en Nias, door J. A. C. OUDEMANS.	484
Eenige Maleische wajangverhalen toegelicht door Dr. H. NEUBRONNER VAN DER TUUK.	489
Over de spreekwoordelijke uitdrukkingen bij de bewo- ners van de Padangsche bovenlanden, door J. L. VAN DEN TOORN	553
Errata	576

BIJDRAGE
TOT DE
GESCHIEDENIS
VAN HET
INLANDSCH ONDERWIJS
IN
NEDERLANDSCH-INDIË
DOOR

Mr. J. A. VAN DER CHIJS.

(Vervolg van Deel XVI, bladz. 80.)

~~~~~
Het inlandsch onderwijs in de residentie
Timor in 1871.

ROTTI.

Het inlandsch schoolonderwijs op het eiland *Rotti* is aan zeer vele wisselingen onderhevig geweest. Nu eens was dat eiland als met scholen overdekt en dan weder zocht men er te vergeefs naar eene school; nu eens was het schoolwezen aldaar eene Regeringszaak, dan weder werd het eene particuliere onderneming om later op nieuw eene Regeringszaak te worden.

Het oudste bericht omtrent de Rottinesche scholen, dat ik heb kunnen vinden, dagteekent van het jaar 1756 en is vervat in

een brief van den Koepangschcn predikant, *C. M. Walstorff*, gerigt aan den Gouverneur-Generaal *J. Mossel*, volgens welk schrijven te dien tijde alle negorijen op Rotti eene school rijk waren.

De O. I. Compagnie schijnt aan die scholen nagenoeg niets ten koste te hebben gelegd. Want de schoolgebouwen werden toen, evenals nu, door de bevolking opgerigt en de onderwijzers werden in de 18^e eeuw door de radja's, zooals 't heette, maar eigenlijk door den kleinen man onderhouden, evenals nu nog de onderwijzers bij de zoogenaamde kampongscholen op Rotti. De verstrekking van eenige Maleische bijbels en psalmboeken, welligt niet eens gratis, schijnt nagenoeg alles geweest te zijn, wat de O. I. Compagnie voor die scholen heeft gedaan, zoodat men, in weerswil van gemis aan berigten ter zake, gerust mag aannemen, dat 't met die scholen allertreurigst was gesteld. Van tijd tot tijd kwamen predikanten op Rotti om te doopen en lidmaten aan te nemen, maar deze geestelijken gaven zoo weinig onderrigt, „dat het mogelijk beter ware,” schreef *Mr. W. van Hogendorp* in 1778, „hen [de Rottinezen] te laten „in eene volkomene onwetenheid” (1).

Op een „Algemeenen Staat der scholen in Neerlandsch-Indië, „zoo als zig dezelve bevonden op den 31^{en} Augustus 1779,” — de oudste van die scholen bekende, hoezeer nog onuitgegeven statistiek, — komen „ten eilande Rotti” vier scholen voor, t. w.

	in de negorij	Termano	met	35	leerlingen.
„	„	Thie	„	187	„
„	„	Lolie [Lôle]	„	70	„
„	„	Timo	„	53	„

totaal 345 leerlingen.

Omstreeks het begin dezer eeuw was van de zoogenaamde Compagnie's scholen op Rotti niets meer te vinden.

Nadat gedurende ruim twintig jaren geen Christenleeraar Koepang had bezocht, kwam aldaar in 1819, op uitnoodiging van

(1) Verhandelingen Bataviaasch Genootschap, III, 422 (3de druk).

den Resident *Hazaart* de zendeling *R. le Bruijn*, aan wien het allengs gelukte op Rotti weder 5 scholen op te rigten (¹).

Het noodige geld voor deze scholen bekwam *le Bruijn* door zoogenaamd vrijwillige bijdragen van de Rottinesche radja's tot een door hem opgericht schoolfonds ten bedrage van $\pm f$ 700 's jaars. Vele moeilijkheden werden met de inning dier bijdragen ondervonden, waarom de Resident van Timor, *Spanoghe*, aan de Rottinesche radja's verbood verder deel te nemen aan het schoolfonds. Eershalve ontsloeg hen dientengevolge het hulp-zendinggenootschap te Koepang (praeside *le Bruijn*) van hunne belofte ten aanzien van jaarlijksche contributiën aan het schoolfonds.

In 1829 overleed *le Bruijn* en werd te Koepang als zending vervangen door *Ter Linden*, die korten tijd na zijn optreden als zoodanig aan het hoofdbestuur van het Javaasch medewerkend zendinggenootschap te Batavia een brief schreef, „vervuld met kommerlijke bedenkingen wegens het aanstaand verval der inlandsche scholen in de residentie Timor, „indien in het onderhoud van derzelve meesters niet eenigermate van gouvernementswege voorzien werd.” De Regering betaalde namelijk wel de inlandsche onderwijzers op de Ambonsche eilanden met f 6, f 8 à f 10 's maands, maar niet hunne collega's op de Timorsche eilanden. Op voorstel van bedoeld hoofdbestuur besloot daarop de Regering bij resolutie van 4 September 1829, N°. 9, aan 16 inlandsche schoolmeesters te Timor (*sic*) toe te leggen ieder eene toelage van f 6 's maands, welk besluit echter op Rotti nimmer toegepast schijnt te zijn.

Ter Linden overleed reeds in 1832 en kon dientengevolge voor het onderwijs niet veel doen, maar zijn opvolger *Heijmering* bragt in 1837 weder eene school op Rotti en wel in de negorij Lando tot stand, geholpen door den Resident van Timor, *D. W. van der Dungen Gronovius*, waarna allengs meer scholen

(¹) De Oosterling, II, bladz. 14 en 35.

volgden, zoodat Rotti in 1842 niet minder dan 10 scholen rijk was. Ook vestigden zich voor korteren of langeren tijd eenige zendelingen op Rotti, die zich met de scholen bemoeiden.

De leermiddelen waren inmiddels door de zorg van de zendelingen *le Bruijn* en *Heijmering* vermeerderd, maar volgens mijne bescheiden meening niet verbeterd, — zij 't slechts, omdat de door die zendelingen, grootendeels uit het Hollandsch, vertaalde schoolboeken (eigenlijk tractaatjes) vervat zijn in eene, niet alleen voor den Rottinees, maar voor elken oningewijde in het Bijbelsch-Maleisch onverstaanbare taal. Eene opgave van de titels dier boeken, welke door de zendelingen slechts tegen betaling verstrekt werden, wordt hierachter als bijlage aangetroffen.

De onderwijzers werden toenmaals (1837—1851) uitsluitend door het zendelinggenootschap bezoldigd, hetgeen daarin van Regeringswege werd tegemoet gekomen door den afstand van het was, dat de Rottinezen verplicht waren aan de Regering te leveren (¹). Deze aangelegenheid moet, naar mij is medegedeeld, bij een gouvernementsbesluit geregeld zijn, maar wijl ik dat besluit niet heb kunnen vinden, heerscht deswege eenige onzekerheid. In April 1843 vernietigde een hevige orkaan nagenoeg alle bijen op Rotti, ten gevolge waarvan de levering van was, dat vroeger in gunstige jaren eene waarde van circa f 2000 had, voor de bevolking uiterst moeilijk werd. De Inspector van het Nederlandsch Zendelinggenootschap, van *Rhijn*, schafte daarom tijdens zijn verblijf op Rotti den 11^{den} Julij 1857 de bewuste levering af.

Met het jaar 1851 begon een nieuw tijdperk van achteruitgang voor het schoolonderwijs op Rotti, doordien het zendelinggenootschap, zooals 't heette, wegens de destijds gebrekkige en ongeregelde communicatie met Java zijne missie op Rotti introk. Alle scholen vervielen dientengevolge, behalve

---

(¹) Het genootschap betaalde ook het tractement van den Posthouder, die voor het geregeld ter schole komen der kinderen en voor de inning van het was te zorgen had.

die te Lólè, Bilba en Ringgo, welke de radja's dier plaatsen, zoo goed mogelijk, doch desniettemin op hoogst gebrekkige wijze aan den gang hielden. De leermiddelen waren de boeken, enz., welke de zendelingen hadden achtergelaten, en de onderwijzers ontvingen sedert Julij 1851 in producten een schamel tractement (*soesoen*) van de radja's.

Het was niet belangstelling in het onderwijs, noch zorg voor het heil hunner ondergeschikten, welke de radja's van Lólè, Bilba en Ringgo scholen in stand deden houden, maar alleen de zucht om zich daardoor bij de „*Mai-Bapa* (ouders) *Kompani*” (het Gouvernement) aangenaam te maken. Deze was ook eene van de redenen, waarom zij en andere radja's later kampong-scholen hebben opgerigt.

In dien fatalen toestand vond Ds. *Buddingh* bij zijne inspectie in 1855 de overblijfselen van het vroegere zendingswerk op Rotti.

Eigenmagtig had de Resident van Timor, Jkhr. *F. van Capellen*, reeds last gegeven om de scholen te heropenen, maar het was gemakkelijker zoodanig ijdel bevel uit te vaardigen, dan het te doen naleven. Er waren op Rotti geen meesters, geene schoolgebouwen, geene leermiddelen meer; hoe zouden dus de Rottinezen aan zoodanig bevel gevolg geven?

Buddingh begreep, dat de Regering moest helpen; maar in plaats van voorstellen in te dienen, geschikt om het schoolwezen op Rotti op eene behoorlijke wijze in te rigten, bepaalde hij zich tot het voorstel om de 18 scholen, welke vroeger op Rotti hadden bestaan (ten regte 10) weder op te rigten, — d. w. z. de zelfbesturende radja's te gelasten 18 schoolgebouwen, 18 onderwijzerswoningen, tafels, banken, enz., enz., te doen maken, — de onderwijzers uit 's lands kas te bezoldigen en eenig geld tot aankoop van leermiddelen beschikbaar te stellen.

Hiermede meende hij voor het Rottinesche schoolwezen genoeg gedaan te hebben. Vanwaar de schoolmeesters moesten komen, welke leermiddelen gebruikt zouden worden, enz., enz., zulks liet hij aan anderen en het toeval over.

De Regering verleende alsnu bij besluit van 8 Mei 1857, No. 4, magtiging tot de wederoprigting van 18 scholen voor inlandsche christenen op Rotti; tot de bezoldiging van de onderwijzers bij die scholen uit 's lands kas met f 4380 's jaars; en tot de beschikbaarstelling van eenig geld tot aankoop van leermiddelen, welk geld in 1862 een weinig vermeerderd is (1).

Ten gevolge van evengenoemd besluit verzezen allengs weder scholen op Rotti. In December 1857 waren reeds in werking de scholen te Dengka, Ti, Dioe, Bilba, Oipau, Ringgo, Lando en Korbafo. In 1860 klom het aantal scholen tot 15 door de toevoeging van scholen te Baä, Oinalè, Kèka, Talai, Lelenoek, Termano en Lôlè, maar eerst in 1861 werd haar aantal voltallig.

Het grootste bezwaar lag in het vinden van onderwijzers, die eigenlijk in het geheel niet te vinden waren. Men behielp zich echter met hetgeen men opsporen kon, ten gevolge waarvan totaal ongeschikte sujetten aan het hoofd van scholen werden geplaatst.

Die scholen bestaan nog heden ten dage en zijn sedert 1861 vermeerderd met zoogenaamde kampongscholen, d. w. z. scholen in kampongs buiten de hoofdnegorijen van de 17 radjaschappen, waarin Rotti tegenwoordig verdeeld is, opgericht en onderhouden op last van de radja's, deels ten gevolge van aandrang van zendelingen, deels uit naijver onder de radja's onderling, deels uit de zucht dier radja's om aan de Regering, die zij zich als eene liefhebster van scholen voorstellen, te behagen, — derhalve gemeentescholen, waarmede de Regering tot nog toe nagenoeg geene bemoeienis heeft.

Betrekkelijk veel mutatie heeft onder die scholen plaats

---

(1) Aangezien voor de geheele residentie Timor eene som tot aankoop van leermiddelen is aangewezen, kan moeilijk gezegd worden, hoeveel daarvan aan Rotti ten goede komt. Toen de Subcommissie van onderwijs te Koepang in 1862 verzocht die som tot f 1000 's jaars te verhoogen, adviseerde de Hoofdc commissie van onderwijs slechts f 500 toe te staan.

gehad, omdat haar bestaan of verdwijnen hoofdzakelijk afhing van de luimen van een radja.

Ik heb dientengevolge in April 1871 op Rotti gevonden de onderstaande scholen:

Rijken.	Negorij- of gouverne- mentsscholen.	Kampung- of gemeente- scholen.	Aantal leerlin- gen volgens de schoollijst.	Gemiddeld aan- tal der dagelijks opgekomen leer- lingen.	Aanmerkingen.
Baä	Baä	"	119	± 50	
Lelain	Lelain	"	50	12—20	
Dengka	Dengka	"	120	40—70	
"	"	Inak	70	20—30	
"	"	Gonggo	45	15—20	
Oinale	Oinale	"	118	50—60	
"	"	Fedo	30	14—18	
Dèla	Dèla	"	80	20—30	
Ti	Ti	"	184	± 60	
"	"	Engang	59	± 40	
"	"	Okènèka	55	± 30	
Lòlè	Lòlè	"	200	60—100	
"	"	Koeli	112	20—30	
"	"	Toeaboena	100	30—50	
Kéka	Kéka	"	114	40—50	
Talai	Talai	"	104	20—40	
Bokai	Bokai	"	41	13—17	
Lelenoek	Lelenoek	"	46	12—15	
Dioe	Dioe	"	87	30—50	
Bilba	Bilba	"	166	60—90	
"	"	Oi-oeloc	119	40—60	
"	"	Oi-Soeti	32	16—20	
Oipau	Oipau	"	101	70—80	
"	"	Batoe-Sodan	51	± 30	
Ringgo	Ringgo	"	220	100—115	
"	"	Hoeroe-oin	39	10—25	
"	"	Ni-i-oin	21	10—15	
Lando	Lando	"	109	25—50	
Korbaffo	Korbaffo	"	114	40—70	
"	"	Bioek	110	30—50	
"	"	Soe-oe-hoe	90	30—60	
Termano	Termano	"	193	70—100	
"	"	Sosédalé	100	?	
"	"	Baudalé	78	± 30	
Totaal	18 scholen	16 scholen	3277	—	

Al deze scholen gelijken op elkaar als twee druppelen water zoodat 't onnoodig is ze ieder afzonderlijk te beschrijven. Wan-

neer men één daarvan heeft gezien, kan men zeggen ze alle gezien te hebben. Slechts het grooter of kleiner aantal leerlingen en de meerdere of mindere geschiktheid van den onderwijzer maken eenig, maar in het wezen der zaak niets afdoend verschil. De kampongsholen zijn in alle opzichten nog gebrekiger dan de negorij- of gouvernementsscholen.

De schoolgebouwen zijn overal ruwe loodsen, rustende op weinig of in het geheel niet behakte boomstammen. Eene omwandling van *bèbak* (bladstelen van den gewang-palm) is tusschen de buitenste rij palen aangebragt, maar reikt niet tot aan het dak, zoodat licht en lucht van alle zijden kunnen binnendringen. Het dak is van *roempoet ji* (alang-alang) of van gewang-bladeren. De vloer is, zooals de natuur die heeft gemaakt.

Hoe weinig oogelijk die schoolgebouwen ook zijn, toch kunnen zij voor het daarmede beoogde doel vrij wel gebruikt worden. Ook zijn zij vooralsnog in harmonie met de huizen en hutten, welke men op Rotti aantreft. Zij zijn ondoelmatig voor het ophangen van kaarten, schoolprenten, enz., waartoe de lage omwandling geene gelegenheid oplevert.

Bij den ingang van de meeste scholen zag ik eene gong hangen, waarop geslagen werd om de schooljeugd bij elkaar te roepen. Eene kleine metalen klok deed dezelfde dienst bij een paar andere scholen.

Aangezien nagenoeg alle schoolgebouwen ook als kerk gebruikt worden, vindt men daarin geregeld een preekstoel, die er meestal allereurieuust uitziet.

Minder doelmatig dan de schoolgebouwen, ja in de meeste scholen totaal ongeschikt, is het meubilair. Nergens zag ik nog zulke lompe, onbruikbare tafels en banken; en meermalen kon ik niet begrijpen, hoe iemand op zulke tafels kon schrijven of op zulke banken zitten. Geen schaaft heeft ooit dat meubilair glad gemaakt en een spijker zal men in alle schooltafels en banken van Rotti te vergeefs zoeken. Ik vond tafels, waarvan de pooten uit vier boomtakken en het blad uit

ruwe, nevens elkaar gelegde latten, verkregen door het splijten van een toek-boom, bestonden. In een paar scholen zag ik schuinsche tafels, maar, aangezien men geene latten daaraan wist te bevestigen, had men eene zeer dikke plank uitgekapt, zoodanig dat aan het onderende eenig hout was overgebleven, waartegen papier en boeken konden rusten. Het zou der moeite waard zijn eene dergelijke tafel als eene curiositeit in een museum van nijverheid te bewaren.

De Rottinees zelf is niet bij magte hierin verbetering aan te brengen, want zijne timmerkunst staat daartoe nog op te lagen trap. Hij kan slechts op eene gebrekkige wijze met *taka* (kleine bijl) en *parang* (kapmes) omgaan. Banken en tafels zijn voor zijn timmermanstalent veel te fijne zaken om die, zelfs eenigermate, behoorlijk te kunnen vervaardigen.

Een merkwaardig contrast met het overige schoolmeubilair vormen de schoolborden op ezels, welke in 1864 of 1865 van Batavia naar Rotti zijn gezonden en in 1871 over het algemeen nog in goeden staat verkeerden. In 1869 zijn die borden op last van den Resident van Timor door een opzigter van den waterstaat op nieuw geverfd. De schoolmeesters hebben middelen uitgedacht om die borden, zonder aanwending van verf, daar zij die niet bezitten, zwart te maken, t. w. met gebrande klapperschillen, met het sap van zekeren boom (*pohon kaak*) en met andere verfstoffen. Die wijze van zwart maken is echter zoo gebrekkig, dat desniettemin de borden geregeld eenmaal 's jaars van landswege moeten worden geverfd. Slechts éénmaal, hoogstens tweemaal, kan men een op Rottinesche wijze zwart gemaakt bord gebruiken, want de kleurstof blijft aan alles hangen, wat met het bord in aanraking komt.

Op enkele plaatsen heb ik in de scholen een voorwerp aangetroffen, dat als kast tot berging van leermiddelen gebruikt werd. Het geleek echter meer op eene ruwe, overeind staande doodkist, dan op eene kast.

De leermiddelen, welke in 1871 in de Rottinesche scholen gebruikt werden, bestonden uit een 13tal Maleische boekjes,

uit schrijffvoorbeelden, een weinig papier, schrijffplanken van *kajoe diditè* (eene witte en tamelijk zachte houtsoort), leien, griffels, stalen en veerenpennen, inkt (zoowel Europesche als door Rottinezen met behulp van *tauik* (indigo) of van *dawn do-doa* (dôtô) gemaakte), een weinig krijt, eenige potlooden, slechte, van bamboe gemaakte linialen, op linnen geplakte, doch niet verniste mappe-mondes van *von Sydow* en, in vijf scholen, wereldglobes.

De boeken waren de navolgende:

- a. Barang hhikajat deri dalam perdjandjian lama dan baharuw;
- b. Barang hhikajat jang terlebeh berguna deri dalam Elkitab;
- c. Roskott, kitab pembatjaän;
- d. Tjeritera torat dan indjil;
- e. Graafland, kitab batja akan manusija, binatang, l. 1.;
- f. Bahwa ini kitab pada menjataken deri hal djenis-djenis elmoe kapandajan orang Airopa;
- g. Ini hhikajat sa-orang kanakh^r, bernama Henri serta denggan pengasohnja;
- h. Tjonto ^r hhisab, no. 1—4;
- i. Gonggrijp, ilmoe hitoengan;
- j. Tjonto ^r hhisab guna sekalijen anakh jang hendakh beladjar hitongan akan bilangan^r perpoelohan dan perbahagi-bahagian bijasa;
- k. Kitab midras awleh H. Wester;
- l. Kitab hedja dan batja, no. 1—3;
- m. Ini kitab pada menjataken dari pada permoeleolan beladjar mengedja dan membatja soerat ^r Malajoe.

Van deze boeken, althans van de meeste, was een tamelijk voldoende voorraad in de Rottinesche scholen voorhanden. Ook bewaarde de Posthouder nog vele exemplaren te zijnen huize, behalve van Gonggrijp's ilmoe hitoengan.

Vroeger moet 't dikwerf met den voorraad leerboeken in de Rottinesche scholen allertreurigst gesteld zijn geweest. In 1862 behielpen zich te Dioe 40 leerlingen met 2 exemplaren van het

zoogenaamd Hoog-Maleische testament en te Dela had men niets meer dan enkele bladzijden van Tachmu-l-takhhikl (?!), van het vraagboekje van Brink en van de geschiedenis van Jozef, zorgvuldig tezamen genaaid; doch sommige bladen het onderste boven. „De zendingsvereeniging te Koepang”, schreef *Donse-laar* in 1863, „die in de behoefte der inlandsche scholen tracht te gemoet te komen door het verschaffen van de benoodigde schoolartikelen tegen goedkooper prijs, zond in het vorige jaar eene hoeveelheid leesboekjes, leien, griffels en papier naar Rotti. Het geheel werd door den posthouder in de verschillende regentschappen verdeeld naar gelang der behoefte en daarbij de som bepaald, door iederen radja voor zijn aandeel te voldoen. De radja's lieten deze som door de bevolking opbrengen, verdeelden de leesboekjes onder de volwassenen en behielden het papier voor zich. Leien en griffels kwamen alleen in handen der scholieren (1).”

Zoolang geene Rottinesche schoolboeken bestaan en indien de voorraad ter Landsdrukkerij zulks toelaat, zoude ik het aantal soorten van Maleische boeken in de Rottinesche scholen gaarne met eenige andere vermeerderd zien om afwisseling te brengen in de lectuur der Rottinesche schooljeugd, die gewoonlijk $\pm$ 8 jaren achtereen de scholen bezoekt. Nu moet zij uit gebrek aan voldoende leesstof hetzelfde boekje tien-, ja twintigmaal overlezen.

Papier, stalen pennen, griffels, inkt en potlooden koopen de onderwijzers van den Posthouder en verkoopen die weder aan hunne leerlingen; niet voor geld, want dat is op Rotti nog zoo goed als onbekend, — althans niet in dagelijksch gebruik, — maar voor kippen, eieren, klappers, pinang-noten en dergelijke. Vele onderwijzers geven bij gelegenheid van de zeldzaam voorkomende schoolinspectie door een Europeaan aan de beste schrijvers hunner school eenig papier ten geschenke om althans eenig schriftuur op papier te kunnen vertoonen. Zij bekosti-

(1) Verslag Inl. Onderwijs 1863 blad. 131, 132.

gen ook zelve het papier, noodig voor schoollijsten, enz., welke zij verplicht zijn elk kwartaal door tusschenkomst van den Posthouder, aan den Resident van Timor in te dienen. In het oostelijk deel van Rotti waren kort voor mijne komst aan eenige scholen ettelijke schrijfboeken uitgedeeld, bekostigd uit de zoogenaamde *pembrian*, d. w. z. het geld, verzameld bij gelegenheid van het doopen, trouwen, enz. van inlandsche Christenen. Ook vertelde men mij te Bilba, dat aldaar de opbrengst der schoolboeten besteed werd tot aankoop van schoolbehoeften. Vroeger werd dat geld onder den penoeloeng en de mandoers verdeeld. Voor de waarheid van dit berigt durf ik evenwel niet instaan, aangezien er hoegenaamd geene controle op de schoolboeten bestaat.

Leien koopen de radja's van den Posthouder, aan wien een goede voorraad daarvan door den hulpprediker *Donselaar*, die ze in Nederland op verzoek van den Resident van Timor besteld had, ten verkoop is toegezonden.

Boeken, schrijfvoorbeelden, krijt en de bovenbedoelde kaarten en globes zijn de eenige leermiddelen, welke de Rottinesche scholen gratis van de Regering hebben ontvangen.

De onderwijzers op Rotti zijn tegenwoordig allen inboorlingen des lands. Geen Ambonees wordt daar meer, zoo als vroeger, in die betrekking gevonden; en dit gemis is vooral geen ongeluk voor Rotti. Want behalve dat de Ambonesche onderwijzers op Rotti moesten werkzaam zijn onder een hun vreemd volk, wiens taal zij niet verstonden, schijnen zij daar over het algemeen meer kwaad dan goed gedaan te hebben.

Curieuse verhalen omtrent de vroegere onderwijzers op Rotti zijn mij medegedeeld. Zoo vond o. a. de zendeling *Jackstein* bij zijne eerste komst in 1860 in de school te Termano een onderwijzer, *Jozeph Kiki* genaamd, die in de school rondliep met een kalotje op het hoofd en een pijp in den mond. Voor een Europeschen onderwijzer zoude dit niets bijzonders zijn, maar voor een inlandschen docent zijn dit al zeer vreemde gewoonten. Op de vraag van den zendeling, wat zijne leerlingen

geleerd hadden, liet hij hen zich op eene rij scharen en kommandeerde daarop, als waren zij soldaten, in gebroken Hollandsch: „geeft acht! oogen regts! regtsomkeert! marsch!” waarop de geheele troep zoo snel mogelijk de school uitliep. De vrouw van dien zoogenaamden onderwijzer, die bij dit spektakel tegenwoordig was, klaagde aan den heer *Jackstein*, dat haar man zoo lui was en aan de kinderen niets leerde, waarop deze in woede ontstoken, haar in de school en in tegenwoordigheid van den zendeling een pak slagen gaf.

Een thans ontslagen onderwijzer van de school te Oinale, een bejaard man, *Frans Kolloh*, had de gewoonte zijn matje in de school mede te brengen, waar hij het op eene tafel uitspreidde, daarop ging liggen en zich door schoolkinderen het hoofd liet krabben, zonder zich verder om de school, de kinderen en hunne lessen te bekommeren.

Dergelijke sujetten worden tegenwoordig niet meer onder de Rottinesche schoolmeesters aangetroffen, maar toch hebben zij nog weinig te beteekenen. Niet dat onder hen geene regtschappen mannen worden gevonden, die woekeren met de weinige talenten, welke zij bezitten, en hunne pligten zoo naauwkeurig, als men zulks van een weinig beschaafden inlander kan verwachten, vervullen; maar zelve hebben zij niet veel geleerd en kunnen derhalve op hunne beurt niet veel en niets goed, niets methodisch aan hunne leerlingen leeren. Wat zij weten, hebben zij grootendeels in eene dergelijke school, als waarin zij les geven, geleerd; verder hebben zij het een en ander van de zendelingen en posthouders gehoord of in eenig Maleisch boek, dat zij magtig hebben kunnen worden, gelezen. Het is hun volstrekt niet kwalijk te nemen, dat zij nog op een zoo laag standpunt staan, want de gelegenheid om zich meer en beter te ontwikkelen heeft hun totaal ontbroken. Zeker is 't, dat van hen over het algemeen bij eene goede leiding veel te maken valt, zoodat bij de oprigting van eene kweekschool voor inlandsche onderwijzers te Koepang de verbetering en ontwikkeling van het schoolwezen op Rotti in dit

opzigt verzekerd is. De Rottinees is nog een natuurmensch, een groot kind, dat echter in de meeste gevallen uitmuntende geestesgaven bezit, die slechts op leiding en ontwikkeling wachten.

Opvallend is, hoezeer de meeste Rottinesche onderwijzers door kleeding en manieren zich gunstig van hunne landgenooten onderscheiden. Hunne huizen zijn ook anders en eenigszins beter ingerigt dan de gewone Rottinesche woningen.

Indien zij met den radja van het rijk, waarin zij werkzaam zijn, op een goeden voet leven, hebben zij meestal veel invloed. Sommige hunner maken daarvan wel eens misbruik, maar zij worden alsdan verplaatst of ontslagen.

Een onderwijzer der 1ste klasse ontvangt *f* 25,— 's maands, een onderwijzer der 2de klasse *f* 20,— en een onderwijzer der 3de klasse *f* 15,—. Sedert 1862* (1) zijn eenige negorijen, waar talrijk bezochte scholen worden gevonden, aangewezen als de standplaatsen van onderwijzers der 1ste klasse. Minder bevolkte scholen erlangen een onderwijzer der 2de of 3de klasse; en deze regeling is eene der voornaamste redenen, waarom zoo dikwerf onderwijzers op Rotti van standplaats moeten veranderen, iets, dat in de meeste gevallen zeer nadeelig op het onderwijs terugwerkt.

In de school te Ti zijn twee helpers, ondermeesters (*penoeloeng*), werkzaam; in andere scholen, maar niet in alle, één helper. Die helpers worden door de radja's aangesteld en bezoldigd, d. w. z. zij krijgen aan pinangnoten, sirih en dergelijke eene waarde van ± *f* 20,— per jaar (2). Hunne bezoldiging loopt op de verschillende plaatsen zeer uiteen, omdat die geheel afhankelijk is van de willekeur der radja's. Soms krijgen zij niets en moeten alsdan leven van de opbrengst hunner tuinen of van hetgeen zij op eene andere wijze weten magtig te worden.

(1) Besluit van den Resident van Timor dd. 25 Junij 1862, no. 14/577.

(2) Men geloove niet, dat de radja's zelve zulks uit hun eigen voorraad geven. Die voorraad blijft onaangeroerd. Het is de kleine man, wien zulks eenvoudig wordt afgenomen.

Aan de gouvernementsscholen op Rotti zijn ook verbonden één of meer mandoers, wier pligt het is de niet ter schole komende kinderen derwaarts te drijven. Deze ruwe, gewoonlijk met een dunnen rotan gewapende kerels, die zich niet ontzagen in mijne tegenwoordigheid de kinderen duchtig te ranselen kunnen echter zeer goed gemist worden. In hunne plaats kan elk kamponghoofd des morgens de schoolkinderen, in zijne kampong woonachtig, verzamelen en onder geleide van een volwasene, bij beurten, naar de soms een paal en meer verwijderde school doen brengen. Op aanraden van den zendeling *Jackstein* gebeurde dit in 1871 reeds sedert eenige jaren te Oinale.

De leerlingen der Rottinesche scholen zijn zoowel jongens als meisjes, zoowel kinderen van 5 en 6 jaar, als huwbare jongelingen en jonge dochters van 16 tot 18 jaar ⁽¹⁾.

Het aantal leerlingen, dat eene school bezoekt, is nagenoeg onveranderlijk, omdat 't uitsluitend van de willekeur van den radja afhangt. Indien deze heeft bepaald, dat 50, 100 of 200 kinderen de school zullen bezoeken, dan worden even zoovele kinderen aangewezen en op de schoollijst (*daftar*) ingeschreven. Slechts naijver op een anderen radja, die meer kinderen naar de school zendt of een gril van den vorst brengt verandering in dat aantal. Indien leerlingen om eenige geldige reden de school verlaten, zorgt de radja, dat andere kinderen hunne plaatsen innemen.

Men kan zich schier geen denkbeeld maken van de tirannij, welke in dit opzigt op Rotti heerscht; eene tirannij, die geheel in harmonie is met het ellendige, beneden alle kritiek slechte bestuur, dat daar door zoogenaamd onafhankelijke vorstjes gevoerd word. Aan de ouders wordt niet gevraagd, of zij wenschen, dat hunne kinderen de school bezoeken; volstrekt niet; de radja zegt, dat de kinderen naar de school moeten

---

⁽¹⁾ Een Ambonsche onderwijzer te Ringgo, leerling van den predikant te Ambon *Kam*, met name *Talahatu* wilde voor ettelijke jaren slechts volwassenen in de school toelaten, hetgeen eens ten gevolge heeft gehad, dat eene vrouw in de school is bevallen.

gaan, — en zij gaan. Omgekeerd worden zij niet van het schoolbezoek ontslagen, omdat zij genoeg geleerd of een te hoogen onderdom voor de school bereikt hebben, maar alleen omdat de radja zulks goed vindt. De magt van de radja's over de gouvernementsscholen is veel te groot, maar zulks kan niet anders, zoolang die scholen gevestigd blijven in landen van zelfbesturende vorsten.

Indien een Rottinees bij magte is een paard of karbouw aan zijn radja te geven, met het verzoek, dat zijn kind van de school ontslagen moge worden, al is dat kind nog jong en in geen opzigt volleerd, krijgt hij geregeld zijn zin. In zulke gevallen worden andere kinderen van armere ouders onder de namen van ontslagen leerlingen in de school binnengesmokkeld.

Telkens en telkens loopen de schoolkinderen, zelfs met hunne ouders, naar een ander rijk over om aan den schooldwang te ontkomen en leven dan van hetgeen zij op eene eerlijke wijze krijgen of anders rooyen kunnen, tot dat zij zich ergens weder gevestigd hebben. Er zijn gevallen bekend, dat troepen van weggelooopen schooljongens paarden en karbouwen hebben gestolen, geslacht en opgegeten. Ten einde zulke overloopers aangenaam te stemmen om ze bij zich te houden (hoe meer volk des te meer aanzien en voordeel voor den radja) zorgt de radja van het rijk, waarheen de overlooper is gevlugt, dat die kinderen niet op de schoolrol worden ingeschreven. Zelf heb ik te Dèla een vijftal dergelijke overloopers van Termano ontmoet, die alzo van het eene einde van het eiland naar het andere waren getrokken en voornemens waren, indien zij eene *béro* (kano) konden magtig worden, naar een naburig eilandje, Poeloe Dau geheeten, over te steken. Om aan de school te ontkomen heeft voor eenigen tijd te Dèla een meisje getracht zich den hals af te snijden, waarin zij echter door anderen is verhinderd. Het heeft haar niets geholpen, want ik zag haar met een groot litteken nog in de school te dier plaatse. Te Bilba had men de schoolkinderen, in afwachting mijner komst, drie dagen in de school opgesloten om

hen bij elkaar te houden. Een kind begon dientengevolge in mijne tegenwoordigheid van honger te weenen.

In vroegere jaren, toen de scholen in handen der zendelingen waren, is nog meer pressie op het schoolgaan uitgeoefend dan in 1871. De school te Ti telde toenmaals 500 à 800 leerlingen, die te Termano meer dan 600 enz., enz. In 1846 had dan ook de toenmalige Resident van Timor aan de zendelingen verlot gegeven de ouders te verplichten hunne kinderen naar de school te zenden ⁽¹⁾; en zoodanig verlot had te dien tijde op Rotti iets te beduiden.

Opvallend was de diepe stilte, welke ik in de scholen, uren achtereen, waarnam, zelfs al waren 200 en meer kinderen vereenigd, ten gevolge van het zamenbrengen der leerlingen eener gouvernementsschool met die van kampongscholen. Slechts op ééne plaats (Ringgo) moest ik eenmaal stilte gebieden, maar toen zweeg ook iedereen als het graf.

Onder de Rottinesche schooljeugd heb ik zeer intelligente jongens en meisjes aangetroffen, maar met weemoed zag ik hen aan, omdat zij met den besten wil te midden van de treurige maatschappij, waarin zij leven, en van de treurige school, waarin zij hunne kennis en wetenschap moeten opdoen, niet zoo verre kunnen komen, als anders mogelijk zoude zijn.

Menig schoolkind, vooral onder de meisjes, was tijdens mijn bezoek netjes gekleed, — eene eigenschap, welke uitsluitend het gevolg is van het schoolgaan. Want gewoonlijk is de Rottinees zeer slecht en schamel gekleed en uiterst smerig, — voornamelijk wegens gebrek aan water op vele plaatsen. Zindelijkheid en costuum lieten dan ook bij vele schooljongens zeer veel te wenschen over. Te Oipan had de radja, bij wijze van gezondheids- of zuiverheidsmaatregel, aan alle schooljongens het hoofdhaar doen afscheren.

Evenmin als elders, ontbreekt 't op Rotti aan kwaadwillige, zelfs niet aan kwaadaardige leerlingen, — voornamelijk als ge-

---

⁽¹⁾ Algemeen verslag van de residentie Timor over 1846.

volg van de algemeen te groote toegevendheid en zwakheid der ouders, die de verkeerde meening koesteren, dat zij hunne kinderen moeten ontzien, opdat deze hen na hun dood, volgens de Rottinesche gewoonte, met maaltijden, enz. zullen vereeren. De zendeling *Jackstein* kwam eens onverwachts in de school te Lôlè, waar hij den meester met een meisje worstelend vond en veel moeite had het meisje tot bedaren te brengen. Zij had zich niet ontzien haar hoofd tusschen de beenen van den meester te steken en hem op die wijze tegen den grond te werpen.

Het spreekt van zelf, dat op zoodanige leerlingen strenge straffen moeten worden toegepast. Maar gelukkig zijn niet alle leerlingen der Rottinesche scholen van dat gehalte; en toch wordt dikwerf onmeedoogend met hen omgesprongen, zooals men dat in eene slavenmaatschappij kan verwachten. Lof en eer zijn nog nooit aan een Rottineesch schoolkind te beurt gevallen, weshalve het hoog tijd is, dat door het uitreiken van prijzen, welke niet kostbaar behoeven te zijn (spiegeltjes, mesjes, kralen, pennehouders, inktkokers, enz., enz.), bij gelegenheid van schoolbezoek door den Posthouder ook op hunne ambitie en eergevoel worden gewerkt. Reeds heb ik de onderwijzers vermaand en, door mij zelf met de jongste leerlingen, kinderen van 5 tot 8 jaren, bezig te houden, getoond, hoe men hen al spelende op eene aangename wijze kan leeren. Moge dientengevolge de school voor hen allengs ophouden uitsluitend te zijn eene plaats der verschrikking!

De vakken, welke in de Rottinesche scholen onderwezen worden, zijn lezen en schrijven van onze karakters met behulp van de Maleische taal, een weinig rekenen, zingen, bijbelsche geschiedenis, geloofsleer volgens de begrippen der hervormde kerk, en sedert kort ook iets van aardrijkskunde.

Het lezen door de beide hoogste klassen, — de vierde klasse leert slechts de letters en de derde spellen ⁽¹⁾, — ging over het

(¹) Het is wenschelijk de 4de en 3de klassen tot ééne klasse te vereenigen, want het verschil tusschen beide is te gering.

algemeen vrij goed en met begrip van het gelezene. Meermalen stuitte echter de leerlingen op Maleische woorden, die zij òf verkeerd òf in het geheel niet verstonden. In de schriften van de leerlingen der hoogste klasse te Termano vond ik lijsten van Maleische woorden met eene verklaring dier woorden in het Maleisch daarachter, welke meermalen zeer onjuist was, bijv. *olehja* werd verklaard door *deri dja*, *adil* door *patoet*, enz., enz.

Reeds de vierde of laagste klasse, altijd en overal schier uitsluitend uit zeer jonge kinderen bestaande, ontvangt onderdicht in de Maleische taal, doordien de meester hun in de Rottinesche en Maleische talen de benamingen van deelen van het menschelijke ligchaam, van beesten, windstreken, deelen van het huis, enz., enz. voorzegt, welke de kinderen in koor nazeggen. Over het algemeen mogt ik tevreden zijn over de kennis der Maleische taal bij de Rottinesche schooljeugd der hoogste klasse, vooral bij de leerlingen der negorij- of gouvernementsscholen, maar toch was die kennis niet grooter dan de kennis van de Fransche taal, welke een Hollandsche jongen gewoonlijk op school opdoet. Zoodra 't op het verduidelijken of het verklaren van het een of ander aankwam, moest de onderwijzer het Rottineesch te baat nemen. Niets is dan ook natuurlijker; want het Maleisch is voor den Rottinees, speciaal voor het Rottinesche schoolkind, eene niet minder vreemde taal dan voor ons het Fransch of Engelsch; en buiten de school hoort het Rottinesche kind die taal nooit.

Ware het Maleisch, dat de Rottinees in de school leert, werkelijk goed, dan zoude dat onderwijs nuttig en ontwikkelend kunnen zijn, maar het Maleisch der Rottinesche scholen is van de treurigste soort. Het is niet meer of beter dan een patois, doorspekt met honderden Portugesche, Hollandsche, Timoresche, Rottinesche en andere woorden. Grammaticale vormen kent dat Maleisch niet.

Het verbeteren van Maleische kakographiën, welke ik op het bord schreef, gelukte nooit; evenmin het vertalen uit het Rot-

tineesch in het Maleisch. Het omgekeerde ging beter, doch steeds onnaauwkeurig, omdat de leerlingen daaraan niet gewoone waren.

Eenige Rottinesche woorden, welke ik mij eigen had gemaakt, schreef ik meermalen op het bord en liet die door de eerstbeginnenden spellen. Hetzelfde resultaat, dat ik op andere eilanden van den archipel met eene dergelijke handelwijze heb verkregen, verkreeg ik weder op Rotti. Verbazing aan den eenen kant en vreugde en ingenomenheid aan den anderen kant waren de gevolgen van dien maatregel. De Rottinees wist nog niet, dat zijne taal geschreven kan worden. Nog nooit had hij zijne taal geschreven gezien; en met veel meer ambitie spelden en lazen de Rottinesche kinderen de woorden hunner moedertaal dan de Maleische woorden, die ik bij wijze van proef daarneven schreef. Ook menig teeken van bijval mogt ik ontwaren onder het volk, dat over de lage omwandling van het schoolgebouw het examen gewoonlijk in grooten getale gadesloeg. De radja van Lölè geraakte in extase, toen ik hem eene Rottinesche pantoen voorlas, op mijn verzoek door een onderwijzer opgeschreven, en beklagde zich, dat de posthouder geen Rottineesch leerde, want dan zoude hij meer en beter met hem kunnen spreken. Dat is de kracht en de magt van de moedertaal; — en zal men die taal in de school verwaarloozen?

Aan een paar van de kundigste Rottinesche onderwijzers heb ik verzocht te beproeven een Rottineesch spelboek samen te stellen. Mogen zij daarin slagen, want dan zal de Rottinesche jeugd althans één boekje erlangen, dat zij verstaan kan.

Over het algemeen was het schrift slecht; op de schrijfplancken meestal iets beter dan op papier, — gevolg van de ongewoonte om op papier te schrijven en van de gebrekkige tafels. In nagenoeg elk schrift ontdekte ik minstens eene spelfout of fout in het afbreken van woorden, zoodat de leerlingen kennelijk geschreven hadden zonder voorbeeld of althans zonder naar het voorbeeld te zien. Slechts zelden ontdekte ik in de schrijf-

boeken eene correctie van de hand van den meester, die in den regel zelf ook niet fraai schrijft.

Overal gebruikt men de minder doelmatige, vroeger van Regeringswege door den graveur *Huart* vervaardigde schrijffoorbeelden, hoezeer ook de latere en betere van *Wiemans* voorhanden waren, alle zeer doelmatig op matjes van lontarbladen vastgehecht. Ik heb daarom aan de onderwijzers uitgelegd, hoe zij deze laatste moeten gebruiken.

De kinderen schreven zoowel met veeren, door hen zelven bereide, als met stalen pennen.

Enkele onderwijzers hadden te mijner eere door leerlingen der 1ste klasse brieven doen schrijven, waarvan de volgende een der merkwaardigste is:

„Della 16 hharie deri boelan April tahun 1871.

„Kapada Toewankoe jang tertinggi lhormat.

„Dengan ini djoega bejta anakmoe ada toelis dan kaside ton-
 „djoek sama Toewankoe: karna tempo doloe bejta ada dalam
 „hhoetang, tapi pada sakarang ini dengan pengawasa'an, soedah
 „menjoeroeh segala hhakim r, seperti Toewan ada sakarang ini:
 „akan tjari bejta orang terhilang ini, akan tarik padakoe datang
 „dalam djalan jang trang Indjil. Tetapi hamba sakali r tiada
 „kasi sawatoe boenga sama Toewankoe djoega: karna bejta ada
 „orang jang glap deri proet Iboekoe, dan taperanak dengan
 „dosa: Karna itoe toeron r deri nenekhkoe Adam, dan Hhawa:
 „malainkan siapa jang membalik hatinja (*sic*) dengan toeroet me-
 „noeroet parentah Mah. B. T. kamij Jesoes Elmesehh:

„Jacomina Toelij.

„Sakira r umorkoe 13 tahun.”

't Is duidelijk, dat *Jacomina Toelij* dien brief niet zelve heeft opgesteld, althans niet hare eigene gedachten heeft neêrgeschreven.

In het schrijfonderrigt heerschte hoegenaamd geen systeem of methode. Waar zouden de onderwijzers die ook geleerd hebben?

Om de kinderen te gewinnen aan het onthouden van hun

ouderdom en van onze tijdrekening moeten zij steeds de dagteekening boven en hun naam en ouderdom onder aan hunne schriften zetten, onverschillig of die zijn geschreven op eene lei of op de papantoelis. Zelfs op schriften van leerlingen, die van schrijven eigenlijk nog geen begrip hadden, heb ik die super- en subscriptiën aangetroffen. Men kan nagaan, hoe deze er uitzagen.

Het rekenen had nergens iets te beduiden en ging in de meeste scholen niet verder dan tot het deelen met geheele, onbenoemde getallen. Van dit vak weten de Rottinesche onderwijzers nagenoeg niets en wat zij daarvan weten, is louter machinaal geleerd.

Te *Ti* zag ik op het schoolbord rekenen met ellen, palmen en duimen, zonder dat één schoolkind mij kon zeggen, wat eene el is. Geen hunner had zoodanig instrument ooit gezien en de onderwijzer kende het eigenlijk ook niet, want hij wist niet, hoe lang ongeveer eene Nederlandsche el is. De Rottinees meet slechts met zeer onbepaalde maten, aan de lengte zijner armen, handen en vingers ontleend. Rekenen doet hij met behulp van steentjes of andere kleine voorwerpen, welke hij bij de hand heeft; maar verder dan tot hoeveelheden, uit 40 of 50 eenheden bestaande, voert hij zijn rekenen niet op. Het gebruik eener weegschaal kent hij niet, derhalve ook geene gewigten, en als inhoudsmaat is een klapperdop voor hem genoeg. Te vergeefs deed ik navraag naar eenigzins gecompliceerde Rottinesche transactiën ten einde die als rekenvoorbeelden door de leerlingen der hoogste klasse te doen becijferen.

Ook de aardrijkskundige kennis der Rottinesche onderwijzers is zeer beperkt. Eerst sedert kort hadden zij in 1871 eene mappemonde en vijf hunner eene globe ontvangen. Met behulp van Roskott's *ilmu bumi* zijn zij daarop aan den gang gegaan aardrijkskunde te doceren, maar het laat zich gemakkelijk begrijpen, hoe weinig hunne lessen in dit vak te beduiden hebben. Toch stond ik verbaasd over de betrekkelijk groote hoogte, waartoe een paar hunner het met stalen vlijt,

in weerwil van de gebrekkige hulpmiddelen, welke hun ten dienste stonden, gebragt hadden. Zij zijn in dit vak schier uitsluitend autodidacten. Zoo veel als de korte tijd, welke ik op Rotti doorbragt (20 dagen), en mijne overige bezigheden aldaar zulks toelieten, heb ik aan meesters en leerlingen ettelijke geographische bijzonderheden medegedeeld, welke altijd met open ooren en oogen werden aangehoord.

Wat mij in de Rottinesche scholen het best heeft befallen, is het zingen. Want, hoezeer het nationale gezag van den Rottinees zeer ruw en woest is, blijkt toch in de scholen, dat hij, zelfs met gebrekkig zangonderrigt, zeer goed kan leeren zingen. Over het algemeen zongen de schoolkinderen zuiver en zonder daarbij te schreeuwen. Menig Rottineesch schoolmeisje zoude onder eene goede leiding eene uitmuntende cantatrice worden. Enkele, op Ambon reeds door mij gehoorde liedjes hoorde ik ook op Rotti, — overblijfselen van het onderrigt, dat vroeger Ambonsche onderwijzers op Rotti hebben gegeven. Maar, terwijl op Ambon die liedjes vlug en vrolijk werden gezongen, waren zij op Rotti in psalmachtige gezangen ontaard. Hoe zouden ook slavenkinderen vrolijk kunnen zingen? Kerkelijke gezangen, twee- en driestemmig soms met begeleiding van bamboe-fluiten, maken voornamelijk het repertoire der Rottinesche schooljeugd uit, en het kostte mij veel moeite haar te bewegen een vrolijker toon aan te slaan. Het „Wien Neêrlandsch bloed” met Maleische, op mijne komst betrekking hebbende woorden, door den onderwijzer gedicht, hoorde ik te Termano. De melodie van dit lied werd echter treurig mishandeld, doordien men geen begrip van maat bleek te hebben. Te Oipan veranderden de regterarmen van al de leerlingen onder het zingen in slingers, quasi om de maat aan te geven, maar ieder leerling deed dit op zijne wijze. Bovendien riepen zij telkens onder het zingen: „Satoe.” Het was een zoo komiek schouwspel, dat ik mijn lagchen bijna niet kon bedwingen. Op een paar plaatsen droeg men een

vierstemmig canon zeer goed voor. Gedrukte liederen, behalve psalmen, worden op Rotti niet gevonden.

Met het godsdienstig onderwijs in de Rottinesche scholen heb ik mij niet ingelaten, maar desniettemin heb ik meermalen, speciaal in het oostelijk deel van het eiland, waar de zendeling *A. de Bode*, zich veel te veel gezag over de gouvernementsscholen had aangematigd, enorme lange, aan den bijbel ontleende en met bijbelteksten doorspekte verhalen moeten aanhooren, welke schooljongens van buiten hadden geleerd. Of zij er veel van begrepen, geloof ik niet. Soms ben ik getraceerd geworden op toespraken en gebeden, in de meest hoogdravende bewoordingen vervat, waarin men mij zelfs bij den Messias vergeleek!

Kerk en school zijn op Rotti sedert meer dan eene eeuw ten naauwste vereenigd en in 1857 heeft de Regering dien band, zoo mogelijk, nog naauwer toegehaald door bij Haar besluit van 8 Mei van dat jaar no. 4, op voorstel van *Ds. Buddingh*, de Rottinesche onderwijzers uitdrukkelijk te belasten met de dienst van voorgangers der gemeente bij de godsdienst-oefeningen op zon- en feestdagen ⁽¹⁾.

Buiten de schoolvacantiën hebben de onderwijzers geen dag rust. Tweemaal 's weeks houden zij catechisatie voor volwassenen, des Zaterdag verlaten zij hunne standplaatsen om in de omliggende kampongs huisbezoek af te leggen en des Zondags en op Christelijke feestdagen moeten zij preeken. Zij zijn met werkzaamheden overladen en moeten dientengevolge alles slecht doen.

De Rottinesche schooljeugd heeft elk jaar gedurende 46 dagen vacantie, te weten:

omstreeks nieuwjaar	14 dagen ⁽²⁾
„ Paschen	8 „

⁽¹⁾ Aan het bestuur over de Protestantische kerk in N. I. kwam 't in 1857 zeer wenschelijk voor dit Moluksche gebruik ook op Timor en Rotti (N. B.) in te voeren.

⁽²⁾ Dit nieuwjaar is ons nieuwjaar. Elke negorij op Rotti viert bovendien haar eigen nieuwjaar, welke nieuwjaarsdagen nog al uiteenloopen.

Omstreeks Pinksteren	8 dagen
Koningsverjaardag	1 dag
Hemelvaartsdag	1 "
Oogsttijd (Augustus)	14 dagen.

totaal   46 dagen.

Hierbij moeten geteld worden 52 Zondagen, 52 Zaturdagen, gedurende welke de onderwijzers in de kampongs rondgaan, en 104 dagen, waarop zij catechisatie moeten houden. De eigenlijke schooldagen bedragen derhalve slechts 111 per jaar. Op de catechisatiedagen en des Zaturdags houden de penoeloen's, indien deze in de school gevonden worden, de kinderen zoowat bezig.

De schooltijd is op 4 uren per dag vastgesteld, maar aangezien geen onderwijzer in het bezit is van een uurwerk, zullen die uren hoogstwaarschijnlijk niet naauwkeurig geteld worden. Bij een aantal scholen vond ik een houten zonnewijzer, op last van den Resident *Esser* door de onderwijzers gemaakt, maar de meeste dier tijdmeters waren bedorven of defect.

In elke school wordt door den onderwijzer dagelijks aantekening gehouden van de aanwezige en afwezige leerlingen. Gewoonlijk staat het aantal der eersten tot dat der laatsten als 1 tot 2. Indien een kind, dat noch ziek, noch gewond is of geen permissie van den onderwijzer heeft gekregen om weg te blijven, gedurende 2 of 3 achtereenvolgende dagen niet binnen is geweest, krijgt het tot straf 3, 5 of meer rotanslagen, dan wel blokarrest ⁽¹⁾, of zijne ouders worden beboet met de levering van een kip, geit, schaap, enz., alles volgens het goedvinden van den radja, die hierin geheel willekeurig kan te werk gaan. Rotti hangt van boeten aan elkaar, want daaruit bestaan de voornaamste inkomsten van de vorsten en ondergeschikte hoofden, die er steeds op uit zijn hunne onderhoorigen te beboeten ten einde zich met een glimp van regt te verrijken of zich althans een lekker maal te be-

⁽¹⁾ Te Oinalé heb ik een schooljongen, die te veel gespijbeld had, onder de woning van den radja in het blok zien zitten.

zorgen. Zien zij geene kans iemand te beboeten en verlangen zij toch iets van hem te hebben, dan nemen zij hem dat iets eenvoudig af, onverschillig of het een stuk grond, een paard of iets anders is. Schoolboeten zijn derhalve zaken, die geheel in den smaak der Rottinesche vorsten en hoofden vallen en niet kunnen worden afgeschaft, zoolang de Rottinesche radja geen Javaansche wedhono met eene behoorlijke instructie en onder behoorlijk toezigt is geworden.

De radja's doen over het algemeen op hunne wijze hun best, — de een meer, de ander minder, — om de scholen behulpzaam te zijn. Zij laten zelfs nieuwe scholen in de kampongs oprigten. Maar dit alles heeft niets anders te beteekenen, dan dat zij uit vrees voor den toorn der „*Mai Kompani*”, die hen in vroegere jaren naar Java en elders verbande, niet anders durven handelen. In hun hart verwenschen zij de scholen, want, hoe weinig invloed ook de Rottinesche school op het leven daarbuiten tot nog toe heeft uitgeoefend, toch hebben de radja's reeds bespeurd, dat gewezen schoolkinderen somtijds niet de gemakkelijkst (op hunne wijze) te regeren onderdanen zijn. Niet alle gewezen schoolkinderen laten zich altijd zonder verzet bestelen en afzetten, en dergelijke handelingen zijn immers de voornaamste bezigheden van de Rottinesche radja's, in vereeniging met hunne fettor's, temoekoen's, toean-tanah of hoe hunne ondergeschikte beambten mogen heeten ⁽¹⁾. De radja van Termano, de magtigste vorst onder de onbeduidende vorstjes van Rotti, zeide eens tot den Posthouder *Kloër*: „waartoe behoeven de kinderen naar school te gaan? Indien zij in een klapper- en toek-boom kunnen klimmen om vruchten te plukken en suiker te tappen ⁽²⁾, dan weten zij genoeg.”

⁽¹⁾ De Resident van Timor, *Coorengel*, schreef bij missive van 21 April 1866, no. 355, aan de Regering: „het meerendeel der volkshoofden is het onderwijs niet geneegen, wijl ze inzien, dat eene onwetende, ja nog liever domme gemeente gemakkelijker te exploiteren valt, dan eene, waar men wat meer ontwikkeld, meer bij de hand is. Het is eene daadzaak, die ik bewijzen kan.”

⁽²⁾ Het voorname voedsel van den Rottines is *laro*, het sap van den toek-boom.

Meermalen joeg hij dan ook schoolkinderen in het bosch om hun weder te doen vergeten, wat zij in de school geleerd hadden. Diezelfde radja ontving mij desniettemin zoo beleefd, als hij slechts kon, hoezeer hij wist, dat ik voor de school en alleen daarvoor kwam. Hij durfde niet anders.

SAVOE.

De school in het rijkje Seba, de eenige, welke het eiland Savoe in 1871 bezat en waarschijnlijk ooit bezeten heeft, dagteekent van de helft der vorige eeuw.

In 1756 schreef de koepangsche predikant *C. M. Walstorff* aan de Regering, dat hij „al een geruimen tijd van te voren „een inlandschen onderwijzer, der Savonesche taal kundig”, naar Savoe had gezonden, welk eiland hij zelf in 1755 bezoekt. Vóór hem had geen predikant Savoe kunnen bereiken.

Merkwaardig is, dat meer dan eene eeuw geleden een Duitscher begreep, dat een onderwijzer op Savoe „der Savonesche taal kundig” moet zijn.

Maar, hoezeer deze kennis een hoofdvereischte voor een onderwijzer op Savoe is, toch moet hij natuurlijk ook aan andere vereischten voldoen, wil hij zijne taak naar behooren vervullen, en die vereischten miste de onderwijzer, dien *Walstorff* naar Savoe zond. Want in de groote rijksvergadering, welke de Commissaris der Hoog Edele Indiasche Regering over de zaken en belangen van Timor, Rotti, Solor, Savoe, Soemba en Borneo, *J. A. Paravicini*, den 23sten Augustus 1756 te Koepang met onderscheidene radja's hield, klaagden de radja's van Seba en van Timoe en de fettor van Liai op het eiland Savoe „over het insolent en buitensporig gedrag van den op „Seba bescheiden zijnde schoolmeester, die zig op eene wilkeurige wijze een bijna volstrekt gesag over de gesamentlijke regenten van Savoe aanmatigde en haar door allerhan-

„de vexatiën en knevelarijen sodanig tormenteerde, dat zij „onmogelijk langer verdragen konden.” — De Commissaris besloot naar aanleiding van die klacht „dien ondeugenden leer- „meester” naar Koepang te ontbieden, ten einde zich te ver- antwoorden en gelastte het Koepangsche Opperhoofd *Beijnon* een anderen schoolmeester naar Savoe te zenden.

Of aan dien last gevolg is gegeven, blijkt niet, maar in de beschrijving der eerste ontdekkingsreis van Kapitein *Cook*, die het eiland Savoe, hetgeen zelfs niet op de kaarten ver- meld stond, in 1770 aandeed, komt een *Frederik Craig* voor „whose father was a Dutchman and his mother an Indian, ... „he was employed in teaching the natives (of Savoe) to write „and read, and instructing them in the principles of Christianity.” Voor het bestaan eener school op Savoe gedurende de eerste helft dezer eeuw heb ik geen bewijs kunnen vinden.

Omstreeks het jaar 1860 vroegen eenige radja's van Savoe aan den Resident van Timor om onderwijzers, ten einde scho- len binnen hunne rijkjes te kunnen oprigten.

Eerst in October 1862 kon aan dien wensch gevolg worden gegeven en nog wel voor een zeer klein gedeelte. Toen stond namelijk de Resident van Timor aan den radja-moeda ⁽¹⁾ van Seba, Ama Nia Djawa, een juist op Timor gearriveerden Am- bonschen onderwijzer, *O. E. L. Manuhutu*, af, die op kosten der bevolking weder eene school in het rijkje Seba zoude openen. Ama Nia moest een schoolgebouw oprigten en alleen, dan wel in vereeniging met zijne collega's op Savoe aan den onder- wijzer een inkomen van f 25, — 's maands verzekeren ⁽²⁾.

In Junij 1863 was het schoolgebouw nog niet opgerigt en in October 1863 telde de school slechts 13 leerlingen, waar- om de Resident van Timor bij missive van 23 October 1863,

(1) Titel van een radja op Savoe, zoolang hij nog niet door de Regering in zijne waardigheid bevestigd is; ook van familieleden van een radja.

(2) Missive van den Resident van Timor dd. 24 October 1862, no. 963. — De geregelde uitbetaling van het tractement liet te wenschen over, want in Au- gustus 1864 had *Manuhutu* het tractement over 9 maanden te goed.

no. 928, den Posthouder op Savoe aanschreef de radja's, fettors en andere hoofden te vermanen de school meer te bevolken. Bij missive van denzelfden datum, no. 929, werd echter de onderwijzer naar Koepang opgeroepen, vanwaar hij niet meer naar Savoe schijnt teruggekeerd te zijn.

Vreemd is ook, dat ongeveer eene maand vroeger de Resident van Timor bij besluit van 19 Augustus 1863, no. 692/35, den Posthouder op Savoe gelastte, in overleg met de regenten, eene voordragt te doen tot de wederoprigting van scholen, welke volgens den Resident in vroegeren tijd hadden bestaan, maar waarvan mij niets bekend is.

Welligt stond dit zonderlinge bevel in verband met het voornemen van den Resident om de school op Savoe in eene gouvernementsschool te veranderen, zooals in 1865 geschiedde door het tractement van den onderwijzer ad f'25, — 's maands voor rekening van den Lande te nemen (1).

Naar aanleiding hiervan gaf de Resident van Timor bij missive van 7 Maart 1866, no. 185, aan den Posthouder op Savoe kennis, dat weder een schoolmeester naar Savoe zoude gezonden worden, weshalve de radja van Seba een nieuw schoolgebouw in zijne kampong en eene woning voor den onderwijzer moest oprigten.

Tijdens een bezoek, dat de gezaghebber van den gouvernementsschooner Telegraaf, *W. Huisman*, in November 1866 aan de school in het rijkje Seba bragt, bevond hij, dat zij dagelijks door gemiddeld 50 leerlingen bezocht werd, van welke echter slechts negen met lezen begonnen waren. De Posthouder was met het toezigt op de school belast, het schoollokaal voldoende en de onderwijzer *S. Mae*, een Timorees, tamelijk geschikt en goed van gedrag.

In het volgende jaar kreeg *Mae* ongenoegen met den radja van Seba. Eerst wilde hij, dat de radja in zijn onderhoud zoude voorzien, en, toen de radja zulks te regt weigerde, omdat

---

(1) Gouvernementsbesluiten van 4 Mei en 9 November 1865, no. 10 en 8.

Mae door het gouvernement bezoldigd werd, eischte deze, dat de radja hem tegen betaling steeds zou bezorgen, wat hij noodig had. Ook aan dit onbillijke verlangen wenschte de radja niet te voldoen, en nadat de Resident van Timor *Mae* in het ongelijk had gesteld, legde deze zijne betrekking neder ⁽¹⁾.

Twee jaren lang bleef de school op Savoe dientengevolge gesloten, want eerst in Junij 1869 gelukte het een vervanger voor *Mae* te vinden in den persoon van *W. Patti*, Ambonees en leerling van Roskott, die in 1871 nog als zoodanig aldaar werkzaam was.

De school, welke ik den 10^{den} Mei 1871 in het rijkje Seba ter halverwege van de woning van den Posthouder en van de kampong, waar de radja zijn verblijf houdt, aantrof, was eigenlijk niet meer dan de parodie eener school.

De meester verstond de kinderen niet, hoezeer hij nagenoeg twee jaren op Savoe gevestigd was; en van de 47 kinderen waren er slechts drie, welke zijn Ambonsch Maleisch zowat begrepen. Het meest gevorderde schoolmeisje, eene nicht van den radja van Seba, $\pm$ 12 jaren oud, was de eigenlijke docente, want zij was gewoon den onderwijzer te helpen in het verstaan van hetgeen de kinderen antwoordden, en wederkeerig hielp zij hare medescholieren om den meester eenigzins te begrijpen. Ook hield zij de school gaande, wanneer de meester met koorts ziek te bed lag, hetgeen dikwijls voorkwam ⁽²⁾. — Hoe gebrekkig dientengevolge het onderwijs was, laat zich begrijpen; vooral wanneer men daarbij in aanmerking neemt, dat de onderwijzer, een gewezen leerling van het Am-

---

⁽¹⁾ Besluit van den Resident van Timor dd. 22 Julij 1867, no. 12.

⁽²⁾ Zoowel de Posthouder als de schoolmeester wonen veel te dicht bij het zeer vuile strand, welks uitdampingen onophoudelijke koortsen veroorzaken.

bonsche instituut, iemand is, die nooit veel vergeten heeft, omdat hij nooit veel heeft geleerd.

Indien iemand nog twijfelt aan de noodzakelijkheid van de volkstaal bij lager schoolonderwijs, hem beveel ik een bezoek in de Savoese school aan. Die school is wel wat verre en de reis daarheen moeilijk en lastig, maar voor zulken twijfelaar zal het nut zijner bekeering opwegen tegen de bezwaren, welke men moet overwinnen om Savoe te bereiken. Want, zoo geene blinde, à tort et à travers volgehoudene vooringenomenheid hem bezielt, dan — ik ben er verzekerd van, — dan zal hij daar van zijn twijfel in den grond genezen worden.

De leerlingen, onder welke 8 meisjes, waren alle jong en over het algemeen net gekleed, — een paar meisjes zelfs rijk met gouden kettingen versierd. Onder de jongens waren zonen van de radja's van Timoe, Mésara en Randjoea.

Hoezeer zij van het Maleisch slechts enkele woorden verstonden, waren zij toch met een viertal soorten van Maleische spel- en leesboekjes gewapend⁽¹⁾, waaruit zij op zeer gebrekkige wijze eenige voor hen onverstaaubare woorden spelden of eenige volzinnen, van elk waarvan zij nauwelijks één of twee woorden verstonden, al hakkeland en stotterend lezen. Het was eene ware plaag voor die kinderen uit Maleische boeken te moeten leeren.

Indien tijdens mijne inspectie niet een radja-moeda (aanverwant van den vorst) tegenwoordig ware geweest, dan zoude ik nagenoeg even wijs uit de school zijn gegaan, als toen ik haar binnentrad. Die radja-moeda was meermalen te Koepang geweest, verstond ten gevolge van zijn omgang met vreemden wat meer Maleisch dan de meesten zijner landgenooten en kon alzoo als tolk tusschen de kinderen en mij dienen.

Schrijfplanken waren in deze school niet aanwezig en slechts éénmaal (in November 1869) had de onderwijzer papier van

(¹) Kitab hedja dan batja, No. 1 en 2; Kitab midras en Tjeritera torat dan indjil.

Koepang ontvangen, hetgeen men daar voor zijne rekening had gekocht en hij weder voor klappers, olie, kippen, toeaksuiker, enz., enz. aan zijne leerlingen had verkocht. Overblijfselen van dat papier waren nog aanwezig, waarop eenige leerlingen mij hunne vrij gebrekkige vorderingen in het schrijven toonden. De Posthouder had aan elk schrijvend leerling een stalen pen ten geschenke gegeven, welke pen alles was, hetgeen de kinderen bezaten, geschikt om met inkt (in casu Chinesche inkt, door handelaren van Koepang aangebragt) te schrijven. Slechts drie schrijvoorbeelden van Huart waren nog aanwezig. Leien, grootendeels van bestuurswege verstrekt, waren er genoeg, zelfs in voorraad, maar geene griffels. Het instinct of hoe men 't noemen wil, van een leerling had echter het gemis van griffels dragelijk gemaakt door de ontdekking, dat eene zekeresoort van roodachtigen steen, door de Savonezen *wowadoeraka* genaamd, de Europesche griffel eenigermate kan vervangen.

Hoedanig 't met het rekenen gesteld was, kan men hieruit afleiden, dat de hoogste klasse, uit drie leerlingen bestaande, niet eens kon deelen met onbenoemde geheele getallen. Tot mijne verbazing wisten echter die leerlingen, dat benoemde, ongelijksoortige getallen niet bij elkaar kunnen opgeteld worden, — iets, waarvan men mij in de Rottinesche en in zoo vele andere inlandsche scholen geene of althans geene behoorlijke verklaring kon geven. Ook trof mij de betrekkelijke vlugheid, waarmede de kinderen uit het hoofd kleine benoemde getallen wisten op te tellen en af te trekken. Met het vermenigvuldigen ging het gebrekkiger.

Het zingen was zeer onbeduidend, niet omdat 't den kinderen aan aanleg daarvoor ontbrak, maar omdat de meester zulks blijkbaar verwaarloosd had, — iets dat voor een Ambonees tamelijk vreemd is, want op Ambon is zingen eene der voornaamste bezigheden in de school.

Er was eene mappemonde van Sydow aanwezig, maar de meester wist absoluut niets van geographie en dientengevolge zijne leerlingen ook niet.

Dank zij het stranden in 1864 van een Engelsch schip op de kust van Savoe, had het meubilair in deze school een eenigzins beter voorkomen dan het meubilair van de Rottinesche scholen. Men heeft namelijk uit dat schip eenige behoorlijk geschaafde, Europesche planken gehaald en daarvan drie schooltafels met vier boomtakken als pooten gemaakt. Een aan den wand hangend, klein schoolbord had de meester zelf gefabriceerd. Eene kast of iets dergelijks tot berging van de schoolbehoefden zocht ik te vergeefs.

Het schoolgebouw is niet meer dan eene tamelijk groote, maar donkere keet met wanden van toeakbladeren en atappen dak. Des Zondags wordt daarin godsdienstoefening gehouden. De schoolmeesterswoning is klein en slecht.

De dagelijksche opkomst der leerlingen was redelijk, hoezeer volgens verklaring van den Posthouder geene boeten van de ouders geheven werden, indien hunne kinderen niet ter schole kwamen. De eenige schoolstraf bestond uit hoogstens drie rotanslagen, door den meester toegediend.

Vroeger werden de grootste schoolkinderen door den meester tijdens den schooltijd uitgezonden om hunne afwezige makers op te zoeken, maar aangezien dit natuurlijkerwijze tot nog grooter verwarring in de school aanleiding gaf, was sedert kort een mandoer aangesteld, die echter nog geene belooning voor zijne moeite had ontvangen. Beter is de door mij voor Rotti aangegeven methode.

De schooltijd duurt op Savoe $\pm$ 3 uren daags, Zon- en Zaturdagen uitgezonderd. De overige christelijke feestdagen worden niet in acht genomen. Omstreeks nieuwjaar wordt gedurende eenige dagen vacantie gegeven; ook gedurende eenige dagen na de zeldzame inspectie van de school door een Europeaan. Eene regeling van de schoollessen bestaat niet voor Savoe.

Een ondermeester of penoeloeng wordt in de Savoesche school niet gevonden, maar is daarbij noodig, al ware 't slechts om den meester bij afwezigheid te vervangen.

Vrijwillig van de zijde der ouders kan men het schoolgaan der kinderen op Savoe niet noemen, want de tusschenkomst van den radja is daarbij noodig; maar evenzeer als in alle opzichten op Savoe minder willekeur schijnt te heerschen dan op Rotti, zoo ook schijnt het schoolgaan op Savoe met minder geweld gepaard te gaan dan op Rotti.

Het toezigt op de school wordt uitgeoefend door den posthouder, maar zonder dat eenige wettelijke bepaling hem daartoe noopt.

Bij overgang tot het Christendom, waartoe reeds menig Savoenees uit vrees voor de pokken, die ongeveer een jaar geleden op Savoe vreesselijk hebben geheerscht, en omdat zijn vorst zich heeft laten doopen, is overgegaan, meent de Savoenees, dat het schoolgaan zijner kinderen behoort.

De Christen-radja van Mésara heeft reeds een schoolgebouw en onderwijzerswoning door zijne onderhoorigen laten oprigten en blijkens kennigave van den Resident van Timor aan den Posthouder van Savoe bij missive van 3 Januarij 1871, no. 59, heeft eerstgenoemde een Savoenees *Djadjar* tot onderwijzer, tevens vaccinateur te Mésara benoemd, aan wien de vorst van dat rijkje eene bezoldiging van f 15,— 's maands zal toeleggen.

Ook de radja van Timor, die slechts op de komst van een geestelijke wacht om zich te laten doopen, heeft de tusschenkomst van het bestuur ingeroepen om hem aan een onderwijzer te helpen.

EILANDEN BENOORDEN TIMOR.

Op de talrijke, over het algemeen tamelijk groote eilanden ten noorden van het eiland Timor gelegen en met ettelijke

duizenden menschen bevolkt, vond men in 1871 niet meer dan ééne school, welke eene particuliere onderneming van een Roomsch-Catholijk priester en meer in naam dan inderdaad eene school was.

In September 1855 stelde de predikant *Buddingh*, belast met eene inspectie van kerk en school, aan de Regering voor scholen op te rigten te Larantoea (eiland Flores), te Konga (ibid.) en te Woerej (eiland Andanara) (1), waarschijnlijk omdat op die plaatsen inlandsche christenen van de Roomsch-Catholieke godsdienst, — overblijfselen van vroeger bekeeringswerk door de Portugezen, — worden aangetroffen. Aan zijn voorstel verbond hij de voorwaarde, dat de onderwijzers op genoemde plaatsen zouden worden gelast zich vooreerst (!) zorgvuldig te onthouden van alle poging om het Protestantisme tot schade van het Catholicisme aldaar te bevorderen.

De Regering wees het voorstel van *Buddingh* van de hand, omdat zij meende, dat de verhouding van Larantoea en Andanara tot het Nederlandsch-Indische bestuur, uithoofde van de deswege hangende kwestie met Portugal niet toeliet aan dat voorstel vooralsnog gevolg te geven (2).

Zes jaren later, in Augustus 1863, beproefde de Resident van Timor, *Esser*, nogmaals aan de bewoners van de in hoofde dezer bedoelde eilanden eenig onderrigt van Regeringswege te bezorgen, maar met even weinig succes als *Buddingh*. Hij stelde voor om in navolging van hetgeen Engelschen op Nieuw-Zeeland hadden beproefd, eenige beschaving te brengen onder de talrijke, in een staat van wildheid verkeerende volkstammen van Flores, Lomblem, Pantar en Alor door jaarlijks aan een zeker aantal jeugdige inboorlingen van die eilanden, bij voorkeur zonen van hoofden, te Koepang eenig onderwijs te doen geven en daartoe van het Opperbestuur de beschikking over eene som van f 4800 's jaars te vragen.

(1) Vreemd is, dat *Buddingh* de negorij Konga, gelegen op het eiland Flores ten Z. W. van Larantoea, op het eiland Andanara plaatste.

(2) Gouvernementsbesluit van 8 Mei 1857, no. 4.

Bij Haar besluit van 12 November 1866, no. 19, zag de Regering voorshands af van eene verwezenlijking van het denkbeeld van den Resident Esser op grond:

1°. dat, terwijl voor de eilanden Timor en Rotti nog zoo veel te doen viel, het slechts tot versnippering van krachten zoude leiden, indien het onderwijs op Flores, Lomblem, Pantar en Alor door de Regering ter harte werd genomen;

2°. dat, indien op de voorstellen tot oprigting eener kweek-school voor inlandsche onderwijzers te Koepang door het Opperbestuur in gunstigen zin werd beschikt, die kweekschool te eeniger tijd ook voor laatstgenoemde eilanden van nut zoude kunnen zijn.

Terwijl alzoo de Regering het nemen van maatregelen tot beschaving en ontwikkeling van de eilandbewoners benoorden Timor uitstelde, sloeg te Larantoeka een Roomsche-Catholiek priester, de pastoor *G. Metz*, de handen aan het werk. Achter zijne woning liet hij een schoolgebouw oprigten, kocht eenige schoolbehoefden, bezoldigt nog heden (1871) een onderwijzer en voedt en kleedt een 40tal leerlingen.

Die school behoort tot de treurigste, welke ik tot nog toe gezien heb. De leerlingen, onder welke zich enkele bevinden afkomstig van tamelijk ver van Larantoeka gelegen plaatsen, alle jongens van 7 tot 12 jaren, leeren Catholijke kerkgezangen zingen, een weinig lezen, slecht schrijven en van rekenen zoo goed als niets. Aardrijkskunde of eenig ander vak, dat tot de ontwikkeling van verstand en hart der leerlingen kan bijdragen, is tot nog toe niet gedooceerd, hoezeer de school omstreeks 1865 is begonnen.

Misschien bedrieg ik mij, maar de school te Larantoeka heeft op mij den indruk gemaakt van hoofdzakelijk eene pépinière voor zangers in de kerk te dier plaatse te zijn.

De onderwijzer, tevens organist, een inlander van Larantoeka, toonde in mijne tegenwoordigheid niet een eenigermate geschikt onderwijzer te zijn. In zijn onderwijs was geen zweem van methode te ontdekken en, toen ik hem vroeg, of zijne leer-

lingen met breuken konden werken, bleek 't, dat hij zelf niet wist, wat eene breuk is.

De heer *Metz* heeft sedert lang getoond voor zijne school veel over te hebben, maar met het geven van geld alleen komt men er niet. De onderwijzer wordt blijkbaar te weinig gecontroleerd en te weinig geholpen in die zaken, waaromtrent zijne kennis te kort schiet. Er heerscht ook te weinig orde in de school.

TIMOR.

Het inlandsch schoolonderwijs op het eiland Timor is het oudste onderwijs, dat in de residentie van dien naam is gegeven; evenals onze vestiging op dat eiland (het fort *Concordia*, waaromheen zich later de stad Koepang heeft gevormd) onze oudste vestiging in dat gewest is.

Buddingh verhaalt, dat reeds in 1668 of 1670 eene school te Koepang bestond, maar hij geeft de bron niet op, waaruit hij dat bericht heeft geput ⁽¹⁾.

Volgens *Valentijn* werd de school te Koepang in 1701 door 22 leerlingen bezocht, omtrent welke school hij overigens niets vermeldt, dan dat in 1716 daarbij als onderwijzer, tevens krankbezoeker, werd aangesteld de inlander *Amos Pieterszoon Thenoe*, die zeer goed de Hollandsche taal sprak en fraaije Arabisch-Maleische letters kon schrijven ⁽²⁾.

De Koepangsche predikant *Walstorff* berigtte in 1756 aan de Regering, dat behalve ter hoofdplaats Koepang, nog in vier Timoresche negorijen, wier regenten het Christendom hadden omhelsd, — „waardoor ook een groot gedeelte harer onderdanen natuurlijk tot dit zelfde besluit zijn gekomen,” — inlandsche leermeesters werden gevonden.

⁽¹⁾ Nederlandsch-Oost-Indië, III, 293.

⁽²⁾ Deel III, 2de stuk, bladz. 123 en 127.

Op den vroeger reeds aangehaalden Algemeenen Staat der scholen in Neêrlandsch-Indië van Augustus 1799 komt voor:

„Op Timor aan het kasteel:		
„in Compagn ^s . school	122	kinderen
„nog ongedoopt	69	„
„School-kinderen	22	„
„in het rijk van Coupang.		
„Sonnebaj	16	„
„Amabi	10	„
„in het rijk van Amphoang	6	„

Nadat in het begin van 1817 het Nederlandsche gouvernement weder in het bezit was gesteld van Timor en onderhoorigheden, kwam in 1819 te Koepang de zendeling, *R. le Bruijn*, die er eene school aantrof, waarin slechts 8 kinderen eenig onderwijs in het lezen en in het zingen van psalmen genoten (¹). Door zijn toedoen telde echter die school vijf jaren later, in 1824, 93 leerlingen.

Te Babau rigtte hij in 1822 eene school op, die twee jaren daarna door 47 kinderen bezocht werd.

Toenmaals bestonden bovendien nog drie scholen op Timor, in welke gezamenlijk ± 450 kinderen onderwijs ontvingen in het lezen en schrijven van de Maleische taal met Romeinsche karakters, in het zingen en vooral in de godsdienst (²).

Na den dood van *le Bruijn* vervielen de meeste dezer scholen, want in 1834 bestonden daarvan niet meer dan twee, te Koepang en te Babau, waarvan de eerste eene gouvernements-school was.

In 1837 rigtte de zendeling *Heijmering* weder vier scholen op, t. w. te Oisapa, Olio, Oisau en Paritti.

Karakteristiek voor de wijze, waarop die scholen tot stand kwamen, is eene passage in het algemeen verslag van Timor over 1836, waar gezegd wordt, dat het aantal leerlingen dier

(¹) De Oosterling, II, bl. 13.

(²) De Oosterling, II, bl. 11 en 14.

scholen in 1837 stellig grooter zoude geweest zijn, indien de Resident niet met al te veel toefelijheid, uit volslagen gebrek aan levensmiddelen (*sic*) had moeten te werk gaan. Desniettegenstaande vermeerderde hun aantal van 257 op 17 Januarij 1837 tot 482 op 1 September van datzelfde jaar,— bij de gouvernementeele Koepangsche school van 94 tot 219.

In 1842 bestonden op Timor 10 en omstreeks 1851 14 scholen, alle, op ééne (Koepang) na, zendingscholen.

Dat aantal is sedert wel verminderd, maar niet vermeerderd, zoodat men mag aannemen, dat te dien tijde het inlandsch schoolonderwijs op het eiland Timor zijn hoogsten bloei bereikte.

Met de intrekking voor het grootste gedeelte van de missie van het Nederlandsche zendelinggenootschap in de residentie Timor in 1851 ging het aantal zendingscholen op het eiland Timor belangrijk achteruit.

Slechts te Oisapa, Olio, Babau, Oisau en Oiboefo bleven zendingscholen in stand, welke in Maart 1858 door het gouvernement, op voorstel van *Buddingh* werden overgenomen.

Eene vergissing in het gouvernementsbesluit van 8 Mei 1857, no. 4, was oorzaak, dat deze overname ongeveer een jaar te laat geschiedde. Want bij dat besluit was bepaald, dat op het eiland Timor weder 5 scholen voor inlandsche Christenen zouden worden opgerigt, welke minder juiste redactie bij het gouvernementsbesluit van 20 December 1857, no. 9, werd verbeterd door aan den Resident van Timor te kennen te geven dat de bedoeling was om de vijf scholen op Timor van het zendelinggenootschap over te nemen en de meesters uit 's lands kas te bezoldigen.

Sedert is dit luttele aantal scholen vermeerderd met zes gouvernementeele en vijf kampong- of negorijscholen, van welke echter in 1871 slechts twee gouvernementscholen (Paritti, Baung) en drie kampongscholen in wezen waren (1).

(1) De geschiedenis van een vijftal dezer scholen is hier achter afzonderlijk behandeld.

Er bevonden zich derhalve in Junij 1871 scholen:

Gouvernementeetele:

te Koepang	met	108	leerlingen	(gem. aantal	60)
Polla-Oiboefoe	"	40	"	"	"
Oisapa	"	53	"	"	20 à 25
Olio	"	42	"	"	20 à 30
Babau	"	73	"	"	35 à 60
Oisau	"	59	"	"	20 à 30
Baung	"	76	"	"	40 à 50
Paritti	"	44	"	"	20 à 30

totaal 495 leerlingen

Gemeentelijke:

te Soelamoe	(begonn.	3 Aug. 1857)	met	43 l.	(gem: 25 à 30)
Ajer-Koesambi	(" 15 Nov. 1869)	"	24 "	(" 15 à 20)	
Oikabiti	(" Dec. ")	"	37 "	(" 30)	

totaal 104 leerlingen
495 "

totaal generaal 599 "

Bij het gouvernementsbesluit van 21 December 1870, no. 6, is de school te Polla-Oiboefoe in twee scholen gesplitst, maar ten gevolge van gebrek aan een docent was in Junij 1871 die splitsing nog geene werkelijkheid geworden. De onderwijzer te Polla gaf nog altijd om beurten te Polla en te Oiboefoe les, welke negorijen niet verre ($1\frac{1}{2}$ paal) van elkaar verwijderd, maar ten gevolge van een bergstroom gedurende den regentijd meestal volkomen van elkaar afgescheiden zijn (¹).

Alle scholen zijn gelegen in het westelijkste deel van het eiland Timor, meer of min in de nabijheid van de hoofdplaats Koepang. Midden-Timor bezit sedert het te niet gaan van de gouvernementeetele school te Atapoepoe in November 1869 geene inrigting voor schoolonderwijs meer en wegens

(¹) Cf. het gov. besluit van 6 Augustus 1870, no. 27.

de barbaarsheid der bevolking aldaar en de luttele bemoeijenis der Regering met die bevolking zoude het zeer moeilijk, zoo niet onmogelijk zijn in dat gedeelte van het eiland scholen op te rigten en in stand te houden.

Ingevolge contracten, met de Oost-Indische Compagnie aangegaan, waren ettelijke inlandsche hoofden in de residentie Timor verplicht hout, kalk en werklieden gratis te leveren ten behoeve van gebouwen, van bestuurswege opgerigt of nog op te rigten.

Vermoedelijk op grond hiervan, hoezeer in die contracten geen sprake is van schoollokalen en die contracten reeds lang vervallen zijn, bouwt en onderhoudt nog heden de inlandsche bevolking van het westelijke gedeelte van het eiland Timor de schoolgebouwen aldaar, behalve dat te Koepang, en voorziet die gebouwen van tafels en banken.

Dat bouwen en onderhouden gaat echter over het algemeen zeer gebrekkig. In 1863 kwam na 1½ jaar wachten te Polla een schoollokaal gereed, hetgeen echter, in weerwil van den ruimen, daaraan besteeden tijd, toch eerder voor eene stal, dan voor eene school bestemd scheen te zijn (¹); en nog in 1871 stond aldaar een donker, onoogelijk schoolgebouwtje. De vorst van Amarassi vertelde mij voornemens te zijn het schoollokaal en de onderwijzerswoning te Baun door zijne kinderen (anak-anak = onderdanen) te doen vernieuwen, maar de tijd zal moeten leeren, wanneer dat voornemen werkelijkheid wordt.

Te Babau wordt school gehouden in de kerk, welke een voldoende ruim, tamelijk net, steenen gebouw is. De overige schoollokalen op het eiland Timor, met uitzondering van dat te Koepang, zijn alle van hout en bebak, met gawangbladen gedekt. Zij zijn eigenlijk niet meer dan ruw afgewerkte, grootendeels donkere en weinig geschikte loodsen.

Bij de oprigting van de scholen te Baun (Amarassi) en te Manobait bleef 't niet alleen bij de schoolgebouwen, het meu-

(¹) Verslag inlandsch onderwijs, 1863, bl. 125.

bilair en de onderwijzerswoningen, maar moest de bevolking ook 200 à 300 klapperboomen in de nabijheid van laatstbedoelde verblijven planten, opdat de onderwijzers uit de opbrengst dier boomen later hun onderhoud zouden kunnen vinden (1). Te Manobait kwam nooit eene school tot stand en te Baun heb ik te vergeefs naar de bewuste boomen gezocht. Deze wijze van tegemoetkoming in de behoeften der onderwijzers was echter op Timor geene nieuwigheid, want omstreeks 1862 werd de opbrengst van een 30tal klapperboomen ontnomen aan den onderwijzer te Babau, die de vruchten dier boomen tot dien tijd toe genoten had (2).

Gedurende de periode van het inlandsch schoolonderwijs op het eiland Timor van wege het Nederlandsche zendelinggenootschap, getroostte zich dat genootschap ook kleine opofferingen voor schoolgebouwen en onderwijzerswoningen.

Volgens het algemeen verslag van de residentie Timor over 1838 was toenmaals de Koepangsche gemeente te arm om een schoolgebouw te kunnen oprigten, weshalve de Resident wenschte, dat de Regering met behulp van het diaconiefonds in de behoefte aan zoodanig gebouw zoude voorzien. Of de Regering aan dat verlangen heeft voldaan, heb ik niet kunnen ontdekken, maar wel heb ik vermeld gevonden, dat met gelden, afkomstig uit het bewuste fonds, is aangekocht een oud, vervallen, geheel van boombladeren opgetrokken huis, waarin tot in 1840 of 1841 school is gehouden.

Sedert was de kerk te Koepang tevens schoollokaal tot in het jaar 1867, toen aan de inlandsche school aldaar werd afgestaan het wegens ongeschiktheid en ongezondheid afgekeurde gebouw der gouvernementeele lagere school voor Europeanen en daarmede gelijkgesteld.

Dat gebouw, hetgeen wel feitelijk, maar nog niet officieel voor het inlandsch onderwijs is afgestaan, staat op eene plaats, welke bij hevige regens en bandjirs onder water ge-

(1) Gouvernementsbesluit ddo. 4 Mei 1863, no. 5.

(2) Mededeelingen van wege het Nederlandsch Zendelinggenootschap, VIII, 33.

raakt. Het vroegere bezwaar, dat bij zulke gelegenheden de vloer van de school vochtig werd, is thans grootendeels overwonnen door ophooging van die vloer. Maar deze verbetering heeft het nadeel ten gevolge gehad, dat het schoollokaal te laag is geworden.

Het meubilair van de gouvernementeele inlandsche scholen op het eiland Timor is hoogst eenvoudig, maar over het algemeen in bruikbaren toestand. Banken en tafels zijn door de bevolking geleverd en beter afgewerkt dan de Rottinesche schooltafels en banken. Te Polla behielp men zich met eene geleende tafel en met dito banken, ook miste men aldaar een schoolbord, omdat een en ander voor eenige jaren, te gelijk met het schoolgebouw, is verbrand. Te Oiboefoe bestond al het schoolmeubilair uit . . . . . twee planken! Te Oisapa, Oikabiti, Paritti en Baun waren wel schoolborden, maar geene ezels om die borden op te zetten. De kampongscholen te Ajer-Koesambi en te Soelamoe bezaten geene schoolborden.

Indien de opkomst der leerlingen geregelder was, dan zouden overal de schoollokalen te klein en het aantal banken en tafels te gering zijn. Maar een en ander is op de meeste plaatsen blijkbaar ingerigt in verband met het gemiddeld aantal opkomende scholieren.

Eene kast tot berging van schoolbehoefden vindt men zelfs in de school ter hoofdplaats niet, laat staan in de overige scholen.

Tegelijk met de overname van vijf zendingscholen op het eiland Timor en van 18 dergelijke scholen op het eiland Rotti in 1857 heeft de Regering bepaald, dat voor aankoop van schoolbehoefden ten dienste van die scholen jaarlijks beschikt kon worden over eene som van *f* 250, — ⁽¹⁾.

In 1862 is, nadat de sub-commissie van onderwijs te Koe-

⁽¹⁾ Gouvernementsbesluit van 8 Mei 1857, no. 4.

pang een crediet van *f* 1000, — 's jaars had aangevraagd, de vroegere som verdubbeld en mitsdien op *f* 500, — gebragt ⁽¹⁾.

Voor de scholen te Baung (Amarassi) en te Manobait (vervallen in 1865) werd in 1863 eene som van *f* 50, — 's jaars voor aankoop van schoolbehoefden toegestaan ⁽²⁾ en laatstelijk eveneens eene som van *f* 60, — 's jaars voor de school te Oiboefoe ⁽³⁾.

In het geheel kan derhalve voor aankoop van materialen ten behoeve van 28 gouvernementeele inlandsche scholen in de residentie Timor tegenwoordig (1871) beschikt worden over een crediet van *f* 610, —, of gemiddeld per school over *f* 20, — 's jaars.

Uit den aard hunner bestemming zijn die gelden aan de Algemeene Rekenkamer verantwoord; en nopens hunne aanwending heeft de Resident van Timor mij geene andere inlichtingen kunnen geven dan de volgende:

1869 beschikbaar gesteld	<i>f</i> 550.—
besteed voor aankoop van boeken	" 340.—
1870 batig saldo 1869	<i>f</i> 210.—
beschikbaar gesteld	" 550.—
	telt <i>f</i> 760.—
besteed voor aankoop:	
<i>a.</i> van boeken.	<i>f</i> 181.—
<i>b.</i> van 40 kaarten, 10 globes, vracht, enz.	" 629.—
1871 batig saldo 1870	
beschikbaar gesteld	<i>f</i> 610.—
besteld en nog te betalen: 1500 exemplaren spel- en lees-	

⁽¹⁾ Gouvernementsbesluit van 4 Dec. 1862, no. 19

⁽²⁾ do. do. " 4 Mei 1863 " 5

⁽³⁾ do. do. " 21 Dec. 1870 " 6.

boekjes van Graafland	f 310.—
1500 exemplaren Kitab midras "	180.—
1500 exemplaren Kitab batja a-	
kan manusija enz.	<u>300.—</u> f 790.—
1872 nadeelig saldo 1871	f 180.—

Vroeger moeten voor de scholen wel eens papier en leien zijn aangekocht; maar in de laatste jaren is het toegestane geld bijna uitsluitend voor aankoop van boeken besteed. Zulks heeft o. a. ten gevolge gehad, dat ik een aantal scholieren aantrof, die niet in het bezit van eene lei waren, t. w.:

te Polla	20	leerlingen
" Oisapa	30	"
" Oisau	32	"
" Oikabiti	29	"
" Ajer-Koesambi	10	"
" Soelamoe	19	"

Alle leermiddelen, behalve eenige boeken, moeten de leerlingen of hunne ouders koopen en die leermiddelen kunnen zij alleen ter hoofdplaats Koepang, — derhalve op grooten afstand van hunne woonplaatsen verkrijgen. Het aanwezen van eenige leermiddelen in eene Timoresche school, hoe weinige ook, baart dientengevolge meer verwondering dan de totale absentie daarvan zoude kunnen baren. Te bejammeren is het, dat, terwijl in de Timoresche scholen een zoo groot gebrek aan papier, inkt, pennen, leien, griffels heerscht, de weinige gelden waarover men kan beschikken om in de eerste behoeften eener school te voorzien, zijn aangewend tot aankoop van kaarten en globes, welke hoe nuttig ook, toch in eene Timoresche school, vooralsnog niet in de eerste plaats vereischt worden.

Hoezeer op de meeste plaatsen, waar op het eiland Timor scholen gevestigd zijn, de houtsoort gevonden wordt, welke voor schrijfplanken (papan toelis) geschikt is, worden toch dergelijke planken in die scholen niet gebruikt. Zoolang echter de voorraad papier in die scholen onvoldoende blijft, komt het mij, om vroeger reeds ontwikkelde redenen, allezins wensche-

lijk voor, dat de leerlingen worden genoopt zoodanige planken te snijden, ten einde in die school als surrogaat voor papier te gebruiken.

De schrijfforbeelden, door den graveur Wiemans, op last der Regering vervaardigd, trof ik in nagenoeg alle gouvernementeele scholen aan, maar overal ongebruikt.

Onbekend zijn de leermiddelen, waarmede de O. I. Compagnie hare Timoresche schooljeugd begiftigde, maar hoogstwaarschijnlijk is, dat die leermiddelen dezelfde, grootendeels theologische boeken en boekjes waren, welke in de 17e en 18e eeuw in de Ambonsche scholen gebruikt werden.

Uit een rapport van den Bendaschen predikant, *G. J. Huther*, blijkt, dat hij in 1789 aan de scholen op de Z. W. eilanden uitdeelde: bijbels, nieuwe testamenten, psalmboeken, predicatie-boeken, catechismi, spreuken Salomo's, historie Davids, epistolen, pentateuchi met Arabische letters, vraagboeken en letterkonsten.

De Timoresche schoollitteratuur zal toenmaals wel van denzelfden aard geweest zijn.

De zendeling *le Bruijn*, te Koepang gevestigd, schreef eenige Maleische tractaatjes en vertaalde de evangelische gezangen in het Maleisch (¹).

Zijn opvolger, *ter Linden*, schijnt niet voor de school geschreven te hebben, maar daarentegen diens opvolger, de zendeling *G. Heijmering*, des te meer, aan wien het zendelinggenootschap een ijzeren drukpers toezond, waarvan hij vlijtig gebruik maakte (²).

R. de Klerk noemt in zijn „eerbiedig berigt nopens den staat „van Timor, 1756” de schoolmeesters aldaar „kerkelijke bedientens” en in een brief, gedagteekend 20 Augustus 1756, van den Koepangschcn predikant *C. M. Walstorff* leest men, dat een inlandsch leermeester elken Zondag, des namiddags, in de Maleische taal preekte.

(¹) *L. J. van Rhijn*, Reis door den Indischen archipel, bl. 518.

(²) *L. J. van Rhijn*, Reis door den Indischen archipel, bl. 524.

Evenals toen zijn nog heden (1871) de gouvernementeele inlandsche onderwijzers op het eiland Timor, met uitzondering van die ter hoofdplaats Koepang, ten gevolge van het gouvernementsbesluit van 8 Mei 1857, no. 4, „kerkelijke bedientens.”

Een gevolg van de tweeslachtige natuur der tegenwoordige inlandsche onderwijzers op Timor is, dat zij in hunne scholen, behalve lezen, schrijven, een weinig rekenen en zingen, ook godsdienstig onderwijs geven, bestaande o. a. uit het van buiten leeren door hunne leerlingen van het Onze Vader en van andere gebeden, van de 10 geboden, van de geloofsartikelen, enz.

Het behoeft geen betoog, dat dergelijk onderwijs in eene gouvernementeele school niet op zijne plaats is.

Onder de schoolmeesters, in Junij 1871 op het eiland Timor in gouvernementeele inlandsche scholen werkzaam, bevonden zich nog vier Ambonezen, alle leerlingen van Roskott, te weten de onderwijzers ter hoofdplaats Koepang, te Babau, te Oisau en te Paritti. De onderwijzer te Koepang *Warisal* is ongetwijfeld de geschiktste van alle inlandsche onderwijzers in de residentie Timor, maar in het land der blinden is éénoog koning, welk spreekwoord men met alle regt op de residentie Timor en hare inlandsche onderwijzers mag toepassen. Want de overige gouvernementeele inlandsche onderwijzers op het eiland Timor hebben als zoodanig al zeer weinig te beduiden. Met uitzondering van de leerlingen van Roskott, die voor hun vak heeten opgeleid te zijn, zouden zij tot de uitmuntendste autodidacten moeten behooren, ja halve geniën moeten zijn, wilden zij in de gegeven omstandigheden iets meer te beteeken hebben.

Behalve ter hoofdplaats Koepang, vindt men in de Timoresche scholen geene hulponderwijzers of kweekelingen. 40 tot 100 leerlingen kunnen echter door één onderwijzer niet behoorlijk onderwezen worden, al komen zij niet geregeld dagelijks ter schole, weshalve de aanstelling van een tweeden hulponder-

wijzer bij de Koepangsche school en van een hulponderwijzer bij zes der overige gouvernementeele inlandsche scholen op het eiland Timor dringend noodzakelijk is.

Na het herstel van het Nederlandsche gezag in deze gewesten stond de Regering aanvankelijk *f* 96,— 's maands toe voor de bezoldiging van 16 inlandsche onderwijzers in de residentie Timor, welke som (eigenlijk eene subsidie voor het Nederlandsche Zendinggenootschap, den stichter van de toenmalige inlandsche scholen op het eiland Timor) regelmatig tot in de maand Maart 1831 is uitbetaald.

Bij resolutie van 30 December 1832, no. 4, art. 22, genomen naar aanleiding van het rapport van den commissaris *Francis*, bepaalde de Regering, dat het tractement van den inlandschen onderwijzer te Koepang zoude bedragen *f* 30,— 's maands, welk tractement tot heden onveranderd is gebleven.

In gevolge de gouvernementbesluiten van 8 Mei 1857, no. 4, 7 Januarij en 4 Mei 1863, no. 8 en 5, genieten de overige gouvernementeele inlandsche onderwijzers op het eiland Timor eene maandelijksche bezoldiging van *f* 25,— en in gevolge het gouvernementbesluit van 15 September 1862, no. 5, de hulponderwijzer bij de inlandsche school te Koepang een tractement van *f* 15,— 's maands.

Het tractement van den onderwijzer te Koepang is niet meer voldoende, want sedert 1832 zijn de prijzen van alle levensbehoefden te dier plaatse, evenzeer als elders, zóó gestegen, dat de tegenwoordige functionaris met zijn tractement alleen niet zoude kunnen toekomen. Ten gevolge van het waarnemen van andere betrekkingen, zooals die van voorzanger in de protestantsche kerk, en ten gevolge van eene toelage uit het Koepangsche zendingfonds geniet hij een inkomen van *f* 56,— 's maands, waarmede hij ternaauwernood in zijne behoeften kan voorzien. Het behoeft echter geen betoog, dat zijne vervangers op een dergelijk inkomen niet mogen rekenen. Aan zijn voorganger is bij het gouvernementbesluit van 15 September 1862, no. 13, eene personeele toelage van *f* 30,—

's maands toegekend, die alzoo in het geheel maandelijks f60.— uit 's lands kas ontving.

De inlandsche bevolking van de hoofdplaats Koepang bestaat, evenals die van menige voorname haven in Nederlandsch-Indië, uit allerlei elementen. Men vindt daar Timorezen, Rotinezen, Savoenezen, Solorezen, Makassaren, Chinezen, enz. enz.

In de inlandsche school te dier plaatse treft men dientengevolge ook kinderen van verschillende natiën aan.

Aan al die kinderen onderwijs te geven met behulp hunner moedertaal zal ten allen tijde eene onmogelijkheid blijven; maar gelukkig veroorlooft de omstandigheid, dat alle, meer of min vaste, inlandsche bewoners van Koepang het locale Maleisch magtig zijn, in deze school te transigeren met het beginsel, dat lager schoolonderwijs moet gegeven worden met behulp van de moedertaal.

Het Maleisch echter, dat tot nog toe in de Koepangsche school is onderwezen, zal beter en zuiverder moeten worden, waartoe gelegenheid zal bestaan, zoodra aan het hoofd dier inrigting geplaatst kan worden een in de Koepangsche kweek-school opgeleid onderwijzer.

Bepaald Rottinesche volkplantingen op Timor zijn de negorijen Oisapa, Polla, Oiboefoe, Olio, Babau, Oisau, Paritti, Ajer-Koesambi en Soelamoe, op al welke plaatsen de tegenwoordige Maleische scholen te zijner tijd in Rottinesche moeten veranderen.

Zuiver Timoresche scholen zijn die te Baun en te Oikabiti (Amarassi), wier leerlingen voor het grootste gedeelte nage-noeg geen woord Maleisch verstaan. Eene bijzonderheid van de leerlingen te Baun was ook, tijdens mijn bezoek aan die school, dat zij alle van vorstelijken bloede waren. Eerst nadat die prinsjes en prinsesjes volleerd zullen zijn, zullen kinderen van mindere hoofden toegelaten worden en in de laatste plaats kinderen van den kleinen man. Ik vrees echter, dat de laatsten wel nimmer eene beurt zullen krijgen. Want *volleerd* betekent in deze school, dat de leerling een leeftijd heeft bereikt,

waarop hij of zij niet meer gevoelig de school kan bezoeken; en, indien de kinderen van den kleinen man te Baun moeten wachten op het volwassen zijn van de tegenwoordige leerlingen der school aldaar, dan zijn zij ook volwassen. — Deze ongelukkige regeling is alweder een gevolg van het ongelukkige zelfbestuur van den Radja van Amarassi. Immers deze vorst is de leverancier van schoolkinderen te Baun. Vrijwillig zendt aldaar geen vader of moeder zijn of haar kind ter schole.

Te Oikabiti was de Fettor (vazal van den Radja van Amarassi) voornemens het aantal leerlingen tot 50 op te voeren, waartoe hij door eene soort van oppasser kinderen van radja-moeda's en temoekon's van heinde en verre liet bijeenzoeken. Ook daar was de school niet voor den kleinen man bestemd.

Elders, op gouvernementgrondgebied, waar slechts kamponghoofden worden aangetroffen, zoo als te Babau, Paritti, enz., heerscht geen dwang ten aanzien van het schoolgaan der kinderen. De posthouders moedigen zulks aan; vele ouders hebben vroeger zelve ter schole gegaan; velen zijn ook van meening, dat zij als Christenen hunne kinderen moeten laten onderwijzen; en zóó blijven de scholen aldaar bevolkt.

De schoolstraffen op Timor bestaan uit boeten en rotanslagen in de scholen te Baun en te Oikabiti en uit rotanslagen (hoogstens drie) in de meer van de hoofdplaats verwijderde gouvernementele scholen. De Resident van Timor heeft dit laatste verboden, maar zijn verbod wordt blijkbaar slecht nagekomen. Het is dan ook voor de onderwijzers moeilijk zonder eenig afdoend strafmiddel de orde in hunne scholen te bewaren. Gelukkig behoeft de bedoelde straf niet dikwerf te worden toegepast.

Regelingen nopens werkzaamheden, vacantien, enz., heb ik in geene Timoresche school aangetroffen.

De inlandsche school te Koepang stond tot in September 1865 onder het toezigt van de sub-commissie van onderwijs

aldaar; sedert Januarij 1867 voorloopig onder het toezigt van den Resident van Timor (¹).

Zoolang de Regering zich niet regtstreeks met de overige inlandsche scholen op het eiland Timor bemoeide, hielden daarop zendelingen toezigt; maar toen in 1858 die scholen gouvernementeele inrigtingen werden, kwamen zij onder het toezigt van de sub-commissie van onderwijs te Koepang, totdat in Januarij 1867 ook over haar het toezigt voorloopig aan den Resident van Timor werd opgedragen.

Feitelijk, maar niet regtens, staan thans de scholen te Paritti, Babau en Baung onder het toezigt van de aldaar gevestigde posthouders. Op de overige scholen wordt zoo goed als geen toezigt gehouden; en het toezigt dier posthouders heeft ook zeer weinig te beduiden.

Aan nagenoeg alle scholen kon men duidelijk bemerken, dat het daarop gehouden toezigt sedert lang veel, zeer veel te wenschen overliet.

(¹) Gouvernementsbesluit van 24 Januarij 1867, no. 9.

GESCHIEDENIS

VAN

EENIGE GOVERNEMENTEELE INLANDSCHE SCHOLEN

OP

TIMOR.

De geschiedenis van de wording der meeste scholen in de residentie Timor ligt meer of min in het duister, hetzij omdat die scholen reeds uit de 17de of 18de eeuw dagteekenen en alle documenten, welke op hare stichting betrekking hebben, — zoo die ooit bestaan hebben, — verloren schijnen te zijn, hetzij omdat men verzuimd heeft aanteekening te houden van de oprigting dier scholen.

Hieronder volgt wat ik ter zake heb kunnen opsporen nopens een zestal gouvernementeele inlandsche scholen op het eiland Timor.

FIALARANG.

Bij schrijven van 8 Januarij 1861, no. 9, deelde de civiele gezaghebber te Atapoepoe, *Kessler*, aan den Resident van Timor mede, dat de voorsprekers (toekang bitjara) van Fialarang, die voor eene zaak met Kowa naar Atapoepoe waren opgekomen, zeer goed begrepen, dat aan Fialarang veel ontbrak. De meerdere beschaving van Kowa en Atapoepoe bleef voor hen niet verborgen en zij begrepen, dat Fialarang goede hoof-

den noodig had. Maar te Fialarang ontbrak alle gelegenheid om zoodanige hoofden te bekomen, weshalve zij om een schoolmeester verzochten, die hun de Maleische taal zoude leeren ende direct met het gouvernement te kunnen corresponderen, aan het jongere geslacht de goede bedoelingen der Regering zoude doen kennen en de vorsten van hun dwaalspoor zoude afbrengen. Volgens *Kessler* moest de onderwijzer tevens een politiek agent zijn, die de hoofden met raad en daad kon bijstaan, tweespalt tusschen de rijkjes zou voorkomen, enz. Hij moest in het midden des lands in de onmiddellijke nabijheid der verschillende hoofden wonen.

Naar aanleiding hiervan werd de Resident van Timor bij het gouvernementsbesluit van 17 Augustus 1861, no. 12, gemagtigd als proef een inlandschen schoolmeester te plaatsen in het rijk Fialarang op eene bezoldiging van *f* 25. — 's maands. Tevens werd hij aangeschreven om, nadat de school een half jaar zoude gewerkt hebben, te dienen van bericht nopens de wenschelijkheid harer bestendinging.

Eerst in September 1862 werd deze school te Kasbrino geopend, omdat men op een van Ambon toegezegden onderwijzer voor haar had gewacht.

Sedert vergat men te Koepang de aanschrijving om te berigten nopens de bestendinging dezer school, ten gevolge waarvan zij tot in 1865 een kwijnend bestaan rekte.

Toen ontdekte namelijk de Resident bij gelegenheid eener reis door Midden-Timor, dat zij door slechts 8 leerlingen bezocht werd, dat hun aantal waarschijnlijk niet zou toenemen, omdat de hoofden wel veel beloofden, maar niets deden, en omdat zij de kinderen van den minderen man buiten de school hielden.

Voor slechts 8 leerlingen, die te Atapoepoe onderwijs konden genieten, behoefde te Kasbrino geene school aangehouden te worden, weshalve de Resident haar sloot.

Bij het gouvernementsbesluit van 21 April 1866, no. 11, is dientengevolge aangeteekend, dat de proef met eene school in het rijkje Fialarang niet zoude worden voortgezet.

DJENILOE.

Tegelijkertijd met het voorstel tot oprigting eener school in het Fialarangsche deelde de civiele gezaghebber *Kessler* mede, dat de Fettor van Djeniloe meermalen had verzocht, dat het gouvernement ook eens zijne negorij met eene school mogt begiftigen, vermits reeds enkele kinderen van Djeniloe te Batoe-gedeh op Portugeesch grondgebied ter schole gingen.

Bij gouvernementsbesluit van 17 Augustus 1861, no. 12, werd daarop ten aanzien van Djeniloe eene gelijke beschikking genomen als de boven omschrevene met betrekking tot Fialarang; evenals de Fialarangsche school werd die te Djeniloe in September 1862 geopend en evenals de eerste raakte ook de laatste tot in 1865 genoeg in vergetelheid, toen zij op last van den Resident zamen-smolt met de inmiddels te Atapoepoe (slechts 40 à 50 minuten gaans van Djeniloe gelegen) opgerigte school, hoezeer zij op dat tijdstip 30 leerlingen telde.

Bij het gouvernementsbesluit van 21 April 1866, no. 11, is aangeteekend, dat de proef met de school te Djeniloe niet zou worden voortgezet.

PARITTI.

Nadat vroeger reeds te dezer plaatse eene zendingschool had bestaan, die echter in 1849 ten gevolge van het verlaten der plaats door de bevolking uit vrees voor een toenmaals gevoerden oorlog van zelve was vervallen, deelde de Resident *Esser* in April 1862 aan de Regering mede, dat de sedert allengs naar hare vroegere woonplaats teruggekeerde bevolking van Paritti hem meermalen om eene school had verzocht en dat de sub-commissie van onderwijs te Koepang ook zijne aandacht daarop herhaaldelijk had gevestigd (¹). Geen vriend van

(¹) Cf. W. M. Donselaar, Het inlandsch Christendom en schoolwezen op Timor in 1862, in Mededeelingen van wege het Nederlandsch zendinggenootschap VIII, bl. 30.

staatsonderwijs zijde, had hij de zaak aanbevolen aan de zendingvereeniging te Koepang, maar deze zag vooreerst geene kans in de behoefte van Paritti aan eene school te voorzien. De vervulling dier behoefte was echter volgens den Resident eene zaak van eenig politiek belang, want een geschikt onderwijzer zou te Paritti veel kunnen bijdragen tot bevordering van de goede verstandhouding. Men kon op $\pm$ 50 leerlingen rekenen en de heer *Roskott* te Ambon had een onderwijzer voor Paritti toegezegd. De bevolking was bereid een schoollokaal en onderwijzerswoning te bouwen en het noodige meubilair te verschaffen.

Bij gouvernementsbesluit van 25 Julij 1862, no. 8, werd daarop 's Konings magtiging verzocht om te Paritti een onderwijzer op een tractement van f 25. — 's maands aan te stellen, welke magtiging verleend werd bij Kabinets-rescript van 9 October 1862, no. 52 (Indisch besluit van 7 Januarij 1863, no. 8).

Deze school bestaat nog en telde in:

1865	44	leerlingen	op	ult.	December,
1866	55	"	(gemiddeld 43,	op	ult. Dec. 51)
1867	56	"	(gemiddeld 27,	op	ult. Dec. 51)
1868	38	"	(22 jongens, 16 meisjes,	gem: 22,	op ult. Dec. 38)
1869	44	"	(27 " 17 " " 27, " " 40)		

(In 1837 telde zij als zendingschool 78 leerlingen).

Zij werd bezocht:

	in	1866	1867	1868		1869.
sedert 1863 door	14 leerl.,	12 leerl.,	5 jongens	—	5 jongens	—
" 1864	" 20	" 18	" 7	" 5 meisjes,	3	" 5 meisjes,
" 1865	" 10	" 9	" —	" 4	" 4	" 4 "
" 1866	" 11	" 10	" 6	" 4	" 6	" 4 "
" 1867	" —	" 7	" —	" 2	" —	" — "
" 1868	" —	" —	" 4	" 1	" 4	" 1 "
" 1869	" —	" —	" —	" —	" 5	" 1 "

De bovenstaande cijfers zijn getrokken uit de staten van de leerlingen, welke de school te Paritti in 1866 tot en met 1869 bezochten, welke staten bij de schoolverslagen van Pa-

ritti over genoemde jaren zijn gevoegd. Die cijfers zijn echter kennelijk niet alle juist, want hoe konden in 1869 4 jongens de school sedert 1865 bezoeken, terwijl in 1868 geene jongensleerlingen van 1865 in de school gevonden werden? En hoe konden in 1869 twee meisjes meer dan in 1868 de school sedert 1866 bezoeken?

Niet veel meer waarde hebben vermoedelijk de onderstaande cijfers, welke de ouderdom der leerlingen van de Parittische school heeten aan te geven:

	1866	1867	1868		1869.	
			jongens.	meisjes.	jongens.	meisjes.
6 jaren	9	10	10	6	"	"
7 "	18	19	8	8	14	7
8 "	6	8	1	2	9	8
9 "	6	6	1	"	1	2
10 "	4	6	"	"	1	"
11 "	7	7	2	"	"	"
12 "	"	"	"	"	2	"
13 "	3	"	"	"	"	"
14 "	2	"	"	"	"	"

Uit die cijfers blijkt echter met zekerheid, dat geene oude leerlingen de school te Paritti bezocht hebben.

In die inrigting is sedert 1866 (en vermoedelijk vroeger eveneens) niets anders geleerd dan Maleisch lezen en schrijven en wat rekenen en zingen, waartoe gebruikt zijn de volgende leermiddelen:

Kitab hedja dan batja.

Wester, Kitab midras.

Ilmoe boemi jang ada dengan gambar.

Graafland, Kitab batja akan manusia, enz. (sedert 1867).

Kitab hitoengan (sedert 1867).

Torat dan indjil (sedert 1869).

Socal kadjadian doenja (sedert 1869).

In 1869 was er eene kaart van Palaestina.

Het schoollokaal wordt gezegd voldoende ruim en doelmatig ingerigt te zijn. Ook het meubilair was volgens het verslag over 1868 (het eenige, waarin daarvan melding is gemaakt) voldoende.

Terwijl in 1866 niet veel gunstigs over de vorderingen der leerlingen viel te zeggen, heette 't in 1868, dat bij de leerlingen nog al verstandelijke ontwikkeling werd bespeurd en over het geheel deze school vrij wel in orde was. Een 10 tal van de oudste leerlingen kon voldoende lezen en het gelezene tamelijk wel vertellen. Het schrift der hoogste klasse was middelmatig, maar het rekenen vrij goed. Het gezang, door fluitspel begeleid, muntte uit boven dat in vele andere scholen.

In 1869 bezaten de leerlingen zekere vrijmoedigheid in het beantwoorden van vragen.

Bij het besluit van den Resident van Timor van 20 October 1865, no. 953/11, is *M. A. Lopulisa* tot onderwijzer te Paritti benoemd, die aldaar tot in 1870 bleef. Eerst werd zijne geschiktheid gering geacht, maar volgens het verslag over 1869 voldeed hij zeer goed.

In de beoordeeling van de Parittische school valt een climax van ingenomenheid met haar niet te miskennen, want terwijl 't in 1866 luidde: „deze school levert niet op, wat eene school „moet opleveren,“ en in 1867: „veel gunstigs valt van deze „school niet te zeggen; kwijnende toestand,“ was haar toestand in 1868 en 1869 „bevredigend.“

AMARASSI.

Te dezer plaatse is vermoedelijk in 1843 eene zending-school opgericht, welke door de gedeeltelijke opheffing van de missie op Timor in 1851 verviel. Hare overige lotgevallen zijn onbekend. Alleen blijkt uit het algemeen verslag van Timor over 1843, dat toenmaals in haar uitsluitend kinderen van Radja's en hunner betrekkingen waren opgenomen en dat de onderwijzer wegens zedeloosheid moest weggezonden worden.

Tien jaren later (1861) verzocht de Radja van Amarassi om eene school en zonder eenige, ook niet zijdelingsche provocatie van den Resident herhaalde hij sedert tweemalen dat verzoek.

De resident *Esser* was van meening dat de goede verstand-

houding met Amarassi door eene goede school meer bevorderd zoude worden dan door een aldaar aangestelden posthouder, weshalve hij aan de Regering voorstelde het verzoek van den Radja van Amarassi in te willigen.

De Regering verzocht bij besluit ddo. 30 December 1862, no. 7, de noodige magtiging daartoe en bepaalde, nadat zij die verkregen had, bij besluit ddo. 4 Mei 1863, no. 5, dat de Begrooting zou worden verhoogd met f 25. — 's maands ter bezoldiging van een inlandschen onderwijzer te Amarassi. Wijders werd de Resident van Timor gemagtigd:

1°. om het noodige te verrigten tot den opbouw te Amarassi van een schoollokaal met meubilair ten laste van den betrokken Radja en onder verpligting van zijne zijde, om dat gebouw behoorlijk te onderhouden en bij de schoolmeesterswoning eene aanplanting te doen bewerkstelligen van 200 à 300 klapperboomen, om later te strekken tot onderhoud van den meester;

2°. om, des vereischt, voor 's lands rekening een onderwijzer te ontbieden van het instituut van *Roskott*.

Ook werd de Resident aangeschreven jaarlijks te berigten of en in hoeverre de meester in eigen onderhoud kon voorzien, ten einde in evenredigheid daarvan de uitgaaf van f 25. — 's maands te verminderen of geheel te doen ophouden ⁽¹⁾.

Deze school heeft het geluk nog heden te bestaan, maar zij heeft tot nog toe niet veel te beduiden gehad. Opgerigt te midden van eene woeste bergbevolking, kon zij dan ook voor eerst moeilijk bloeijen en belangrijke vruchten afwerpen. Hier vooral geldt het „den dag der kleine dingen” niet te verachten.

Meisjes heeft men in haar nog niet gezien. Aan jongensleerlingen telde zij:

in 1865	23,	op ult. December,
1866	29,	gemiddeld 15,
1867	33,	„ 17, op ult. Dec. 29,
1868	33,	„ 12, „ „ „ 30,
1869	37,	„ 22, „ „ „ 35,

⁽¹⁾ Hieraan schijnt niet voldaan te zijn; het tractement is hetzelfde gebleven.

wier ouderdom wordt opgegeven:

	in 1866	1867	1868	1869.
6 jaren	"	"	"	"
7 "	"	1	2	"
8 "	"	"	2	"
9 "	"	1	2	"
10 "	2	1	"	1
11 "	4	2	1	3
12 "	7	4	6	6
13 "	5	8	8	8
14 "	3	5	4	8
15 "	2	3	3	4
16 "	1	2	1	3
17 "	"	1	2	1
18 "	3	"	2	3
19 "	1	3	"	"
20 "	1	2	"	"

Zij werd bezocht:

	in 1866	1867	1868	1869
sedert 1863	12	13	14	12
1864	5	4	3	4
1865	6	6	3	3
1866	6	6	6	6
1867	"	4	4	4
1868	"	"	3	"
1869	"	"	"	8

Curieus is, dat volgens bovenstaande cijfers het aantal leerlingen, sedert 1863 de school bezoekende, gedurende twee jaren toeneemt, oogenschijnlijk ten koste van de leerlingen, die de school sedert 1864 bezochten.

Niet meer dan Maleisch lezen en schrijven en wat rekenen is in deze school geleerd.

De daarbij gebruikte boeken waren:

Wester, Kitab midras (in 1866 en 1867),

Torat dan indjil (in 1866),

Kitab soeal hikajat elkitab (in 1866),

Graafland, Kitab batja,

Kitab hedja dan batja,

Kitab ilmoe boemi (sedert 1867),

Kitab hitoengang (" "),

In 1866 waren er ook drie Maleische leestafels.

Sedert Augustus 1865 is bij deze school als onderwijzer werkzaam *J. Temaloeroe*, geboren te Koepang, die behalve in de verslagen over 1868 en 1869, weinig geschikt wordt genoemd. In 1868 was er sprake van zijne verplaatsing, waarop de Radja en mindere hoofden dringend verzochten hem te mogen behouden.

Het schoollokaal is goed en ruim. In 1868 waren de leermiddelen voldoende.

Ten gevolge van hun verspreid wonen, was de opkomst der leerlingen, genoegzaam alle zoons van hoofden, steeds zeer ongeregeld; de uitkomsten van het onderwijs waren dientengevolge ook ongunstig.

In 1868 had de onderwijzer de leerlingen in vier klassen verdeeld. De hoogste klasse, uit 6 leerlingen bestaande, kon tamelijk vlot lezen, maar aan hun begrijpen van het gelezene ontbrak nog veel. Hun schrift op de lei was goed. Op papier hadden zij nog niet geschreven. Hun rekenen was onbeduidend. Op het bord konden sommige leerlingen optellen en aftrekken, doch geen hunner had de tafel van vermenigvuldiging in het hoofd, — iets, dat dan ook voor een Timoreesch hoofd geene kleinigheid is.

Door beleefdheid en vrijmoedigheid onderscheidden zich de leerlingen van hunne niet-schoolgaande makkers, die gewoonlijk tegenover een vreemdeling schuw en angstvallig zijn en dezen, zooveel mogelijk, trachten te ontwijken.

Het toezigt op de school is opgedragen aan den Posthouder.

MANOBAIT.

Nadat de Radja van Manobait om een schoolmeester had

verzoekt, schreef de Resident *Esser*, dat om Manobait duurzaam te winnen niets beter kon zijn dan eene school aldaar op te rigten, welke van zelve aanleiding zoude geven tot christianisering van de scholieren. Volgens den hulpprediker *Donselaar* zou de kostbare expeditie van 1847 (?) niet noodig zijn geweest, indien te Manobait en in aangrenzende streken scholen hadden bestaan.

Deze argumenten bewogen de Regering om magtiging te verzoeken tot het uittrekken eener som op de Begrooting, groot f 25. — 's maands, tot bezoldiging van een onderwijzer te Manobait (besluit 30 December 1862, no. 4) en, nadat zij die magtiging verkregen had, nam de Regering ten aanzien van de school te Manobait eene gelijke beslissing als ten aanzien van de school te Amarassi (besluit ddo. 4 Mei 1863, no. 5).

De school te Manobait is echter niet tot stand gekomen.

De Radja, die bij zijn volk volstrekt niet gezien was en met zijne fettors in onmin leefde, kon zelfs met dwang de oprigting van een schoolgebouw en onderwijzerswoning niet gedaan krijgen. Niemand wilde zijne kinderen school doen gaan.

Intusschen woonde de voor Manobait bestemde onderwijzer tot November 1863 bij den Radja, zonder aan zijne roeping te kunnen voldoen. De Resident *Wijnen* verplaatste hem dientengevolge en trok de school te Manobait in, hetgeen de Regering goedkeurde bij haar besluit van 17 Julij 1864, no. 8.

„Het schijnt,” schreef de Resident *Wijnen*, „dat mijn ambtsvoorganger óf verkeerd ingelicht óf te veel ingenomen is geweest met het denkbeeld om overal scholen te hebben en „zich zelve heeft diets gemaakt, dat de bevolking er eveneens „mede ingenomen was” (1).

ATAPOEPOE.

Hoe en wanneer de school alhier is tot stand gekomen, blijkt niet voldoende duidelijk. Want in het verslag dezer

(1) Missive ddo. 2 April 1864, no. 321.

school over 1866 (het oudste, waarover ik beschikken kan) wordt vermeld, dat haar toenmaals 13 leerlingen sedert 1862 bezochten; maar de magtiging tot oprigting eener school alhier is eerst in 1864 aan het Opperbestuur gevraagd. Misschien waren die leerlingen afkomstig van de school te Djeniloe, welke in 1865 gezegd wordt naar Atapoepoe verplaatst te zijn. In het gouvernementsbesluit van 4 Januarij 1865, no. 24, is sprake van eene te Atapoepoe op te rigten school, maar daarentegen leest men in het bovenaangehaalde verslag, bladzijde 601, dat *J. Talahatu* sedert medio November 1863 als onderwijzer te Atapoepoe werkzaam was.

Doch hoe dit zij, in April 1864 rapporteerde de Resident *Wijnen* aan de Regering, dat de Radja van Djeniloe zijn zoon ter opvoeding aan den civielen gezaghebber te Atapoepoe, *W. L. Rogge*, had toevertrouwd en dat de Radja van Fialarang voornemens was zulks ook te doen, beiden echter onder de mits, dat 't hun geen geld zoude kosten. Hierin vond de gezaghebber voornoemd aanleiding om voor te stellen te Atapoepoe eene school op te rigten, waarin, nevens andere scholieren, ook 10 zonen van Timoresche Radja's voor rekening van den Lande zouden opgevoed worden. Het voorname doel, dat zich de gezaghebber met die school voorstelde, was verbetering van de correspondentie met de Radja's in Midden-Timor. Daar toch kan niemand lezen of schrijven, weshalve de gezaghebber steeds de tusschenkomst van te Atapoepoe gevestigde en de Beloenesche taal magtige Chinezen moest inroepen voor het vertalen en voorlezen van officiële brieven. Die Chinezen vertrouwde hij niet, maar daarentegen stelde hij vertrouwen in te Atapoepoe opgeleide en met de Maleische taal bekend gemaakte zonen van Radja's. Door hen zoude allengs bij aanraking met Timoresche Radja's het Beloeneesch door het Maleisch vervangen kunnen worden.

Voor *f* 6. — 's maands wilde de gezaghebber in het onderhoud van elken vorstenzoon voorzien, terwijl de huisvesting aan den Lande geen geld zoude behoeven te kosten, om reden

de Radja's behalve een schoollokaal en onderwijzerswoning, ook een verblijf voor hunne zonen zouden oprigten.

Een en ander had ten gevolge, dat de Regering bij besluit van 17 Julij 1864, no. 8, de magtiging van het Opperbestuur verzocht om de som, groot f 25.— 's maands, toegestaan voor het tractement van een onderwijzer bij de mislukte school te Manobait, te mogen gebruiken tot bezoldiging van een onderwijzer te Atapoepoe, en om tevens eene som van f 720. — 's jaars te mogen besteden aan het onderhoud van 10 vorstenzonen ter laatstgenoemde plaatse.

„Langs dezen weg,” schreef de Gouverneur-Generaal Sloet van de Beele, „kan op eene weinig kostbare wijze worden „bijgedragen tot ontwikkeling van het eiland Timor, dat wegens zijne betrekkelijk talrijke bevolking de aandacht wel „waardig is.”

De verzochte magtiging werd verleend en daaraan de noodige uitvoering gegeven bij het gouvernementsbesluit van 4 Januarij 1865, no. 24, waarbij tevens is bepaald, dat de 10 zonen van Radja's uit Midden-Timor aan den civielen gezaghebber te Atapoepoe zouden worden toevertrouwd om in de school aldaar onderwezen en tot nuttige leden der maatschappij opgeleid te worden.

Deze school schijnt aan de Radja's van Midden-Timor steeds wantrouwen te hebben ingeboezemd. Want hoezeer in de verslagen dier school over 1866, 1867 en 1868 geregeld sprake is van 10 vorstenzonen of kostleerlingen, blijkt uit het verslag over 1869, dat nooit één vorstenzoon die school heeft bezocht. „Zij die tot dusverre van die milde bepaling hebben „gebruik gemaakt, waren afstammelingen in verren graad van „Datoh's (Temanggongs) en wel de zoodanige, wier vader of „vader en moeder overleden waren . . . . . Onder- „geteekende (1) is er tot heden (1 Januarij 1870) nog niet „in kunnen slagen één vorstenzoon daarvoor te verkrijgen. „De vermoedelijke oorzaak daarvan bestaat daarin dat de vor-

(1) E. F. Kleian, civiel gezaghebber van Beloe.

„sten bevreesd zijn hunne kinderen van het Timoresche element worden vervreemd en zich na het verlaten der school niet meer aan de oude gewoonten en gebruiken hunner voorouders kunnen gewennen.”

Reden voor die vrees gaf de school te Atapoepoe voldoende, zooals later zal blijken.

Haar leerlingen-aantal, uitsluitend jongens, wordt opgegeven als volgt:

1866	34	(1 Januarij),	27	(31 December)	(¹).
1867	33	(gemiddeld	22,	ultimo December	27) (²).
1868	26	(" " " "	15,	" " "	21).
1869	21	(1 Januarij),	5	(ultimo November).	
1870	0.				

Hun ouderdom was of werd verondersteld te zijn:

	1866	1867	1868	1869
8 jaren	2	"	"	"
9 "	2	"	"	"
10 "	2	7	5	5
11 "	5	2	2	2
12 "	5	5	5	5
13 "	5	5	5	3
14 "	4	4	2	2
15 "	4	4	1	1
16 "	5	3	5	2
17 "	"	3	1	1
18 "	"	"	"	"
19 "	1	"	"	"
20 "	1	"	"	"
21 "	1	"	"	"

(¹) Onder deze 27 leerlingen waren 14 afkomstig van Atapoepoe, meest Chinezen, en 13 behoorden onder het gebied der vorsten in deze afdeling. Onder de laatsten waren 10 kostleerlingen en 3 dagscholieren, de overigen waren dagscholieren. In 1866 waren er te Atapoepoe 125 kinderen, van welke derhalve slechts ruim 11 pct. schoolonderwijs genoot. Van de 27 leerlingen waren 24 gevaccineerd. Eén was de zoon van inlandsche christenouders; de overigen waren kinderen van heidensche ouders.

(²) Als bij 1866, 25 gevaccineerd.

Zij bezochten de school:

	in	1866	1867	1868	1869
sedert	1862	13	7	5	4
"	1863	4	4	3	2
"	1864	9	8	8	7
"	1865	8	5	3	2
"	1866	3	3	2	2
"	1867	"	6	5	4
"	1868	"	"	"	"
"	1869	"	"	"	"

Hunne verdeeling volgens klassen der school was:

op 1 Januarij 1866 op ultimo Dec. 1867.

1ste of laagste

klasse	3	9
2 ^{de} "	14	8
3 ^{de} "	10	4
4 ^{de} "	7	6

De bevordering der leerlingen tot eene hoogere klasse wordt alleen voor 1866 opgegeven, te weten:

van de 1ste naar de 2de klasse 3 leerlingen.

" " 2de " " 3de " 2 "

" " 3de " " 4de " 2 "

De vakken van onderwijs bestonden uit:

- a. lezen en schrijven van Maleisch met Romeinsch karakter;
- b. spreekoefeningen in die taal;
- c. rekenen (de vier hoofdregelen met geheele, benoemde en onbenoemde getallen, het metrieke stelsel van maten en gewigten, het mantstelsel, de meest voorkomende oude en inlandsche maten en gewigten, de te Atapoepoe in omloop zijnde vreemde muntspeciën, alles met toepassing op het dagelijksch leven);
- d. de gronden der christelijke godsdienst en de bijbelsche geschiedenis, zonder speciale opleiding voor eenige bepaalde kerkleer of eeredienst (¹);

(¹) Schuilt welligt hier achter de bron van het wantrouwen der Timoresche Radja's? Volgens het verslag over 1868 hadden de heidense ouders uit eigen

e. het inprenten van begrippen om de leerlingen tot nuttige leden der maatschappij op te leiden (¹);

f. elementair onderwijs in het zingen en bespelen van de fluit.

(In de verslagen over 1868 en 1869 wordt niet meer opgenoemd dan lezen, schrijven, rekenen en zingen.)

De leermiddelen waren:

Kitab hedja dan batja, 4 stukjes (in 1868 slechts het 2^e en 3^e stukje; in 1869 de drie eerste stukjes);

Roskott, Kitab pematjaän (in 1866 en 1867);

Graafland, Kitab batja akan manusija, enz.;

Barang hikajat el kitab;

Gonggrijp, Ilmoe hitoengan (in 1866 en 1867);

Tjonto hisab, 1^e en 2^e stukje;

Maleische handleidingen voor de koffij- en katoenkultuur en het fokken van paarden (in 1866 en 1867);

Maleische letter- en leestafels (in 1866 en 1867);

Idem schoolliederen (in 1866 en 1867).

De Resident van Timor verstrekke de leermiddelen.

In 1866 en 1867 nam de gezaghebber om de drie maanden aan de leerlingen een examen af, ten einde hun overgang tot eene hogere klasse te regelen. Bovendien hield de Resident van Timor den 23^{en} Maart 1866 een examen. In 1868 en 1869 is geen examen afgenomen.

De vorderingen waren in 1866 bevredigend, eveneens in 1867 die van de dagscholieren, terwijl de 10 kostleerlingen meerendeels voldeden aan het doel, waartoe zij in de school waren opgenomen; slechts één hunner was wat achterlijk, doch gewillig om te leeren.

In 1868 bepaalde zich de kennis:

der 1ste klasse tot vrij stotterend lezen, rekenen met de

---

beweging verzoekt, dat hunne ter schole gaande kinderen mogten onderwezen worden in de gronden der christelijke godsdienst.

(¹) Eene niet zeer duidelijke omschrijving van een leervak.

vier hoofdregelen, tamelijk slecht schrijven en zeer vlot Maleisch praten;

der 2de klasse tot vrij goed spellen, een weinig rekenen en schrijven;

der 3de en 4de klassen tot zeer weinig.

Volgens het verslag over 1869 waren de vorderingen der leerlingen, die alle in de hoogste klasse vereenigd waren, bevredigend. Het lezen ging vlot en de zin van het gelezene werd begrepen. Allen spraken zeer duidelijk en vlug Maleisch. Het schrift was goed en het rekenen bepaalde zich tot de behandeling der vier hoofdregels en tot het uit het hoofd berekenen van kleine opgaven.

Nevens eene onderwijzerswoning, lang 4 en breed 4,7 el, met voorgallerij, twee kamertjes en de noodige bijgebouwen, bestond te Atapoepoe een schoollokaal, waaraan verbonden was een vertrek tot berging van boeken enz, en eene slaapkamer voor de kostleerlingen, alles lang 12,10 en breed of diep 4 el. Deze gebouwen waren volgens den Timoreschen bouwtrant van hout met wanden van den steel en dakbedekking van de bladen van den gabang-palm. Zij werden onderhouden met behulp van de subsidie ad f 720. — 's jaars, voor het onderhoud van 10 kostleerlingen toegestaan.

Het schoollokaal was van de noodige tafels en banken, alsmede van twee zwarte borden voorzien.

Van medio November 1863 tot 17 December 1868 was in deze school als onderwijzer werkzaam *J. Talahatu*, een inlandsch Christen van Ambonesche afkomst, wiens vader vroeger op Rotti onderwijzer was geweest. In 1866 kreeg hij zelf les van den gezaghebber in het rekenen met gewone en tiendeelige breuken; hij had veel ijver en goeden wil, ook geduld en geschiktheid om met kinderen om te gaan.

Zijn vervanger, *S. Patinasarani*, Ambonees en onderwijzer der 1st klasse, was iemand van middelmatige kennis en weinig geschikt om het onderwijs aan de leerlingen behagelijk te maken. In het verslag over 1869 wordt hij zelfs geheel on-

geschikt genoemd, onkundig en zonder aanleg om met kinderen om te gaan. Op zijn verzoek is hij den 27sten October 1869 ontslagen, met welk ontslag de school te gelijker tijd een einde nam.

Bij ziekte werden de kostleerlingen gratis behandeld door den officier van gezondheid bij het garnizoen te Atapoepoe, zoolang dat garnizoen aldaar vertoefde, en verpleegd in het militair hospitaal. In 1866 leden 5 van die leerlingen aan de mazelen en 2 aan beenwonden; één kostleerling overleed.

De voeding en huisvesting van de kostleerlingen was, zoo veel mogelijk, in overeenstemming met hun stand en gewoonten.

Zij waren den geheelen dag onder het oog van den onderwijzer.

De schooltucht bestond aanvankelijk uit het geven van vermaningen; wanneer die te kort schoten, uit strafwerk. Achterlijkheid in het werk moest ingehaald worden door de kostleerlingen in de rusturen (de namiddaguren), door de dagscholieren gedurende de lesuren van den volgenden dag.

Over vlijt en gedrag van de leerlingen viel in 1866 en 1867 niet te klagen.

De lesuren waren dagelijks, behalve op Zon- en feestdagen, des morgens van 8 tot 12 uur. Bovendien hadden de kostleerlingen één uur 's avonds spreekoefeningen in het Maleisch.

Bij gunstig weder werden de kostleerlingen gedurende de namiddaguren bezig gehouden met tuinarbeid ten behoeve van de school, overeenkomstig hunne krachten en gewoonten.

De school bezat een 30tal klapperboomen, met wier opbrengst men in 1866 voornemens was boeken en andere leermiddelen te koopen.

De opkomst der dagscholieren was in 1866 en 1867 over het algemeen geregeld.

Uit den bovenmedegedeelden staat van den duur van den leertijd der leerlingen blijkt, dat in 1868 en 1869 geene nieuwe leerlingen op school kwamen. Tot aan eerstgenoemd

jaar zonden de te Atapoepoe gevestigde Chinezen hunne kinderen naar de school, die daarin als dagscholieren werden opgenomen. In 1868 ging echter de vrij levendige handel in sandelhout, welke te Atapoepoe bestond en waarom vele Chinezen zich aldaar in de onmiddellijke nabijheid van het bestuur hadden gevestigd, nagenoeg te niet. Die Chinezen waren dientengevolge verplicht hun onderhoud elders in het binnenland te zoeken en namen hunne kinderen mede.

Op 1° Januarij 1869 waren nog 21 kinderen, onder welke 8 zoogenaamde vorstenzonen, in de school vereenigd. Wegens de tot in Maart 1869 te Atapoepoe geheerscht hebbende cholera-epidemie verlieten 13 kinderen de school; rest 8 leerlingen, van welke op 17 September 1869 drie vorstenzonen wegens slecht gedrag en gevorderden leeftijd moesten ontslagen worden. Op ultimo November 1869 waren dientengevolge nog 5 zonen van inlandsche hoofden overig.

Inmiddels had men na het afloopen der cholera-epidemie pogingen in het werk gesteld om de vroegere leerlingen op nieuw de school te doen bezoeken, doch te vergeefs. Ook had men de Fialarangsche hoofden te vergeefs verzocht het ontbrekende aantal kostleerlingen (eerst 2, later 5) aan te vullen. Zij gaven voor bevreesd te zijn voor de cholera en voor de pokken, die in Augustus, September en October 1869 te Atapoepoe heerschten.

Onder die omstandigheden — waarbij nog kwam, dat de onderwijzer om zijn ontslag vroeg, — en omdat de school toch niet voldeed aan hare eigenlijke bestemming (opleiding en opvoeding van vorstenzonen), stelde de Resident bij missive van 20 November 1869, no. 821, voor haar in te trekken.

Feitelijk nam zij op ultimo November 1869 een einde.

LIJST

van boekjes, vroeger in de Rottinesche scholen in gebruik.

H. Wester. Bârang panton dâñ 'amtzâl jang terpanton gûna 'ânakh^r, tersâlin kapûda bahâsa Malâjuw 'awleh R. le Bruijn. Batâwijah, 1829. 12°.

Dezelfde. Kitab mîdras jang dâlamuja 'ada tersimpan ba-bârûpa fatsal jang pendekh dâñ berguna 'âkan debatjâkan, tersâlin enz. (als boven). Batâwijah. 1829. 8°.

Pengadjaran akan perboeatan Allah: goena segala orang jang mengarti bahasa Malajoe. (Herdruk). Batavia, 1836. 12°.

Pengadjaran akan mænendjoek bagimana orang boleh membatja elkitab, dengan beroleh faidahnja (Als boven, 1836).

'Akan kasukâ^ran besar kârana per^ranahkan muchalits, tersâlin deri pada bahâsa Wolanda 'awleh G. Heijmering. Timor Kûpang, 1840. 12°.

Katimbangan 'âkan perij hhâl sendiriku 'awleh J. C. Lavâter, tersâlin enz. (als boven, 1840). 8°.

J. A. Uilkens. Peng^renâlan 'âkan 'elchalahk deri pada peng^renâlan thabiset bagi 'awrang muda^r 'âkan 'asâs segala peng^radâran 'agâma, tersâlin enz. (als boven, 1840). 12°.

Kitab midras 'elmekhtûb jang detambâhij dengan babarapa peng^ringâten jang bergûna 'âkan peng^radjaran 'awleh H. Wester, tersâlin enz. (als boven, 1841). 8°.

Sûrat ilmu hhikmet, jang sudah terkârang 'âkan pergunâ^ran dâñ kasukâ^ran bagi 'awrang^r mesêbhij jang tuwah dâñ mûda 'âkan kamulija^ran 'Allah. Timor Kûpang, 1841. 8°.

Katambahan dawsa, 'ija 'itu, pengadjaran jang menondjokh tjara bagimana dawsa 'ada bertamba'an, tersâlin deri pada bahasa Wolandawij. Timor Kûpang, 1844. 8°.

S. E. Wieling. Sawatu kitab peng'adjiran 'akan ilmu 'adab; 'átaw peng'adjaran 'akan 'agama alam dan kalakuwan; guna segala midras, tersâlin enz. (als boven, 1844). 8°.

Bârang hhikâjet 'elkitab dengan pengadjaran kitjil' akan membatja bagi 'anakh' 'awleh H. Kremer, tersâlin (als boven, 1845). 8°.

Pengharapan jang berbohong, tersâlin enz. (als boven, 1846). 8°.

'Akan gombâla jang bâjik, tersalin deri pada bahâsa Wolandâwij kapada bahâsa Malajuw. Rotterdam, 1840. 12°.

'Anngarah deri pada pada peng'raséhan jang mesehhij bagi 'anakh', tersâlin enz. (als boven, 1840). 12°. 2e vol.

EEN EN ANDER
OVER DE
W A I J A N G.

Het is den practicus niet altijd gegeven, om uit de reeks zijner ervaringen en zijn bekendheid met toestanden juist te onderscheiden, van welke de mededeeling waarde kan bezitten voor de wetenschap en van welke weder niet. Immers bijzonderheden, die tot nieuw onderzoek kunnen leiden, ja een nieuw licht voor den beoefenaar der wetenschap zouden kunnen doen opgaan, treffen den eerste niet meer door haar alle-daagschheid of ontgaan hem schier geheel en al.

Zoo mogt de waijang door persoonlijke aanschouwing reeds lang mij niet vreemd zijn; maar de onzekerheid, of ik eenig nut zou stichten met de mededeeling van hetgeen mij daarvan bekend is, wêerhield mij om iets daarover te schrijven. Nu echter vakmannen als Dr. A. B. Cohen Stuart, Dr. N. van der Tuuk, de hoogleeraren T. Roorda en H. Kern door hun laatsten arbeid getoond hebben, welke belangstelling de mythische sagen der Javanen verdienen, heb ik gemeend niet langer te mogen aarzelen, om mijnerzijds, hoe gering ook, tot de kennis daarvan mede te werken. Het doel dezer regelen is dan ook geen ander als, hetgeen dienaangaande reeds door anderen gezegd is, met de vermelding van eenige bijzonderheden te vermeerderen.

Of mijn tegenwoordig verblijf te Batavia wel het geschiktst is, om mij aan dat onderwerp te wijden, — ik erken zelf van niet. — Maar degeen, die wachten wil, tot dat hij *alles* weet

van de zaak, die hij behandelen gaat, kan zeker tot in het oneindige wachten en eindigt met niets te leveren. De weinige Javanen, die ik hier heb kunnen raadplegen, en vooral het gemis aan de voorlichting van een dalang hebben me mij doen beperken, tot het opteekenen van wat ik zelf weet of mij nog van de waijang herinner.

Niet te onpas komt het mij voor, hier tevens een waar woord aan te halen, door Professor P. J. Veth op p. 452 van zijn uitgebreid werk over Java, ten opzichte van hetzelfde onderwerp, uitgesproken: „Wie den Javaan in zijn eigenaardigheid wil leeren kennen, sla hem vooral gade bij de voorbereiding, bij het genot en bij de waardeering van dit vermaak. Jammer dat het zoo uiterst moeilijk is, het in weinige woorden te beschrijven. Wij stuiten hier weder op de gewone zwaarigheid, die zich voordoet bij alles, wat het leven der inlanders betreft. Men kan er schier niets van zeggen in algemeene trekken, omdat het onvermogen van den inlander om het wezenlijke van het onwezenlijke te onderscheiden, zich overal vertoont in de *zaken*, en zijn daarmede tred houdende ongeschiktheid om door abstraheren van het bijzondere tot het algemeene te komen, zich evenzeer afspiegelen in de *namen*.”

In een karakteristieken schets in de voorrede van de Prēgiwo (Tijdschr. van N. I. VIII jaarg. II dl.) leest men, hoe elke Javaan, van den Soenan en den Pangéran tot den huisbediende, ja zelfs knapen allen hartstogtelijke beminnaars van de waijang zijn, en hoe ieder hunner ze op eigenaardige wijze weet te vertoonen. Professor H. Kern beaamt dit, door aan het begin zijner verhandeling, „Een Indische sage in Javaansch gewaad” getiteld, te zeggen: „De rijke schat van mythen en sagen, die met de overplanting der Indische Maatschappij en godsdienstige beschaving op Java door de Arische vreemdelingen werd overgebracht, is onder de Javanen gemeen goed geworden en gebleven.”

Bij de wetenschap van de herkomst der waijang, is het welligt

niet van alle belang ontbloot de Javaansche lezing te vernemen omtrent de wording en ontwikkeling van de daarop betrekking hebbende litteratuur op Java. Ik laat daarom hier volgen, wat mij te dien opzichte meêgedeeld is door een inlander, die meer is dan een gewoon liefhebber der wajang en daaraan Javaansche letterkundige kennis paart.

„Alle thans bestaande wajangverhalen uit den poerwotijd „zijn ontleend aan onderscheidene Kawi-geschriften, door de „ĕmpoe's opgesteld. Daarvan is in den oorspronkelijken vorm, „d. i. in Kawi-taal en-dichtmaat, (ꦑꦸꦩꦸꦩꦸꦤ꧀) slechts een viertal „voor ons bewaard gebleven, namelijk: de Romoijono door ĕmpoe „Poeijwo, de Ardjoeno widjojo door ĕ. Panoeloch, de Bro- „toijloedho door ĕ. Sĕdah en de Wiwoho door ĕ Kanwo.”

Ik vergeleek deze namen met die, welke op p. 354/5 van Winter's Javaansche zamenspraken voorkomen en het bleek me reeds daaruit, dat mijn zegsman uit denzelfden bron moet geput hebben als de schrijver der zamenspraken. Dit wordt nog te duidelijker, als de eerstgenoemde voortgaat met de namen en de auteurs der overige Kawi-boeken op te noemen, die allen overeenstemmen met de in boven aangehaalde bladz. vermelde; van welke werken hij voorts zegt, dat ze, met uitzondering van de Nitisastro ⁽¹⁾ en de vier voornoemde, allen zouden zijn verbrand bij de inneming van den kraton van Modjopaït door den ijveraar voor de verbreiding van het Mohamedaansch geloof, den wali Soenan Giri, aanvoerder van het leger van Radhĕn Patah, die, later als vorst van Dhĕmak, bekend staat onder den naam van Soerio Ngalam. De namen der oorspronkelijke schrijvers, de titels en de inhoud van de op zoodanige wijze verloren geraakte oud-Kawi geschriften zouden, volgens onzen Javaan, alleen door mondelinge overleveringen in het geheugen van het volk hebben voortgeleefd en, eerst later door nieuwere schrijvers weder te boek gesteld, tot ons zijn gekomen.

(¹) Zie vertal. daarvan T. v. N. I. V jaarg. II dl. p. 236.

Op mijn vraag, wat wel de reden kon zijn dat, bij de opsomming der voortbrengelen van echt Javaansche letterkunde, in de hierbedoelde zamenspraken geen plaats is gegund aan de hedendaagsche omwerkingen der oud-Kawi-werken, welke waijang-verhalen ten onderwerp hebben en onder den algemeenen naam van *lakon* zamengevat worden, meende diezelfde persoon zulks te moeten afleiden uit het door den schrijver gebezigde woord *lakon* (p. 352 regel 2 v. o.) dat, wel is waar, in spraakgebruik met *lakon* overeenkomt, maar nog de beteekenis van *iets uit eigen vinding opstellen* in zich sluit, in onderscheiding van *redigeren*.

Eenige gegrondheid schijnt aan het bovenstaand berigt omtrent de Kawi-bronnen der waijang-verhalen niet ten eenemale te kunnen worden ontzegd; indien wij hierbij bedenken, dat men als vruchten der vergelijkende studie nog slechts is kunnen slagen, om de hoofdpersonen uit de Brotojoedho en de Romoijono, hoe vervormd dan ook, tot de oorspronkelijk Indische figuren terug te brengen; terwijl het, naar mij bekend is, nog niet is mogen gelukken, datzelfde resultaat te verkrijgen ten opzichte van die helden en halfgoden, wier sagen in de verloren geraakte boeken zouden zijn beschreven en aan meer fantastische vervormingen hebben blootgestaan; doordien zij eerst later uit de overleveringen weder zouden zijn opgeteekend.

Of evenwel de beweesing omtrent het te loor gaan van *al* de bedoelde Kawi geschriften onvoorwaardelijk vertrouwen verdient, daarvoor durf ik niet in staan.

Al moge het Bat. Gen. v. K. en W. uit de nalatenschap van Dr. Cohen Stuart een paar HSS bezitten, die afkomstig zijn van Solosche vorsten (zie Not. dl XIV afl. 2 p 51); voor zoo ver ik weet, zijn verder geen ernstige pogingen aangewend om in hun groote boekenverzameling nasporingen te doen naar oud-Javaansche werken. Wel is mij daarentegen verleden jaar door den boedjonggo Radhèn Ngabèi Sastro Ardjindhro, Panéwoe Kadhipatèn te Soerakarta meêgedeeld, dat er in de zeer

dat aan de vertooning actie zou ontbreken. Maar de meest afdoende reden zal wel zijn, dat er hoogst zeldzaam een zoo volledig stel wajang's bestaat, dat alle in den cyclus voorkomende personen, buiten de meest gewone figuren, voorgesteld kunnen worden.

Afgescheiden daarvan zegt ook het bijgeloof, dat de opvoering van sommige lakon's ongeluk aanbrengt, zoo als de Brotojoedho ⁽¹⁾ en Kongso ⁽²⁾.

Andere stukken weer eigenen zich slechts voor bijzondere gelegenheden. Zoo wordt b. v. tot keering van het onheil ((*ḡḡḡḡḡḡ*)) dat zou kunnen voortvloeijen uit het omgooijen van een dhandhang op het vuur of het breken van een gandik, steeds de lakon Baṭoro Kolo gekozen ⁽³⁾.

Om het meerdere aanzien, waarin de wajang-poerwo boven de andere wajangsoorten bij den inlander staat ⁽⁴⁾, verdient deze zeker ook meer onze belangstelling. Daarom zal ik mij hier bij uitstek tot de bespreking daarvan bepalen. De meest

⁽¹⁾ Verg. Mededeelingen XVII p. 159.

⁽²⁾ Marodjo Kongso is uit den verboden omgang van den vorst der titans, Gorangso, met de gemalin van Praboe Basoedhèwo gesproten. In zijn arena trof de jeugdige Panḡowo Djanoko voor het eerst Dhèwi Soembodhro aan, die later zijn vrouw werd. In hetzelfde verhaal komt ook de strijd voor tusschen den jongen Bolodhèwo, destijds nog Kokroso genaamd, en den koning der krokodillen, wien hij den tong uit de muil rukte en versloeg. Aan die omstandigheid wijt het volkssprookje de oorzaak, dat het nageslacht dier beesten dat lichaamsdeel mist; terwijl volgens dezelfde legende de bekende struik, *sedak boeaja* of *ḡḡḡḡḡḡ* uit den op het land geworpen krokodillentong zou ontstaan zijn. Op sommige plaatsen, zoo als Djoewana, waar nog al eens last van die ondiereu ondervonden wordt, acht het volk het niet raadzaam, om uit dat tafereel het onderwerp eener wajang-vertooning binnen de plaats hunner inwooning te kiezen.

⁽³⁾ Verg. Meded. XVII p. 162. De schrijver begaat daarin de onnaauwkeurigheid, door niet de lakon er bij op te geven, die uitsluitend als het middel wordt geacht tot afwending van de ramspoedige gevolgen, welke uit een zoodanig ongeval zouden kunnen voortkomen.

Baṭoro Kolo was een tijdgenoot van Wisnoe; de lakon zal dus ontleend zijn aan het door Winter genoemde boek Soemantoko, dat volgens p. 355 zou handelen over de regeering van laatstbedoelde godheid als vorst op aarde.

⁽⁴⁾ Vergel. Meded. XVII p. 143.

geliefkoosde drama's daaruit zijn uit het leven en den tijd van Romo en de Pandowo's genomen. Wat daar buiten ligt, is zelfs minder bekend; slechts enkele *dalang's*, in kennis en vaardigheid hooger staande dan zijn gewone confraters, mogen zich in staat gevoelen, om een lakon uit een vroeger tijdperk te vertoonen, als hij over een daartoe geschikt stel waijang's beschikken kan en door hem, wien het waijangfeest aangaat, er toe aangezocht wordt; de meesten zullen er zich van verschoonen. Dat echter de sagen uit vroegeren kring ook voor het tooneel bewerkt zijn, daarvoor kunnen o. a. de vijf eerste waijangverhalen uit den bundel, voorkomende in no. 9 van het eerste vervolg op den catalogus der HSS. van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen (²), ten bewijze strekken. Ze zijn: „Lampahan Srimoho Poenggoeng,” „L. Bramono Bramani,” vorsten van Mēndang Kamolan, het oudste rijk na de wereldschepping, „L. Kanoemoijoso,” „L. Sakoet ēm” en „L. Polosoro,” voorvaderen der Pandowo's. Behalve dat die verhalen het woord „lampahan” tot titel voeren, zouden reeds de aan *dalang*-handboeken eigene prozavorm, de aanduiding van het gebruik der *goenoengan* en voorts van de telkens opkomende en afgaande personen, zoo vele onfeilbare kenteekenen zijn, dat het korte schetsen zijn, voor den waijangvertoonster in het bijzonder bewerkt.

Met het einde van den Brotojoedho-oorlog en het optreden

(²) De 23 in dezen bundel vervatte lakon's komen in naam, op ééne uitzondering na, overeen met die in no. XX van de door wijlen den Heer Engelmann vervaardigde catalogus van de aan het Ned. Bijbelgenootschap toebehoorende Jav. manuscripten (zie T. v. N. I. 1878 II dl p. 164). Alleen het 21e nummer, dat in den eerstbedoelden bundel „Krēsno Poedjonggo” en in deze catalogus „Alap-alapan Sētjo bomo” luidt, verschilt van elkaar. Of de redactie van beide lakon-verzamelingen gelijkaan elkaar is, kan ik natuurlijk niet nagaan. Daar evenwel de schrijfrant in de onderscheidene lakon's uit den aan het Bat. Gen. toebehoorenden bundel niet overal hetzelfde karakter draagt, zou het niet onmogelijk zijn, dat de stukken, zoowel van deze als gene verzameling, van verschillende hand zijn bijéén gebragt. Het 10e verhaal, „Obongobongan balé si Gologolo”, komt, op enkele woorden na, die waarschijnlijk bij het afschrijven veranderd zijn, in redactie overeen met den door Prof. Kern gepubliceerden Javaaschen tekst.

van Parikēsīt, later IJoedhoijono genaamd ⁽¹⁾, zoon van Ongkowitzo en kleinzoon van Djanoko, als vorst van Ngastino, eindigt ook de kring der sagen uit dezen poerwo-tijd. Hoewel het leven van den laatsten vorst opgegeven wordt als niet meer tot die periode te behooren, herinner ik mij evenwel een vertooning dezer wajangsoort eens bijgewoond te hebben, waarin de scēne voorkwam, dat Dhoerno's zoon, Aswotomo, door het kind Parikēsīt werd gedood.

Aan het daaraan volgende tijdvak, waarin de rijken: Mlo-wopati, Kēdirie tot aan het rijk Djēnggolo achtereen gebloeid hebben, onder welker heerschers vorst Saliwohono, Widhoijoko of Hadjisoko de voornaamste plaats bekleedde, was tot nog toe geen der bestaande wajangsoorten gewijd; alleen in de babadh's werd daarvan melding gemaakt. Uit dat tijdperk nu is de stof gekozen voor een zesde wajangsoort, die door den tegenwoordigen Pangéran Adhipati Ario Mangkoe Nēgoro uitgedacht is en door hem eigenaardig „wajang-madhijo” genoemd wordt. Het type van de daarvoor bestemde schimmen, van leder, onder zijn toezigt vervaardigd, getuigt van het overgangstijdperk van de poerwo tot de gēdog, die een aanvang neemt met de regeering van Lēmbœ amiloehoer of Pandji Dhéwo Koesoemo in het rijk van Djēnggolo. Dat kenmerk spreekt o. a. duidelijk uit de tusschen de *gēloeng-soepit-oerang* en de *gēloeng-kēling* variërende haardragt en verder uit eenige wijzigingen in de kleedij, welke aan de wajang's is gegeven. Hoog heb ik den fijnen smaak en de juiste opvatting van stijl en wijze van voorstelling en personifiëring hooren roemen, alles in harmonie gebragt met de beschrijving van de gestalte, den inborst en de qualiteit der figuren. Eenige lakon's, door dien inlandschen Groote voor deze wajang bewerkt, zijn mij beloofd, doch nog niet toegezonden, ondanks mijn op nieuw herhaalde aanbeveling daarvoor. Een vergelijking van de aldus omgewerkte tooneelstukken met het nimmer te voren bearbeide gedeelte van de babadh zou veel licht kunnen verspreiden

(1) Zie Winter's Jav. Zamenspr. p. 358, reg. 2 v. o.

omtrent de methode bij dergelijke behandeling, door Javaansche auteurs en boedjonggo's gevolgd. Dat de in deze door den Pangéran Adhipati ingeslagen weg, naar Javaansche waardeering, de ware is, waarborgen de algemeene bijval van zijn werk en de groote mate van kennis en doorgronding van het onderwerp, die alleen iemand in staat kan stellen, om derwijze aan een bestaande litteratuur uitbreiding te geven.

Op weinige uitzonderingen na, waaronder de Rodjo-Pirangoen, de babadh tanah Djawi, door den Heer Meinsma in 't licht gegeven, benevens eenige boeken van latere dagteekening, welke, zooals dit met de reisbeschrijving van Poerwo-lélono het geval is, van regeeringswege gedrukt zijn en van regtstreekschen of zijdelingschen Europeeschen invloed getuigen, zijn van de Javaansche litteratuur geen proza-werken, door inlanders zelve vervaardigd, ons bekend. Het geringe getal daarvan mag zeker zijn grond vinden in de omstandigheid, dat de Javaan zeer ongaarne tot uitspannings-lectuur maakt, wat niet in poëtischen vorm geschreven is. Te regt zegt dan ook Professor Kern: „Alles wat niet in dichtmaat is, wordt door den Javaan niet tot de fraaije letteren gerekend.”

Aan welk doeleinde echter zoovele ons bekende HSS. in ongebonden stijl, over de waijang handelende, het bestaan verschuldigd zijn, is reeds boven in het voorbijgaan aangestipt; ze dienen tot handleiding van den *qalang*.

De Javaansche letterkundige voortbrengselen, die, behalve de Kawi-bronnen, het onderwerp met de waijang gemeen hebben of daarmede verband houden, laten zich, met opzigt tot het doel en den daarmede analogen vorm, in drie soorten verdeelen:

Ten eerste, de babadh of kronijk. Oorkonde met verdictsel en theogonie dooreenwarrende, de mythen van vreemden oorsprong op eigen bodem overplantende, wordt daarin ook gewag gemaakt zoo wel van Adam en Baŕoro Goeroe als van de Pandawa's. Tot zoo ver komen de onderscheidene babadh's, welker inhoud

ik doorloopen heb, met élkander overeen. Anders is het gesteld met dezulke, die den cyclus omvat, waaraan de heldensagen der wajang-gēdog en-kēliṭik of-kroetjil ontleend zijn ⁽⁴⁾.

Tweedens, de lakon in dichtmaat. Om het doel, waarvoor de wajangverhalen in dezen vorm geschreven zijn, worden ze ook gewoonlijk met de algemeene benaming, sērat waossan, bestempeld. Zoodanige werken zijn die, welke ter voorlezing bij feestelijke gelegenheden, als het tiengkēb- en poepak poesër-offermaal, wel eens verhuurd of uitgeleend worden. Eenige door de firma van Dorp & Co. te Semarang gepubliceerde wajangverhalen behooren tot deze soort van Javaansche pennevruchten.

Ten laatste, het handboek voor den ḍalang (ḍalang). Het bevat, behoudens de aanwijzing van de personen, die in het volgende tooneel optreden, zoomede eenige gesprekken, slechts een korten schets van het beloop van het stuk en wordt daarom wel eens *pakēm-gantjaran* genoemd. In onderscheiding daarvan bestaan nog uitgebreidere handleidingen, waarin meer of minder uitvoerig ook de andere bestanddeelen van de voordragt der ḍalangs zijn opgenomen. Van de eerste zijn door den druk verspreid de door Professor Kern in tekst en vertaling uitgegeven lakon Obong-obongan balé si Golo-golo en Radhèn Pandjie Koedho Wanèng pati, het laatste uit Professor Roorda's drie wajangverhalen met aantekeningen. Tot de uitgebreidere pakēm's behooren de twee eerste stukken van denzelfde, Polosoro en Pandoe getiteld, benevens de Prēgiwo, in tekst met vertaling en toelichtingen door den Heer Wilkens Sr. in het T. v. N. I. VIII jaarg. II dl. ter plaatsing aangeboden. Van de lakon Polosoro is een Hollandsche bewerking, gedeeltelijk een vertaling en gedeeltelijk een uitvoerig uittreksel, door den Heer Poensen op p. 247 van den XVI^{en} jaarg. der Meded. geleverd; terwijl van het verhaal Radhèn Pandjie een vertaling

(4) In no. XXII, XXVI tot en met XXXVI en LXXII 2 van wijlen den Heer Engelmann's beredeneerde catalogus vindt men uittreksels van eenige babadh's.

door den Hoogleeraar Roorda zelf in het VIIe dl. der bijdragen tot de Taal-, land- en volkenkunde van het Koninklijk Instituut te vinden is.

Hoewel toevallig van de *dalang*-handboeken méér exemplaren in uitgebreiden dan in beknopten vorm het licht gezien hebben, zijn de eerste, naar ik meen, zeldzamer dan de laatste. Reden tot die bewering ligt op zich zelf reeds in het groote aantal van deze en het gemis aan gene onder de vele Javaansche HSS. in de verschillende verzamelingen hier te lande en in Holland. Maar ook is zulks af te leiden uit de kennis van de vereischten, die een vaardige *dalang* in zich d'ent te vereenigen, en voor wien eigen vindingrijkheid al voldoende moet zijn, om, met behulp van zekere gegevens, die ik in het vervolg dezes wensch te bespreken, een schets van een verhaal zoodanig uit te werken, dat het voor tooneelvoering geschikt wordt. Daarmede is, mijns inziens, ook het *raison* aangetoond van het bestaan van meer *pakēm's-gantjaran* dan van uitgebreide handleidingen; want de minder vaardige *dalang* zal, wanneer hij een *lakon* te vertoonen heeft, waarvan hij slechts het beloop heeft bestudeerd, of daarin zijn meer ervaren kunstbroeders gaan navolgen, of eenvoudig zich daarvan afmaken (¹). Het is mij zelfs bekend, dat Radhèn Mas Djojo Dhi Ningrat, Boepati Kēparak kiwo te Soerakarta, aan wiens vruchtbaren geest menig nieuwe *lakon* het vaderschap te danken heeft, bij het samenstellen daarvan, niet anders te werk gaat dan mondeling het onderwerp in korte trekken aan zijn

---

(¹) In een noot op p. 2 van „Een Indische sage” enz. heet Prof. Kern *lakon*, hetgeen hier *pakēm-gantjaran*, en *wajang*-tooneelstuk of eenvoudig weg *wajang* wat in deze uitgebreidere *pakēm* geneemd wordt. Met hetgeen in de daarop volgende bladz. te lezen is omtrent het even groote aantal *lakon's* als tooneelstukken veroorloof ik mij, op boven aangevoerde gronden, bescheidenlijk de vrijheid, met dien geleerde in meening te verschillen. Ook zal het getal onderwerpen, dat nog telkens vermeerdert en vermindert, — doordien die, welke minder in den smaak vallen en niet beschreven zijn, weder uit het geheugen raken, — al zeer bezwaarlijk bij benadering zijn op te geven.

dalang meê te deelen, die eenige dagen later hem het stuk moet voorspelen.

Ten opzichte van de lakon zelf, het stuk, dat vertoond wordt, deze is verdeeld in: *lakon-djédjër*, d. i. dezulke, die in hoofdtrekken het verhaal teruggeeft, zoo als het overeenkomstig beschreven bronnen of mondelinge overleveringen luidt, en gerekend wordt tot het vaste kader der algemeen erkende mythen en sagen te behooren, en in *lakon-tjarangan*, waarmede de zoodanige bedoeld wordt, die slechts de voornaamste personen aan den bron der mythe ontleent, doch waarin overigens de handelingen en gebeurtenissen zijn geromantiseerd. Hoe fantastisch daarbij ook te werk wordt gegaan, als algemeene trek van deze soort lakon's valt op te merken, dat daarin het aan de hoofdfiguren toegeschreven karakter, de tijd en de omgeving, waarin zij geplaatst zijn, gehandhaafd blijven; zoodat zij slechts met hun tijdgenooten voorgesteld kunnen worden, nimmer hun inborst en andere eigenschappen verloochenen en geen feiten hun worden toegedicht, die strijdig of anachronistisch zouden zijn met die, welke in de eigenlijke mythe van hen vermeld staan. Tot deze lakon behooren o. a. de Prēgiwo, Anggodho mbalik, Sēmar mantoe, Sēmar Toegēl Koentjoeng. Tot een derde soort zou nog gerekend kunnen worden de *lakon sēmpallan*, fragmentarische tooneelen, tot een afzonderlijk dramastuk omgewerkt en daardoor geschikt gemaakt voor de vertooning gedurende één avond (11323 122133 21323 21323). Zoo zijn mij bijvoorb. bekend, uit de Brotojoedho: de lakon's Séto mbalik ⁽¹⁾ (diens dood) en Karno tanding (Ngawonggo ten tweestrijd met Ardjoeno uitgetogen); uit de Bomantoro: de lakon's Bambang Soetidjo (de jongelingsnaam van denzelfde) en Sombo tali (Sombo ge-

(1) Zonderling is hier de benaming „mbalik”, waartoe het verhaal weinig aanleiding geeft. Ze is, dunkt mij, eerder te verklaren uit de eigenaardigheden der „pēdalangan”, waarin het stuk veelal anders geheeten wordt, dan waaronder het in geschriften gemeenlijk bekend staat. Zoo wordt o. a. de lakon, waarin Gatoet Kotjo's geboorte voorgesteld wordt, Pradjono, en waarin het verhaal van de Wiwoho vertoond wordt, Mientorogo genoemd.

bonden); uit de Romo: de Romo-gandhroeng (behelzende de Soijēmboro van Mantili, het huwelijk van den hoofdheld met Dhèwi Siento en de vloek der dhéwoto over beiden; waardoor zij tijdelijk in apengedaante veranderen, aan welke metamorfoze Anoman het aanzijn verschuldigd is), de Romo-tambak (den togt over zee naar Ngalēngko en den krijg met dat rijk inhoudende) en de Romo-nitis (de zielsverhuizing van hem en zijn vrouw, respektievelijk in Noijorono, den jeugdigen Krēsno, en in Dhèwi Soembodhro, Ardjoeno's gemalin). Daar echter bij de behandeling van de lakon-sēmpallan maar al te dikwerf in ruime mate de verbeeldingskracht te baat geroepen wordt, verwisselt men deze lakon-soort veelal in naam en beteekenis met de lakon-tjarangan.

Ofschoon de pakēm in proza geschreven is, heeft de stijl daarin, door menigvuldig gebruik van woorden, die uitsluitend tot het rijk der poëzie behooren en door zinnendingen, die onwillekeurig aan het Javaansche metrum doen denken, een eigenaardigheid verkregen; waardoor die geheel verschilt van den gewonen trant, waarin men in het dagelijksch leven pleegt te spreken en te schrijven. Daardoor ook wordt de taal, zoowel in de handboeken als die, waarvan de dalang zich bij de vertooningen bedient, maar alleen ten deele door de meeste Javanen verstaan.

Dat onder zulke omstandigheden al rasch verschillende lezingen uit misvatting en willekeurig geopperde hypothezen voortvloeijen, ligt voor de hand. Het verschijnsel, dat het verkeerdt verstaan of het uit het verband rukken van een paar uitdrukkingen den grondslag kan leggen tot het ontstaan van geheel nieuwe toevoegselen, aan den hoofdbron ten eenemale vreemd, — (een verschijnsel dat Professor Kern op p. 25/9 van zijn meer aangehaalde verhandeling heeft trachten aan te toonen, door vergelijking van de lakon met het oorspronkelijke heldendicht), — is zelfs heden ten dage niets ongemeens. Waar duisterheid heerscht, weet de Javaan geen anderen uitweg dan tot eigen fantazie zijn toevlugt te nemen; en in dien karakter-

trek wint de passisiran-bewoner het verre van zijn landgenoot in de Vorstenlanden. De voorbeelden daarvan zijn ongetwijfeld legio, indien men er naar zoeken wil; één er van is mij bijgebleven.

Een der meest gewone manieren, waarop de *dalang* zijn figuren tracht te verpersoonlijken, bestaat o. a. daarin, dat hij eenigen onder de oudjes, telkens als zij aan het praten gaan, bij wijze van karakteristieke hebbelijkheid, dezelfde onverstanebare klanken in den mond legt; op p. 33 van de *Prēgiwo* vindt men bijv. daarvan een staaltje met *Soroito*. Ik vroeg nu eens een *dalang* naar de beteekenis en de bedoeling van zulke klanken; dit maal was het *Rēsi Dhoerno*, die bij alles, wat hij zeide, "*Watjitjo watjitjo*" liet voorafgaan. De *dalang* bleef mij niet lang het antwoord schuldig; maar wist, na een oogenblik bezinzens, mij te zeggen, dat, aangezien van dien pandiet verteld wordt, dat hij iemand van de overwal was, het verder aan geen twijfel meer lijdt, of *Dhoerno* moest een Chinees geweest zijn; wiens taal met die klanken wordt nagebootst, en met welken landaard wijders de gebogen neus, waarmêe deze *Rēsi* afgebeeld wordt, zoomede de hem toegedichte valsheid zeer vernuftig door den *dalang* in verband werden gebragt.

De voornoemde bundel van 23 lakon's uit de verzameling Javaansche manuscripten van het Bat. genootschap heeft mij in de gelegenheid gesteld, om den inhoud van twee, hoewel ieder in verschillenden vorm toch beide, tot pakēm omgewerkte lakon's met elkander te vergelijken. Het vijfde nommer van dien bundel is van gelijken naam als het eerste van de waijangverhalen door Professor Roorda uitgegeven.

Reeds in het eerste tooneel valt het verschil op te merken tusschen de tweederlei lezingen omtrent de aanleiding van het verlaten der prinses Doergandhini van haar ouderlijke woning. In Roorda's uitgave heet het, na een lange uitwijding ter zake, dat zij, om der goden wille, door haar vader van het hof werd verwijderd. In het HS. waren het de goden zelf, die haar kenbaar gemaakt hadden, dat zij zich naar den grooten stroom

Silo ganggo (in Roorda niet genoemd) zou begeven, waar zij baat en redding van haar ziekte zou erlangen. Daarop volgt in het HS. een tafereel met personen, in Roorda in het geheel niet vermeld: na het heimelijk verdwijnen van Dhoergandhini ontving haar vader het aanzoek om haar hand van den reuzenvorst Narpotjidhro van het rijk Madēdo. Aan het aanzoek kon natuurlijk, met vermelding van de redenen, geen gevolg gegeven worden en tegelijk decreteert haar vader, de vorst van Wiroto, een soijēboro: degene namelijk, die zijn dochter wist terug te vinden, zou haar tot vrouw verwerven. Intusschen worden haar broeder Dhoergandhono en de Patih (niet met name genoemd) uitgezonden om haar op te sporen. Narpo tijdhro zendt met gelijk doel zijn Patih Dhitio Brogalbo benevens eenige mantric's, die later in een gevecht met Polosoro gewikkeld en door hem verslagen worden.

In het volgende tooneel wordt gesproken over Bambang (en niet dadelijk Bēgawan zoo als in Roorda) Polosoro, die door zijn aanhoudend vurig bidden, om een hemelhimf tot vrouw te mogen hebben, het gansche godenrijk in rep en roer brengt. De god der goden besluit met Narodho, den asceet in zijn gebed, waardoor de elementen in beroering waren gebracht, te storen, door zich in witte vogeltjes te veranderen; en nu volgen, met weglating van de scēne, waarin de vruchteloze pogingen der goden worden beschreven, om Polosoro door kracht hunner wapenen uit zijn diepe overpeinzigen te doen ontwaken, dezelfde voorvallen als in het gedrukte verhaal te lezen zijn; totdat wij komen aan de bevrijding van de kwaal der princes door Polosoro.

In Professor Roorda's uitgave wordt haar genezing het gevolg van haar verlossing van het kind Gondhomono geheeten. In het manuscript wordt die bijzonderheid volgender wijzer beschreven: Nadat Polosoro de veerschuit bestegen had, door Dhoergandhini bestuurd, die inmiddels den naam van Loro Amis aangenomen had, zwol de stroom. In de verdubbelde pogingen, om het vaartuig naar den overkant te voeren, schiet het borst-

voorvallen, aan het eind van het voorgaande verhaal geschetst.

Het eerste tooneel in de lakon Dhéwobroto stelt voor den vorst van Tolkonḍo, anders ook het rijk Gadjahójo geheeten, Sri Boepati Sēntanoe genaamd, nog bedroefd over het kort te voren geleden verlies van zijn vrouw, die bij de geboorte van haar zoon (Dhéwobroto) gestorven is; de vorst raadpleegt zijn beiden Patih's Wirojoedho en Wirobongso, over de wijze, hoe het kind verder op te brengen; daar elke min, die hem gezoogd heeft, het met den dood moest bekopen. Een der beide viziers weet zijn gebiedier te berigten, dat Sang Praboe Polosoro's gemalin te Ngastino mede niet lang geleden van een zoon bevallen is. Vorst Sēntanoe besluit met zijn kind zich daarheen te begeven. Hij vindt Polosoro, omgeven van zijn pleegkinderen: Kéntjoko, Roepokéntjo en Rodjomolo, en deelt hem het doel zijner komst mede. Na de voorwaarde vernomen te hebben, dat de helft van het rijk Talkonḍo later aan het kind van Polosoro (hier Bambang Dhipoijono geheeten, terwijl elders Abijoso eerst als vorst dien naam zou dragen) zou geschonken worden, doet deze zijn vrouw Dhoergandhini de volgende vraag: *ᨀᨁᨂᨃᨄᨅᨆᨇᨈᨉᨊᨋᨌᨍᨎᨏᨐᨑᨒᨓᨔᨕᨖᨘᨗᨙᨚᨛ᨜᨝᨞᨟ᨠᨡᨢᨣᨤᨥᨦᨧᨨᨩᨪᨫᨬᨭᨮᨯᨰᨱᨲᨳᨴᨵᨶᨷᨸᨹᨺᨻᨼᨽᨾᨿ* waarop zij antwoordt: *ᨀᨁᨂᨃᨄᨅᨆᨇᨈᨉᨊᨋᨌᨍᨎᨏᨐᨑᨒᨓᨔᨕᨖᨘᨗᨙᨚᨛ᨜᨝᨞᨟ᨠᨡᨢᨣᨤᨥᨦᨧᨨᨩᨪᨫᨬᨭᨮᨯᨰᨱᨲᨳᨴᨵᨶᨷᨸᨹᨺᨻᨼᨽᨾᨿ* Dadelijk daarop deelt hij haar mede, dat zij voortaan de vrouw van Sēntanoe zou wezen en het kind Dhipoijono bij hem zou blijven. Hoe die schikking door haar opgenomen wordt, is in 't kort beschreven in de volgende woorden: *ᨀᨁᨂᨃᨄᨅᨆᨇᨈᨉᨊᨋᨌᨍᨎᨏᨐᨑᨒᨓᨔᨕᨖᨘᨗᨙᨚᨛ᨜᨝᨞᨟ᨠᨡᨢᨣᨤᨥᨦᨧᨨᨩᨪᨫᨬᨭᨮᨯᨰᨱᨲᨳᨴᨵᨶᨷᨸᨹᨺᨻᨼᨽᨾᨿ*. Wijders wordt over de personen van Polosoro, Sēntanoe en Dhoergandhini, die hier blijkbaar slechts nevenfiguren zijn, niet meer gerept, en het verhaal loopt verder over de overwinning van Bambang Dhipoijono op de Soijēmboro van Giantipoero, waar hij den zoon van Dhoesdhono, vorst van dat rijk, Wahmoeko genaamd, doodde of liever gezegd in water deed veranderen; uit welke zege het huwelijk van Dhipoijono met de jongere prinses

Oembaliki en Dhéwobroto met haar oudere zuster Oemboliko voortvloede.

Bij vergelijking van de beide lezingen van ons manuscript met die in Professor Roorda's uitgave ziet men duidelijk de eigenaardige behandeling van de schrijvers, die, door bijvoeging of omwerking der bijzonderheden en door keuze van andere episodén uit het leven van den hoofdpersoon, afzonderlijke lakon's hebben geleverd. Immers lezen wij hier in beide HSS. noch den strijd van Polosoro met Sēntanoe, door een twist tusschen hun weêrzijsche kinderen ontstaan, noch de apotheose van den eerste, welke in het gedrukte verhaal vermeld worden en werkelijk tot de eigenlijke sage van diens leven worden gerekend.

Dit voor zoo verre de lakon-djēdjēr aangaat. Wie lust gevoelt de leidende gedachte eveneens na te gaan, die bij het ontwerpen van de lakon-tjarangan ten grongslag ligt, vergelijke de vertaling van Bambang Soemitro's huwelijk, door J. Lipjes in den IV^{en} jaarg. van het T. v N. I. met de Prēgiwo.

Degene, die de studie van den Heer Poensen over de wajang op p. 204/11 van den XVII^{en} jaarg. der Meded. gelezen heeft, welke de hoogleeraar Veth, bij het schrijven van p. 459/62 van zijn werk over Java, tot gids gestrekt heeft, zal uit het een en ander, daarin meêgedeeld, kunnen opmaken, dat de vertooning van het ééne en hetzelfde stuk door denzelfden ḡalang niet altijd gelijk zal zijn; om niet te spreken van het verschil in de opvoering door anderen. Daartoe immers geven de groote onderlinge afwijkingen van de handboeken al gree-de aanleiding.

Hoe nu wijders de ḡalang bij de vertooning zijn onderwerp illustreert, de voorstelling weet te rekken of te bekorten, aan welke regels hij daarbij gebonden is en welke vaste punten hem in dat opzigt ten dienste zijn, wil ik trachten hier na te gaan. Welligt dat daaruit tevens het een of ander te halen is, dat beantwoordt aan de bedoeling, die schijnt te hebben

voorgezeten bij het door Professor Kern uitgedrukte verlangen, om, — misschien in navolging van hetgeen de Heer Wilkens in zijn voorrede omtrent den Javaanschen tekst van de Prēgiwo gezegd heeft, — „stelselmatig waijangs door de ḍalangs te laten „opschrijven en door den druk bekend maken” (1); een verlangen, waarop nu onlangs wêer, bij daartoe strekkend schrijven van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen, afdeling Letterkunde, is teruggekomen.

Op p. 211 der Meded. vindt de lezer de onderscheidene deelen, waaruit de voordragt van den ḍalang is zamengesteld, t. w. de *djantoeran*, *potjappan*, *rēnggan* en *odho-odho*, dikwijls met de *soeloek* verwisseld (verg. Jav. wdb.). Daarbij kunnen nog gevoegd worden: de *pēnantang*, de uitdaging vóór het gevecht, — de *pasoembar*, de zelfverheffende pogcherij, die den overwinnaar na den strijd door den ḍalang in den mond wordt gelegd, — de *prēnésan*, de erotische scēnes, — en de *banjollan*, het komische of boertige gedeelte. Vóór de behandeling van elk dier bestanddeelen, dienen te worden vermeld de typen der waijang-figuren, waarvan de voordragt afhangt.

In de allereerste plaats zij opgemerkt de verdeeling, die door den ḍalang bij de rangschikking der poppen, als steeds doorgaanden regel, wordt in acht genomen. Tot de *waijang-tēngēn* behooren de *dhéwo's*, *adjar's*, *panḍowo's* en *bambang's*. Dezen maken schier altijd de winnende partij uit. Als een tweede kenmerk daarvan worden Sēmar of Noijontoko, Djomblo of Bagong, Pétroek of Gandor en Nologarèng of Soerogondjo hun als volgelingen toegevoegd; — daar, waar de Panḍowo Ardjoeno, of diens zoon Ongkowiedjoijo optreedt, is deze hun meester en anders de eene of andere bambang. Togog of Loerah Tédjowanti en Soroïto of Tēmbiloeng zijn, aan den anderen kant beurtelings de satelieten van den *koerowo*, *rēk-soso*, *dhēnowo* of *boeto* en *bapang*; al naar gelang dat een hunner voor het oogenblik of in de lakon de hoofdpersoon is onder de *waijang-kiwo*.

(1) „Een Indische sage in Javaansch gewaad p. 4 reg. 8 v. o.

De bambang is het type van den fijn gevormden jongeling, met het loshangende haar (ᠠᠵᠢᠨᠨ), of den bovenwaarts gekrulden haartooi (ᠮᠢᠵᠢᠵᠢ ᠠᠵᠢᠨᠨ), kleine oogspelen (ᠰᠢᠠᠵᠢ ᠠᠵᠢ) en ingetogen manieren (ᠠᠨᠰᠢᠵᠢ), naar het beeld en de personificatie van Djanoko en Ongkowidjojo; de bapang is de forsche gestalte, steeds onbehouden in zijn gedragingen en stotterende voorgesteld, waarvan Dhoersosono het type is. De spraak, stembuiging en wijze van inkleeding der gezegden, de bewegingen bij den dans (ᠮᠢᠵᠢᠵᠢ ᠠᠵᠢᠨᠨ) of bij het gevecht, de wapenen, waarvan zij zich bedienen, voor zoo verre die niet tot hun attributen behooren, de soeloek, djantoeran, rēng-gang en de begeleiding der muziek; alles wordt, zoowel bij de vertooning als bij de rolverdeeling van een nieuw verzonnen lakon-tjarangan, door den ḍalang en ontwerper aan de eigenaardigheden dier typen pasklaar gemaakt. Zich binnen de perken der regels bewegende, welke smaak en fantazie daaraan vastgeknoopt hebben, zijn beide genoemden vrij in de voorstelling, stoffeering en opsmukking van het stuk; terwijl diezelfde voorschriften den ḍalang tevens als vaste bakens dienen; om de verschillende tooneelen in de lakon uit te breiden of te bekorten; al naar mate van de hem bekende voorliefde, dan wel het uitdrukkelijk te kennen gegeven verlangen van den gastheer, die het wajangfeest geeft, om het onderwerp luimig, met veel Kawi-zangen, minnezangen (ᠠᠵᠢᠨᠨ ᠠᠵᠢᠨᠨ) of wel ramé (waarmede veel in het stuk voorkomende gevechten bedoeld worden) voor te stellen.

Een andere omstandigheid, waardoor de ḍalang zich vaak genoodzaakt ziet, om zijn voordragt te wijzigen, is dat hij, bij de vertooning van welk stuk ook, gehouden is aan een te Solo onder de inlandsche Grooten heerschenden etiquette, die vordert, dat Ardjoeno niet vóór middernacht verschijnt. Als grond van dien ter plaatse algemeen gebruikelijken regel worden twee redenen opgegeven. Aan den éénen kant beweert men, dat de spanning van het drama verhoogd wordt door het op-

komen van den held, die het vrouwenhart zoo weet te bekooren, voor het latere gedeelte van den avond behoort bewaard te blijven. Zijn optreden toch is voor de schoone sexe het saillante oogenblik, waarom voor hem dan ook maar alleen een *Gēndingan laras Kraton* gespeeld wordt en de *dalang* hem zoo lang de *bēksan* doet uitvoeren. Aan de andere zijde wordt gezegd, dat het niet om Ardjoeno, maar meer om zijn volgelingen is, die gewoonlijk de *sujetten* voor de *banjollan* zijn, en de deftigheid vereischt, dat zulke passages in het meer gevorderde avonduur plaats vinden.

Werd nu bij de bewerking van de *pakēm* niet genoeg door den steller op die in zwang zijnde *usance* gelet, dan zal de *dalang* desniettemin, — hetzij door zijn voorstelling met een gedeelte van een andere bij dit stuk aansluitende *lakon*, onverschillig *djēdjēr* of *tjarangan*, te beginnen, — hetzij door een andere rangschikking der op elkaâr volgende tooneelen, — hetzij door bijvoeging van *nevenfeiten*, — of door uitbreiding van de *odho-odho*, *djantoeran* en *rēnggan*, — of door invlechting van *Kawi-spreuken* en *raadsels* tussehen de gesprekken, — zoodanige wending aan zijn vertooning behooren te geven, dat aan de *etiquette* wordt voldaan. Welk van die middelen in zulk een geval zal worden aangegrepen, hangt natuurlijk af van de *bedrevenheid* van den *dalang* en van het criterium, of de bevoorregte held, volgens het eigenlijke beloop van het verhaal, al dadelijk in de eerste tooneelen dan wel meer in het midden-gedeelte van het drama voorkomt.

De regel vereischt, dat na elke tooneelverandering een *odho-odho*, *soeloek*, *djantoeran* of *rēnggan* wordt gezongen, gedeclameerd of op de wijze van een *recitatief*, met begeleiding van muziek, wordt voorgedragen. Slechts zeer schaarsch zijn de *pakēm's* zoo volledig, dat al die vóór-, tussehen- en nazangen daarin opgenomen zijn. De vraag is dus, hoe en van waar de *dalang* het ontbrekende aan hetgeen in *zijn* handboek staat, weet aan te vullen; vooral in de gevallen als bovenbedoeld, waarin eigen vinding meer dan navolging van anderen hem te stude

trad. Alles had weêr het aantrekkelijke der nieuweid voor mij verkregen; de toonen der gamëllan, de zangen en de voordragt van den ðalang, dien ik in mijn prille jeugd, even als zoo vele andere inlandsche kinderen, met stomme verbazing en onbewust genot, — tegen den zin van Pa, Ma en de gouvernante, die zeiden, dat „het inlandsche idées gaf”; — had staan aan te gapen, klonken mij, ach! ik weet niet waarom en misschien alleen, omdat ze me oude bekenden waren, wonderlijk aangenaam in de ooren.

Mijn woning stond niet ver van den grooten weg; daartegenover was een wachthuis, dat op de beslissing van Batavia wachten moest, hoe in de reparatie behoorde te worden voorzien; intusschen moest het elken nacht door de wacht betrokken worden.

Mijn voorgangers hadden nog in „den goeden ouden tijd” gedeeld, dat zij ook een wacht voor hun huis kregen; een maatregel, die kort vóór mijn optreden werd ingetrokken.

Op zekeren avond, dat ik de gardoe voorbij kwam, hoorde ik een der wakers (?) een waijangvertooning opdreunen; ik sprak den man aan en herkende aldra in hem een ðalang van professie. Want even als bij ons de dominé aan zijn zalvenden kanseltoon, de schoolmeester aan zijn onderwijzende spreekmanier en de gewezen militair aan zijn onverbeterlijke houding en kleeding te kennen zijn; zoo zijn ook in de Javaansche maatschappij twee klassen van menschen bij den eersten oogopslag met den vinger aan te wijzen; ik bedoel den modhin of lēbé en den ðalang; de eerste door zijn meestal kaalgeschoren hoofd, zijn would-be gecultiveerde snor en sik en zijn ietwat lang baadje, eenigszins naar den trant van de djoebah, — en de laatste door zijn rappe manier van praten, met bijzondere stembuiging, en zijn eigennaardige keuze van woorden.

Daar ik veel had uit te gaan en nog geen wagen er op na kon houden, maar alles te paard moest afdoen, waardoor de duur van mijne uithuizigheid niet weinig werd verlengd; terwijl

lukkige waijang dood gemaakt, en de goenoengan kwam, ten teeken van het eind, voor den dag. De klucht duurde zoo lang voort, totdat ik op een goeden morgen bemerkte, dat mijn geheele voorgalerij, de muren en pilaren rood waren bespogen, het latwerk van mijn vóórhek uit elkaar was geraeid door de dessajeugd, die zich er door heen een weg had gebaand of er tegen aan geleund.

Wat bij 's mans voordragt alzoo te pas kwam? Ik heb ze te dikwijls gehoord, dat veertien jaren, die sedert verstreken zijn, mij ze uit het geheugen zouden wisschen; al heb ik er dan ook, goddank, niet alles van onthouden.

Een podho of twee van het algemeen bekende: *„Irékoto Sang Goŋotkotjo kinèn mapag Arko-soeto”* was de eenige soeloek uit zijn repertoire, die naar den regel was (ἔκαστη ἡ ἑξῆς ἀπὸ τῆς ἀρχῆς). Voorts maakten de woorden: *„paijoedharaniro samijo anjoe-děnto”* in de rēnggan, die de verschijning van een prinses aankondigde, — wier borsten met den bestendigen vorm van een jongen kokosnoot en de kleur met ivoor vergeleken werden, — benevens de gewone aanhef: *„anēnggih nēgari ing poendhi, éko adhi dhoso”* in de djantoeran betreffende het land, waar het tooneel speelt, — zijn geheelen woordenschat uit van het Kawi. Verder reikte zijn kennis niet, tenzij in de volgende soeloek, die hij zelf in elkaar scheen getimmerd te hebben, om de komst van een adjar of pandiet vooraf te gaan, wiens dochter of pleegkind in geoorloofde ontucht hem het hoofd en hart warm maakt, om den man uit te vinden, *„van wien zij in haar droom den arm tot peluw en de zoetste minnekoozing ontvangen had”*: *„Pandiéto pandé wēsie, wanito wani warsi, soemijaré soemarsono, sēkaring tēlogo, kēmbang ingatopo”*; woorden, die mij, — ik beken 't volgaarne, — in dien zamenhang niet duidelijk zijn en die ik in datzelfde verband nergens aangetroffen heb.

Hoe verder het beperkte getal Kawi-woorden in zijn woordenboek aangevuld werden, blijkt ook in de volgende rēnggan, die, met begeleiding van een aria paṭēt nēm gezongen werd,

„kenis gelijk staat met péló; — dat was de eerste gamëllan“
 „op de aarde. In den aanvang, dat men het tandakken pas“
 „had uitgedacht, was het niet zoo zeer een wijze van zich te“
 „vermaken dan wel een pligtpleging, die alle klassen van“
 „mensen hadden in acht te nemen. Zoo vorderde de eti-“
 „quette in dien tijd o. a. dat, bij het afleggen van bezoeken“
 „aan elkander, de gastheer zijn gast aan de poort tandakkende“
 „te gemoet ging, en deze het op gelijke wijze beantwoordde,“
 „om zoo gezamenlijk met eenparige bewegingen in huis te“
 „gaan”.

Wat het ook moge zijn: òf dat het meer verfijnde Javaan-
 sche leven zich in de waijang afspiegelt, òf dat deze het beeld
 teruggeeft van het eerste; — ik laat het hier onbeslist, het
 was me slechts te doen om den terugslag van de eene op
 het andere aan te toonen.

MEESTER-CORNELIS, 8 Januarij 1878.

CH. TE M.

DE RAMBAI EN SEBROEANG DAJAKS.

MEDEDEELINGEN VAN DEN CONTROLEUR

J. C. E. TROMP.

De Sebroeang-dajaks bewonen de streek tusschen de Smitan en Stoengoel, linker zijriviertjes van de Kapoeas, die tusschen Soewahid en Silat door dien stroom worden opgenomen.

Tusschen de twee genoemde zijriviertjes valt de Sebroeang in de Kapoeas.

De Sebroeang opvarende heeft men aanvankelijk ter weërszijden moeras; eerst na ongeveer een dag roeiens, krijgt men vaste oevers, dáár waar de S^{ci} Segiram in de Sebroeang uitmondt en een balei gebouwd is voor vreemdelingen, om te kunnen overnachten, waarnaar die plaats Balei Segiram is genoemd.

Verder opvarende kan men slechts van kleine niet overdekte sampans gebruik maken, en ontmoet dan nog vele moeielijkheden door de groote massa hout, die zich in het riviertje bevindt, en de omgevallen boomstammen, die den weg versperren. Links, dus langs den regter-oever, rijst het land al heel spoedig, zoodat de huizen zich daar op zéér korten afstand bevinden; rechts heeft men een tamelijk breede uitgestrektheid golvend terrein, dat in de lage gedeelten moeras is, en eerst op geruimen afstand vindt men gebergte, zoodat hier de huizen verder binnenwaarts liggen.

De geheele bevolking bestaat uit 61 huisgezinnen, te zamen uitmakende 188 personen, waaronder 73 volwassen mannen, 61

vrouwen, 27 kinderen van het mannelijk en evenveel van het vrouwelijk geslacht, verdeeld over 11 huizen.

Aan den rechteroever der Kapoeas, tusschen de S^{ci} Gandal en de S^{ci} Sentabei, die het gebergte van Knipaj insluiten, ligt de streek door de Rambai-Dajaks bewoond.

Hunne huizen, 17 in getal, verstrekken tot woning aan 201 huisgezinnen, uitmakende 806 zielen, waaronder 325 mannen, 244 vrouwen, 122 kinderen van het mannelijk en 115 van het vrouwelijk geslacht, allen gebouwd aan de Z.-O., Z, Z.-W. en W. zijde van den voet van genoemd gebergte. Deze streek is door een bergrug, waarover geen weg loopt, als het ware in twee deelen gescheiden.

Om de huizen aan de Z. O. en Z. zijde te bereiken, is het best de S^{ci} Knipaj op te varen, die op de N. O. helling van dit gebergte ontspringt; de andere huizen, met de Sentabei op te varen of wel de Katoengan.

De S^{ci} Knipaj is tot eenige uren roeiens boven de monding een uitgestrekt dicht met hout bewassen meer of moeras, al naar men het noemen wil, en kan ook niet anders als met kleine niet-overdekte sampans worden bevaren.

Omtrent de vruchtbaarheid van den grond kan ik geen oordeel uitspreken. Men krijgt van de Dajaks op zijne vragen dienaangaande al te onbestemde antwoorden om er eenigszins op te kunnen vertrouwen. Het kwam mij echter voor, dat de grond in de Rambai-streek beter was dan de roodkleurige (leem met zand gemengde) bodem in de Sebroeang. Er scheen ook onder de Rambai-Dajaks meerdere welvaart te heerschen; althans de huizen met hunne omgeving, zoowel als het volk zelf, maakten dien indruk op mij. Daar zijn echter meer redenen, die oorzaak van die meerdere welvaart kunnen zijn.

De Sebroeang-Dajaks toch leven uitsluitend van den landbouw, terwijl door de Rambai-Dajaks ook veel aan vischvangst wordt gedaan, en het zoeken van getah en rotan (die in de Sebroeang niet worden gevonden, althans niet in genoegzame hoeveelheid) wanneer er geen werk op de ladangs is, mede tot

hunne inkomsten bijdraagt; sommigen hunner houden zich ook bezig met het vervaardigen van sampans. Rijkdom echter geloof ik niet, dat hier te vinden is. Tadjan-lama komen hier noch daar voor; enkele tampajans van weinig waarde. Sebroeang en Rambai-Dajaks verbouwen slechts zooveel padi als voor eigen gebruik noodig wordt gerekend. Hebben zij een gunstigen oogst, dan ruilen zij hetgeen zij over hebben tegen tawah, tjanang, enz..

Beide stammen behooren tot de rustigste en vreedzaamste Dajaks. Sedert jaren leven zij in goede verstandhouding met hunne naburen, en koppensnellen heeft bij hen nog slechts plaats uit weêrwraak, wanneer zij aangevallen worden. Ongeveer 8 jaar geleden bestond er vijandschap tusschen de Dajaks der Sebroeang en die van Tebidah, en van dien tijd dagteekent de enkele kop, die nog in de Sebroeang gevonden wordt; sedert is er niet meer gesneld.

De Rambai-dajaks beschouwen zich als de natuurlijke vrienden en bondgenooten van de aangrenzende Boekit en Kantoek, met wie ze ook in taal, kleeding en uiterlijk groote overeenkomst hebben en van wie zij bijna niet te onderscheiden zijn. Toen voor weinige jaren de Batang-loepars de Kantoeks aanvielen, kozen zij partij voor de laatsten, maar terwijl de Kantoeks hunne aanvallers met verlies terugvloegen, leden de Rambai-Dajaks een nederlaag, daar zij niet even ruim als hunne bondgenooten van vuurwapens voorzien waren. Vele huisgezinnen weken toen naar de Katoengan, waar ze nog gevestigd zijn, en sedert zien de bewoners der Rambai in de Batang-loepars nog steeds een vijand, elk oogenblik gereed hen aan te vallen, als hij daartoe de gelegenheid gunstig oordeelt.

Tengevolge van de quaestie of ze tot Sintang, Silat of Sallimbau behoorden, werd sinds jaren door de Sebroeang-Dajaks geen belasting hoegenaamd opgebracht. De Rambai-Dajaks ontvingen Serah van den Penembahan van Sintang, bestaande in een weinig zout (een kom — mangkok — vol), waartegen zij 5

gantangs rijst moesten geven; per huisgezin altijd. Hatsil werd niet geheven.

Pangeran Djaja en Oeti Ajoep, die gewoonlijk de Serah kwamen heffen, uit naam van hun vorst den Panembahan, werden daarom door die Dajaks als hunne vorsten beschouwd, terwijl ze den Panembahan niet als zoodanig erkenden. Wat hun eigen hoofd betreft — de kapala kampoeng of toea roemah —, alleen ingeval van ziekte, waardoor hij verhinderd wordt te werken, moeten zij hem helpen in het bewerken der ladangs enz., of ook wanneer het hoofd nog niet met zijne ladangs gereed is, en het werk der anderen afgeloopen is. Dit zijn de éénige voordeelen, die het hoofd geniet.

In quaesties, die onderling niet vereffend kunnen worden, doen de gezamenlijke kamponghoofden uitspraak, ook dan, wanneer het een verschil betreft tusschen bewoners van dezelfde kampong. Aan deze uitspraken onderwerpen partijen zich gereedelijk. De opgelegde straffen bestaan bijkans altijd in kleine boeten.

In huis worden de bevelen der hoofden, strekkende tot handhaving der orde, gewillig opgevolgd; overigens heeft dit dikwijls slechts plaats voor zoover die bevelen met hunne wenschen of belangen strooken.

Den meesten invloed verkrijgt een hoofd, behalve door geboorte en familiebetrekkingen, tengevolge van zijne geschiktheid om tot eene vergadering te spreken en deze te kunnen overreden. Dit is b. v. het geval in de Rambai met Singa-Ria Djalal, die in hetzelfde huis woont met zijn ouderen broeder Rentap, maar niet alleen erkend wordt als kapala roemah, maar algemeen als het eerste hoofd wordt beschouwd. Rentap is trotsch op zijn jongeren broeder.

In kleeding komen de Rambai-Dajaks geheel met de Kantoeks overeen. Oor-, hals-, heup-, arm- en been-versierselen worden in grooten overvloed gedragen. Als hunne middelen het hen toelaten dragen de vrouwen een snoer van aaneengeregen doorboorde zilveren muntstukken, eenige malen om de heupen ge-

slagen, zoodat dit een tamelijk kostbare dracht is. Hunne kleederen maken zij zelven, en in bijna elk huis vindt men eene of meer vrouwen, die zich bezig houden met het weven van het bekende Dajaksche maaksel, waarvan het korte nauwsluitend rokjen vervaardigd wordt. Bij plechtige gelegenheden dragen zij hoog gekleurde (liefst rood of geel) badjoe's.

In de Sebroeang is de kleding geheel als van de Maleiërs. Men vindt daar dan ook geen enkele weefspoel. Versierselen worden er zeer weinig gedragen; een enkele ring om den arm slechts. Alleen kleine kinderen ziet men een enkele maal met koperen beenringen pronken. Alleen het snoer van geldstukken, evenals bij de Rambai-Dajaks, dat bij feesten enz. door de vrouwen wordt gedragen, onderscheidt haar in kleding van eene Maleische. De mannen dragen geen versierselen in de ooren en de hoofddoek meest als de Maleiërs.

Slechts bij een enkelen bestaat de kleding slechts in een tjawat, en dan nog slechts zoo lang, als hij op de ladang aan het werk is; anders dragen zij een broek, en daarover een korte sarong. Deze kleding geeft den Sebroeang-Dajaks een minder primitief, meer beschaafd voorkomen; dat zij echter inderdaad meer beschaafd zijn dan de Rambai-Dajaks zou ik niet durven beweren.

Godsdienst hebben deze Dajaks niet; zij erkennen geen opperwezen; het geloof aan hantoes, die de lucht bevolken, kan men toch wel niet als begrip van godsdienst aanmerken. Ook zijn hunne voorstellingen van die hantoes en hunne macht zeer verschillend, en tamelijk verward. De één beschouwt ze als booze geesten, die de menschen plagen; een ander beweert, dat ze volstrekt geen kwaad doen, vooral wanneer men ze te vriend houdt, hetgeen geschiedt door hun bij gelegenheid van feesten een weinig nasi, kip en varkensvleesch te offeren, dat in een gevlochten mandje somtijds buiten, somtijds binnenshuis wordt opgehangen. Bij een gesnelde kop wordt ook steeds een weinig nasi opgehangen en daaronder gestookt; ze weten wel, dat die nasi niet door den kop, maar door muizen wordt

opgegeten, maar beweren, dat dit geen gewone muizen zijn; in die muizen is de geest van den gesnelde gevaren, die hantoe is geworden, en nu moeten zij zorgen, dat die geen honger of koude lijdt, opdat hij hen niet plage. Bij ziekten spelen deze hantoe's ook hun rol. Als doctor hebben deze Dajaks hun doekoen, die met rijst, kippen enz. betaald wordt, onverschillig of zijn geneesmethode proefhoudend blijkt of niet. Wordt deze doekoen bij een zieke geroepen, dan gaat hij tegen het vallen van den avond uit, en zwerft een geruime poos rond het huis, waar de zieke zich bevindt, in groote steeds kleiner wordende kringen, en stelt zich zoo in verbinding met de hantoe's, die dezelfde kringen in de lucht beschrijven en hem de kruiden aanwijzen, die voor den zieke dienstig zijn. Ook gebruiken deze geneesheeren (die ik voor geslepen schelmen houd) steentjes, waarmede zij de patient bestrijken; die steentjes hebben ze naar hun beweren van de hantoe's gekregen.

Van zulk een doekoen kreeg ik in de Rambai ook het onderstaand verhaal omtrent hunne afstamming.

Nadat ik hun reeds herhaaldelijk (want in elk huis, waar ik kwam, werd mij verzocht weér te vertellen) verhalen had gedaan omtrent zaken, die sterk sprekend waren, en mij het geschiktst voorkwamen hen te boeien, zooals stoomwagens, groote stoomschepen, reusachtige visschen etc. etc., kreeg ik hen ook aan het praten omtrent hunne zeden en gewoonten. Hunne afstamming moest een oude doekoen mij mededeelen, die daarvan beter dan iemand anders op de hoogte was. Alle bewoners van het huis, mannen, vrouwen en kinderen, plaatsten zich rondom den doekoen en luisterden met gespannen aandacht naar de woorden van wijsheid, die van zijne lippen vloeiden. De Dajaks bleken niet ten onrechte den naam te hebben van een goed geheugen te bezitten; want meermalen werd de oude door een zijner toehoorders opmerkzaam gemaakt op eene kleinigheid, die niet overeenkwam met hetgeen hij geruimen tijd geleden had verhaald; hij herstelde die fout dan

dadelijk. Ik had ook gemerkt, dat ik bij mijn verhalen niet te veel moest fantaseeren, wanneer ik afmeetingen of afstanden opgaf; — dadelijk werd ik dan geïnterpelleerd.

Het verhaal van den doekoen kwam hierop neder.

De eerste hantoe was Tonggal-toelang; deze verwekte een zoon Radja Tjatjar; deze verwekte een zoon enz. enz., tot wij komen aan Radja Moela, die slechts alléén was; vrouwelijke hantoe's waren er niet meer. Toen nam Radja Moela een pisangboom en sneed daaruit drie beelden, en die beelden veranderde hij in wezens (ook een soort hantoe's) en noemde ze Bintang-Moega, Roewaj Mana en Antala (Allah taäla?). Een afstammeling van Bintang-Moega, genaamd demang Gera, kreeg 9 kinderen, 7 zoons en 2 dochters; dit waren de eerste menschen.

Van den oudsten zoon, Patie Landa, stammen de blanke menschen af; de tweede genaamd Patie Kara, vestigde zich hier en hij werd de stamvader der Rambai-Dajaks, zoodat de orang blanda en de Rambei-Dajaks in demang Gera éénen stamvader hebben.

Zij gelooven in een voortbestaan na den dood, maar het *waar* en *hoe* laten zij in het midden. Op mijn vraag daarnaar kreeg ik tot antwoord, dat men dit niet wist, wjl er nog nooit een doode teruggekomen was om het te vertellen.

In de Sebroeang was de geslachtslijst der hantoe's veel kleiner; Boewi Nasi de voornaamste, kwam ook voor in de lijst van Rambai. Zij gelooven ook, dat de bevolking der wereld van de Sebroeang is uitgegaan; hun stamvader heette Singa Moe-dah Kelingkang. Nu hun dood verhuizen zij of hunne zielen naar den berg Belimbing. Die hier arm en gering zijn geweest, worden daar rijk en gezien, en hebben daar tot slaven allen, die hier in aanzien waren, en een rang bekleedden, alsmede de slechte menschen, als dieven en moordenaars.

In zeden en gewoonten bestaat tusschen beide stammen bijkans geen onderscheid; in enkele zaken wijken deze van elkaar af.

GEBOORTE.

Wanneer eene vrouw bevallen is, mag zij gedurende 3 dagen haar vertrek niet verlaten; en geen handelaar of personen uit naburige kampongs mogen in het huis komen. De overtreder dezer hadat wordt beboet met de betaling van een kip en een stuk ijzer. Na eenige dagen (gewoonlijk zeven) gaat, als hare gezondheid het veroorlooft, de moeder met haar kind naar de rivier om te baden. Dan wordt er een feest gevierd, dat van 1 tot 3 etmalen duurt. Zulk een Dajaksch feest bestaat in het eten van rijst met kip en varkensvleesch, en het drinken van een brouwsel uit rijst, dat ze zelve maken, en arak noemen, maar er uitziet als troebel bier. Onder het drinken wordt muziek gemaakt, gedanst en gesprongen tot zij door het overmatig gebruik van arak en van vermoeienis in slaap vallen, om bij het ontwaken weêr op nieuw te beginnen. Behalve tawat en tjanang hebben zij als muziek-instrument de Gendang. In het huis van Lakin zag ik een muziekinstrument volkomen overeenkomende met de gambang kajoe van de Javanen; vóór eenige jaren hadden zij zulk een instrument gezien, dat aan inlandsche soldaten behoorde, en, daar het geluid hen beviel, het nagemaakt,

Al spoedig helpen de kinderen mede in de huishouding; jongens van ca. 8 jaar oud gaan reeds mede naar de ladang, waar zij aan den lichtsten arbeid medehelpen. Meisjes beginnen op dien jeugdigen leeftijd zich reeds te oefenen in het stampen der padi, een veel te zware arbeid voor een vrouw, te meer voor een kind; ze krijgen tengevolge hiervan een waggelenden gang alsof hun lenden gebroken waren. Spoedig gaan ook zij mede naar het veld, en op 12 à 13 jarigen leeftijd helpen jongens zoolwel als meisjes de volwassenen ook bij den zwaarsten arbeid. Het vermoeiendste werk is wellicht het vellen der boomen bij het maken eener ladang; dit wordt door de mannen gedaan. Is de stam geveld, dan worden er verder de meeste takken afgekapt, hetgeen voor een goed deel door de vrouwen geschiedt.

HUWELIJK.

De huwelijken hebben plaats volgens vrije keus der jonge lieden, maar de toestemming van wederzijdsche ouders wordt vereischt. De huwelijksgift bestaat in de Rambai uit 8 tampajans, elke tampajan gerekend op een waarde van één reaal; in de Sebroeang uit 16 reaal, terwijl daar bovendien door den bruidegom aan elk der ouders der bruid 4 reaal wordt gegeven, als bewijs, dat hij hen als zijne ouders erkent. Deze gift aan de ouders der bruid wordt voor het voltrekken van het huwelijk betaald, maar de huwelijksgift voor de bruid is eene post, die pro memorie uitgetrokken wordt, zoowel in de Rambai als in de Sebroeang. Bij het voltrekken van het huwelijk hebben weinig plechtigheden plaats. Bruid en bruidegom, beiden in feesttooi, zitten naast elkander. Eén der meest bejaarde personen, neemt dan een kip, en zwaait die boven het hoofd der jonge lieden, onder het uitspreken van een zegenwensch; dan wordt de kip geslacht, en van het bloed een weinig op voorhoofd en wangen van bruid en bruidegom gesprenkeld.

Hiermede is de plechtigheid afgelopen en neemt het feest een aanvang, dat ook van een tot drie etmalen duurt. In de Sebroeang wordt een kolossale mand van rotan gevlochten, van boven open; na de voltrekking van het huwelijk worden de jonge echte lieden daarin gebeurd en blijven daarin, terwijl het feest vast begint, eenigen tijd opgesloten. Wanneer de man wil scheiden, zonder dat de vrouw daartoe reden heeft gegeven, dan moet hij de bovenbedoelde huwelijksgift voldoen; ook wanneer de vrouw scheiden wil en zij daarvoor geldige reden heeft.

In de Sebroeang moet de man dan bovendien nog 20 reaal aan zijne schoonouders betalen. Wil de man scheiden omdat hij een onheilspellenden droom heeft gehad, dan wordt die huwelijksgift niet dadelijk door hem voldaan, maar daarmede 1 à 2 maanden gewacht. Krijgt hij in dien tijd een gunstigen droom, dan gaat de scheiding niet door.

Is de tijd gekomen om de ladangs gereed te maken, dan

zoekt de Dajak een plek, die hem het best aanstaat, plaatst daar een batoe asah (steen waarop de wapens geslepen worden) en wacht tot hij een vogel hoort, wiens gezang heil voorspelt; dan wordt de plaats een weinig schoon gemaakt en geslecht.

Hooren zij nu in geen drie dagen een onheilspellend geluid van de vogels, en krijgen zij geen ongunstigen droom, dan blijft de batoe asah daar liggen.

Wie dezen steen (ponggol) wegneemt, beschadigt of slechts aanraakt, betaalt als boete 8 tampajan siton (één tampajan siton = $\frac{1}{2}$ gld). Later wordt de plaats verder geheel schoon gemaakt. Is de tijd gekomen om te zaaien dan worden een menigte kennissen uit den omtrek genoodigd, en wordt hun een weinig arak aangeboden en een kip geslacht; de genoodigden helpen daarvoor gedurende één' dag om de padi uit te zaaiën. Is de padi rijp, dan gaat de mau alléén naar de ladang en snijdt een weinig (b. v. één gantang); een volgenden dag wordt eerst ernstig met padi snijden door het geheele huisgezin begonnen. Zijn zij daarmede 10 à 15 dagen bezig geweest, dan wordt er een klein feest gegeven, dat niet langer dan één dag duurt; eerst als alle padi gesneden en in huis is gehaald, komt het groote oogstfeest, dat nimmer korter dan 2 etmaal duurt.

Sterft er iemand, dan wordt het lijk heel spoedig daarop begraven. Elke kampong heeft zijn eigen; somtijds hebben ook 2 of 3 dicht bij elkaar gelegen kampongs gezamenlijk één begraafplaats.

De begrafenis heeft zonder eenige plechtigheid plaats. Enkele nabestaanden dragen het lijk weg; zij maken een kuil van 3 à 4 voet diep, waarin een plank wordt gelegd en ter wederzijden in de lengte een plank opgesteld; het in lijnwaad gewikkeld lijk wordt hierin gelegd, met een plank bedekt, het graf met aarde aangevuld, en hiermede is alles afgeloopen. Somtijds ook wordt het lijk in een kist gelegd en boven den grond gezet, en boven de kist een klein houten huisje gebouwd, waarop enkele kleedingstukken worden gelegd, die de

overledene bij zijn leven droeg. De graven worden gedurende geruimen tijd schoon gehouden.

Tusschen hoofden of minderen wordt bij het begraven geen onderscheid gemaakt; soms wordt voor een hoofd de kuil een paar voet dieper gegraven! Lijk- of begrafenisfeesten hebben zij niet, maar door de naaste betrekkingen wordt de rouw aangenomen (berboelin), bestaande hierin, dat geen feestkleederen of opzichtige kleuren, zooals rood of geel, mogen worden gedragen; alleen bij hun grootste feest, als er een vijandelijke kop is bemachtigd, is zulks geoorloofd. Deze tijd van rouw duurt voor een weduwnaar of weduwe 3 jaar, binnen welken tijd zij niet mogen hertrouwen. Is de rouwtijd verstreken, dan is het, alvorens ze zich weêr in den echt mogen begeven, noodzakelijk, dat er eerst een vijand worde gesneld.

Vroeger hield men zich streng aan deze bepaling, maar thans is het voldoende, wanneer er slechts een sneltocht heeft plaats gehad, al levert dezelve geen resultaat op. Tegenwoordig gaan, in zulk een geval, een paar personen uit om, zoo het heet, een' vijandelijken kop te halen; deze tocht heeft echter met een wezenlijken sneltocht niets gemeen als den naam; want men gaat slechts uit voor den vorm, met het bepaalde voornemen spoedig onverrichter zake terug te keeren.

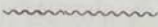
Gaat een Dajak werkelijk uit snellen, dan mag door de vrouw, of, zoo hij ongetrouwd is, door de zuster, gedurende zijne afwezigheid geen ander werk worden verricht dan als stampen en matten vlechten.

Zij draagt gedurende al dien tijd een parang, ook als zij gaat slapen, opdat hij steeds aan zijne wapens zal denken; mag over dag niet slapen en zich s'nachts niet voor 2 uur ter ruste begeven, opdat hij zorge, dat men hem niet in den slaap overvalle.

Komt de man van zijn tocht terug en is het hem gelukt een kop te vermeesteren, dan blijft hij op eenigen afstand van zijn kampong, en zendt daar bericht van zijne gelukkige terugkomst. Op het vernemen van het heuchelyke bericht kleeden

de vrouwen zich allen in feestgewaad, ook zij wier rouwtijd nog niet verstreken is, en de gesnelde kop wordt door haar in ontvangst genomen op de fraaiste schotel, die in de kampong gevonden wordt, hetgeen vergezeld gaat van een hevig geschreeuw der schoonen; zij dansen daarbij en maken muziek (of liever geraas) op de tawah en Gendangs. De kop wordt daarop gewasschen en in huis gebracht. Het groote feest, dat nu gevierd moet worden, heeft echter dikwijls eerst veel later plaats, daar men niet dadelijk genoegzaam rijst, varkens enz. in voorraad heeft. Wanneer men zich van alles behoorlijk heeft voorzien, dan wordt een hooge staak opgericht en daarop een houten vogel geplaatst (boeroeng Singang) met den kop in de richting van den vijandelijken stam. Hierop begint het groote feest, dat tot zeven etmalen duurt.

FACSIMILE
VAN EEN TWEETAL
BESCHREVEN KOPEREN PLATEN
AFKOMSTIG UIT
BANDJAR NEGARA.

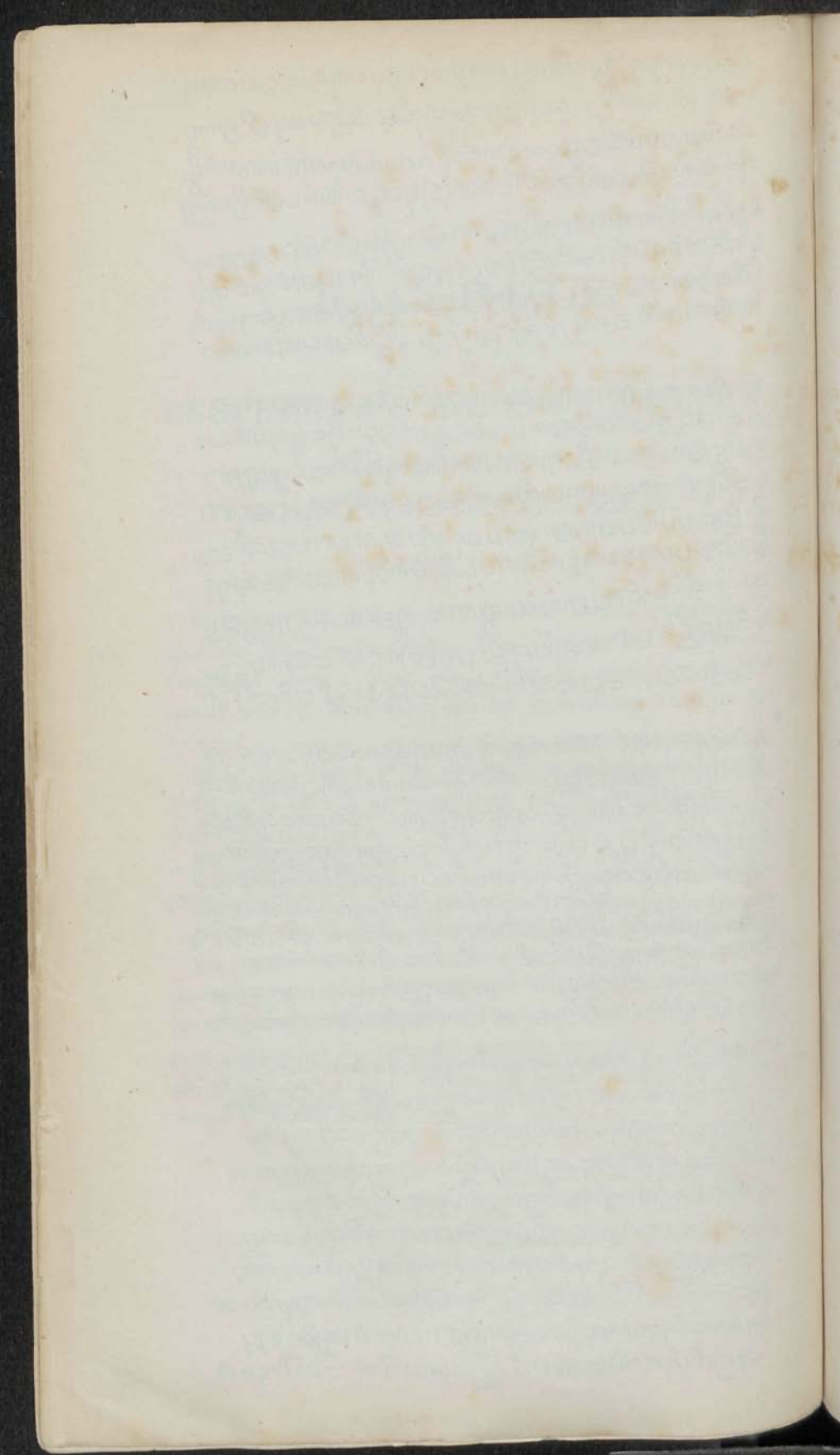

Bij missive dd. 9 Juni 1873 bood de toenmalige Assistent-Resident van *Bandjar Negara* (Res. *Banjoemas*) een tweetal beschreven koperen platen aan, welke de regent dier plaats, Raden ADIPATI DININGRAT, aan het Genootschap wenschte te vereeren.

Nadat deze platen in de algemeene vergadering dd. 16 Juni 1873 en in de bestuurs-vergadering van 19 Augustus d. a. v. waren ter tafel gebracht (vergl. Not. pagg. 91 en 97), werd daarvan, onder toezicht van den heer K. F. HOLLE, eene lithographische facsimilé vervaardigd.

De reden, dat deze facsimilé eerst thans aan het publiek wordt aangeboden, is hierin gelegen, dat de redactie gaarne daarvan tevens eene transcriptie en zoo mogelijk vertaling in het Tijdschrift had opgenomen, doch tot haar leedwezen heeft geen deskundige in Indie tot nog toe voor dezen arbeid tijd en gelegenheid kunnen vinden, en bestaat daarop ook in de naaste toekomst weinig hoop.

VERSLAG

EENER REIS VAN DEN RESIDENT VAN TIMOR

EN

ONDERHOORIGHEDEN

ECOMA VERSTEGE

NAAR DE

NOË-MINA RIVIER

en aangrenzende landstreken, gelegen aan de Zuid-Oostkust
van Timor in de maand Juli 1877.

Ten einde te onderzoeken, waar aan de Oostkust van het eiland *Timor* een geschikt punt zou kunnen worden aangewezen als standplaats voor een posthouder, begaf ik mij op Woensdag 3 Juli 1877 op weg naar *Babauw*. Ik werd vergezeld door den schout te *Koepang* *A. C. Rozet*, de radja's van *Tabeno* en van *Tonai* en door de zonen van den radja van *Amabie* en van den keizer van *Klein-Sonnebait*.

Den volgenden dag konde de reis niet worden voortgezet, wegens gemis aan paarden, die, zooals gewoonlijk in den drogen tijd uit gebrek aan gras in het bosch waren gejaagd en eerst opgevangen moesten worden. Van dit uitstel maakte

ik gebruik om hangende geschillen onder de inlandsche bevolking te beslechten en strafzaken aan een voorloopig onderzoek te onderwerpen.

In den vroegen morgen van 5 Juli werd de tocht hervat, terwijl de posthouders van *Parelli S. D. Pelt*, van *Babauw F. M. Huppe*, en de heer *M. P. Pelt*, particulier te *Oë-Sauw* woonachtig, verzocht hadden, zich bij ons te mogen aansluiten. De laatste, met de door te trekken landstreek bekend, bewees als gids goede diensten.

De weg leidde over de kampongs *Oë-Sauw*, *Kalisi* en *Kaërane*, waarna verder door onbewoonde en waterlooze streken trekkende, de reis onafgebroken door ons werd voortgezet tot des namiddags te half vier ure, toen te *Oë-Mofa* bij de bedding eener bijna opgedroogde beek van dien naam halt gehouden en het bivouak opgeslagen werd. Onze lastdieren hielden zich uitmuntend, want het was geene geringe taak de *Neks-Kolai*, de *Kaï-Ninok*, de *Sona-Kikok*, de *Besak-Malak*, de *Oë-Kioe* en de *Nisa-ta-i-Noni*, allen bergen van meerdere of mindere hoogte, langs steile paadjes op te klauteren; terwijl na het overtrekken der rivier van *Oë-Sauw* verder geen water gevonden werd, waar zij hun dorst konden lesschen, ofschoon onze weg gedeeltelijk langs de beddingen der rivieren *Kaï-Rane*, *Kaï-Ninok*, *Sono-Kiko* en *Boeki* liep, welke echter in dezen tijd van het jaar geheel droog waren.

Den volgenden morgen te vijf ure stegen wij weder te paard en ging het verder naar de *Noë-Mina*. Als eene belangrijkheid op natuurkundig gebied wordt hierbij aangestipt het bestaan van een door de natuur gevormden onderaardschen gang, volgens zeggen $\pm$ 10 palen zich onder den grond uitstreckende en zoo ruim, dat een man recht opstaande daarin kan voortloopen. Hij begint te *Séki* en heeft twee uitgangen, een even voor bij *Oë-Mofa* en de andere bij *Oë-Molo*. Mij ontbrak echter de tijd een persoonlijk onderzoek naar een en ander in te stellen.

Was de tocht van den vorigen dag vermoeiend geweest,

ditmaal was hij voor mensch en paard beiden waarlijk afmattend. De weg liep, nu eens over plateaux of vlakten met graster manshoogte begroeid, dan weder door bosschen, langs sluippaadjes, waar overhangende takken en doornen de lenigheid onzer heupen en gewrichten op de zwaarste proef stelden. Deze paden worden dan ook weinig begaan. Slechts jagers en enkele Chineezzen, door de winsten bij den handel in het Amanoebangsche verlokt, trekken door deze geheel onbewoonde streken.

Eindelijk tegen den middag bereikten wij den middelloop van de *Noë-Mina*, eene der voornaamste rivieren van *Timor*. Hare oevers zijn op deze hoogte vlak, met lang gras en biezen bedekt, waaruit een zoo groot aantal lontarpalmen met hunne wuivende kruinen uitsteken, dat menige inlander uit deze boomen alléén door het bereiden van suiker voor zich en zijn gezin een ruim bestaan zoude kunnen vinden. Niemand echter heeft het tot heden gewaagd zich hier met der woon neder te zetten, uit vrees voor de oorlog- en roofzuchtige *Amanoebangers*, wier land aan deze streek paalt.

Na de rivier te paard doorwaad te hebben, reden wij gedurende een uur door een bosch van voornamelijk goewangpalmen, toen wij op de groote vlakte van de *Noë-Mina* uitkwamen en langs den rand daarvan voorttrekkende tot op eenige palen afstands van den mond der rivier, in het hooge oeverriet bivouakeerden.

Zoo iets op dezen tocht mijne verwondering in hooge mate gaande maakte, was het wel, dat nog nooit getracht is, van deze duizenden bouws groote en voornamelijk voor de padiculatuur zoo geschikte vlakte eenig voordeel te trekken. Voor eene stoeterij zou geen betere plek kunnen gekozen worden, daar het gras zelfs in dezen tijd van het jaar hier nog groen is. Wild is in overvloed voorhanden, terwijl eene kudde verwilderde paarden zich deze vlakte tot weide heeft uitgekozen.

Met weinig moeite en betrekkelijk geringe kosten zou deze streek zoo productief kunnen gemaakt worden, dat deze residentie, in stede van zooals tot hertoe rijst van elders te moe-

ten ontvangen, niet alleen genoegzaam rijst voor eigen consumtie zoude hebben, maar dit voedingsmiddel ook nog naar elders zou kunnen uitvoeren.

Het groote bezwaar voor den handel en de scheepvaart aan de Oostkust van Timor is dat nergens eene veilige ligplaats voor schepen gevonden wordt.

Hoorende spreken van het schiereiland *Menifon* of *Nehi* dan wel *Noë-Ranie*, eenige mijlen bezuiden den mond der rivier *Noë-Mina* gelegen, besloot ik te onderzoeken, of daar niet eene geschikte ankerplaats gevonden zoude kunnen worden.

Derhalve trokken wij den volgenden morgen daarheen en arriveerden des namiddags te één ure op het midden van het schiereiland, waar spoedig eene eenvoudige loofhut (zooals wij die gedurende onze geheele reis des nachts betrokken) uit goewang- of wel lontarbladeren voor ons nachtkwartier in gereedheid werd gebracht. De namiddag en ook de voormiddag van den volgenden dag werden besteed, om het schiereiland in zijne lengte en breedte zooveel doenlijk te doorkruisen. Naar schatting is het $\pm$ vier paal lang, bij eene gemiddelde breedte van $1\frac{1}{4}$ paal, aan de Zuid- of zeezijde door duinen ingesloten, terwijl de Noord- of landzijde rijk is aan mangroveboomen. Op het middenste gedeelte groeien overvloedig lontarpalmen [*Borassus flabelliformis*] en gras. Voor cultuur in het groot scheen het land mij echter minder geschikt toe. Ook is het nog twijfelachtig, of hier wel het gansche jaar dóór genoegzaam drinkwater gevonden wordt. Daarom acht ik het noodig, om bij eene eventueele kolonisatie dezer landstreek een Norton-pomp aan te wenden en zoowel op dit schiereiland, als op den tegenoverliggenden vasten wal (te *Oë-Tobek* of wel te *Nehi*) daarmede proeven te nemen. De inham echter, door het schiereiland en den vasten wal gevormd, kwam mij echter volkomen geschikt te zijn voor het doel, dat ik beoogde. Die inham kan het best vergeleken worden bij een zak met nauwe opening.

Het middenste gedeelte gelijkt een meer van $\pm$ één paal

breedte en heeft eene gemiddelde diepte van acht vadem, zoodat vrij groote schepen voor wind en weder er volkomen beschut kunnen ankeren. De grootste zwarigheid levert de mond der baai, die in de Oostmoesson ten gevolge der zware branding gedeeltelijk verzandt.

Toch blijft er nog $\pm$ vijf voet water staan. Volgens mijne meening zoude eene eenvoudige kleine zeekering deze baai kunnen maken tot de beste haven of laadplaats van geheel het Nederlandsch gedeelte van *Timor*, daar zij voor den handel aan deze kust van zeer groote waarde zoude zijn; want alle handelswaren toch, zelfs met inbegrip van paarden, moeten thans dagreizen ver uit het binnenland langs moeilijke en in den regentijd volkomen onbegaanbare paden naar *Koepang* vervoerd worden, terwijl eene nederzetting aan deze baai tevens eene stapelplaats zoude kunnen worden voor alle producten van Oost- en Midden-Timor en de naaste haven voor den handel op Australië.

Alles zamengenomen, komt het mij wenschelijk voor, hetzij aan deze baai, hetzij in de *Noë-Mina* vlakte, de standplaats van een posthouder te vestigen en Rottineezen, Savoeneezen of wel Timoreezen over te halen zich aan deze baai neder te zetten.

De tegenwoordigheid, zij het ook van een ondergeschikt ambtenaar van het Gouvernement, is voldoende, om paal en perk te stellen aan de dieverijen der *Amanoebangers*.

Ook kan het niet missen, of de daardoor te verkrijgen zekerheid van personen en goederen zal over niet al te langen tijd honderden nijvere ingezetenen naar deze vruchtbare streek lokken.

Het doel der reis aldus bereikt zijnde werd in den middags van 9 Juli de terugtocht ondernomen en te *Oë-Tobeh* in het Amarassische, aan den overkant der baai overnacht; van hier bereikten wij, na een bijna onafgebroken rit van ruim twaalf uren, over *Boeka* en *Oë-Besak*, in den avond van 10 Juli kampong *Kabauw* en den volgenden dag in den voormiddag de hoofdplaats *Koepang*.

Dat dergelijke tochten van het hoofd van gewestelijk bestuur, of de *Mai Bapa Compani*, steeds een gunstigen indruk bij de ruwe roofzuchtige Timoreezen te weeg brengt, bleek nu weder uit een na mijne terugkomst ontvangen bericht van iemand, die zich toen in het Amanoebangsche bevond, om paarden op te koopen. Deze persoon verhaalde, dat toen mijne tocht naar de Z. O. kust bij de Amanoebangers bekend werd, zij zeer bevreesd waren, dat het Gouvernement hen voor hunne rooverijen wilde tuchtigen. Eenparig werd toen besloten, dat men bij de nadering van den Resident de witte vredevlag zoude vertoonen ten teeken van onderwerping, en dat men bij alle eventualiteiten zich rustig zoude gedragen.

EEN PALEMBANGSCHE PIAGĚM.

Het Bataviaasch Genootschap is in het bezit van eene zilveren plaat (ter grootte van 24.5 bij 20 centimeter, en wegende $\pm$ 72 gram) met inscriptie, zijnde een piagĚm van een soesoehoenan van Palembang aan een pangeran in de PasĚmahlanden.

Onder de papierĚn van wijlen Dr. Cohen Stuart, die bij het Genootschap zijn voorgebracht, bevindt zich onderstaande transcriptie en proeve van vertaling van dat stuk, met aantekening van verklaringen of gissingen van twee verschillende Palembangers (gemerkt I en II), aan Dr. Stuart verschaft door zijn schrijver Raden SoerijĚ WidjĚjĚ.

Alhoewel de text van de piagĚm en de daarvan door C. F. Winter Sr. vervaardigde vertaling reeds zijn gepubliceerd in dit tijdschrift (Deel IV bladz. 186), heeft de Directie van het Genootschap besloten den arbeid van den heer Cohen Stuart ook op te nemen ter nadere verduidelijking van het document.

-
- A. 1. Ingkang lajang pijagĚm KangdjĚng sinoehoen Soesoenan Ajoeng ing PalĚmbang, kagadoeh dĚning PangĚran PoerbĚ BoewanĚ ing PasĚmah, doesoeng Tandjoeng-koeroeng.
2. Marjgganing sinoengan lajang pijagĚm, dĚning andowohakĚn ⁽¹⁾ tĚliti dalĚm kang loembrak ing papodĚsan kabĚ(h), soepada dadi karttawirjĚ ing papodĚsan kabĚ(h) ⁽²⁾.

⁽¹⁾ I. andowohakĚn adat karaton.

⁽²⁾ I. soepaja nataha ardja tataniug padesan kabeh.

3. Ingkang| pramila pomo adjo langgar-linanggar ⁽¹⁾ oetawi pakan-pinakan ⁽²⁾ miwah tatoe-tinatoe déning prawatin ⁽³⁾ prasamja amoepakat kabé(h). Lan mali(h) lamoennanâ
4. wong| Palémbang miwah wong kapoengoet oetang pijoetang lan wong Posëmmah, jen toemëkâ ing pangoebajané
5. ora nahoer, kang prawatin angatossi ⁽⁴⁾, më|tokkakën pijoetangikoe. Jennanâ sahoer (?) . . . . artané . . . . pijoetangikoe bajaranë ingka(ng?) poenjâ pijoetang.
6. Oetawi lâmonnanâ wongoetang pijoetang adjëng pisahit maning (sic) prawatin santakalno ⁽⁵⁾ (?) tarik-tinarik tatoe-tinatoe, prâwatin kang më|totti ⁽⁶⁾, adjo dadi roesoeh.| Jennaro (jen ora) kawitjaro ⁽⁷⁾, kinennilir amo-lém bang. Miwah jennanâ wong amaling woes njato pamalingé, prawatin angatossi mëdal|lakënnarta ikoe, anganoetting hoe-koem. Jen tannanâ mëdal arto ikoe, ko lélang saðoewéné
9. wongikoe sâtjoekoepé oegi,| ënnama ilang ⁽⁸⁾ ðarbé, ingkang maling ikoe sajogjanné bakta milir amolémbang. Lajan karjjanné wong Posëmmah ikoe sindang ⁽⁹⁾ (sindjang²)
10. lamo|nnanâ wong milat tjëkëllënnâ déning prohatin, ngatërrakënnâ molémbang lan sa-artané. Oetawi lamonnanâ
11. boedak| wong tjëlih ⁽¹⁰⁾ mijat ⁽¹¹⁾ (milat?), tjëpëngënnâ aro milir gamohano (?) hoekoemma alim dalëm ⁽¹²⁾.

(1) I. larak-linarak, gitik-ginitik. II. padoe-pinadoe.

(2) I. awéh di wehi roeroeba. II. poendoet-pinoendoet.

(3) I. kapala oetawi loerah doesoen.

(4) I. nijantosani, nanggoeng. II. ngëniëngi.

(5) II. tan karana (gissing, zonder inzage van het origineel).

(6) I. = mëdotti, moertoessi.

(7) I. jen ora kena di toetöeri, oetawa kahoeroesake oedoëré, kahatoerna marang nëgara.

(8) II. namané kang ilang.

(9) II. seba.

(10) I. batoer wong tjilik oetawi tiang awon.

(11) I. minggat. II. niat.

(12) I—II. sakërsa dalëm

12. Oetawi lamonnanâ wong kapoengoet angoengsij ing Posëmmah, miwah arëp malajoe ing sobëla boekit ⁽¹⁾ tjëkëllën olihëna ing prâwatinné. Lan lamonnanâ wong
13. kapoengoe|t, matënni miwah natonni wong Posëmmah, oetawo jennanâ wong Posëmmah natonni miwah matënni
14. wong kapoengoet miwah samij Posëmmané, adjo dadi adangingadang, langgar-linanggar, prowatin kang mitjaranni kali(h) hoekoem. Jennaro (jen ora?) kawitjarâ
- B. 1. déning prawa|tin, bakta milir amolëmbang. Jennanâ wongadagang, wong kapoengoet, jâ ikoe larangan dalëm,
2. jen woes njato abdiné gangsa|l(angsal?) ⁽²⁾ den adol. Moewah jennanâ prajaji moedik oetawi wong Palëmbang akarja roesoeh, pomo adjo tinarimo, toendoengën milir
3. lamolembang. Lan lamonnanâ poetoessan dalëm wong désó djati kangâmawo ⁽³⁾ ing Posëmmah lajan katë-rangané. Miwah ja| ori tinoharo ⁽⁴⁾ (?) posirah sodajâ milir amolëmbang mari(ng?) titijjang katah; lan déning
5. sakwèh posira Posë(m)ah| asopato (soepatâ?) lan pasirah kapoengoet sakabe i solëbëttïng pangoeban ⁽⁵⁾ satroe kang-djëng Soehoenan ikoe satrané (satroené?) sakabe,| lan malih satijané tannanâ pisan-pisan soekò anëmbah kang lijan saking dalëm, rawoeh datëng soeto poe(toené?)
7. sâkabe(h)| toeroen-toemoeroen: ikoe kang dadi sopato prowatin sokabe ing boekit saboetang. Lan prawatin
8. ikoe nëmtah(oe?)n (m)i(l)ir| i Palëmbang, wong désó djati kangamawo tiang sasiratoesse. . . . n(?)ing Pa-
9. lémbang sami moedik jen tannanâ pakokarane. Titi.

A. 1. Acte van Kangdjëng Sinoehoen den Soesoenan Ajoë van

(¹) I en II. sanding tjëlak rëdi.

(²) II. angsal.

(³) I. kang amawa, die geleiden? II. kang amiloe.

(⁴) II. ora tinarima.

(⁵) I. pangoeban? II. pangahoeban.

- Palembang, gesteld in handen van Pangeran Poerba Boewana in Pasëmah, desa Tandjoeng-koeroeng.
2. De reden, dat hij begiftigd wordt met (deze) acte is, dat hij belast is met de uitvoering van 's Vorsten bevelen (?) over de geheele bevolking, opdat hij een krachtig en luisterrijk bewind voere over het gansche land.
  3. Laat| deshalve de prawatins zich wachten van elkander aan te randen, te vernielen of te verwonden, en allen te samen in eendracht leven.
  4. En wanneer lieden| van Palembang of wong kapoengoet schulden of vorderingen hebben tegenover lieden van Pasëmah, en op den vervaltijd geene betaling volgt,
  5. dan wachte de Prawatin| de voldoening van het verschuldigde af. Heeft er betaling plaats . . . . dan wordt het verschuldigde aan den rechthebbende uitgekeerd (?).
  6. Of wanneer| menschen, die samen geldzaken hebben, den Prawatin tot getuige willen nemen, dan moet hij waken, dat er geene daden van geweld of ongeregeldheden uit
  7. voortkomen (?).| Laten zij zich evenwel niet tot rede brengen, dan laat hij hen naar Palembang afzakken. Wordt iemand van diefstal overtuigd, dan bevordert (?)
  8. de Prawatin| de uitlevering van het goed (of geld? boete enz.?) volgens de wet. Komt het niet voor den dag, dan brengt hij al de bezittingen van den betrokkene in
  9. openbare veiling, tot het vereischt bedrag| . . . . en dan is het best den dief naar Palembang af te zenden. Wat betreft de door de lieden van Pasëmah vervaardigde
  10. sindang (?), als| iemand . . . . (milat), laat de Prawatin hem opvatten en naar Palembang brengen met het goed.
  11. Of wanneer een dienstbare| of geringe . . . . . (mijat) . . . . laat hem opvatten en niet afvoeren (?) . . . . . maar vonnis hem naar 's Vorsten welbehagen (?).
  12. Wanneer een wong kapoengoet de wijk neemt| naar Pasëmah, en wil vluchten naar de bergen, worde hij

opgevat en teruggezonden naar (of door?) zijn (den?) Prawatin.

13. Wanneer een wong kapoengoet| een wong Pasëmah doodt of verwondt, of omgekeerd, of twee lieden van Pasëmah elkander, laat men dan niet elkander lagen leggen of aanranden, maar de Prawatin er naar de wet over oordeelen.

Zoo (de partijen) met zijne uitspraak geen genoegen

- B. 1. nemen,| brenge men (de zaak?) af naar Palembang. Wanneer er zijn wong kapoengoet, die handeldrijven, dat is het uitsluitend recht van den Vorst, als het

2. bewezen is,| . . . . .

Wanneer beambten (die) naar het binnenland gaan of lieden van Palembang onrust stoken, laat dat niet toe,

3. maar zend ze af| naar Palembang.

Komen er zendelingen van den Vorst, dan (moeten?) de lieden van de desa Djati (?) hen geleiden naar Pa-

4. sëmah en. . . . | . . . . .

5. Alle hoofden (pasirah) van Palembang| moeten een eed afleggen, en desgelijks al de pasirah kapoengoet in . . . (pangoeban? pangoetan?), dat de vijanden van den

6. Vorst hunne vijanden zullen zijn,| en dat zij hem uitsluitend trouw zullen blijven, zonder ooit een ander als heer te erkennen noch hunne kinderen of kindskinderen,| tot in 't verste nageslacht. Dit is de eed van

7. alle Prawatins . . . . .

8. Voorts zullen de Prawatins (om de) zes jaar (?)| naar Palembang afkomen. De lieden van de desa Djati geleiden hen . . . . . naar Palembang. Als er niets (meer) te verhandelen (?) is, gaan zij (weder) naar bo-

9. ven. | Uit.

VRAGEN TER OPHELDERING

VAN

OUD-JAVAANSCH E WOORDEN

DOOR

Dr. H. NEUBRONNER VAN DER TUUK (*).

1. Op Java heet de solanum melongena *tèrong*, zoowel in 't Maleisch als in 't Javaansch.

Vroeger kan het woord geen Javaansch geweest zijn, want in 't Javaansch der Balinesche receptboeken heet die plant, evenals in 't Maleisch van *Palèmbang*, ^{ᮊᮧᮒ} (*tjoeng*) en in 't oud-Javaansch ^{ᮊᮧᮒ} (*tjoeng*). Deze benamingen sluiten zich aan 't Lampongsche *tjoeng* en 't Bataksche *toejoeng* of *tioeng*. Zie Tob. spraakk. bl. 17 VII.

In het Maleisch is de naam ^{ᮊᮧᮒ} (*tèroeng*), hetgeen overeenstemt met 't Balinesche ^{ᮊᮧᮒ} (*toeoëng*), dat vroeger, zooals nog in den tongval van *Sembiran*, ^{ᮊᮧᮒ} (*tèhoeng*) was, daar de *r* in een zustertaal zeer vaak door een *h* of wel door een klinker in 't Balineesch wordt vertegenwoordigd.

Ik houd dus 't Javaansche *tèrong* voor een later ingeslopen woord, ontstaan uit een verkeerde Europeesche

---

(*) Belangstellenden worden verzocht hunne antwoorden te zenden aan de redactie van het Tijdschrift ter voortschikking aan Dr. van der Tuuk. Red.

uitspraak van 't Maleische *tëroeng*, waartoe vooral aanleiding geeft onze gewoonte in 't schrift de stomme *e* (*è*) van *é* of *è* niet te onderscheiden.

Wordt gevraagd: is *tjoeng*, *tijoeng* of een dergelijk woord nog ergens op Java bekend?

2. Het welbekende *pèlèt*-hout komt meestal van de klein-hovia hospita; te Banjoewangi maakt men er, met 't oog op de Balinezen, zeer veel werk van. Een mindere soort is die van de kapoendoeng, dat onnoozelen in de hand gestopt wordt.

De klein-hovia hospita heet in 't Javaansch *timâhâ* of *timângâ*, maar in 't Balineesch *ꦠꦶꦩꦲꦲ* (*katimââ*) of *ꦠꦶꦩꦲꦲꦺꦁ* (*katimâân*). Rumphius geeft als den Maleischen naam op *katimahar*, hetgeen mij nimmer is voorgekomen. Ook de oud-Javaansche naam is mij onbekend, maar eindigt het Maleische woord werkelijk op een *r*, zooals in het door Rumphius opgegevene, dan moet het in het oud-Jav. *katimahâ* geweest zijn.

Wordt gevraagd: in welk land is *katimahar* nog in gebruik?

3. In een Kawi woordenboek, op Java gevonden en in afschrift mij door den Heer *K. F. Holle* ten gebruike afgestaan, vind ik het oud-Indische *tailapájikâ* (*kakkerlak*; eigenlijk: oliedrinkster) verklaard met *kamoejoekan*.

Opmerkelijk, dat dit woord zoo gelijkt op 't Balineesch *tëmoejoekan* of *tëmboejoekan*.

Daar gemeld woordenboek geen de minste sporen draagt van op Bali afgeschreven te zijn, zoo moet dat *kamoejoekan* ('t afschrift niet zeer nauwkeurig zijnde, en vervaardigd door iemand, die 't verouderde schrift niet goed lezen kon, zoo kan de *k*, waarmede het aanvangt, wel een fout zijn) ook Javaansch wezen.

Vraag: waar ergens noemt men de kakkerlak met een gelijkkluidend woord?

4. In datzelfde woordenboek wordt als de oud-Jav. benaming van de lontarvrucht opgegeven $\text{b\u0305r\u0305\u0307\u0305\u0307\u0305}$ (*bèrèm*). Dit stemt weder overeen met 't Balin. *bèèm* ($\text{b\u0305\u0307\u0305\u0307\u0305}$). Vgl. over den overgang van de *r* in *h* of een klinker vraag no. 1.

Vraag: is ergens op Java of elders een diergelijk luidend woord om de lontarvrucht aan te duiden nog in gebruik?

5. De *artocarpus elastica* heet in 't Javaansch *b\u0305n\u0305\u0307\u0305\u0307\u0305*, in 't Mal. *t\u0305rap*, in 't Bat. *torop* of *t\u0305r\u0305\u0307\u0305\u0307\u0305* (naarmate van den tongval) en in 't Balin. *t\u0305\u0307\u0305\u0307\u0305* ($\text{t\u0305\u0307\u0305\u0307\u0305}$). In 't oud-Javaansch heet die boom *koekap*, dat overeenstemt met het Madureesch *kokap*.

Is van dit Madureesch woord ergens op Java nog een spoor te vinden?

6. In de *M\u0305nak* (uitgave van *Winter*), zoowel als in oud-Javaansche gedichten, komt *k\u0305\u0307\u0305\u0307\u0305* ($\text{k\u0305\u0307\u0305\u0307\u0305}$) als de naam van een vogel voor (in *Gericke's* Woordenboek, door *Roorda* bewerkt, niet te vinden).

Ik vermoed, dat het dezelfde vogel is als die, welke door de Sundanezen *kadantja* genoemd wordt; vergelijk de Jav. slang-benaming *sawa* (niet *sawah*, zooals Pijnappel nog in den 2^{en} druk van zijn Maleisch Woordenboek opgeeft) met 't Sund. *santja*. Vgl. Tob. spraakk. bl. 15 Aant.

Op *Lombok*, in 't Sasaksch, zoowel als te *Banjoewangi*, heeft *k\u0305\u0307\u0305\u0307\u0305* de beteekenis van het Balineesch *soeg\u0305\u0307\u0305\u0307\u0305* dezelfde vogel, dien de Javanen *br\u0305\u0307\u0305\u0307\u0305* en de Maleijers *p\u0305\u0307\u0305\u0307\u0305* noemen.

Waar nog is het opgegeven woord in gebruik?

7. De rhinocerosvogel heet in het Maleisch *ěnggang*, in het Bataksch *onggang* (of *ěnggang*), in het Balineesch *ngosngosan*, en in het Javaansch van Banjoewangi *gogosan* (volgens den Heer *Vriesman* in het Pasoeroeansch *bobosan*).

Welke andere Javaansche namen van gemelden vogel kan men opgeven?

8. In het Maleisch van *Koetej* (Borneo) heet de kleeftijst *lakětan* en evenzoo in het oud-Javaansch (𑊛𑊱𑊲𑊳𑊴𑊵𑊶𑊷𑊸𑊹𑊺𑊻𑊼𑊽𑊾𑊿𑋀𑋁𑋂𑋃𑋄𑋅𑋆𑋇𑋈𑋉𑋊𑋋𑋌𑋍𑋎𑋏𑋐𑋑𑋒𑋓𑋔𑋕𑋖𑋗𑋘𑋙𑋚𑋛𑋜𑋝𑋞𑋟𑋠𑋡𑋢𑋣𑋤𑋥𑋦𑋧𑋨𑋩𑋪𑋫𑋬𑋭𑋮𑋯𑋰𑋱𑋲𑋳𑋴𑋵𑋶𑋷𑋸𑋹𑋺𑋻𑋼𑋽𑋾𑋿𑌀𑌁𑌂𑌃𑌄𑌅𑌆𑌇𑌈𑌉𑌊𑌋𑌌𑌍𑌎𑌏𑌐𑌑𑌒𑌓𑌔𑌕𑌖𑌗𑌘𑌙𑌚𑌛𑌜𑌝𑌞𑌟𑌠𑌡𑌢𑌣𑌤𑌥𑌦𑌧𑌨𑌩𑌪𑌫𑌬𑌭𑌮𑌯𑌰𑌱𑌲𑌳𑌴𑌵𑌶𑌷𑌸𑌹𑌺𑌻𑌼𑌽𑌾𑌿𑍀𑍁𑍂𑍃𑍄𑍅𑍆𑍇𑍈𑍉𑍊𑍋𑍌𑍍𑍎𑍏𑍐𑍑𑍒𑍓𑍔𑍕𑍖𑍗𑍘𑍙𑍚𑍛𑍜𑍝𑍞𑍟𑍠𑍡𑍢𑍣𑍤𑍥𑍦𑍧𑍨𑍩𑍪𑍫𑍬𑍭𑍮𑍯𑍰𑍱𑍲𑍳𑍴𑍵𑍶𑍷𑍸𑍹𑍺𑍻𑍼𑍽𑍾𑍿𑎀𑎁𑎂𑎃𑎄𑎅𑎆𑎇𑎈𑎉𑎊𑎋𑎌𑎍𑎎𑎏𑎐𑎑𑎒𑎓𑎔𑎕𑎖𑎗𑎘𑎙𑎚𑎛𑎜𑎝𑎞𑎟𑎠𑎡𑎢𑎣𑎤𑎥𑎦𑎧𑎨𑎩𑎪𑎫𑎬𑎭𑎮𑎯𑎰𑎱𑎲𑎳𑎴𑎵𑎶𑎷𑎸𑎹𑎺𑎻𑎼𑎽𑎾𑎿𑏀𑏁𑏂𑏃𑏄𑏅𑏆𑏇𑏈𑏉𑏊𑏋𑏌𑏍𑏎𑏏𑏐𑏑𑏒𑏓𑏔𑏕𑏖𑏗𑏘𑏙𑏚𑏛𑏜𑏝𑏞𑏟𑏠𑏡𑏢𑏣𑏤𑏥𑏦𑏧𑏨𑏩𑏪𑏫𑏬𑏭𑏮𑏯𑏰𑏱𑏲𑏳𑏴𑏵𑏶𑏷𑏸𑏹𑏺𑏻𑏼𑏽𑏾𑏿𑐀𑐁𑐂𑐃𑐄𑐅𑐆𑐇𑐈𑐉𑐊𑐋𑐌𑐍𑐎𑐏𑐐𑐑𑐒𑐓𑐔𑐕𑐖𑐗𑐘𑐙𑐚𑐛𑐜𑐝𑐞𑐟𑐠𑐡𑐢𑐣𑐤𑐥𑐦𑐧𑐨𑐩𑐪𑐫𑐬𑐭𑐮𑐯𑐰𑐱𑐲𑐳𑐴𑐵𑐶𑐷𑐸𑐹𑐺𑐻𑐼𑐽𑐾𑐿𑑀𑑁𑑂𑑃𑑄𑑅𑑆𑑇𑑈𑑉𑑊𑑋𑑌𑑍𑑎𑑏𑑐𑑑𑑒𑑓𑑔𑑕𑑖𑑗𑑘𑑙𑑚𑑛𑑜𑑝𑑞𑑟𑑠𑑡𑑢𑑣𑑤𑑥𑑦𑑧𑑨𑑩𑑪𑑫𑑬𑑭𑑮𑑯𑑰𑑱𑑲𑑳𑑴𑑵𑑶𑑷𑑸𑑹𑑺𑑻𑑼𑑽𑑾𑑿𑒀𑒁𑒂𑒃𑒄𑒅𑒆𑒇𑒈𑒉𑒊𑒋𑒌𑒍𑒎𑒏𑒐𑒑𑒒𑒓𑒔𑒕𑒖𑒗𑒘𑒙𑒚𑒛𑒜𑒝𑒞𑒟𑒠𑒡𑒢𑒣𑒤𑒥𑒦𑒧𑒨𑒩𑒪𑒫𑒬𑒭𑒮𑒯𑒰𑒱𑒲𑒳𑒴𑒵𑒶𑒷𑒸𑒻𑒻𑒼𑒽𑒾𑒿𑓀𑓁𑓃𑓂𑓄𑓅𑓆𑓇𑓈𑓉𑓊𑓋𑓌𑓍𑓎𑓏𑓐𑓑𑓒𑓓𑓔𑓕𑓖𑓗𑓘𑓙𑓚𑓛𑓜𑓝𑓞𑓟𑓠𑓡𑓢𑓣𑓤𑓥𑓦𑓧𑓨𑓩𑓪𑓫𑓬𑓭𑓮𑓯𑓰𑓱𑓲𑓳𑓴𑓵𑓶𑓷𑓸𑓹𑓺𑓻𑓼𑓽𑓾𑓿𑔀𑔁𑔂𑔃𑔄𑔅𑔆𑔇𑔈𑔉𑔊𑔋𑔌𑔍𑔎𑔏𑔐𑔑𑔒𑔓𑔔𑔕𑔖𑔗𑔘𑔙𑔚𑔛𑔜𑔝𑔞𑔟𑔠𑔡𑔢𑔣𑔤𑔥𑔦𑔧𑔨𑔩𑔪𑔫𑔬𑔭𑔮𑔯𑔰𑔱𑔲𑔳𑔴𑔵𑔶𑔷𑔸𑔹𑔺𑔻𑔼𑔽𑔾𑔿𑕀𑕁𑕂𑕃𑕄𑕅𑕆𑕇𑕈𑕉𑕊𑕋𑕌𑕍𑕎𑕏𑕐𑕑𑕒𑕓𑕔𑕕𑕖𑕗𑕘𑕙𑕚𑕛𑕜𑕝𑕞𑕟𑕠𑕡𑕢𑕣𑕤𑕥𑕦𑕧𑕨𑕩𑕪𑕫𑕬𑕭𑕮𑕯𑕰𑕱𑕲𑕳𑕴𑕵𑕶𑕷𑕸𑕹𑕺𑕻𑕼𑕽𑕾𑕿𑖀𑖁𑖂𑖃𑖄𑖅𑖆𑖇𑖈𑖉𑖊𑖋𑖌𑖍𑖎𑖏𑖐𑖑𑖒𑖓𑖔𑖕𑖖𑖗𑖘𑖙𑖚𑖛𑖜𑖝𑖞𑖟𑖠𑖡𑖢𑖣𑖤𑖥𑖦𑖧𑖨𑖩𑖪𑖫𑖬𑖭𑖮𑖯𑖰𑖱𑖲𑖳𑖴𑖵𑖶𑖷𑖸𑖹𑖺𑖻𑖼𑖽𑖾𑗀𑖿𑗁𑗂𑗃𑗄𑗅𑗆𑗇𑗈𑗉𑗊𑗋𑗌𑗍𑗎𑗏𑗐𑗑𑗒𑗓𑗔𑗕𑗖𑗗𑗘𑗙𑗚𑗛𑗜𑗝𑗞𑗟𑗠𑗡𑗢𑗣𑗤𑗥𑗦𑗧𑗨𑗩𑗪𑗫𑗬𑗭𑗮𑗯𑗰𑗱𑗲𑗳𑗴𑗵𑗶𑗷𑗸𑗹𑗺𑗻𑗼𑗽𑗾𑗿𑘀𑘁𑘂𑘃𑘄𑘅𑘆𑘇𑘈𑘉𑘊𑘋𑘌𑘍𑘎𑘏𑘐𑘑𑘒𑘓𑘔𑘕𑘖𑘗𑘘𑘙𑘚𑘛𑘜𑘝𑘞𑘟𑘠𑘡𑘢𑘣𑘤𑘥𑘦𑘧𑘨𑘩𑘪𑘫𑘬𑘭𑘮𑘯𑘰𑘱𑘲𑘳𑘴𑘵𑘶𑘷𑘸𑘹𑘺𑘻𑘼𑘽𑘾𑘿𑙀𑙁𑙂𑙃𑙄𑙅𑙆𑙇𑙈𑙉𑙊𑙋𑙌𑙍𑙎𑙏𑙐𑙑𑙒𑙓𑙔𑙕𑙖𑙗𑙘𑙙𑙚𑙛𑙜𑙝𑙞𑙟𑙠𑙡𑙢𑙣𑙤𑙥𑙦𑙧𑙨𑙩𑙪𑙫𑙬𑙭𑙮𑙯𑙰𑙱𑙲𑙳𑙴𑙵𑙶𑙷𑙸𑙹𑙺𑙻𑙼𑙽𑙾𑙿𑚀𑚁𑚂𑚃𑚄𑚅𑚆𑚇𑚈𑚉𑚊𑚋𑚌𑚍𑚎𑚏𑚐𑚑𑚒𑚓𑚔𑚕𑚖𑚗𑚘𑚙𑚚𑚛𑚜𑚝𑚞𑚟𑚠𑚡𑚢𑚣𑚤𑚥𑚦𑚧𑚨𑚩𑚪𑚫𑚬𑚭𑚮𑚯𑚰𑚱𑚲𑚳𑚴𑚵𑚷𑚶𑚸𑚹𑚺𑚻𑚼𑚽𑚾𑚿𑛀𑛁𑛂𑛃𑛄𑛅𑛆𑛇𑛈𑛉𑛊𑛋𑛌𑛍𑛎𑛏𑛐𑛑𑛒𑛓𑛔𑛕𑛖𑛗𑛘𑛙𑛚𑛛𑛜𑛝𑛞𑛟𑛠𑛡𑛢𑛣𑛤𑛥𑛦𑛧𑛨𑛩𑛪𑛫𑛬𑛭𑛮𑛯𑛰𑛱𑛲𑛳𑛴𑛵𑛶𑛷𑛸𑛹𑛺𑛻𑛼𑛽𑛾𑛿𑜀𑜁𑜂𑜃𑜄𑜅𑜆𑜇𑜈𑜉𑜊𑜋𑜌𑜍𑜎𑜏𑜐𑜑𑜒𑜓𑜔𑜕𑜖𑜗𑜘𑜙𑜚𑜛𑜜𑜝𑜞𑜟𑜠𑜡𑜢𑜣𑜤𑜥𑜦𑜧𑜨𑜩𑜪𑜫𑜬𑜭𑜮𑜯𑜰𑜱𑜲𑜳𑜴𑜵𑜶𑜷𑜸𑜹𑜺𑜻𑜼𑜽𑜾𑜿𑝀𑝁𑝂𑝃𑝄𑝅𑝆𑝇𑝈𑝉𑝊𑝋𑝌𑝍𑝎𑝏𑝐𑝑𑝒𑝓𑝔𑝕𑝖𑝗𑝘𑝙𑝚𑝛𑝜𑝝𑝞𑝟𑝠𑝡𑝢𑝣𑝤𑝥𑝦𑝧𑝨𑝩𑝪𑝫𑝬𑝭𑝮𑝯𑝰𑝱𑝲𑝳𑝴𑝵𑝶𑝷𑝸𑝹𑝺𑝻𑝼𑝽𑝾𑝿𑞀𑞁𑞂𑞃𑞄𑞅𑞆𑞇𑞈𑞉𑞊𑞋𑞌𑞍𑞎𑞏𑞐𑞑𑞒𑞓𑞔𑞕𑞖𑞗𑞘𑞙𑞚𑞛𑞜𑞝𑞞𑞟𑞠𑞡𑞢𑞣𑞤𑞥𑞦𑞧𑞨𑞩𑞪𑞫𑞬𑞭𑞮𑞯𑞰𑞱𑞲𑞳𑞴𑞵𑞶𑞷𑞸𑞹𑞺𑞻𑞼𑞽𑞾𑞿𑟀𑟁𑟂𑟃𑟄𑟅𑟆𑟇𑟈𑟉𑟊𑟋𑟌𑟍𑟎𑟏𑟐𑟑𑟒𑟓𑟔𑟕𑟖𑟗𑟘𑟙𑟚𑟛𑟜𑟝𑟞𑟟𑟠𑟡𑟢𑟣𑟤𑟥𑟦𑟧𑟨𑟩𑟪𑟫𑟬𑟭𑟮𑟯𑟰𑟱𑟲𑟳𑟴𑟵𑟶𑟷𑟸𑟹𑟺𑟻𑟼𑟽𑟾𑟿𑠀𑠁𑠂𑠃𑠄𑠅𑠆𑠇𑠈𑠉𑠊𑠋𑠌𑠍𑠎𑠏𑠐𑠑𑠒𑠓𑠔𑠕𑠖𑠗𑠘𑠙𑠚𑠛𑠜𑠝𑠞𑠟𑠠𑠡𑠢𑠣𑠤𑠥𑠦𑠧𑠨𑠩𑠪𑠫𑠬𑠭𑠮𑠯𑠰𑠱𑠲𑠳𑠴𑠵𑠶𑠷𑠸𑠺𑠹𑠻𑠼𑠽𑠾𑠿𑡀𑡁𑡂𑡃𑡄𑡅𑡆𑡇𑡈𑡉𑡊𑡋𑡌𑡍𑡎𑡏𑡐𑡑𑡒𑡓𑡔𑡕𑡖𑡗𑡘𑡙𑡚𑡛𑡜𑡝𑡞𑡟𑡠𑡡𑡢𑡣𑡤𑡥𑡦𑡧𑡨𑡩𑡪𑡫𑡬𑡭𑡮𑡯𑡰𑡱𑡲𑡳𑡴𑡵𑡶𑡷𑡸𑡹𑡺𑡻𑡼𑡽𑡾𑡿𑢀𑢁𑢂𑢃𑢄𑢅𑢆𑢇𑢈𑢉𑢊𑢋𑢌𑢍𑢎𑢏𑢐𑢑𑢒𑢓𑢔𑢕𑢖𑢗𑢘𑢙𑢚𑢛𑢜𑢝𑢞𑢟𑢠𑢡𑢢𑢣𑢤𑢥𑢦𑢧𑢨𑢩𑢪𑢫𑢬𑢭𑢮𑢯𑢰𑢱𑢲𑢳𑢴𑢵𑢶𑢷𑢸𑢹𑢺𑢻𑢼𑢽𑢾𑢿𑣀𑣁𑣂𑣃𑣄𑣅𑣆𑣇𑣈𑣉𑣊𑣋𑣌𑣍𑣎𑣏𑣐𑣑𑣒𑣓𑣔𑣕𑣖𑣗𑣘𑣙𑣚𑣛𑣜𑣝𑣞𑣟𑣠𑣡𑣢𑣣𑣤𑣥𑣦𑣧𑣨𑣩𑣪𑣫𑣬𑣭𑣮𑣯𑣰𑣱𑣲𑣳𑣴𑣵𑣶𑣷𑣸𑣹𑣺𑣻𑣼𑣽𑣾𑣿𑤀𑤁𑤂𑤃𑤄𑤅𑤆𑤇𑤈𑤉𑤊𑤋𑤌𑤍𑤎𑤏𑤐𑤑𑤒𑤓𑤔𑤕𑤖𑤗𑤘𑤙𑤚𑤛𑤜𑤝𑤞𑤟𑤠𑤡𑤢𑤣𑤤𑤥𑤦𑤧𑤨𑤩𑤪𑤫𑤬𑤭𑤮𑤯𑤰𑤱𑤲𑤳𑤴𑤵𑤶𑤷𑤸𑤹𑤺𑤻𑤼𑤽𑤾𑤿𑥀𑥁𑥂𑥃𑥄𑥅𑥆𑥇𑥈𑥉𑥊𑥋𑥌𑥍𑥎𑥏𑥐𑥑𑥒𑥓𑥔𑥕𑥖𑥗𑥘𑥙𑥚𑥛𑥜𑥝𑥞𑥟𑥠𑥡𑥢𑥣𑥤𑥥𑥦𑥧𑥨𑥩𑥪𑥫𑥬𑥭𑥮𑥯𑥰𑥱𑥲𑥳𑥴𑥵𑥶𑥷𑥸𑥹𑥺𑥻𑥼𑥽𑥾𑥿𑦀𑦁𑦂𑦃𑦄𑦅𑦆𑦇𑦈𑦉𑦊𑦋𑦌𑦍𑦎𑦏𑦐𑦑𑦒𑦓𑦔𑦕𑦖𑦗𑦘𑦙𑦚𑦛𑦜𑦝𑦞𑦟𑦠𑦡𑦢𑦣𑦤𑦥𑦦𑦧𑦨𑦩𑦪𑦫𑦬𑦭𑦮𑦯𑦰𑦱𑦲𑦳𑦴𑦵𑦶𑦷𑦸𑦹𑦺𑦻𑦼𑦽𑦾𑦿𑧀𑧁𑧂𑧃𑧄𑧅𑧆𑧇𑧈𑧉𑧊𑧋𑧌𑧍𑧎𑧏𑧐𑧑𑧒𑧓𑧔𑧕𑧖𑧗𑧘𑧙𑧚𑧛𑧜𑧝𑧞𑧟𑧠𑧡𑧢𑧣𑧤𑧥𑧦𑧧𑧨𑧩𑧪𑧫𑧬𑧭𑧮𑧯𑧰𑧱𑧲𑧳𑧴𑧵𑧶𑧷𑧸𑧹𑧺𑧻𑧼𑧽𑧾𑧿𑨀𑨁𑨂𑨃𑨄𑨅𑨆𑨇𑨈𑨉𑨊𑨋𑨌𑨍𑨎𑨏𑨐𑨑𑨒𑨓𑨔𑨕𑨖𑨗𑨘𑨙𑨚𑨛𑨜𑨝𑨞𑨟𑨠𑨡𑨢𑨣𑨤𑨥𑨦𑨧𑨨𑨩𑨪𑨫𑨬𑨭𑨮𑨯𑨰𑨱𑨲𑨳𑨴𑨵𑨶𑨷𑨸𑨹𑨺𑨻𑨼𑨽𑨾𑨿𑩀𑩁𑩂𑩃𑩄𑩅𑩆𑩇𑩈𑩉𑩊𑩋𑩌𑩍𑩎𑩏𑩐𑩑𑩒𑩓𑩔𑩕𑩖𑩗𑩘𑩙𑩚𑩛𑩜𑩝𑩞𑩟𑩠𑩡𑩢𑩣𑩤𑩥𑩦𑩧𑩨𑩩𑩪𑩫𑩬𑩭𑩮𑩯𑩰𑩱𑩲𑩳𑩴𑩵𑩶𑩷𑩸𑩹𑩺𑩻𑩼𑩽𑩾𑩿𑪀𑪁𑪂𑪃𑪄𑪅𑪆𑪇𑪈𑪉𑪊𑪋𑪌𑪍𑪎𑪏𑪐𑪑𑪒𑪓𑪔𑪕𑪖𑪗𑪘𑪙𑪚𑪛𑪜𑪝𑪞𑪟𑪠𑪡𑪢𑪣𑪤𑪥𑪦𑪧𑪨𑪩𑪪𑪫𑪬𑪭𑪮𑪯𑪰𑪱𑪲𑪳𑪴𑪵𑪶𑪷𑪸𑪹𑪺𑪻𑪼𑪽𑪾𑪿𑫀𑫁𑫂𑫃𑫄𑫅𑫆𑫇𑫈𑫉𑫊𑫋𑫌𑫍𑫎𑫏𑫐𑫑𑫒𑫓𑫔𑫕𑫖𑫗𑫘𑫙𑫚𑫛𑫜𑫝𑫞𑫟𑫠𑫡𑫢𑫣𑫤𑫥𑫦𑫧𑫨𑫩𑫪𑫫𑫬𑫭𑫮𑫯𑫰𑫱𑫲𑫳𑫴𑫵𑫶𑫷𑫸𑫹𑫺𑫻𑫼𑫽𑫾𑫿𑬀𑬁𑬂𑬃𑬄𑬅𑬆𑬇𑬈𑬉𑬊𑬋𑬌𑬍𑬎𑬏𑬐𑬑𑬒𑬓𑬔𑬕𑬖𑬗𑬘𑬙𑬚𑬛𑬜𑬝𑬞𑬟𑬠𑬡𑬢𑬣𑬤𑬥𑬦𑬧𑬨𑬩𑬪𑬫𑬬𑬭𑬮𑬯𑬰𑬱𑬲𑬳𑬴𑬵𑬶𑬷𑬸𑬹𑬺𑬻𑬼𑬽𑬾𑬿𑭀𑭁𑭂𑭃𑭄𑭅𑭆𑭇𑭈𑭉𑭊𑭋𑭌𑭍𑭎𑭏𑭐𑭑𑭒𑭓𑭔𑭕𑭖𑭗𑭘𑭙𑭚𑭛𑭜𑭝𑭞𑭟𑭠𑭡𑭢𑭣𑭤𑭥𑭦𑭧𑭨𑭩𑭪𑭫𑭬𑭭𑭮𑭯𑭰𑭱𑭲𑭳𑭴𑭵𑭶𑭷𑭸𑭹𑭺𑭻𑭼𑭽𑭾𑭿𑮀𑮁𑮂𑮃𑮄𑮅𑮆𑮇𑮈𑮉𑮊𑮋𑮌𑮍𑮎𑮏𑮐𑮑𑮒𑮓𑮔𑮕𑮖𑮗𑮘𑮙𑮚𑮛𑮜𑮝𑮞𑮟𑮠𑮡𑮢𑮣𑮤𑮥𑮦𑮧𑮨𑮩𑮪𑮫𑮬𑮭𑮮𑮯𑮰𑮱𑮲𑮳𑮴𑮵𑮶𑮷𑮸𑮹𑮺𑮻𑮼𑮽𑮾𑮿𑯀𑯁𑯂𑯃𑯄𑯅𑯆𑯇𑯈𑯉𑯊𑯋𑯌𑯍𑯎𑯏𑯐𑯑𑯒𑯓𑯔𑯕𑯖𑯗𑯘𑯙𑯚𑯛𑯜𑯝𑯞𑯟𑯠𑯡𑯢𑯣𑯤𑯥𑯦𑯧𑯨𑯩𑯪𑯫𑯬𑯭𑯮𑯯𑯰𑯱𑯲𑯳𑯴𑯵𑯶𑯷𑯸𑯹𑯺𑯻𑯼𑯽𑯾𑯿𑰀𑰁𑰂𑰃𑰄𑰅𑰆𑰇𑰈𑰉𑰊𑰋𑰌𑰍𑰎𑰏𑰐𑰑𑰒𑰓𑰔𑰕𑰖𑰗𑰘𑰙𑰚𑰛𑰜𑰝𑰞𑰟𑰠𑰡𑰢𑰣𑰤𑰥𑰦𑰧𑰨𑰩𑰪𑰫𑰬𑰭𑰮𑰯𑰰𑰱𑰲𑰳𑰴𑰵𑰶𑰷𑰸𑰹𑰺𑰻𑰼𑰽𑰾𑰿𑱀𑱁𑱂𑱃𑱄𑱅𑱆𑱇𑱈𑱉𑱊𑱋𑱌𑱍𑱎𑱏𑱐𑱑𑱒𑱓𑱔𑱕𑱖𑱗𑱘𑱙𑱚𑱛𑱜𑱝𑱞𑱟𑱠𑱡𑱢𑱣𑱤𑱥𑱦𑱧𑱨𑱩𑱪𑱫𑱬𑱭𑱮𑱯𑱰𑱱𑱲𑱳𑱴𑱵𑱶𑱷𑱸𑱹𑱺𑱻𑱼𑱽𑱾𑱿𑲀𑲁𑲂𑲃𑲄𑲅𑲆𑲇𑲈𑲉𑲊𑲋𑲌𑲍𑲎𑲏𑲐𑲑𑲒𑲓𑲔𑲕𑲖𑲗𑲘𑲙𑲚𑲛𑲜𑲝𑲞𑲟𑲠𑲡𑲢𑲣𑲤𑲥𑲦𑲧𑲨𑲩𑲪𑲫𑲬𑲭𑲮𑲯𑲰𑲱𑲲𑲳𑲴𑲵𑲶𑲷𑲸𑲹𑲺𑲻𑲼𑲽𑲾𑲿𑳀𑳁𑳂𑳃𑳄𑳅𑳆𑳇𑳈𑳉𑳊𑳋𑳌𑳍𑳎𑳏𑳐𑳑𑳒𑳓𑳔𑳕𑳖𑳗𑳘𑳙𑳚𑳛𑳜𑳝𑳞𑳟𑳠𑳡𑳢𑳣𑳤𑳥𑳦𑳧𑳨𑳩𑳪𑳫𑳬𑳭𑳮𑳯𑳰𑳱𑳲𑳳𑳴𑳵𑳶𑳷𑳸𑳹𑳺𑳻𑳼𑳽𑳾𑳿𑴀𑴁𑴂𑴃𑴄𑴅𑴆𑴇𑴈𑴉𑴊𑴋𑴌𑴍𑴎𑴏𑴐𑴑𑴒𑴓𑴔𑴕𑴖𑴗𑴘𑴙𑴚𑴛𑴜𑴝𑴞𑴟𑴠𑴡𑴢𑴣𑴤𑴥𑴦𑴧𑴨𑴩𑴪𑴫𑴬𑴭𑴮𑴯𑴰𑴱𑴲𑴳𑴴𑴵𑴶𑴷𑴸𑴹𑴺𑴻𑴼𑴽𑴾𑴿𑵀𑵁𑵂𑵃𑵄𑵅𑵆𑵇𑵈𑵉𑵊𑵋𑵌𑵍𑵎𑵏𑵐𑵑𑵒𑵓𑵔𑵕𑵖𑵗𑵘𑵙𑵚𑵛𑵜𑵝𑵞𑵟𑵠𑵡𑵢𑵣𑵤𑵥𑵦𑵧𑵨𑵩𑵪𑵫𑵬𑵭𑵮𑵯𑵰𑵱𑵲𑵳𑵴𑵵𑵶𑵷𑵸𑵹𑵺𑵻𑵼𑵽𑵾𑵿𑶀𑶁𑶂𑶃𑶄𑶅𑶆𑶇𑶈𑶉𑶊𑶋𑶌𑶍𑶎𑶏𑶐𑶑𑶒𑶓𑶔𑶕𑶖𑶗𑶘𑶙𑶚𑶛𑶜𑶝𑶞𑶟𑶠𑶡𑶢𑶣𑶤𑶥𑶦𑶧𑶨𑶩𑶪𑶫𑶬𑶭𑶮𑶯𑶰𑶱𑶲𑶳𑶴𑶵𑶶𑶷𑶸𑶹𑶺𑶻𑶼𑶽𑶾𑶿𑷀𑷁𑷂𑷃𑷄𑷅𑷆𑷇𑷈𑷉𑷊𑷋𑷌𑷍𑷎𑷏𑷐𑷑𑷒𑷓𑷔𑷕𑷖𑷗𑷘𑷙𑷚𑷛𑷜𑷝𑷞𑷟𑷠𑷡𑷢𑷣𑷤𑷥𑷦𑷧𑷨𑷩𑷪𑷫𑷬𑷭𑷮𑷯𑷰𑷱𑷲𑷳𑷴𑷵𑷶𑷷𑷸𑷹𑷺𑷻𑷼𑷽𑷾𑷿𑸀𑸁𑸂𑸃𑸄𑸅𑸆𑸇𑸈𑸉𑸊𑸋𑸌𑸍𑸎𑸏𑸐𑸑𑸒𑸓𑸔𑸕𑸖𑸗𑸘𑸙𑸚𑸛𑸜𑸝𑸞𑸟𑸠𑸡𑸢𑸣𑸤𑸥𑸦𑸧𑸨𑸩𑸪𑸫𑸬𑸭𑸮𑸯𑸰𑸱𑸲𑸳𑸴𑸵𑸶𑸷𑸸𑸹𑸺𑸻𑸼𑸽𑸾𑸿𑹀𑹁𑹂𑹃𑹄𑹅𑹆𑹇𑹈𑹉𑹊𑹋𑹌𑹍𑹎𑹏𑹐𑹑𑹒𑹓𑹔𑹕𑹖𑹗𑹘𑹙𑹚𑹛𑹜𑹝𑹞𑹟𑹠𑹡𑹢𑹣𑹤𑹥𑹦𑹧𑹨𑹩𑹪𑹫𑹬𑹭𑹮𑹯𑹰𑹱𑹲𑹳𑹴𑹵𑹶𑹷

tigen tempel *Mendoet Brodjoralang*, die gevonden worden op 14 paal afstand van *Magelang* en bestaan uit geciseleerde steenen in piramidaalvorm opgetrokken en kunstig versierd. Binnen in staan eenige groote beelden.

Van die bouwvallen vindt men eene beschrijving in het Tijds. van Ned. Indie, Eerste Jaargang, 2de deel.

Nog eene lezing is, dat het geluid zou worden veroorzaakt door de geesten van overleden priesters en, als men het naderen wilde, zich steeds zou verwijderen.

10. De weervogel (*plocens barbatus*), wel bekend om zijn kunstig en fraai nest, heet in het Jav. *manjar* (ontbreekt in Gericke's Woordenboek), en, zoo het schijnt, ook in het Sundaneesch en het Maleisch van Batavia.

De Balinesche naam is *sang^{sa}ah* of *tang^{sa}ah*, de Maleische *tempoewa* en de Bataksche *poewa*, *si poewa-poewa* en *tampoewa* (naarmate der tongvallen). De oud-Javaansche namen van dezen vogel zijn *koejaka* en *idji* of *idjin*.

Vraag: is ergens in een taal of tongval van het Javaansch een spoor te vinden van die oud-Javaansche benamingen?

11. *Het Vrouwtje in de maan* heet in 't Balineesch *i boengkoet* (*i* is, evenals in 't Makassaarsch, naamwijzer en staat gelijk met het Jav. en Mal. *si*, dat dus door een kapitale letter door ons konde teruggegeven worden).

De benaming is als eigennaam op te vatten, dus Jufvrouw of Mevrouw *Boengkoet* (*boengkoet* beteekent *kromruggig* b. v. van een besje).

De naam *ni tawā*, door den heer *Vilkins* opgegeven, is den Javanen van *Soerakarta*, bij wie ik navraag deed, onbekend. Daar het met een dentale *t* gespeld wordt, zoo kan men hierbij niet denken aan *ni towok* (ꦤꦶꦠꦮꦺꦏ) de bij maneschijn in beweging gebrachte pop, waarover men het Jav. Wdb. kan naslaan. Dit *towok* is op Bali

(de Balinesche uitspraak is *tòök*) de naam van een *widadari*, en komt ook met deze beteekenis voor in de *Sri Tandjoeng*, een heidensch-Javaansch gedicht (waarvan op Bali exemplaren, doch zeer onvolledige, in omloop zijn), dat gezegd wordt van *Banjoewangi* afkomstig te wezen (hier over nader).

Vraag: is elders dan te *Banjoewangi* de *Sri Tandjoeng* nog in omloop? Exemplaren er van verzoek ik te leen of te koop.

12. De lijkbloem heet in het Bataksch *antoerboeng*, in het Balineesch *lading*, in het Jav. *bangah* en in het Lampongsch *keroeboeng* (vgl. *keroeboel* bij Filet).

Vraag: een opgave van meerdere benamingen.

13. De *elettaria speciosa*, een aangenaam zure groente leverende, heet in het Sundaneesch *hondjè*, in het Balineesch *kětjitjang*, in het Javaansch van Soerabaja *kětjombrang* (te Banjoewangi *loetjoe*, terwijl de vrucht aldaar *ondjé* heet). In het Bataksch zijn de namen: *sijala*, *sikala* en *intjoeng* (Menangkabowsch: *kintjoeng*), terwijl de vrucht er van (Tobasch) *si haraton*, en het stengelmerg *rijas* of *harijas* heet. Dit *harijas* doet denken aan het oud-Jav. *harjas*, dat echter de beteekenis schijnt te hebben van het Jav. en Balinesche *arès* (de jonge pisangstam als groente). Het Maleische *arijas*, te Rijow onbekend, beteekent hetzelfde en in het Ngadjoe Dajaksch is *harijas* de naam van de *pisang*.

Vraag: meerdere benamingen van gemelde groente.

14. Deze of gene zal misschien in staat zijn een der volgende woorden in een Javaanschen tongval terug te vinden.

De arèn-boom heet in het ond-Jav. *hano* (Lampongsch *hanaw*) en *lirang* (nog te Banjoewangi in gebruik). Voorts vindt men *harjan*, dat overeenstemt met *arèn*, maar door de Balinezen verklaard wordt met *bijoe* (*pisang*). Deze

verklaring konde wel juist zijn, want *arèn* is te Banjoewangi hetzelfde als het Jav. *adjang* (*alles, waaruit men eten kan*; 't pisangblad is daarvoor het geschikt), terwijl het in het Sasaksch beteekent: *alles, waarin het eten wordt opgedragen*. Als Maleische namen komen voor *enou* of *nou* (von de Wall spelt *enau* en *nau*), *peloeloek* en *kaboeng*. De eerste naam stemt overeen met het Lampongsche woord en het Sasaksche *nao*. De tweede schijnt eene wijziging te zijn van *beloeloek* (Maleisch en Balineesch: de vrucht van den *arèn*; Menangkabowsch: *biloeleok*). In het Jav. is *beloeloek* de nog zeer kleine vrucht van den cocosboom (Balineesch en Bataviaasch *boengsil*), terwijl *tjoeroeloek* in het Sundan. volgens Rigg ook als een der benamingen van den boom in gebruik is, en Teijsman *tjaroeloek* opgeeft met de beteekenis: *halfrijpe vrucht van den arèn*. (Dat dit *tjoeroeloek* etymologisch hetzelfde is als *beloeloek*, kan men zien uit Tobasche Spraakkunst bl. 6. Aant). Het Jav. *beloeloek* is in het Kawi *biloeleok* (vgl. de Menangkabowsche uitspraak). De derde is *kawoeng*, in het Sundaneesch den boom aanduidende, maar in het Jav. 't gedroogde blad (te Banjoewangi de *lidi* van den *arèn*). Filet geeft *kaboeng* als de Rijjousche benaming van den lontarboom op.

De vezelstof van den *arèn* onder den Javaanschen naam *doek* wel bekend, heet in het Bataksch en Maleisch *idjoek* en in het Sundaneesch *indjoek* (Kawi: *hèdoek* Ngadjoe-Dajaksch: *hadok*). Dit *indjoek* stemt overeen met het Makassaarsche *inroeg* (in Filet's Plantkundig Woordenboek *juro*, een drukfout bij Rumphius), dat weder den boom aanduidt. (De etymologische identiteit blijkt, onder anderen, uit het Makassaarsch *inrang* en het Bataksch *indjam*).

De Bataksche namen van den boom zijn, al naarmate van de tongvallen, *bagot*, *bargot* en *pola*, welk laatste woord ook op Sumbawa in zwang is. De vrucht heet *halto*, *alto* of *kalto* (naarmate van den tongval; in het Jav. zooals bekend is, *kolangkaling*). De tros heet *arirang*, het-

geen weder overeenstemt met *lirang*. In het Balineesch heet de boom *djaka* (bij Filet: *jahaka* volgens Rumphius). De *papak* heet *poegpoeg*, het ontwikkelde blad *ron* (in het oud-Jav. *blad* in het algemeen, en etymologisch één met het Mal. *daen*, het Balineesche *don* en het Malagasische *rawin*), terwijl het jonge *amboe* heet (Bataksch: *lambé*).

Met het oog op eene tweede uitgave van het Plantkundig Woordenboek van den heer Filet, waarvan de verkeerde schrijfwijze zeer te verontschuldigen is, roep ik ieder op, de hem bekend geworden namen van planten enz. in dit Tijdschrift bekend te maken. De kleinste mededeeling zal welkom zijn, want het is ons streven, ieder iets te doen bijdragen, wien het aan den noodigen tijd ontbreekt om iets uitgewerkts te leveren.

(*Wordt vervolgd*).

LIJST VAN ATJEHSCHЕ WOORDEN

DOOR

J. D I A S.

Van het menschelijk lichaam.

badan	lichaam
anggēta	lid
oelih	hoofd
oeboen-oeboen	kruin
oek	haren
oek-oelih	hoofdhaar
doi	voorhoofd
tangkoerak	schedel
oetak	hersenen
kēdoet-koelit	rimpels
moeka	aangezicht
boelē-kēning	wenkbrauw
mata	oog
anēk-mata itam	oogappel
anēk-mata poetih	wit des oog
koelit-mata	ooglid
boelē-mata	ooghaartjes
gēloenjoeng	oor
toepong-gēloenjoeng	oorlletje

idoeng	neus
toelëng-idoeng	top der neus
rohong-idoeng	neusgat
perimping	slapen
mijeng	wang
hocah-masam	wangbeenderen
toelëng-djanga en	} kakebeen
" djoengka	
bibi	lip
babah	mond
lëlangit	verhemelte
anëk-tekak	huig
gëhëk	speeksel
gigoi	tand
gigoi-gëhem	kies
gigoi-asé	oogtand
gigoi-midoen	melktand
goesi	tandvleesch
lida	tong
mareh	keel
djanggoet	kin
baeck	baard
misei	knevels
takoeë	hals
koedök	nek
halkoem	adamsappel
dada	borst
bahoe	schouder
toelëng-dajoeng	schouderblad
gëtik	oksel
sapai-oenen	rechterarm
" -oewijë	linkerarm
ha	voorarm
siengké	elleboog

sapai-oenën	rechterhand
" -oewijë	linkerhand
sapai	hand
atoet	gewrichten
asoépa	dij
asoé boewah-pongong	bil
toelëng-sëkitoeng	lis
tëöet	knie
lipat-tëöet	knicholte
bërok-këring	knieschijf
toelëng-gasin	been
asoé-boewah boetih	kuit
getoek-gaki	enkel
toemit	hiel
gaki	voet
tapak-gaki	voetzool
anëk-gaki	teen
koelit	vel
aso	vleesch
toelëng	beenderen
oerat	pees
oerat-raja	spieren
anëk-djaro	gewricht der hand
tapëk-djaro, palët	palm der hand
anëk-djaro	vinger
atöet-djaro	vingerlid
oedjoeng-djaro	vingertop
inoeng-djaro	duim
toendjoek	voerste vinger
radja	middelste vinger
anëk-djaro mamih	ringvinger
gitik	pink
goekéa	navel
güpai, rëgam	vuist
likoet	rug

toelëng-roewëng	ruggegraat
përoet	buik
poesat	navel
loong	lenden
toelëng-roesock	rib
përoet	maag
përoet-tjoet	ingewanden
pawë	darmen
soeb	long
djantoeng	hart
dara	bloed
nadi	pols
atë	lever
gapah	vet
bara-tjëtjak	lies
pahit	gal
tok-ijëk	pis
toelëng-manjit	geraamte

Van de eigenschappen van het lichaam
en de ziel.

kalon	gezicht
lëngoh	gehoor
tjioem	reuk
pangrasa	smaak
rasa-badan	gevoel
napas	adem
na mantoeng beroelang-beroelang	ademhaling
soeara	stem
bahasa	spraak
rëoch	zweet
tëbijek-rëoch	zweetgaten

gěrak-gěrak badan	beweging
ih	slaap
měndjaga	nachtwaken
měloempoi	droom
harap	wensch
hangěp-hangěp	zucht
kěrling	lonk
tjioem	kus
ijě mata	tranen
siěp	houding
moeka	gelaat
roman	gestalte
lakoe	gang
ak-oěh	gebaren
ijěm	stilzwijgen
marit	gepraat
kiem	lachen
sěnjoem	glimlach
njawoeng	ziel
chaba	rede
ingat	geheugen
pikir	gedachte
tiembang	oordeel
boedo	verstand
těagak	inbeelding
pěrangoi	inborst
galak	vreugd
soesah	droefheid
git	deugd
djěhět	ondeugd
git-tat-boedo	wijsheid
hana-akal	dwaasheid

Van bloed- en aanverwantschap.

sjédara-oeloen	bloedverwanten
ajah-ma	ouders
ajah	vader
ma	moeder
anëk-agam	zoon
si-inoeng	dochter
abang	broeder
tjoet-dah	zuster
anëk-toeha	oudste zoon
" " inoeng	" dochter
anëk jang toeloet	jongste zoon
" " "	" dochter
anëk-těngoh	tweede zoon
adoen jang toeha	oudere broeder
tjoet dah	" zuster
adik	jongere broeder
"	" zuster
sjédara-karoeng	halve broeder
" "	" zuster
" -wali	broeder van vaderszijde
" -karoeng	" " moederszijde
anëk-kěmbě	tweelingen
" "	tweelingbroeder
" "	tweelingzuster
nik	grootvader
ěmpé	grootmoeder
djama	grootouders
tjoetjoe	kleinzoon
"	kleindochter
nénik-mojang	overgrootvader
" "	overgrootmoeder
pa-tjoet	oom
ma-tjoet	tante

ajah-wa	oudoom
tjoet-wa	oudtante
sjédara wali	neef
" "	nicht
toewan	schoonvader
tjoet-ma	schoonmoeder
paroei	schoonbroeder
"	schoonzuster
mëlientéa	behuwdzoon
"	behuwd dochter
séperti ajah oeloen	vaderschap
" ma "	moederschap
" sjédara oeloen	broederschap
git tat prangoi ajah	vaderlijke
" " ma	moederlijke
" " sjédara	broederlijke
" " "	zusterlijke
" " anëk	kinderlijke
bëgasih-bëgasih lakoi-binoi	huwelijksliefde
lintoe	bruidegom
dara-baroe	bruid
mësëlëngë	ondertrouwd
djinamé	huwelijksgift
nikah	huwelijk
agam	man
inoeng	vrouw
lakoi	echtgenoot
proemo	echtgenote
orëng dalam roemo	huisgezin
tëkoe	meester
njak	meesteres
anëk	kind
pëngasoeh	baker
mak-sëboet	min
anëk manjak	zuigeling

lintoe-baroe	jonggetrouwden
dara-baroe	"
balé	weduwnaar
"	weduwe
aněk-jatim	weeskind
" "	weesmeisje
wali orěng lakoi	voogd
" " inoeng	voogdes
nasat krabat wali	voogdijschap
ganti-wali	toeziende voogd
goholom-balih	minderjarige
katoet-oemoe	meerderjarige
pěsaka	erfenis
waris	erfgenaam
"	erfgename
mandoea kamoi sabé	medeerfgenaam
harta-tinggal	nalatenschap
wasit	uiterste wil
wasit orěng matě	legaat
harta-běnda	inboedel
katjik	grijsaard
inoeng-tjik	oude vrouw
orěng-moeda	jongeling
" -dara	jong meisje
" -měnaroi	bediende
rakan, ngoon	lijf knecht
ngoon-tjik	meid
ngoon	knecht
orěng-magoen	kok
" tjěmětjop	naaister
" poeblo goelé	groenboer
sahabat	vriend
"	vriendin
moesoh	vijand
"	vijandin

orěng sabo gampoeng	buurman
" " "	buurvrouw
" keloéaran	vreemdeling
tjěmětjoe	dief
orěng laké sědėkah	bedelaar
" inoeng "	bedelaarster

Van de school.

mandarsah	school
těngkoe	leermeester
" inoeng	leermeesteres
anėk moerid	leerling
nagit	belooning
poedjo	loftuiting
hoekoem	straf
děnda	boete
mėdja	tafel
kalamdan	lessenaar
kitab	boek
pėladja	les
sioen	blad
doewa-oen	bladzijde
" -soemoen	"
lipat	vouw
hoeroef	letter
harkat	klinker
bandja	regel
pasal	lijst
mėroni soeratan	schrijfkunst
ilmoe soerat	"
sėladan	voorschrift
tjienta	"

djangka	passer
města	liniaal
kalam	pen
gěplah-kalam	spleet van de pen.
pontong oedjoeng kalam	punt
sěkintjoei-kalam	pennemes
dawět	inkt
ploek-dawět	inktkoker
soerat	brief
boelan těntamat kalam	dagteekening
tanda-tangan	onderteekening
baloet-soerat	omslag
alamat	opschrift
běšt	lezen
hidja	spelling
hikajat	geschiedenis
pěkataän, pěchabāran,	uitdrukking
sjaır	dichtstuk
hana-tjědah	onrijm
kěrani	schrijver
alamat-kitab	titel
masa	voorrede
pasal	hoofdstuk
ajat	vers
karangan	opstel
tafsir	verklaring
ilmoe-goempoelan	rekenkunde
" -bagian	"
měsal	spreekwoord
poen-poen peratoeran	grondregels
bab	boekdeel

Van het voedsel.

pénadjoh	voedsel
// bandoem	levensmiddelen
ěngkoet	visch
roti	brood
běrhěh	rijst
pénadjoh roepa-roepa	gebak
goelěh	groenten
manoek, itik	gevogelte
sijoech	vleesch
santapan	maaltijd
pědjamih	gastmaal
lapih	gerecht

Van het huis en zijn onderdeelen.

roemah	gebouw, huis
astana	paleis
měligai	kasteel
rěramoi-ranjin	balkon
lěn	gevel
sělāsa	stoep
nědoek pintoe	drempel
pintoe	deur
gěnantjing pintoe	slot; grendel; klink;
	wervel
taloe pintoe	sleutel
rambat	gang; smalle gang
tingkap	venster
// kapai	raam
těnoempang tingkap	luik
djoerei	kamer; zijkamer

balei-roeng	zaal
bientih	beschot
pintoe-oron	schuifdeur
dapoe	keuken
bagan	sekreet
těmpět těn ija	regenbak
moen	put
ranjin	trap
kěkindang	leuning
sěrambi	portaal; galerij
lapih	verdieping
" diatěh	eerste verdieping
rook	balk
para	zolder
oen	dak
baba	dakpan
tenoerap	muur
baté	steen
gapoe	kalk
laboe-tenoerap	pleister
alě-papan	houten vloer
" -baté	steenen "
berandang	padi-schuur
gědong	schuur
loe-ěng	riool
ěmpoeng-manoek	kippenhok
" -merapati	duivenhok

Van de kamer

tabing	behangsel
permidani	tapijt
tikar	mat

tjërmin	spiegel
koersi	stoel
gědoeng	kleerkast
kěta	ledikant
idja sělimoet	deken
bantal	oorkussen
saloep-bantal	kussensloop
tilam	matras; bultzak
tirai liengka	gordijn
ajoen	wieg
gamba	schilderij
oempoeng-tjitjiem	vogelkooi
pětoi	koffer
" rijal	geldkist

Van de keuken.

alat-magoen	keukengereedschap
tjawan-pinggan	aardewerk
pinggan-katja	porselein
sěnoengkéa-běsoi	fornuis
" tanah	komfoor
panggang	braadspit
bělango-měrěndang	braadpan
tjērək	ketel
" iěh soem	waterpan
kaniť tanah	aarden pot
" besoi	ijzeren pot
poentjěk	zeef
gěnoekoe	rasp
lěsoeng	vijzel
aléa	stamper
sron	hakmes

kating	mand
tima	emmer
pěnjampoh	bezem
běsoi-apoei	vuurslag
baté- "	vuursteen
keh- "	zwavelstok

Van den tuin.

balai	koepel
lampoi	tuin
rampak	prieel
něhěh	vischvijver
koelam	vijver
mata-iäh	fontein
pantjoran	waterval
kěbon-boengoeng	bloemperk
tjěah	laan
" raloei	grootte laan
atěng	voetpad
pagě	hek
blang menalěng	grasveld
boengoeng diatěh pāsoe	bloempot
nalěng	onkruid
djělātang manoeek	brandnetels
doeroi-awi	distelen
doeroi	doorn
tjěřě	hark
tjangkoe	spade
saděp	wiedijzer
goelih-goelih	groenten
boeh	vruchten
boengoeng	bloemen

bak
kaé-moeboh

boomen
vruchtboomen

Van de groenten.

koi
oembilēng
raték
aněk-bilēng
raték-hidjo
boh gantang
moela
sělada
timoen
bawang-mēra
" -poetih
bajam
rēboeng
halia
kapoelāga
laboe

kool
postelein
boon
erwt
groene erwt
aardappelen
radijs
salade
komkommer
uien
knoflook
spinazie
jonge bamboes
gember
cardamum
kalebas

Van de vruchten.

doerian
manggoita
mamplam
ramboet
keroet-mamih
koejoen

doerian
manggistan
mangga
ramboetan
china's appel
citroen

aně	ananas
pisang	banaan
langsat	doekoe
ramé	rambe
sětoei	sentoel
pětik	papaja
pānas	nangka
tjěmpědak	tjempedak
oe	klapper
kěrma	dadel
dělima	granaatappel
djabib	druiven
timoen-beroek	watermeloen
mantjang	batjang
sapai-oewěk	poelasan
sěrbarasa	anona
dělima-běntang	srikaja

Van de bloemen.

boengoeng	bloem
poetiek-boengoeng	bloemknop
tangké- "	steel
oon	blad
sěpěloempoek boengoeng	bloembol
ijě-mawo	roos
kěpoela	tandjong
djěmpa	tjempaka
sěnanga	kenanga
pěkan	jasmijn
radjah-poetih	katja piring
kěrtas	tjoelan

měloer-tjina
 " -běroek
 matahoeroi
 sěkeipoeloet
 sěré mangat bi
 sipoet-baploeng
 nilam

melati
 " soesoen
 zonnebloem
 pandan wangi
 seré wangi
 pakies "
 kruizemunt

Van de boomen.

bak
 oekhě
 bak
 koelit
 dēhěn
 oon
 bak-digasi
 oetěn tjoet-tjoet
 bak kaé
 bak mijoek-mijoek
 bak manjang-manjang

boóm
 wortel
 stam
 bast
 tak
 blad
 ingeēnte boom
 jonge wilde boom
 wilde boom
 lage "
 hooge "

Van de vogels.

tjitjiem
 boelé
 "
 sajěp
 ěmpoeng
 boh
 katjěh

vogel
 veeren
 dons
 vleugels
 nest
 eieren
 broedsel

mērapati	duif
mērēboeng-boelé	jonge duif
lèk	tortelduif
manoek agam	haan
" inoeng	hen
babah	bek
lambing	lel
djērēmē	kam
goembak	kuif
bēm	krop
soesoh	sporen
gaki	klauwen
manoek tēngoh lintoh	jonge haan
" dara	kip
anēk manoek	kuiken
manoek gasi	kapoen
itik	eend
kēt	snip
poejoeh	kwartel
itik-ara	zeeëend
tangirik	ooievaar
angsa-inoeng	gans
" -agam	gent
mēra	pauw
poenggoek	nachtegaal
bēragoi	specht
siwah	kiekendief
pērling	spreeuw
ēnggang	reiger
gāgak	kraai
tjitjiem oedjēn	zwaluw
sēmantoeng	vleermuis
kakak-toea	papegaai
kēlēng	roofvogel
ēmping-loeboek	rijstdiefje

nori
kikēk
tioeng
mēnam
mirik
manoek-kling

nori
bajan
béo
zoetwatereend (bēlibis)
tampoewa; manjar
kalkoen

Van de visschen.

ëngkoet
" laoet
" këroeng
boh-ëngkoet
phit
isëng
sirip
toelëng
sisik
ëngkoet-mës
grapé
tangkoelo
paroi
bawai
poepau
lédjé
kirei
biëng
sëpit
oedëng
tiram
pinjé
lantoi; baning
sipoet

visch
zeevisch
riviervisch
kuit
gal
kieuwen
vinnen
graten
schubben
goudvisch
jacob-evers
snoek
rog
pampel
walvisch
zoetw. aal
zoutw. aal
kreeft
scharen
garnalen
oester
zeeschildpad
landschildpad
schelpen

senintoeng	inktvisch
lëloemba	zeekoe
doejoen	zeevarken

Van de viervoetige dieren.

binātang	dier
" bohas	wild dier
" sējēt	tam "
bëloengké	hoornbeest
binatang pëmiding	lastdier
asé	hond
minjé-inoeng	kat
" -agam	kater
gaki	pooten
kambing-randoek	bok
" -inoeng	geit
koeda agam	paard (merrie)
" "	" (hengst)
goeké-koeda	hoef
takoewa- "	hals van het paard
geroewa- "	manen
boelé-talak	haar der manen
ékoe	staart
kāwan	kudde
kalëdé-agam	ezel
" -inoeng	ezelin
lëmbœ agam	stier
" inoeng	koe
" gasi	os
anëk-lëmbœ	kalf
loengké	horens

boei -agam	varken (beer)
" -inoeng	" (zeug)
taring	snuit
kibah	ram
kambing	schaap
kibah-gasi	hamel
anëk-kibah	lam
tikoës-bërëh	rat
" -tieng	muis
toepai	eekhorentje
boewa	aap
onta	kameel
gadjak	olifant
bëralé	" snuit
badak	neushoorn
roesa	hert
pëlandoek	steenbok
gëloewah	reebok
singä-agam	leeuw
" -inoeng	leeuwin
rimau-boeloh	luipaard
" -oetan agam	tijger
" " inoeng	tijgerin
babah	bek
djaroi	klauwen
këbë gasi	buffelos
këbë	buffel
tjagé -agam	beer
" -inoeng	beerin
boei-oetën	wild zwijn
taring	slagtanden
landak	stekelvarken
boebrang	otter
boewaja	krokodil
srigala	wilde hond

minjé oeten ; mangoh	wilde kat
mëroewa	leguaan
hiembé	slingeraap
boewa-angien	luiaard
oelë	slang
gëlang	aardworm
daroet-kling	krekel
lambidën	spinnekop
kala	schorpioen
liempen (<i>mal.</i> halipan)	duizendpoot
sangkalāsa	kameleon
tjitjak	hagedis
sangkalasa	vliegendehagedis
bambang ; hoeng-hoeëng	vlinder
daroot-tjanggal	sprinkhaan
goeté	luizen
" -asé	vlooien
lalat	vlieg
njamoe	muskiet
koembang	bij
oedjow	tor
kamoe	rups
gëgat	mot
këlalëp	kakkerlak
moensang-djëbat	civetkat
tërapé	wilde otter
tanggiling	miereneter
miIoak	vliegende eekhoren
hientah	bloedzuiger
kliëp-kliëp	lantaarndrager
këloeloe (<i>mal.</i> kalamajar)	duizendpoot

EEN BRIEF
VAN
PRINS MAURITS
AAN DEN
SULTAN VAN ATJEH.

In mijne handen werd gesteld het document, dat onlangs door den heer L. DE SCHEEMAKER aan het Bataviaasch Genootschap werd geschonken en door hem was gekocht van een Europeschen fuselier, die het waarschijnlijk in *Atjeh* buit maakte.

Het stuk is in het Spaansch geschreven, in den vorm eener oirkonde op fijn perkament met sierlijke letters; het opschrift en de eerste regel bestaan uit gouden letters en het geheel is door eene dubbele gouden streep omlijst.

Het draagt een eigenhandig onderschrift en de handteekening van „Maurice de Nassau,” en is verder voorzien van een dubbelen afdruk van het wapen van Z. H. en van een afdruk van den tjap van den Sultan Alaoedin Rantan Sjah.

Aan de hooggewaardeerde belangstelling van Mevrouw van Lansberge heeft het Genootschap eene vertaling van het stuk te danken, welke luidt als volgt:

Zeer doorluchtige en magtige Koning en Vorst,

Het vorige jaar 98 vertrokken twee koopvaardissheden op mijn last uit deze gewesten, om handel te drijven in Oost-

Indië, en kwamen den 15^{en} Augustus van het loopende jaar terug, mij berigtende, hoe goed zij ontvangen waren en met hoeveel voorkomendheid zij door U. M. behandeld waren bij hunne komst in de Staten van U. M.; verder meldende dat zij, vertrouwende op die vriendschappelijke gezindheid, in alle eerlijkheid en volgens de landsgebruiken voortgingen handel te drijven; dat de Portugezen, die onderdanen zijn van den Koning van *Spanje* en vijanden van deze gewesten, vernomen hebbende, dat genoemde schepen veiligheid en steun vonden onder het Koninklijke woord van U. M., aan U. M. onwaarheden hebben medegedeeld, Haar met leugens bedriegende en bedoelde kooplieden betichtende van zeerooverij en van gekomen te zijn, om land en onderdanen aan U. M. te ontnemen; dat U. M. om die redenen FREDERIK HOUTMAN, den gezagvoerder van een dier schepen, met eenige zijner schepelingen had gevangen gezet, waarover ik leed gevoel.

Vertrouwende evenwel op de welwillendheid van U. M., koester ik de hoop dat Zij hen goed zal hebben doen behandelen, even als zulks het geval is geweest met diegenen, welke uit Hare staten alhier zijn gekomen en nu in volle vrijheid terugkeeren, hetgeen ik vertrouw, dat ook geoorloofd zal zijn aan genoemde gevangenen, die daar gebleven zijn.

Ook hebben zij mij berigt, dat de Portugezen U. M's. staten den oorlog aandoen op bevel van den Koning van *Spanje* met het voornemen, om hun hunne vrijheid te ontnemen en in slavernij te brengen, even als zij sedert 30 jaren in deze gewesten beproefd hebben.

God heeft het echter niet gewild en wij hebben hen met de wapenen in de hand wéerstreefd en gaan daarmede voort.

Daarom bid ik U. M. die Portugezen niet te vertrouwen, en opdat U. M. van stonde af aan geen reden meer hebbe, om eenig wantrouwen te koesteren jegens diegenen, die van hier uit in Hare staten mogten gaan handel drijven, heb ik degenen, die dezen brief overbrengen, namelijk vier kapiteins, wier namen zijn CORNELIS BASTIAENSEN, JAN TONNEMAN, MAT-

HEUS ANTHONIS en CORNELIS ADRIAENSZ, en even zoo veel commissarissen, genaamd GERRIT DE ROIJ, LAURENS BEGGER, JAN JACOBS en NICOLAS VAN DER LEE, last gegeven, om met vier schepen in mijn naam met U, Koninklijke Majesteit, alsmede met Hare onderdanen te onderhandelen betreffende de hulp, die zij tegen Hare vijanden zal noodig hebben, zijnde zij te dien einde van de noodige volmagten voorzien.

Ook heb ik hen belast met het aanbieden aan U. M. van eenige in die gewesten gebruikelijke geschenken als een blijk van mijn verlangen, om met U. M. in vriendschap te leven. Ik smEEK Haar die geschenken evenzoo van harte te ontvangen, als ik ze zend.

En hiermede zal ik Onzen lieven Heer bidden, dat Hij U. M. hoede en Hare Staten vermeerdere, zooals ik zulks wensch.

Gegeven te 's Hage in Holland den elfden December zestien honderd.

De dienaar van U. M. kust hare handen.

(Get.) MAURITS VAN NASSAU.

Het document is derhalve de brief, dien Prins Maurits mede gaf met de Zeeuwsche vloot, welke van wege de Vereenigde Compagnie den 28 Januari 1601 naar Indië werd gezonden en in December van dat jaar voor *Atjeh* aankwam.

Van dien brief berust in het Rijksarchief te 's Gravenhage een duplicaat, dat volgens Jhr. Mr. J. K. J. DE JONGE (De opkomst van het Nederlandsch gezag in O. I. II bl. 255) met het zegel van den Sultan werd afgetjapt ten bewijze, dat de scheepsoverheid aan haren last had voldaan.

Van dit duplicaat wordt eene vertaling gevonden in het werkje van Dr. WAP. Het gezantschap van den Sultan van Atchin bl. 14 enz.

Beide vertalingen komen vrij wel overeen: niettemin is het van belang, dat ook de nieuwe vertaling wordt gepubliceerd.

DE ROO.

Batavia, 15 Oct. 1878.

EENIGE DAGEN HET DESALEVEN MÊEGELEEFD.

INLEIDING.

AAN DE

REDACTIE.

Bij de beoordeeling van het stukje, dat u hierbij aangeboden wordt, of het al dan niet voor plaatsing geschikt is, zal het niet van alle belang ontbloot zijn, vooraf kennis te nemen van de bedoeling, waarmede ik deze regelen schreef.

Ik ben zoo vrij u die hier beneden te ontvouwen.

Veel is geschreven over het land onzer inwoning, over zijn bevolking, haar taal, zeden en gewoonten; nog vele bladzijden zullen daaraan gewijd kunnen worden, vóór dat die rijke bron van studie uitgeput mag heeten voor den beoefenaar. Bij zoo vele verdienstelijke beschrijvingen van Java's toestanden valt het echter op, daaronder zoo weinig schetsen omtrent het bijzondere leven van den desaman aan te treffen, waarin zijne persoonlijkheid, zijn handel en wandel in gewonen doen zich duidelijk afspiegelen.

De groote afscheiding van beide rassen, die zich in de onderlinge aanraking openbaart door verschil in taal, in gebruiken en in denkwijzen, maar vooral ook in het niet geringe ontzag van den desaman voor den Europeaan, hetwelk nog in zoo merkbare mate in de binnenlanden onze overheer-

sching kenmerkt, zal in het algemeen de slagboom zijn, waar- door de laatste, — ook al moge zijn beroep hem tot dage- lijkschen omgang met het volk brengen, — slechts zeldzaam den eerste kan gadeslaan in zijn waar element, ontdaan van allen gelegenheids-plooi, dien de omstandigheid alleen, van zich in het bijzijn zijns meerderen te gevoelen, vaak drukt in de wijze van zich voor te doen van den onvervormden, bedeesden desaman.

Daarbij hebben bijzonderheden, zoo als die ik mij heb voor- gesteld hier op te teekenen, weinig aantrekkelijks in zich zelf en loont de moeite, daaraan besteed, welligt ook weinig den arbeid. Maar het oog van dengene, die zich aan de studie van het land wijdt en in den volksgeest tracht door te drin- gen, beziet ze, hoop ik, anders. Gelijk de vondst van het geringste voorwerp uit de oudheid waarde kan bezitten voor den archeoloog, de schijnbaar weinig belangwekkende bijzon- derheid licht kan spreiden over het karakter van personen en tijden voor den historicus en biograaf; zoo vlei ik mij ook eenig nut te kunnen stichten, met dit opstel aan Uw tijd- schrift toe te vertrouwen.

Zouden verkeerde voorstellingen, zoo als omtrent het bestaan van bepaalde standen onder de desabewoners, van een *aloen- aloen* te midden eener desa, als type, — feilen, die een stan- daardwerk als dat van den hoogleeraar P. J. Veth ontsieren; zouden de breed uiteenlopende ideeën, de verschillende, ten regte dan wel ten onregte gevestigde overtuiging van studie- mannen en van Indische staatslieden, omtrent de hoofdtrek- ken van den Javaanschen volksaard, om niet te spreken van verschil van inzichten betreffende zijn natuurlijken aanleg, zijn verstandelijke ontwikkeling en vatbaarheid voor maatschappe- lijken vooruitgang, ook niet deels toe te schrijven zijn aan het gemis van veelzijdige, gedetailleerde mededeelingen, die, als hulpbronnen ter onderlinge vergelijking, van onschatbare dienst kunnen wezen, tot staving eener zuivere gevolgtrekking?

Ieder spreekt en denkt over zaken min of meer naar eigen

omstandigheden en persoonlijk opgedane ondervinding; maar alleen de som van al die op zich zelf staande meeningen kan tot een juist, althans volledig oordeel leiden.

Het doel dezer bladzijden is dan ook niet anders, dan mijn ervaring en de kijkjes, die ik in het intieme volksleven mogt werpen, te schetsen, ze den lezer gevende voor niet meer dan ze waard zijn; — een tweede doeleinde, dat ik aan het eerste heb vastgeknoopt, is hiermede een kleine proeve te leveren van het plaatselijk dialect.

Ben ik minder in het bereiken van mijn oogmerk geslaagd, dan zij de bewering van een Franschman, die op eigenaardige manier zegt, „dat alleen de Parijzenaar in Parijs het Fransch kent”, mij tot verschooning; want de Fransche overdrijving van het gezegde daargelaten, heb ik er nu en dan de volle waarheid van leeren gevoelen, daar het mij, bij de ondernomen taak, werkelijk niet altijd even gemakkelijk was, om de juiste onderwerpen van dagelijksche bespreking onder de desalieden te kiezen, om mij in denzelfden gedachtengang, — kortom om mij in die omgeving weder te verplaatsen, waarin ik, wel is waar, geboren en getogen ben, maar bij welker herinneringen zich nu de indrukken van het verblijf elders gedurende tal van jaren hebben gevoegd. De vraag: waarom dan juist dat gedeelte van het land tot mijn onderwerp gemaakt? vindt gereede beantwoording in de omstandigheid, dat ik mij het meest gemeenzaam gevoel met de personen en zaken, die mij reeds sedert mijn jengd bekend waren.

De vorm, dien ik aan mijn schets gegeven heb, vrees ik, zal u welligt hier en daar mishagen. Jagtavonturen en passages uit mijn persoonlijk leven, goed om ze onder een glas wijn te vertellen, zijn zeker het allerminst passend aan uw tijdschrift. Ik voor mij echter heb gemeend, gerust dien vorm daaraan te mogen geven; eerstens om het stukje eenigzins leesbaar te maken en mij niet tot een dorre mededeeling te bepalen, terwijl de wederwaardigheden van mijn eigen persoon misschien als bijdrage tot de karakteristiek van den Europeaan

van het *blangong-stelsel*, dat in Rëmbang zijn bakermat had, — over het geknoei met het landbezit, beurtelings ten gevolge van de blangongdiensten, van het apanage-stelsel en van den aanleg van zoutpannen, omstandigheden, waarvoor zeker ook een plaats zal worden ingeruimd in het eindrésumé van het onderzoek naar die aangelegenheid. Den Indischen staathuishoudkundige zou de oeconomische toestand van een groot deel van Rëmbang's, Lassëm's en Bantjar's bevolking treffen; op welke plaatsen weleer belangrijke scheepstimmerwerven bestonden, in stede waarvan later de bouw van mindere vaartuigen te voorschijn trad en eindelijk, als laatste overblijfsel daarvan, toen bijna onoverkomelijke bezwaren in de voorziening van het noodige timmerhout ook dien tak van volksindustrie schier deed verdwijnen, een nijvere bevolking van bijna uitsluitend meubelmakers en timmerlieden zich ontwikkelde, die nu jaarlijks hun woning verlaten, om tot Soerabaija en Këdirie arbeid te zoeken (ਅਠਾਵੇਂ). Eindelijk aan den toerist, wien het hoofdzakelijk te doen is, om het natuurschoon te aanschouwen, zou ik raden, den waterval van Nglirip, de *Goewo-tèroes*, beide in Sienggahan, en de vogelnestklippen te Tinapan, in het district Ngawèn, een bezoek te brengen.

Wel zult ge van den een of ander, die over Java's grooten postweg gereisd heeft, aangaande de hoofdplaatsen Rëmbang en Toeban vernemen van het riante aanzien, — van het vriendelijke koepelkerkje van eerstbedoeld vlekje, te midden van aangelegd plantsoen, dat u onwillekeurig doet denken aan de doosjes speelgoed uit uw kindertijd, — van het zuivere strand, dat, bij meerdere uitbreiding der Europesche maatschappij, de plaats weldra Scheveningen zou doen nabij streven, — van de kalme zee, die met zacht gekabbel wandelweg en woonerven omzoomt; maar van het binnenland is minder bekend, of het wordt u voorgespiegeld als een vlak, geenzins aantrekkelijk oord.

En toch ik zal u in een streek van dat gewest leiden, een liefelijke oase, waar het meer glooiende terrein met bebouwde hellingen en rijkere plantenbekleeding gunstig boven het overi-

ge dorre, aan water zoo arme land uitsteekt en de eentoonigheid van djattieboschen, die het landschap in deze residentie kenmerkt, breekt.

De natuur met pen of stift af te malen schenkt maar ten halve satisfactie aan lezer en teekenaar. Ik zou mij er dan ook niet aan wagen, ware het niet, dat hier, mijns inziens, de plaats is, om, ter voldoening aan mijn gevoel van piëteit voor het onvergelykelijk schoone Nglirip, protest aan te teekenen tegen de verminkte caricatuur van de hand van den anders zoo bekwamen Salm, in kleurendruk verspreid. Meer regt deed de verdienstelijke photograaph H. Veen het grootsche natuurtooneel wedervaren, dien het is mogen gelukken, om uit twee verschillende, juist gekozen gezigtspunten schoone copieën daarvan te nemen en wiens portefeuille nog van andere bekoorlijke plekjes uit deze streek lichtbeelden bevat, alle uitmuntende door kunstgevoel en schoone uitvoering.

Zacht treedt het bergstroompje Nglirip tusschen de desa's Djodjogan en Tiengkis uit zijn digt bewassen boorden te voorschijn en vormt daar een kom. Statige *kloempit*-, *ingas*-, *sóko* en andere boomen, wier breede takken met woeker- en slingerplanten omstrengeld zijn, verkwikken zich, hun voeten aan de oevers in het water dompelend, aan het kille vocht en spiegelen zich met hun knoestigen stam en donkeren kruin in het weërkaatsend vlak.

Hier biedt het beekje aan zijn schaduwrijke boorden een koele rustplaats aan honderden, dagelijks voorbijtrekkende voetgangers en lastdieren, om zich straks bruischend, uitspattend, met donderend geweld in een meer dan tachtig voet diepen afgrond neder te storten. Dáár weet het oog nauwelijks te onderscheiden, wat het meest treft: de breede, zich als één massa naar beneden bewegende stroom, die, door menigvuldige regens in de hooger gelegene heuvelenrij, roodbruin gekleurd wordt, of de blinkende, zilverwitte waterstraal, die, bij lager waterstand, zich in drie takken splitsend, hier en ginds in zijn val door vooruitspringende rotsblokken belet wordt,

om weder op nieuw zoo vele grootere en kleinere cataracten te vormen, die zich in duizenden schuimige vlokken verliezen, waarin het zonlicht een verblindend kleurenspeel giet; — de steil afhangende wanden, waarover ontelbare *pakkis* en andere reuzen-varens, het *toeton-* en *loelangan-* gras, lustig wuivend met hun grillige, lange pluimen, door het sprenkelend nat verfrist, een malschen, groenen mantel spreiden, — of de naakte rotsen, die, de woeste kracht trotserend en de ongebreidelde vaart bedwingend, een somberen, donkeren achtergrond uitmaken, waartegen de sneeuw Witte gordijn en zacht groene festoenen te meer uitkomen; — maar het geheel boezemt een ontzagwekkende majestuositeit, die zich, ondanks de stoutste verbeeldingskracht, niet denken laat.

Ik mogt in de onderscheidene residenties, waarin ik achtereenvolgens werkzaam geweest ben, of die ik in mijn reizen doorgetrokken ben, de Tjoeroek-trètès in Bangil, Baong in Passeroean, de Tjikapoendoeng nabij Bandoeng en de Tjibeureum in Tjipoetri aanschouwen; wel mogen eenigen dezer in grootschere afmetingen Nglirip overtreffen, maar geen één, in mijn oog, in schilderachtige stoffering en groepering.

Ook de stoffelijke weldaden, die dit water wijd en zijd verspreidt, verdienen vermelding. Op verschillende plaatsen afgetapt, besproeit het een duizendtal bae's sawah's en stelt o. a. de inwoners der desa's Pèngkol en Mèrgosono, wier uitgestrektheid velden hun krachten te boven gaat, in staat, om de eene helft daarvan, gedurende den natten moesson, en de andere in den droogen tijd met paddie *walikan* te bebouwen. Onafzienbare *polowidjo*-aanplantingen, frisscher in kleur en krachtiger in bloei dan op de omliggende akkers, herinneren mede aan de bevoorregting van ruimere voorziening van het bevoeiingswater. Zelfs hebben de gunstige ligging en de groote hoeveelheid beschikbaar water reeds de practische blikken van den Europeschen ondernemer tot zich getrokken, om het tot drijfkracht voor de vermaling van particulier aan te planten suikerriet te bezigen. Reeds mogt, nu ongeveer acht

jaar geleden, 's gouvernements toestemming, zoowel voor de aanwending van het water als voor het emplacement van de fabrieks gebouwen, verleend zijn; maar de uitvoering is, om mij onbekende redenen, tot nog toe achterwege gebleven.

Volgen wij het bergpad van daareven, dat langs het Nglirip-beekje, — nu eens door zacht gemurmel, dan wêer door sterk gedruisch zijn aanwezig in het digte gewas verradend, — over de desa's Těmbělang, Djaro, Kěrěk naar Toeban voert; volgen wij, zeg ik, dat pad een paal of drie verder tot aan de desa Goewo-těroes, dan wacht ons dáár een schouwspel, geheel verschillend van het zoo even beschrevene.

Waart ge een uur geleden getuige van den strijd tusschen het water en de vaste stof; hier is de strijd der elementen gestreden. Tooide zich ginds de natuur met kwistige hand in al haar pracht, hier ziet gij het tegenbeeld daarvan, hier toont zij zich in al haar soberen, maar toch diepen luister, wiens onverklaarbare taal zoo luide tot de ziel spreekt, zoo krachtig het gemoed aangrijpt en tot harmonie met de omgeving weet te stemmen.

Twee kale, tachtig voet hooge rotswanden verheffen zich loodregt ter weêrzijsden van ons en strekken zich derwijze een kwart paal uit, op sommige plaatsen een doorgang latende van ternauwernood eenige meters breed. Op den bodem van die kloof is het pad aangelegd, als ware om het oog te herinneren aan de kleinheid van den mensch bij zoo veel groots! Was zoo even het helle zonlicht verblindend, de woeste vaart en het geplof van het water oorverdoovend; hier is het daglicht getemperd, ge aanschouwt het luchtruim slechts als een smalle, blaauwe strook, hoog boven u; geen geluid van buiten verstoort de doodsche stilte, het ademen van uw nevenman zoudt ge hooren, als het niet slechts gedempt werd door de sterkere geluidstrillingen, door den zwaren hoefslag onzer paarden op den steenachtigen bodem. De indruk van dat alles is overweldigend en stemt onwillekeurig tot onbestemden weemoed.

verzoeken of in het midden te brengen heeft (မိမိအိမ်ထောင်ရေး
 လျှောက်စာကြောင့်), dien het geoefende oog van den ambtenaar
 in de binnenlanden, uit het bijzonder plegtstatige handenge-
 baar bij de *sēmbah* en uit het uit 't hoofd geleerde lesje, weet te
 onderscheiden; mij werd algemeen het intiemere preadicaat van
dhoro toegevoegd, ten teeken, dat men me, als 't ware, tot
 zijn meerdere uit eigen landaard rekende.

Een der schaduwzijden van die eigenaardige verhouding als
 deze, waarin ik verkeerde, was de vele aanvragen van inland-
 ders, om hun zoons, — van wie men uit den aard der zaak
 op de vingers kon natellen, dat ze noch door kunde, noch
 door ijver zich een toekomst wisten te verzekeren, — als *ma-
 gang* te plaatsen, ten einde hen zoo doende, hetzij uit per-
 soonlijke overweging, hetzij om hun lange dienst, toch in de
 kansen, van eens een opengevallen postje magtig te worden,
 te doen deelen. — De oude betrekking tot hun ouders maakte
 het soms dubbel onaangenaam, om dergelijke verzoeken van
 de hand te wijzen. — Volmondig wil ik althans bekennen,
 dat ik, vooral in den beginne, dikwijls gezwicht ben voor den
 drang van zulke smeekingen en dat ik de kieschheid, om het
 gevoel van den inlander niet te willen kwetsen, vaak boven
 den eerbied voor het vermaarde *«kippen-besluit»* heb gesteld,
 als de een of ander oud bekende mij een bosje *djagoeng* of
ēmping (lekkernij van jonge padie bereid) dan wel een kapoen
 kwam brengen, met een verzoek ten behoeve van zijn zoon:

မိမိတို့အား အကျိုး သက်သာ စေရန် အတွက် အထူးအထူး စောင့်ရှောက်ပေးရန်
 တောင်းဆိုပါသည်။ အိမ်ထောင်ရေးနှင့် ပတ်သက်သည့် အခွင့်အလမ်း
 ရရှိရန်အတွက် အထူးအထူး စောင့်ရှောက်ပေးရန် တောင်းဆိုပါသည်။
 အထူးအထူး စောင့်ရှောက်ပေးရန် အတွက် အထူးအထူး စောင့်ရှောက်ပေးရန်
 တောင်းဆိုပါသည်။ အထူးအထူး စောင့်ရှောက်ပေးရန် အတွက် အထူးအထူး
 စောင့်ရှောက်ပေးရန် တောင်းဆိုပါသည်။ အထူးအထူး စောင့်ရှောက်ပေးရန်
 အတွက် အထူးအထူး စောင့်ရှောက်ပေးရန် တောင်းဆိုပါသည်။ အထူးအထူး
 စောင့်ရှောက်ပေးရန် အတွက် အထူးအထူး စောင့်ရှောက်ပေးရန် တောင်းဆိုပါသည်။
 အထူးအထူး စောင့်ရှောက်ပေးရန် အတွက် အထူးအထူး စောင့်ရှောက်ပေးရန်
 တောင်းဆိုပါသည်။ အထူးအထူး စောင့်ရှောက်ပေးရန် အတွက် အထူးအထူး
 စောင့်ရှောက်ပေးရန် တောင်းဆိုပါသည်။ အထူးအထူး စောင့်ရှောက်ပေးရန်
 အတွက် အထူးအထူး စောင့်ရှောက်ပေးရန် တောင်းဆိုပါသည်။ အထူးအထူး
 စောင့်ရှောက်ပေးရန် အတွက် အထူးအထူး စောင့်ရှောက်ပေးရန် တောင်းဆိုပါသည်။

weet er geen direct antwoord op te geven. Men moet het leven zelf geleid hebben, om dat alles te beseffen.

Behalve de veelzijdige ambtsbemoeijenissen, brengt de post twee- of driemaal in de week keur en keus van leesstof; het verkeer met zijns gelijken, ofschoon tot enkele personen beperkt, krijgt al rasch een ongedwongen, warmen toon, die meer eigen is aan vriendschappelijken omgang, en waarvan de tegenstelling met de zelfzuchtige koelheid van het leven in groote steden dengene, die eenigen tijd aan het binnenland gewoon is, zoo zeer tegenstaat en hem voor het eerste ongeschikt maakt. Zijn voor den onervaren jongmensch in de binnenlanden de gevaren grooter, om, door gemis aan voldoende wrijving van gedachten, ietwat eenzijdig de zaken te gaan beschouwen, — een gebrek, dat trouwens door een zelfstandige karaktervorming ruim opgewogen wordt; — meer aandrang gevoelt hij er tot het "*help-yourself*", tot nabetrachting van eigen waarneming en ondervinding; meer opgewektheid heeft hij, om zijn ervaring, bij de zeldzame aanraking, met anderen te bespreken, — personen, die door hun meerdere vrijheid veelal grooter belezenheid aan den dag leggen dan steedsche bleekneuzen, op bureau of kantoor afgebeeld. En *last not least*, zijt ge niet ten eenemale ongevoelig voor de uiting van genegenheid uwer omgeving, dan is er geen rijker veld, om ze te zaaijen, dan in de gemoederen van het eenvoudige volk. Men wrijft den Javaan zoo dikwerf ondankbaarheid toe, men voert daarbij dan als het grootste bewijs aan het gemis in de taal van een grondwoord, om het begrip van dank uit te drukken; die wijze van bewijsvoering moge voor de spitsvondigheid daarvan pleiten, maar harteloos is de Javaan niet! Ons ontbreekt het maar al te vaak de noodige gave, om den toon aan te slaan, die bij hem weérklank vindt. Den geestelijk ontwikkelden mensch is van kindsch been de beoefening der deugd ingeprent, hij zal zich daardoor ook erkentelijk toonen voor waardering, voor goeden raad; dit mag men zeldzaam bij den inlander aantreffen, maar geef den koelie een bord rijst, den meer voornamen desaman een

kop koffie, den feestvierende een milde bijdrage (այծով), den door den dood getroffenene een stuk wit goed (նորանոց) tot lijkkleed, en ge zult zien, hoe u die kleine bewijzen van deelneming met woeker worden terug betaald. In het midden mag het blijven, wat wijsgeerig hooger staat: de betrachtning der deugd uit vereering voor haar zelf, of uit natuurlijken aanleg; aangenamer doet zeker de uiting eener aangeboren eigenschap aan, die het individu, zich ondanks, aandrijft, om goed te zijn.

„Men kan toch niet altijd werken en lezen, zich niet immer bezig houden met abstracties, hoe verheven ze dan ook mogen zijn en welke zoete zelfvoldoening ze ook schenken.” — Toegestemd; doch ook de minste aanleiding geeft variatie in het eenzame leven, is soms de ongezochte oorzaak, om zich kinderlijk vrolijk te maken en eens gezond te lagohen. Ik zal één dier omstandigheden hier vertellen.

Mijn huis lag, zoo als gezegd is, vrij afgezonderd; het stond tegen de helling van een heuvel; de desa Paséan, de tabaks-onderneming „Cuba” en het zoutverkooppakhuis, ieder een halve paal ongeveer van daar verwijderd, waren de allernaaste bureu. Men wilde, dat de overweging, om het den controleur te huis niet „al te lekker” te maken en hem daarmêe tot meer uitgaan aan te sporen, de eenige bij den resident zou geweest zijn, om te bepalen, dat de woning dáár zou opgezet worden (historisch). Haar ligging had o. a. ook ten gevolge, dat het noodige water voor huishoudelijk gebruik uit de kalie Këning, die een kleine paal van daar loopt, moest worden gehaald. Putten waren om de ongeëvenredigde diepte, die men zou moeten graven, en om de slechte consistentie van den mergelachtigen grond, niet op het erf aanwezig. Zoo kwam het dan ook, dat, bij eenig bezoek, de loonen aan waterdragers mijn grootste uitgaven waren.

De Locomotief adverteerde een aanstaande vendutie van pas aangevoerde muildieren uit Armenië. O heerlijke uitkomst! dacht ik. Het muildier, alom bekend om zijn taaije kracht,

zoo 'n naïeve wijze van zich te amuseren; ik voor mij zegen de kinderlijke frischheid van gemoed, die het nog ontvankelijk maakt voor zulke indrukken. — Aan twee omstandigheden meen ik die gelukkige gave dank te wijten, eerstens aan het voorregt, dat ik eerst op vrij laten leeftijd het ouderlijk huis, dien weeligen bodem om het gemoedsleven te kweeken, verliet en tweedens omdat het jeugdige brein in dien tijd nog niet met zoo veel onverduwbare kost vermoeid werd, die den tegenwoordigen jongeling zoo spoedig met Heine zijn *„dümme Jüngend“* doet betreuren.

Ook de jagt, waarvan ik altijd een dolle liefhebber was, gaf me nu en dan een opwekkende, — ja, ik mag er bij voegen, — een nuttige uitspanning. Nuttig, omdat ze het ligchaam hardt; nuttig ook, zoowel om terrein-kennis op te doen, als om van den geringen man te vernemen, wat hij anders niet zoo ligt aan de over hem gestelde ambtenaren zou mée-deelen.

De beste wijze van jagen is me steeds gebleken die te zijn, welke in het oord bij het volk zelf inheemsch is geworden. Ook hier geldt de algemeene waarheid in het: „alles in alles.”

Even als de uitgestrekte, op prairieën gelijkende, Indramayoese vlakten, aan Soemëdang's grenzen, en de effene plateaux in de Preanger, de Engelschen waarschijnlijk er op bedacht deden zijn, om er hun *sports* in te voeren, waaraan de oorsprong der tegenwoordige Preanger-jagten te paard (*morrô koe koeda*, Soendaasch) toegeschreven wordt; zoo vindt men ook in het Rëmbangsche een bijzondere wijze, om het wild te vermeesteren, die zich het best leent aan de gesteldheid van bosch en terrein, dat, zoo als meer gezegd is, in dat gewest voornamelijk met djattie-boschen bezet is. Slechts hier en dáár treft men daar tusschen, gelijk eilandjes, plekken aan, die met *alang-alang*, *glagah*, *raijoeng* of jong opslaand gewas (అలంకంబి అయ్యంబి గ్లహంబి రాయ్యంబి) begroeid zijn en duidelijk nog de kenmerken dragen van boschdevastatie, ten

daarna naar de aangeduide rigting, (*ଅନୁସରଣ*) daarbij zoo min mogelijk geraas makende. Met schier ingehouden adem, in onbewegelijke houding, wordt nu naar het sein *awas awas* (scherp toegekeken!) gewacht, ten teeken, dat het wild is opgestooten.

Deze jagt heeft meer dan eenige andere wijze haar bekoorlijke zijden: men ziet daarbij het wild niet verschrikt opstuiven als bij een hets- of drijfjagt, maar het doet zich meer in zijn ware natuur voor, waardoor bij ons het bewustzijn van een strijd met gelijke krachten de illusie des te meer opwekt. Hebt ge lust, lezer nader met die jagt kennis te maken; welnu ik noodig U uit, om mij op een mijner togten te vergezellen, maar laat ik vooraf met losse trekken het portret teekenen van den persoon, die daarbij een hoofdrol speelt.

Eenforsch gebouwde inlander van in de vijftig jaar, die zeker om de ongemeenheid onder zijn landgenoten van de bakkebaarden, waarmede hij, — al begonnen ze dan ook reeds te grijzen, — getooid was, algemeen bekend stond onder den naam van *Godèg* (*ଗୋଦେଗ*), meldde zich bij mij aan. Hij is jager van beroep, (*ମାକର, ଅକ୍ଷୟକର*) ook wel als bij verkorting alleen (*ଅକ୍ଷୟ*) in dienst van den wèdhono, wel te verstaan in Javaanschen zin, d. w. z. hij was vroeger bij deze *magang-dhèso*; maar toen, ten gevolge van bestuurs-bemoeijensissen de voorregten van dienstvrijstelling, aan het magang-zijn in de desa verbonden, heetten opgeheven te zijn, verviel daarmede wel de onderscheidende naam, hem als zoodanig verleend, maar in zijn positie tegenover het districts-hoofd en zijn desagenoten kwam geen verandering. Hij woont in zijn eigen desa, voorziet zich in eigen-onderhoud, doch heeft, als erkenning van zijn eigenaardige verhouding, den wèdhono van tijd tot tijd een paar hertebouten te leveren; in ruil waarvan hij in de allereerste plaats diens hooggewaardeerde gunst benevens de noodige amunitie en, bij bijzondere gelegenheden, een geschenk bekomt, bestaande in het een of ander kleedingstuk. Door gedurige aanraking met hoofden, met fijnere vormen in

Inwendig reeds verheugende, dat het ongenoodigd bezoek geen andere gevolgen had, verwachtte ik, dat hij afscheid zou nemen voor de terugreis; maar neen. Ik ging wêer aan mijn optelling, die ik, onder het luisteren naar het belangwekkende bantèng-berigt, al drie maal herhaald had, zonder dat het me lukken wilde het totaal met de eind-cijfers van een vijftwintigtal kolommen

Men denke zich nu de onderstaande figuur en neme even veel steentjes, —

	N,	Wagé (4)	(de Javanen zijn gewoon hun berekeningen of telling te verrigten met <i>djarak</i> -pitjes; van daar de naam <i>djarakkan</i>) — als de som der <i>nèttoc's</i> van den week-en passardag aanwijst, waarvan de voorspelling wordt gewenscht. — Men telle naar de gewone volgorde der passardagen, zoo als die door 1, 2, 3, 4 en 5 voorgesteld wordt, aanvangende met den te voorspellen dag, bij elk cijfer een pitje nêerieggende, tot dat
(3)	W. Pon	O. Lègie (1)	
	midden	(<i>tèngah</i>)	
	Kliwon	(5)	
	Z.	Päing	(2)

men aan het laatste pitje komt. Waar dit komt te liggen, wordt het daar reeds aanwezige hoopje pitjes opgenomen en wêer één voor één uitgelegd, beginnende met het daaraanvolgende cijfervak. Valt het laatste pitje op een ledig vak, terwijl op het daaraanvolgende nog pitten liggen, dan wordt het bij deze laatste gevoegd en daarmede weder in de wandeling gebracht. Dezelfde verrigting wordt zoo lang herhaald, tot dat men met het laatste pitje aan een ledig vak komt, waarvan het daaraanvolgende eveneens ledig is. — Het vak, waar het laatste pitje te regt gekomen is, heet *lakoe* of *lampah* (gang), de onbezette vakken worden *soewoeng* (ledig) genoemd; daar, waar het grootste, evene (*djankèp*) getal pitten liggen, draagt den naam van *sri pèngantèn*, en waar het grootste onevene (*gan-djil*) getal bij elkâar zijn vereenigd, *sri kolo momor*; terwijl het vak, waar slechts één, doch niet de laatste pit is komen te liggen, met *patjak* wordt aangeduid. De windstreek nu, door deze berekening als *lakoe* of *lampah* bepaald, wijst de rigting aan, van waar hij, die op avontuurlijke onderneming uitgaat, zijn doel te naderen heeft (*riman*); aan *soewoeng* wordt de uitlegging gegeven door het woord zelf aangeduid, deze windstreek bepaalt dus de rigting, welke gekozen wordt, om bij het binnendringen (*an-an*) of bij het ontvlugten, aan de bewaking te ontsnappen. — Aan *patjak* wordt de beteekenis gehecht van veel hindernissen (*an-an an-an an-an*); — *sripèngantèn* duidt aan groot geluk en is dus de windstreek naar welker rigting de schutter en speler gaarne zich plaatsen bij drijfjagt of dobbelspel. Even veel goede kansen worden aan *sri kolo momor* toegeschreven, doch met zoodanige wisselvallige kansen, dat de behaalde voordeelen aldra weder door verliezen te loor gaan. —

verder in den staat te doen kloppen. De man bleef zitten in voor-
overgebogen houding, de handen met beide opgeheven duimen op
de eene knie latende rusten, als of hij immer gereed was, om iets te
zeggen. Na een pooze ving hij eindelijk aan :

ကလေးတို့ အကုသိုလ်ပြုစေရာ ငြိမ်းစေရန် နှိပ်စက်မှုများကို အကုသိုလ်ပြုစေရာ
အကုသိုလ်ပြုစေရာ အကုသိုလ်ပြုစေရာ အကုသိုလ်ပြုစေရာ အကုသိုလ်ပြုစေရာ
အကုသိုလ်ပြုစေရာ အကုသိုလ်ပြုစေရာ အကုသိုလ်ပြုစေရာ [Veroorloof

mij, dat ik U inlichting verzoek; verkiest U niet, dat één van de
districts-ambtenaren U vergezelt en belieft 't U, dat den Pë-
tienggie van Tawoen van U of van het district uit een schrif-
telijke aankondiging wordt gezonden?] — Het vragen naar den
bekenden weg deed meer veronderstellen, ik maakte er mij
dus kort van af;

ကလေးတို့ အကုသိုလ်ပြုစေရာ ငြိမ်းစေရန် နှိပ်စက်မှုများကို အကုသိုလ်ပြုစေရာ
အကုသိုလ်ပြုစေရာ အကုသိုလ်ပြုစေရာ အကုသိုလ်ပြုစေရာ (Neeen maar, daar sta ik
van te kijken! ga je nu pas voor de eerste maal mée naar

Tawoen?) — Er volgde wéer een stilte, die door hem afgebro-
ken wordt met een paar gemaakte kugchen (ကလေးတို့) en
daarna :

ကလေးတို့ အကုသိုလ်ပြုစေရာ ငြိမ်းစေရန် နှိပ်စက်မှုများကို အကုသိုလ်ပြုစေရာ
အကုသိုလ်ပြုစေရာ အကုသိုလ်ပြုစေရာ အကုသိုလ်ပြုစေရာ အကုသိုလ်ပြုစေရာ
အကုသိုလ်ပြုစေရာ အကုသိုလ်ပြုစေရာ အကုသိုလ်ပြုစေရာ [Duizend en duizend-

maal verzoek ik U vergiffenis, mijnheer; daar nu de tijd na-
dert, dat men aan het zaaijen gaat en ik geen geld heb, om
zaad te koopen, roep ik uw medelijden in, om mij, als 't U
belieft, geld te willen leenen.] —

ကလေးတို့ အကုသိုလ်ပြုစေရာ ငြိမ်းစေရန် နှိပ်စက်မှုများကို အကုသိုလ်ပြုစေရာ
အကုသိုလ်ပြုစေရာ အကုသိုလ်ပြုစေရာ အကုသိုလ်ပြုစေရာ အကုသိုလ်ပြုစေရာ
အကုသိုလ်ပြုစေရာ အကုသိုလ်ပြုစေရာ အကုသိုလ်ပြုစေရာ

[Wel, ik had daareven al een voorgevoel, het verwonderde me,
dat jij je laat zien, zonder een sikkepitje te vragen te hebben.

Wanneer heb jij me ooit iemand geld zien leenen? En van
waar zou jij die sawah hebben?] —

ကလေးတို့ အကုသိုလ်ပြုစေရာ ငြိမ်းစေရန် နှိပ်စက်မှုများကို အကုသိုလ်ပြုစေရာ
အကုသိုလ်ပြုစေရာ အကုသိုလ်ပြုစေရာ အကုသိုလ်ပြုစေရာ အကုသိုလ်ပြုစေရာ
အကုသိုလ်ပြုစေရာ အကုသိုလ်ပြုစေရာ အကုသိုလ်ပြုစေရာ

V R A G E N

EN

MEDEDEELINGEN. (*)

1. SIDEKAH SAPARAN. (Wat is de ware schrijfwijze: سید کا ساران , سید کا ساران of سید کا ساران ?). Deze offermaaltijd of dit offerfeest, dat zijn naam te danken heeft aan de tweede maand *Saphar* (صفر) van het Mohammedaansche jaar, wordt gegeven op den berg *Gamping* (gips, ongemengde kalk) in Djokjakarta, eens in de twaalf maanden.

Dit gebruik bestaat reeds van oudsher en moet strekken tot beveiliging van hen, die de kalkholen uitgraven, een werk dat niet zonder gevaar schijnt te zijn.

Als aanlegger dier feesten, die ze tevens bijzonder goed weet te regelen en te doen uitkomen, wordt geroemd *Radèn Pandji Notoamiprodjo*.

De optochten duren twee dagen en komen op het volgende neder:

Vooraan gaan de *réjog djatilan*, een soort van clowns, die op nagemaakte beesten of papieren monsters rijden, daarbij

---

(*) De Redactie heeft onder dit opschrift een rubriek geopend, waarin kleine bijdragen aangaande de taal-, land- en volkenkunde van den Archipel zullen worden opgenomen. Zij zal die geregeld voortzetten, wanneer belangstellenden door het indienen van kleine opstellen haar daartoe in staat stellen. Vragen betreffende die onderwerpen zullen de redactie niet minder welkom zijn, in de hoop dat bij anderen de lust moge worden opgewekt, die te beantwoorden. RED.

gieren en schreeuwen en de onzinnigste poses aannemen; dan komt een gamelan, waarop geslagen wordt; vervolgens ziet men twee koeien, die op allerlei wijzen zijn versierd; daarna een nagemaakte olifant, waarop men rijdt, uitgedost als *serati's* (kornaks); dan twee poppen van deeg [*bekakak*] van verschillend geslacht in een draagstoel en van binnen met stroop gevuld; zij worden in het hol stuk gesneden, waarbij die stroop bloed moet verbeelden; hierna een troep dansers en danseressen; dan een wajangspel op een kar, gevolgd door topengs.

Tot besluit volgen drie personen in een *grobak*: een nagebootste Chinees, een dito Europeaan en een Javaan.

De Europeaan wordt verondersteld dronken te zijn en neemt de allures daarvan aan; de Chinees met een lange pijp in den mond, zit den inlander te zaniken om teruggave van het geld, dat hij hem geleend heeft, plus de woekerrenten; de inlander, geen raad meer wetende, komt om hulp bij den Europeaan, die hem de vierkante flesch toereikt.

Bij eene bevolking, zoo afgelegen als die bergbewoners, is ongetwijfeld eene dusdanige voorstelling zeer eigenaardig.

Zij bewijst welke karaktertrekken zij rekenen, dat bij de Europeanen en Chineezzen predomineeren en hoe zij die bij hunne openbare feesten durven te persifleeren,

Dit jaar hadden die offerfeesten zeer veel bekijks, ook van Europeanen, die niet in gebreke bleven, den zoo even aangeduiden karaktertrek te bevestigen.

U.

---

2. (OFFERMALEN). Offeren is steeds een gewichtig bestanddeel geweest van alle godsdiensten der oudheid, als hadden de Hoogere Wezens menselijke behoeften gelijk zij, die hen vereerden. Herders en jagers brachten hunne dieren; landlieden vruchten en brood; en het beste, wat men had werd der

Godheid aangeboden, door Abraham zelfs zijn zoon, door Agamemnon zijne dochter.

De natuurdienst konde in den beginne de menschenoffers niet doen verdwijnen. De Pheniciërs offerden kinderen aan hunnen Moloch; Germanen, zoowel als Peruanen en Mexicanen, slachtten menschen op hunne altaren.

De Israëlieten boden hunnen Jehovah onschuldiger offers, die vooral den priesters ten goede kwamen, in den vorm o. a. van eerstelingen van vee en vruchten, waarmede de *djakat* (آذکار, ذكوة) als opbrengst aan de Mohamedaansche priesters in onmiddelijk verband staat.

Doch wij behoeven maar te wijzen op de mis in de Roomsche en het avondmaal in de Protestantische kerk, om het denkbeeld van een offermaaltijd in de beschaafde godsdienstvormen van onzen tijd nog terug te vinden.

Het is echter niet daarover, dat hier uitgeweid kan worden.

Boekdeelen vol zou men over een studie van dat onderwerp kunnen schrijven.

Wij wenschen hier alleen te wijzen op de minder bekende bijzonderheid, dat de Javaansche Islamiëten voor een offermaal tot heil van overledene kinderen bij voorkeur gebruik maken van zwarte geiten met een breede, witte streep, welke onder den buik doorloopt, en daarvoor dikwijls duur betalen.

Zij noemen dat hoornvee *wedoes kendit* (wedoes kendit), geiten met een buikband.

De *kendit* is nl. een band of koord, om het lijf van een kind gebonden, ten einde te dienen als amulet tegen ziekten.

Door transpositie denken de inlanders nu, wanneer zij eene dergelijk geteekende geit voor een offermaal bezigen, ook voor de gestorven lievelingen nog een heilzame daad te verrichten.

U.

---

3. (KLUIZENAARS). Nog een overblijfsel van den anti-Mahomedaanschen tijd vindt men in de enkele gevallen;

dat inlanders door zelfkastijding, door het wonen op bergtoppen, in wildernissen, ver van alle bewoonde plaatsen, door strenge onthouding van voldoening aan de lusten des vleesches, zich aangenaam trachten te maken bij de Godheid.

Eene recente gebeurtenis van dien aard betreft zekeren *Radèn Tjokrodimodjo* en een anderen *radèn, Martowasito* geheeten, die beiden uit de *desa Priabadan (Soerakarta)*, door een ascetisch leven op den berg *Merapi* in een reuk van heiligheid poogden te geraken.

Het bekwam echter den laatstgenoemde slecht.

Toen zij namelijk den eersten avond onder een ietwat vooruitstekenden bergrug halt hielden, overviel hun een groote koude, gepaard met een hevigen regen, zoodat zij besloten aldaar den nacht door te brengen.

Zij vleiden zich ter ruste neder, doch toen *Tjokrodimodjo* den volgenden morgen naar zijn makker omzag, dien hij dacht, dat naast hem lag, vond hij hem daar niet, maar wel een eind verder, verkleumd en verstijfd.

Het is ons niet bekend, of de overlevende zijn ascetisch bestaan toen nog verder heeft gerekt, doch al heeft hij dit gedaan, dan twifelen wij echter geen oogenblik, of de plek, waar hij den nacht heeft doorgebracht, zal hij als een zeer slechte *pratapan* (plaats, waar een kluzenaar zich ophoudt, *pratan* van *ana*, kluzenaar) bestempeld hebben.

U.

---

4. (WAJANG). De wajang is eigenlijk de eenige letterkunde, die algemeen bekend is, zoowel op Java als op Bali en Madoera, want de inlander leest in den regel niet, zoo als de Europeaan, prozawerken, maar zingt zijn *tambang*s zonder zich veel aan den zin te kreunen. Vele Javaansche dichtwerken komen nooit onder de oogen van den gemeenen man, niet alleen omdat

zij te kostbaar, maar ook te uitgebreid zijn, daargelaten dat zij vele geleerde (zoogenaamde *Kawi*) woorden bevatten. De wajang daarentegen is bij arm en rijk, geleerde en ongeletterde, zeer populair. Men mag zelfs beweren, dat de meeste inlanders alleen door de wajang bekend zijn met de voornaamste helden, in de voortbrengselen der letterkunde optredende. Op Bali steunt het Hindoeïsme bijna geheel op de wajang, daar de *dalangs* meestal hun stof ontleenen aan *parwa's* (afdeelingen) van de Mahâbhârata: zonder de wajang zou de gemeene man geen enkelen Indischen god of held kennen. In het voorbijgaan moet ik hier opmerken dat er op Bali maar één wajang is, namelijk de wajang *parwa*. Dit *parwa* is door de Javanen met *poerwa* (oud) verward. De Javaansche wajang-soort, die niet *poerwa*, maar aan moderne dichtstukken, als bv. de geschiedenis van Pandji ontleend is, noemt men hier *wajang sasak*, omdat zij eigenlijk op Lombok te huis behoort en op Bali slechts in Karang-Asem, alwaar vele Lombokkers gevestigd zijn, nu en dan vertoond wordt.

DR. H. N. VAN DER TUUK.

---

5. (JAVAANSCHIE DIEVEN). Dieven zijn in den regel zeer bijgeloovig en onze inlandsche dieven zijn dit bij uitstek. Traditioneel zijn bij hen de goede en de kwade dagen, die hun de uitoefening van hun bedrijf af- of aanraden; bekend is het, dat zij verschillende proeven nemen, om zich nog buitendien van den goeden uitslag te verzekeren; weinigen onder onze lezers zullen onbekend zijn met de voor het onbeneveld oordeel onmogelijk schijnende middelen van bezwering en betoovering, die zij aanwenden, om waakzame dieren het stilzwijgen op te leggen en waakzame menschelijke bewoners in slaap of tot verdooving te brengen.

Maar zijn zij bijgeloovig vóór, zij zijn dit ook na den diefstal.

Daarvan is ons dezer dagen weder een bewijs bekend geworden, dat aan de vergetelheid dient ontrukkt te worden.

In een gezin — het doet er niet toe bij wien of waar, maar dat het een recent geval, te Soerabaja gebeurd en waarheid is, daarvoor staan wij in — vermiste de huismoeder een zilveren lepel. Hierover niet gesticht en er evenmin mede tevreden, stelde zij den jongen, die over het eetgerij ging, wat hem stuk voor stuk was voorgeteld met conditie van aansprakelijkheid, wegens dat wegraken vergoeding voor.

Deze echter, die de dader niet was en niet gaarne betalen wilde, wat een ander gekaapt had, riep de overige bedienden te zamen en deelde hun mede, dat hij een maand traktement zou uitkeeren aan zekere befaamde doekoen, ten einde deze door nimmer falende middelen te laten uitmaken, wie zich dien lepel had toegeëigend.

Daarop begaf hij zich naar zijne kamer, om zich voor het bezoek bij die almachtige doekoen wat op te knappen, doch voor dat hij nog was heengegaan, was het verloren voorwerp reeds door eene baboe van onder een tafel terecht gebracht.

A governo.

U.

6. (BIJGELOOF DER JAVANEN). Oostersche volken zijn nimmer achtergebleven in het beoefenen der bespiegelende wijsbegeerte; integendeel, zoover de historie ons leidt, waren zij de eersten, die zich daarmede afgaven.

Zelfs de Javanen, die men van de Zuid-Aziaten zeker niet de meeste intelligentie mag toekennen, leggen zich niet altijd neêr bij de feiten, maar zoeken verband tusschen oorzaken en gevolgen, naar bovennatuurlijke overwegingen.

Eenigen tijd geleden ontstond er brand te Soerabaja, waardoor een gedeelte van de kampong *Kawatan* in de asch werd gelegd.

Wij dachten al bijzonder redelijk en duidelijk te zijn geweest, door de oorzaak te zoeken in een omvergevalen petroleum-lampje, maar het is ons gebleken, dat wij daarmede de inlandsche gemeente niet hebben bevredigd.

Wel was dat lampje het mechanisch middel, dat den rooden haan aan het kraaien bracht, maar de oorzaak, die het deed omvallen, ziedaar, waarop het aankomt.

— Niets eenvoudiger dan dat, zegt ge. Het voetstuk zal onvast zijn geweest, de tafel wankelend, een rat of kat ondeugend, — maar dat is het niet; zulk eene aanleiding is voor den pikerenden inlander veel te eenvoudig.

Aangezien wij vreezen, dat gij er niet gemakkelijk achter zult komen, als wij het niet vertellen, rekenen wij het onzen plicht dit hier maar direct te doen.

De bewoners van kampong *Kawatan* betoonden te weinig eerbied aan het graf van zekeren Pangeran van Soerabaja en zijn geest heeft tot straf hun die leelijke poets gespeeld.

Het is te hopen, dat zij nu beter zullen oppassen.

— Het is niet genoeg, — zoo verklaarde ons de inlander, met wien wij over het geval spraken, in allen ernst, — dat men het graf van dien lichtgeraakten Pangeran bezoeken gaat in tijden van nood en in droefheld, het dan onderhoudt en er wierook en bloemen offert; neen, ook in tijden van voorspoed moet men daaraan denken, dat niet nalaten, want anders gaat het als met de lieden van *Kawatan*, men wordt heuglijk gestraft. —

Noemt gij ze raar, die inlanders, die dit gelooven, *onwetend* en *dom*, *bijgeloovig* en *bekrompen*?

Schort op uw oordeel, tot dat gij rondom u gezien hebt onder de zoogenaamde wel onderwezen, verstandige, het ware geloof bezittende, verlichte Christenen.

Honderdduizenden van hen houden met hand en tand vast aan hetzelfde, onder een eenigzins gewijzigden vorm.

7. (GEESTENBEZWEERDERS). Indië is een land, waar booze en goede geesten welig tieren en als de koppen van een hydra aangroeien, naarmate de rampen of kwalen, waardoor eene zoogenoemde barbaarsche natie, als de eerste vruchten van den omgang met beschaafde volken, getroffen worden, toenemen in aantal en omvang.

Dat echter daar, waar duivels zijn, ook mannelijke of vrouwelijke duivelbanners worden gevonden, ligt voor de hand.

Hunne verrichtingen zijn echter zoodanig in een geheimzinnig kleed gehuld, dat het moeielijk is, om zelfs achter hun bestaan te komen, laat staan ze in détails te leeren kennen.

Dit is dan wellicht ook de reden, dat Taco Roorda in zijn nieuwe bewerking van het Javaansch-Nederduitsch Handwoordenboek geen melding maakt van het woord *djidjiboet* *ꦗꦶꦗꦶꦧꦺꦠ*, noch afzonderlijk, noch als eene afleiding van *ꦗꦶꦧꦺꦠ* (*djiboet*).

Dat laatste vermeldt hij wel, doch alleen in de beteekenis van *uitgetrokken worden* (als een dolk), *lichten* of *ophalen* (van een anker).

Nu kan men door analogie van beteekenis zeer gemakkelijk *uitbannen* (van een boozen geest) krijgen, maar, zooals gezegd is, Roorda maakt daarvan geene melding en wij houden het om die reden voor zeker, dat het hem niet bekend was.

Ook bij Jansz in zijn Javaansch-Nederlandsch Woordenboek hebben wij het niet gevonden.

Deze heeft wel *djaboet*, *ꦗꦧꦺꦠ*, waarvoor hij naar *ꦗꦶꦧꦺꦠ* (*tjaboet*) verwijst, wat, zooals ieder weet, *uittrekken* beteekent, doch ook daar is niets over *duivelbannen* te vernemen.

Bestaat het woord *djidjiboet* in de beteekenis van dit laatste te Soerabaja; personen, die er hun werk van maken, bestaan er niet minder.

Het spijt ons nog niet in de gelegenheid te zijn, om nauwkeurig mede te deelen, hoedanig dat bezweren van booze geesten in zijn werk gaat, maar wij zullen er weldra achter

zijn en dan niet in gebreke blijven, het licht, dat men daarover voor ons zal doen opgaan, ook voor anderen te laten schijnen.

Inmiddels berichten wij, dat in kampong *Gembong Wétan* zekere *Raminah* zich met duivelbannen bezig houdt.

Of zij zich echter ook afgeeft met den satan uit Europeanen te jagen, betwijfelen wij; zelfs is het zeer waarschijnlijk, dat een verzoek daartoe door haar zal ontvangen worden met eene onnoozelheid, alsof *zij van den duivel geen kwaad weet*.

U.

8. (ZEESLANGEN). Behalve de *lèmpé* [*pelamis bicolor*, Daub.] is mij nog eene andere giftige zeeslang bekend, die men in het Tegalsche *tèmbirang*, op Bali en in de eedformulieren in het *Javaansch soembilang* noemt, waarschijnlijk de *hydrophis schisostus*, en gevlekt moet zijn.

In de Balineesche eedformulieren wordt behalve de *pé* en de *soembilang*, ook nog genoemd de *toewiran*.

Vraag: Wat weten anderen omtrent zeeslangen en hunne inlandsche namen?

Vr.

9. (GEWOONTEN VAN DEN RHINOCEROS). In het Tegalsche werd mij voor het jong van den rhinoceros opgegeven de benaming *bròsòt*, omdat, zeide men, overeenkomstig de grondbetekenis van het woord, het jong van dat dier, als het ter wereld komt, het dadelijk op een loopen zet: — de moër zou na de baring gewoonlijk zoo woest en razend zijn, dat ze alles wil vernielen.

In Gericke's Jav. Wdb. 2e uitg. wordt het woord *plenjijing*

in dezelfde beteekenissen opgegeven, t. w. 1° *het wegloopen, de vlucht*; 2° *het jong van den rhinoceros*.

Om woestheid uit te drukken wordt in het Maleisch de rhinoceros aangehaald als verslinder van zijn jongen, zooals blijkt uit Marsdens leesboek, uitgave Elout pag. 301, die van deze bijzonderheid ook gewag maakt.

Brehm (dl. III) laat ons hieromtrent in den steek.

Vraag: Weten ook anderen van deze gewoonte van den rhinoceros wat af?

Men achte de schijnbaar fabelachtige mededeelingen van inlanders niet altijd ongerijmd, want de uit den mond van den Batak opgevangen mededeeling omtrent den rhinocerosvogel, dat namelijk gedurende den broeitijd het wijfje door het mannetje in een hollen boom wordt toegelijmd, waarbij alleen een klein gat wordt opengelaten, om het voedsel te geven, heeft de heer van der Tuuk in zijn Bataksch Wdb. (1861), pag. 291 in voce *dalo* opgenomen; terwijl Wallace er in zijn „Malay Archipelago” met verbazing gewag van maakt (zie de vertaling van Veth deel I pag. 236) en vele natuurkundigen het vroeger voor een verzinsel hielden.

Vr.

---

10. (BIJGELOOF DER JAVANEN). In het algemeen wordt in Indië, hoe het bij uitnemendheid ook het land van kippen moge wezen, weinig werk gemaakt van het aankweken van prachtig pluimgedierte.

De zilver- en goudlakense hoenders b. v., of hoe de sieraden van hun geslacht verder heeten mogen, vindt men al zeer weinig en alleen als bij toeval. Kom maar in de dessa's, waar gij wilt, zelfs bij de voornaamste hoofden, nergens vindt gij een prachtige *basse-cour*.

Er is echter een soort van kippen, waarop de inlanders om hun kleur bijzonder prijs stellen, namelijk de wit en zwart gevlekten.

krit, noch *Perzisch*, noch *Arabisch*, noch *Tamil*. Ja, in geen enkelen tongval van het vasteland van Indië is het inheemsch.

Zelfs de Bengaalsche *rayat* (onze *orang lani*) kent het niet. Hij noemt zijn padi *dhan* van het Sanskrit *dhanya*. Toch word het woord *padi* op het Indisch continent wel gebezigd en men is van meening, dat het daar gebracht is door de Portugeezen, welke het op een onzer eilanden hadden opgevangen, en dat het een zuiver Maleisch woord is.

Zulks voert ons echter niet veel verder.

Prof. Pijnappel verklaart het niet; integendeel, hij hecht er zelfs eene verkeerde beteekenis aan, door achter *نادي* (*padi*) *rijst*, *ongepelde rijst* op te geven.

Gabah (*omεnε*) is ook ongepelde rijst, rijst uit de aren, en toch is het geen *padi*, dat rijst aan den halm is en als zoodanig door genoemden hoogleeraar had dienen omschreven te worden.

Het gewichtig feit, dat *padi* in Indie groeit, was reeds in de oudste, bekende tijden aan andere natiën gebleken.

Theophrastus, een Grieksch schrijver, noemt het *oruzon* en de Romein Plinius wist te vertellen, dat de rijst, *oryza*, in Indie het meest geliefkoosd voedsel was.

Van dat Latijnsch woord hebben wij ons *rijst* gekregen, doch waar borgden de Grieken hun *oruzon*?

Voor zoover is na te gaan van het Tamil woord *arisi*, want de geleerden zeggen, dat het Sanskrit geen woord heeft, dat er mede overeenkomt in klank en beteekenis.

Is het nu gewaagd, om uit die feiten tot de gevolgtrekking te komen, dat de rijst reeds in Indie groeide, voor dat de Ariërs het veroverden?

Doch laat ons die geleerde kwestie aan de geleerden overlaten.

Immers het Indisch spreekwoord is nog geldig: — Wat heeft een kleinhandelaar in specerijen met scheepstijdingen te maken? —

Een paar kleine bijzonderheden wil ik den lezers dezer bijdragen echter nog omtrent de padi in Britsch-Indië vertellen.

Met het oog op de moessons verdeelt men ze daar in drie soorten: A. de *asoe* (van het Sanskrit *asoevrihi*, dat *snel groeien* beteekent), welke gezaaid wordt in het begin van April en gesneden in Augustus. Dit is geen fijne soort en wordt alleen door de geringe volksklasse gegeten. Zij groeit op hooge gronden, die door de regens niet overstroomd worden. B. de *aman* of winter padi (van het Sanskrit woord *himanta*, winter.) Deze soort is de beste van de drie, wordt gezaaid in het midden van Mei of in het begin van Juni en in November en December gesneden. Van deze rijst leeft vooral de Bengalees, zoowel rijke als arme. C. de *borodhan* is de padi, die op lage moerassige gronden groeit. Zij wordt gezaaid in Januari en gesneden in April of Mei.

Van die soorten nu bestaan eene groote hoeveelheid variëteiten, vooral van de *Aman*.

Een geleerde Bengalees, de sedert overleden Radja Radhakanta Dewa Bahadoer, gaf eenige jaren geleden in de *Transactions of the Agricultural and Horticultural Society of India* eene lijst, waarin meer dan 119 variëteiten van padi voorkwamen en beschreven werden, allen uit één district. Op Ceylon zouden er meer dan 160 zijn.

Hier wordt gedrukt op dat één, omdat de variëteiten in de verschillende districten zeer uiteenloopen.

De beste rijst komt uit Katjanpoer en Ragapoer en is te vinden in de volgende soorten: Nona, Bangota, Kalia, Benaphoeli, Ramsali, Tjinisarkara, Soerdjia, Moekhi, Dadkhani, Alambadsahi en Randhoenipagal.

In al die namen hebben wij geene overeenkomst met eenige ons op Java bekende padisoort kunnen ontdekken.

De laatste beteekent: *den kok het hoofd op hol brengend*.

Het zou namelijk zulk een fijne en geurige soort zijn, dat als de kok ze kookt, hij, door aangename gewaarwordingen

bevangen, zich aanstelt als iemand die dol is.

Zulks moet in de Bengaalsche keukens, dunkt ons, heel wat vrolijkheid medebrengen.

Deze bijzonderheden hebben wij opgeteekend uit een nieuw werk van de *Reverend Lat Behari Day*, die te *Chinsurah* in *Bengalen* woont.

Wanneer verschijnt het rapport van den contrôleur van Hogendorp over den landbouw en het landbezit in Bengalen?

U.

12. (HADJI'S). De opmerking is niet nieuw, dat de godsdienstkennis en hare beoefening bij de hadji's voor het grootste gedeelte schuilt in hunne kleeding en in het verrichten van eenige uiterlijke plechtigheden, als bidden, vasten, reinigen en wat dies meer zij.

Overigens klaart de Mekka-gang hun verstand niet op in een goeden zin; integendeel schijnen niet weinigen van dat uitstapje eene hoeveelheid *akals* mede te brengen, die hun bij de Europeanen zulk een slechten naam hebben bezorgd, veel te algemeen echter, om niet overdreven te wezen.

De een praat in dit opzicht den ander na; maar als men de meesten, die u gulweg verklaren, dat de woorden *hadji* en *scharvuit* eene gelijke beteekenis hebben, naar de reden van die meening vroeg, zouden zij verlegen staan met hun antwoord.

Wij willen daarom niet geacht worden voor hen te pleiten, maar alleen nog den ongevraagden raad geven, om een hadji niet eerder voor een deugniet te houden, voor dat men de bewijzen bezit, dat hij zulks is.

Soerabaja telt onder hen verscheidene nijvere handwerkslieden, die op eerlijke wijze aan den kost komen en achtenswaard zijn.

Doch wij dwalen af.

Een geval, dat ons dezer dagen ter oore kwam, gaf weder een duidelijk bewijs, hoe weinig de stellige bevelen van den Koran gekend worden, al prevelt men ook avond aan avond het Arabisch na, dat daarin staat.

Hadji Abdoel Karim oefent het bedrijf uit van katoendrukker en verdient met zijne inrichting, welke in kampong *Goeba Ampel* te Soerabaja gevestigd is, ruimschoots het levensonderhoud voor zich en zijn gezin.

Dit neemt niet weg, dat hij het zeer onaangenaam vond, toen hij op zekeren dag tot de ontdekking kwam, dat een paar koperen waspotjes, bekend onder den naam van *tjanting* (آب) verdwenen waren.

Zonder presuntie of eenige aanwijzing, waar die voorwerpen wel konden gebleven zijn, of wie er zich van konde hebben meester gemaakt, ging hij ten einde raad naar een bekwamen *doekoen* en verzocht diens voorlichting.

Deze liet zich niet lang bidden, maakte eenige hocus-pocus en prevelde daarbij wat machtspreuken, met het gunstig gevolg, dat, na eenige oogenblikken, de volgende uitspraak voor den dag kwam:

— De waspotjes zijn u ontstolen.

Hij, die dit feit heeft verricht, is een man, die kort is van gestalte, maar er overigens welvarend uitziet.

De voorwerpen zijn verkocht in kampong Plampitan, waar zij nu nog te vinden zijn.—

Nu liet Hadji Abdoel Karim zijne gedachten gaan over zijn personeel en stuitte daarbij weldra op een zijner knechten, die, volgens des doekoens beschrijving, de dader moest zijn.

Na eenig onderzoek bleek dit het geval te wezen en kwam de geschiedenis geheel uit, zooals de waarzegger die had meege-deeld.

Het slechtst was er nu de Madureesche knecht Dóerachman aan toe, maar of hij hoog of laag sprong, loochenen baatte niet en de corpora delicti waren eveneens weldra aanwezig.

Zulke treffende uitkomsten schragen het aanzien der doekoens zeer en verschaffen hun eer en geld.

Dat die Madurees, die er de dupe van was, een krachtigen vloek over hunne hoofden uitsprak, met de bijvoeging, dat een eeuwige straf het loon moet zijn van ieder, die wijzer wil wezen dan het Opperwezen, zal het gezag der doekoens geen kwaad doen, zoo lang deze listig genoeg zijn, om uit verschillende hun bekend gemaakte omstandigheden de beste conclusiën te rekken en op die wijze van tijd tot tijd den spijker op den kop te slaan.

U.

---

13. (GOEDE EN KWADE DAGEN). Het geloof aan goede en kwade dagen, waarop niet alledaagsche handelingen gedijen of mislukken, is niet uitsluitend inlandsch en dateert ook niet van deze of eene vorige eeuw. Wil men den oorsprong zoeken, dan dient men duizenden jaren terug te gaan.

Dit zullen we hier echter maar niet doen.

Onze aandacht is op dit onderwerp eens weder gevestigd door het dagblad DE VORSTENLANDEN, in No. 67 waarvan men eene korte uiteenzetting er van vindt, die eigenaardig in deze rubriek te huis behoort.

Onder de goede dagen dan komt o. a. voor de *selase kliwon* (de Dinsdag, die zamenvalt met den pasardag *kliwon*, van welke dagen er vijf zijn, zooals men weet), die alle 35 dagen terugkeert.

Alles, wat op dien dag gedaan wordt, gelukt volgens de Javanen, die in deze opzigten zeer behoudend en rechtzinnig van geloof zijn.

Een maand, waarin zulk een dag niet voorkomt, wordt voor ongelukkig gehouden.

Een andere naam voor dien Dinsdag is *anggara kasih*. Het

eerste beteekent in het Sanskrit de planeet Mars, is echter in het Javaansch ook eene uitdrukking voor Dinsdag en het tweede (*kasih*) is *begunstigd, geliefd*; ergo de *begunstigde Dinsdag*.

Op zoo'n dag te sterven, staat gelijk met een erfenis der hoogste zaligheid en men loopt tevens de meeste kans, om later nog eens weder uit het graf te voorschijn te komen, wel niet levend, maar opgegraven, ten einde ontdaan te worden van het doodskleed of zijne kakebeenderen, die kostbare talismans of toovermiddelen vertegenwoordigen.

Zij zouden zelfs gelijke macht bezitten als *Nji blorong*, de godin van het geld, die de gedaante heeft van een slang met een glanzende huid, waaraan men offert in de nachten van Donderdag op Vrijdag, voor wie men tevens vast en wierook brandt, maar ten koste eener ziel. (1)

Voorts is het goed eene vrouw te trouwen op haren geboortedag; een tingkeb-feest (ten favoure eener vrouw, die 7 maanden zwanger is) te geven op een Zaterdag, welke zamenvalt met een *wagé* — pasardag; verschillende gewichtige daden te verrigten op *rebo-paing*, een dag, die na het bovenstaandé geene verklaring behoeft.

Ongelukkige dagen b. v. zijn de sterfdag zijner ouders; de *djoemaît legi* en *djoemaît wagé*, waarop men niet op reis ga of geneesmiddelen inneme; de dag, waarop de navelstreng van een kind afvalt; de Maandag, voor het opzetten van een huis.

(1) Aangaande *Nji Blorong* zegt de VORSTENLANDEN nog:

Dit fabelachtig monster met zilveren eieren, in het heilig geloof van den inlander als in werkelijkheid bestaande, zou inderdaad een duivel zijn, die in een kolossale wijfesslang met menschenhoofd en zilveren schubben gevaren, zich ten dienste stelt van den een of anderen uitverkorene, onder beding dat deze, bij wien zij zich verwaardigd heeft haar intrek te nemen, zich het ongeluk moet getroosten van één zijner kinderen te verliezen, hetwelk het monster bij wijze van schatting opeischt. Volgens den inlander komt zulk een duivelslang ongemerkt in huis sluipen, en wordt ze goed verzorgd op een praalbed, door dag en nacht een licht daarvoor te onderhouden en haar onder een plechtigen walm van wierook de noodige offerspijzen toe te dienen; dan ontdoet het beest, gevoelig voor de eerbewijzing, op onbepaalde tijden, door schudding zich van zijn losse schubben, die plotseling in rijksdaalders veranderen en door den uitverkorene opgestreken worden.

Dat hiermede de reeks der goede en kwade dagen niet volledig is, mag men gerust aannemen.

Het bepalen er van is eene wetenschap op zich zelf en daar de inlanders niet in het algemeen van gelukkig of ongelukkig spreken, maar de dagen voor bijzondere gevallen als zoodanig indeelen, kunnen de variatiën tot in het oneindige worden opgevoerd.

U.

---

14. (BEDEVAART NAAR DE RIVIER WINONGAN). Den 31sten October had in de rivier *Winongan* (Djokdjokarta) weder de jaarlijksche reiniging plaats, waaraan eene groote waarde wordt gehecht, en door jong en oud, man en vrouw, Chincees en Chineezen zelfs, wordt deel genomen, die, huiswaarts keerende, nog flesschen en gendi's, met dat rivierwater gevuld, medebrengen.

Dit gebruik dateert reeds van oudsher en duurt drie dagen, waarin menschen van heinde en ver (van Solo en Bagelen zelfs), te voet, te paard en in rijtuigen komende, zich in die kali trachten te preserveeren tegen ziekten, hunne wenschen trachten vervuld te krijgen, en wat dies meer zij; men kent het gewone relaas.

Men meene echter niet, dat allen rekenschap kunnen geven van hetgeen hen naar die badplaats drijft. Velen, zoo niet de meesten, volgen maar, waar de anderen gaan, en houden voor welgedaan, wat dezen doen.

Omdat die rivier volgens hunne veronderstelling zoo weldadig is, veranderen zij haren naam *Winongan* in allerlei liefelijks, zooals: *Woeninko*, *Woeninganni*, *Menangi*, welk euphemiseeren de inlanders *soerasa* noemen, een Sanskrit woord, dat *sierlijk*, *aangenaam* (van briefstijl vooral) beteekent.

Beschouwt men het feit van eene praktische zijde, dan levert het weinig voordeel op. De vermoeienissen, de uithuizigheid, het opdoen van ondeugende kennissen, het ziek worden en verdrinken (want ook dat gebeurt soms) van kinderen,

het bloot staan van jonge meisjes en vrouwen aan de lagen van op haar loerende mannen, enz., kunnen tegen het baden in dat vuile, niet zelden huidziekte veroorzakende water niet opwegen. U.

---

15. (SIDAGOERI BLOEMEN). Velen onzer lezers zullen wel eens jonge inlandsche meisjes hebben zien pronken met een collier, dat men van verre voor eigenaardig gevormde, fraai gekleurde koralen zou houden, maar van nabij bekeken, uit aaneengeregen bloemen blijkt te bestaan. Vooral op Midden-Java wordt daarvan werk gemaakt.

Die bloemen zijn afkomstig van de *sidagoeri*, een heester, die tot de familie der Malvacaëen behoort, doch welke *sidagoeri* is het?

Tako Roorda maakt zich van dat woord al heel gemakkelijk af door er niets anders van te zeggen, dan dat het de naam van een onkruid (sic) en van een batiksel is. Beide even onbepaald en den hoogleeraar onwaardig. Onkruid bestaat in de botanie niet en het laatste zal iemand moeielijk op het idee kunnen brengen, dat de bladen gebruikt worden in de plaats van was voor het bestrijken van garen.

Dit vertelt ten minste Filet in zijn Plantkundig Woordenboek, doch algemeen kent men dat gebruik niet; wel het aanwenden van het sap der plant tegen kiespijn. Wij vragen echter al weêr: van welke *sidagoeri*?

Filet geeft op: *sidagoeri awehweh* en *sidagoeri parampoean* (beide vrouwelijke *sidagoeri*) en *sidagoeri lalaki* en *sidagoeri lanang* (beide mannelijke). Toch classificeert hij die vier door wetenschappelijke namen afzonderlijk.

Te Soerabaja heeft men den naam *Sidagoeri*, voor zoover wij kunnen nagaan, samengetrokken tot *sidoeri*, dat ons niets verder brengt. Wie brengt orde en licht in dezen chaos?

U.

(Wordt vervolgd).

EEN NIEUW GENOOTSCHAP
OP HET
GEBIED
VAN
INDISCHE TAAL- LAND- EN VOLKENKUNDE.

Sedert de staking in 1862 van de *Journal of the Indian Archipelago* onder redactie van den bekenden ethnoloog J. R. LOGAN is er in de Engelsche koloniën in de Straits niets meer verschenen op het gebied van taal- en volkenkunde van deze gewesten, tot nu onlangs te *Singapore* het eerste nummer van een nieuw tijdschrift het licht zag, getiteld: *Journal of the Straits branch of the Royal Asiatic Society*. Deze afdeling van de *Royal Asiatic Society* heeft zich in Februari 1877 geconstitueerd en stelt zich ten doel, nasporingen te doen betreffende onderwerpen, betrekking hebbende op de landen gelegen aan de Straat van Malakka en de naburige streken.

In de inwijdingsrede, gehouden door den voorzitter der jeugdige vereeniging en het eerste artikel van het nieuwe tijdschrift uitmakende, wordt medegedeeld, dat de aandacht

van het genootschap inzonderheid gevestigd zal zijn op het schier-eiland van Malakka, maar verder ook op den grooten Indischen Archipel, dien wonderbaren keten van equatoriale eilanden, zich uitstreckende ten Westen van af Sumatra tot ten Oosten aan Nieuw-Guinea. De wetenschap, zoo luidt het verder, gevoelt zeer de behoefte aan eene algemeene benaming ter aanduiding van deze groote uitgestrektheid der aardoppervlakte, eene benaming, die zoowel de onderdeelen op het vasteland als de eilanden dient te omvatten. Want hoewel de onderscheidene deelen op vele punten van elkander verschillen, zijn zij in geen geringen graad homogeen en het zou een groot gemak zijn, om allen onder een algemeenen naam te brengen. Onder de namen, die voorgesteld zijn, schijnt de voor keus te verdienen de uitdrukking *Malaja*; want over eene groote uitgestrektheid wordt of het Maleisch of daaraan zeer verwante talen gesproken, en het Maleische is zelfs vrij algemeen de lingua franca in het onderling verkeer der verschillende rassen.

di
o
-6

BESCHRIJVING
VAN DE
HINDOE OUDHEDEN

TE

MOEARA TAKOES, XII KOTTA KAMPAR,

DOOR

G. DU RIJ VAN BEEST HOLLE.

~~~~~

Deze ruïne ligt ongeveer één paal Zuidwestwaarts van de kampong *Moeara Takoës* aan den weg naar *Kotta Lawas*.

Zij wordt algemeen gehouden voor een grafteeken en ligt in het kreupelhout, p. m. 80 meters links van genoemden weg.

De hoofdruïne, die het best is bewaard gebleven, staat te midden van twee fondamenten, waarvan de gebouwen geheel zijn verdwenen; zij zijn gedeeltelijk met aarde bedekt en schijnen den uiterlijken vorm gehad te hebben van het soubassement der hoofdruïne.

Deze hoofdruïne is vrij goed bewaard gebleven. Zij bestaat uit een soubassement van 1,6 meter hoog, waarop eene soort van toren is gebouwd, staande op een laag voetstuk. Van af het soubassement heeft genoemde toren eene hoogte van 9,5 meter; hij is voorzien van banden en van eene lijst van witten zandsteen, welke steen ook tot versiering is aangebracht in het soubassement.

Het geheel is opgetrokken van rooden gebakken steen. Geen kalk is bij den bouw gebezigd, en de steenen zijn zonder bindmiddel op elkander gestapeld.

De gebezigde steensoort is zeer zacht en van ongelijke

afmetingen en het lijstwerk is waarschijnlijk na den bouw, daarin uitgesneden.

Voor nadere bijzonderheden wordt verwezen naar de bijgevoegde plaat, waarop voorkomen:

a. een plattegrond;

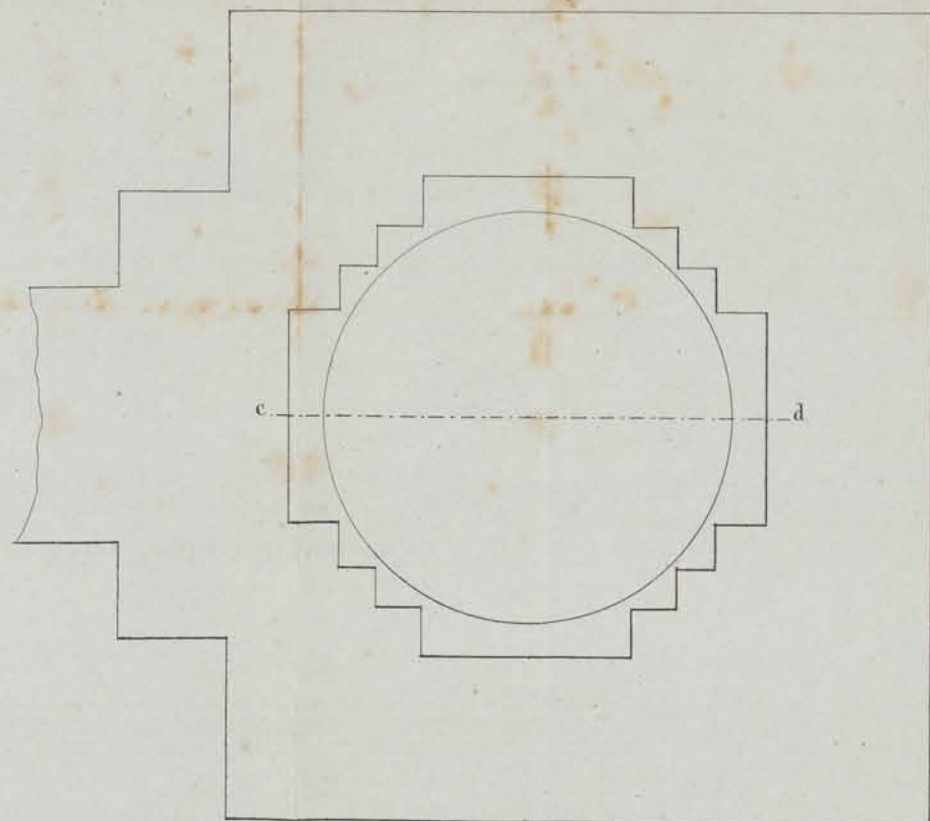
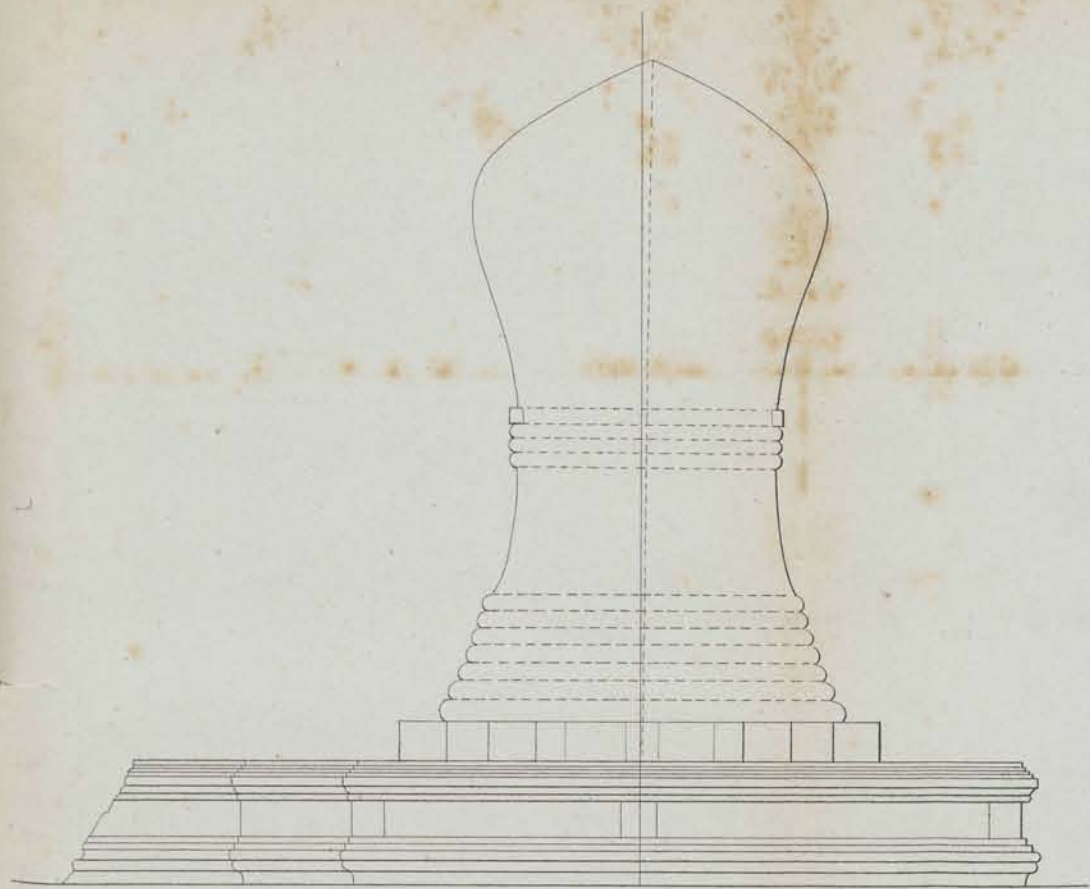
b. een vooraanzicht van het voetstuk en loodrechte doorsnede van den toren;

c. eene schets van de geheele ruïne, zooals zij zich aan het oog voordoet.

Zooals op *b* zichtbaar is, hangt de toren uit het lood.

Op de kaart van Beijerinck is de ruïne aangegeven als oud fort. Deze benaming is even onbegrijpelijk als de teekening die er van gegeven wordt door den ingenieur van het mijnwezen Cornelis de Groot, voorkomende in deel IX van dit Tijdschrift bladzijde 531, en die in het geheel niet overeenkomt met de werkelijkheid.

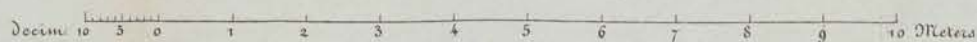
Ik wil het niet wagen naar eene verklaring van dit verschil te zoeken; alleen meen ik nog te moeten mededeelen, dat de heer du Rij van Beest Holle de ruïne zelf bezocht heeft en dat de teekeningen er van onder zijn toezicht door den heer F. H. H. G. Schliep, topograaf bij het mijnwezen, zijn vervaardigd, zoodat omtrent de juistheid der afbeelding geen redelijke twijfel kan bestaan. Bovendien was de heer du Rij van Beest Holle bekend met de afbeelding, door den heer C. de Groot gegeven, en heeft hij, naar aanleiding van het waargenomen verschil, navraag gedaan, of er misschien nog een ander dergelijk monument in de buurt aanwezig was; het antwoord luidde ontkennend, en daar het niet waarschijnlijk is, dat een zoo belangrijke bouwval eenige jaren geleden bij de bevolking bekend en nu vergeten zou zijn, kan de twijfel omtrent de teekening van den heer de Groot voorloopig niet worden opgelost.

Voor aanzicht over het voetstuk ab en loodrechte doorsnede over den toren c d.

a-----b

Schaal van 1:100.

Hindoe oudheid te Moeara Takoes, XII Kotta Klampar.

Wat het afgebeelde monument betreft, zoo is het niet twijfelachtig, waarmede wij hier te doen hebben. Het is eene Boeddhistische *stoepa* of *dagoba*, opgericht ter herinnering aan eenige belangrijke gebeurtenis op religieus gebied, ter kenmerking van eene gewijde plek, of, wat waarschijnlijker is, ter bewaring van der landstreek heilaanbrengende reliquieën van Boeddhā of van een zijner heilige volgers.

De algemeene inrichting van het monument komt geheel overeen met die van soortgelijke overblijfselen in Britsch-Indië, maar de vorm verschilt aanmerkelijk van al wat mij van dien aard aldaar bekend is. Alleen vindt men in *Coleman, Mythology of the Hindus*, pl. 32 no. 8, eene afbeelding van eene dagoba te *Villagaam* op *Ceylon*, die in vorm eenigzins aan deze herinnert.

De uitspringende randen en de kring van witten zandsteen om het midden behooren eveneens tot het wezen van een *dagoba* en *stoepa*. De grondvorm dezer versiering is het houten (later steenen) hek, dat de oude hemispherische *dagoba* omsloot; vervolgens werd de hemisfeer door een cilindervormigen onderbouw opgeheven en in plaats van het hek werd een kring van pilasters tegen den voet van het monument zelf aangebracht; de kring van pilasters ging spoedig over in een breeden gordel van verschillende versieringen, die ook hooger op om den 'bouw heen gelegd werd, en eindelijk is hier die versierde gordel door een eenvoudigen ring van gladde steenen weêrgegeven.

Men moet aannemen dat een geruime tijd noodig is geweest, eer dit ornament een zoo eenvoudigen vorm heeft kunnen aannemen, zoodat deze ruïne wel tot de laatste werken der Hindoekunst in deze streken zal moeten worden gebracht; het is echter ook mogelijk dat de bouwmeester, die in den vreemde de monumenten van het land zijner afkomst had na te volgen, door gebrek aan hulpmiddelen tot dien eenvoud gedwongen werd.

Op den top van dit monument moet eene spits gestaan

hebben, die waarschijnlijk door eenige boven elkaar verrijzende en telkens kleiner wordende zonneschermen gevormd werd; deze spits kan van hout of van steen geweest zijn, maar ook in het laatste geval is het verklaarbaar, dat de zwakke afmetingen daarvan aan den tand des tijds geen weêrstand hebben kunnen bieden.

W. P. GROENEVELDT.

HOE DE COMPAGNIE SOMS MET JAVAANSCHÉ REGENTEN HANDELDE,

MEDEGEDEELD

DOOR

Mr. J. A. VAN DER CHIJS.

Het tractaat, hetwelk de Oost-Indische Compagnie in 1743 met den Soesoehoenan sloot, had o. a. ten gevolge, dat in 1744 de Opperkoopman, gezaghebber van Java's Noord-Oost-Kust, Elso Sterrenberg, eene reis van Samarang naar Kartasoera, de toenmalige hofplaats van den Soesoehoenan, maakte, vergezeld van den Majoor Johan Andries baron von Hohendorff, van eenige dragonders, van ettelijke Javaansche hoofden, enz.

Nadat alle eindregelingen, uit het tractaat voortvloeiende, ten genoegen van beide partijen waren afgelopen, bleek, dat eenige voorname boepati's van den Soesoehoenan, speciaal de twee Kadoesche regenten, ongenegen waren den eed van trouw aan de O. I. Compagnie en aan den Soesoehoenan af te leggen.

In het werk van Jhr. Mr. J. K. J. de Jonge, de opkomst van het Nederlandsch gezag in Oost-Indie, 10^e deel, bladz. XXXIII vindt men, omtrent hetgeen vervolgens gebeurde, aangeteekend: „op verraderlijke wijze, maar met voorbeeldelooze stoutmoedigheid, overviel Sterrenberg met den majoor van Hohendorff de beide regenten van Kadoe, sleepte hen te midden der gewapende bevolking weg naar Samarang, van waar zij naar de Kaap de Goede Hoop werden verbannen. Deze daad maakte diepen indruk, gaf klem aan Comp^s. bestuur en herstelde het gezag van den Soesoehoenan over de meesten der tot dusverre onwillig gebleven regenten.”

Een der weinige bewaard gebleven nummers van het oudste, Nederlandsch-Indische nieuwsblad, de *Bataviasche Nouvelles* van Maandag, 12 October 1744, aanwezig in de koninklijke bibliotheek te 's Gravenhage, bevat omtrent dit „verraderlijke” feit het volgende, uitvoeriger berigt.

„*Samarang*, den 5 October. Den Heer Gezaghebber *Sterrenberg*, is den 29ste passato van zyne Reyse na 't *Cartasoeraase* Hoff gelukkig gereverteert. Syn E: heeft aldaar eene plegtige Visite van den *Soesoehoenang* en de Grooten van het Hoff ontfangen, tot Rouwbeklag over 't Afsterven van zijn Hoog-Edelheysd Gemalinne (*), en heeft dat Hoff daer over ook den Rouw voor 6. Weeken aengenomen, en geduurende die tijd, alle Musicq- en Tournooy-Speelen verboden, mitsgaeders een Gezantschap na *Batavia* laeten afgaen tot aflegginge van 't Compliment van Condoleantie. Die Vorst toonde zig buytengemeen aen de Compagnie verplicht, en heeft de Leverantie, der by het laetste Vredens-tractaet, bedongene producten, van Catjang-boonen, Peper, Catoene Gaaren, Zijde, en Indigo, zodaenig onder zyne Regenten verdeelt, dat het aen yder ligt te voldoen, en voor de Compagnie, volgens de verwagting, gemakkelijk te trekken zal vallen. Ook scheen die Vorst in het byzonder in zyn schik te wezen, over de komste en hommage, of betuyging van hulde en onderwerping, van diverse Regenten, die de Heer *Sterrenberg*, ten dien eynde, had medegenomen; dog vond zig ook zeer gebelgt over het tegendeel en de Arrogantie van de *Caddoese* Regenten, en kon niet gelooven, dat de Heer Gesaghebber dezelve op zijne te rug Reyse met eenige Dragonders besøeken, ligten en na *Samarang* mede nemen zoude, het welke egter zoo geschied is. Dewijl Zijn E: tegens de Middag te *Caddoe* aenquam, alleen verselt met de Heer Majoor Baron van *Hohendorff*, en de Tolk, zig, om binnen den Dalm van den eersten Regent *Mankojoda* te koomen, eerst uytgevende,

(*) Catharina Magdalena, baronesse van Imhoff, geb. Huysman. — Ds. Piekenbroek hield ter harer eere te *Batavia* een lijk-reden naar aanleiding van Psalm 90, vs. 12 (*Bataviase Nouvelles* 1744, no. 6).

voor den *Samarangschen* Bakmeester; maer binnen gekoomen zynde, en zig bekend gemaekt hebbende, raeckte de Dalm haest soo vol *Javaanen*, met Pieken en Kritsen, dat het kriede. Den Heer Gesaghebber daerop te kennen gevende, dat het Volk, zoo het nieuwsgierig was, hem morgen wel kon sien, alzo hy daer meende te overnagten, scheenen zij daer op gerust, en het Gemeen wierd geordonneert na Huys te gaan: Ondertusschen ging men met een seer groot Gevolg na 't Huys van den tweeden Regent *Mankoprodjo* een fraey Speelwerk sien; des avonds quaemen de agtergeblevene Dragonders ook aen; men liet Ronging speelen, en men dronk met de Regenten een Glaasje; de *Javaanse* Soldaten mogten met haer Schiet-geweer exerceren en Salvos doen. Voorts was men overeen gekomen, zig daar 2. à 3. Dagen te laten tracteren. Men ging weder na 't Huis van den eersten Regent, en niemand van haer vreesde eenige Swaerigheyd; Maer de Heer Gesaghebber was den volgenden Morgen zeer vroeg op en reys-vaerdig, liet beyde de Regenten by zig ontbieden, en gaf voor, Brieven van *Samarang* te hebben ontfangen, en daer ten spoedigsten te moeten wezen, waerom hy haer om uytgelyde verzogt; zij konden dat niet wel weygeren. Men sat dan op, en reed wat hard aen, ondertusschen was het verdere Gevolg, bestaende in een grooten aental, wat agter uyt gezakt; doen meenden de Regenten afscheyd te nemen; maer weder te paerd geholpen zynde, hielp men de paerden aen 't hollen; en de Dragonders kregen ordre om met haer zoo maer voort te jaegen, en haer na *Samarang* op te brengen."

Zoo luidt het cynische verhaal van een Indisch dagblad-schrijver uit de 18de eeuw.

Thans weet men niet, of men zich hierover meer zal verwonderen, dan wel over de verregaande brutaliteit van een Sterrenberg en von Hohendorff, die zich nagenoeg alleen onder eene hun alles behalve genegen bevolking waagden, of over de ruwe, listige en verraderlijke wijze, waarop één der voornaamste dienaren van de Compagnie zich meester maakte van zijne

gastheeren, die op echt-Javaansche manier, al wat zij konden, gedaan hadden om hunnen voornamen gast te onthalen.

De moraliteit van het Europesche publiek in Indië moet toenmaals, over het algemeen, al zeer laag gestaan hebben, — iets, dat trouwens ook uit menig ander feit blijkt en de geschiedenis onzer voorvaderen in Indië voor een groot deel zoo treurig, zoo gemeen en ploertig maakt.

Onbeschaafdheid en onverschilligheid van dat publiek, ten gevolge van onkunde, blijken ook, naar ik meen, uit de barbaarsche wijze, waarop, niet alleen in bovenstaand courant-artikel, maar in alle Hollandsche stukken van denzelfden tijd, Javaansche namen en woorden zijn geschreven. „*Caddoe*” b. v. is prachtig en herinnert aan het „bobbert” van den tegenwoordigen matroos en het „boejongen” van den thans dienenden soldaat.

Opmerkelijk is, dat Sterrenberg zich door een tolk liet vergezellen, uit welke bijzonderheid men mag afleiden, hoe gebrekkig, in vergelyk met de tegenwoordige gewoonte, toenmaals de omgang der Europesche ambtenaren met de Javaansche vorsten en hoofden moet geweest zijn.

Eenige aandacht verdient ook, dat niet de Gezaghebber, evenals de vroegere Nederlandsche gezanten naar Kartasoera, maar de Soesoehoenan het officiële bezoek schijnt gebragt te hebben, en dat een *senennan*, dat tegenwoordig te Soerakarta hoogst zelden of nooit vertoond wordt, aan het Kartasoerasche hof tot de gewone amusemen ten behoorde. *Tempora mutantur.*

Het aannemen gedurende zes weken van den rouw door den Soesoehoenan en de zijnen wegens het overlijden van de vrouw van den Opperlandvoogd is waarschijnlijk eene al te Holland-sche opvatting van zekere maatregelen van den Soesoehoenan, vermits de Javaan geene uiterlijke teekenen van rouw kent.

De majoor von Hohendorff, gezegd van Hogendorp, werd in 1747 de opvolger van Sterrenberg en kreeg in 1754 den titel van gouverneur en directeur van Java's Noord-Oostkust.

HET SCHOOLONDERWIJS ONDER DE CHINEEZEN

OP

J A V A.

DOOR

J. E. ALBRECHT.

Het is van algemeene bekendheid, dat het schoolonderwijs in *China* op een vrij hoogen trap van ontwikkeling staat. Toen *Europa* zich nog bevond in den donkeren nacht der middeleeuwen, ja vele eeuwen vroeger, was het onderwijs in dat land reeds onder alle standen van het volk verspreid. De grootste der Chineesche wijsgeeren *Confucius* en zijne navolgers hebben in hunne werken, die nog ten huidigen dage dienen tot modellen van stijl niet alleen, maar ook tot eenig richtsnoer voor een braaf en zedelijk leven, ernstig en met nadruk gewezen op het schoolonderwijs als den machtigen hefboom tot volksbeschaving. Die geschriften vloeien over van vermaningen, om alle klassen in dat onderwijs te doen deelen.

De groote prikkel voor den Chinees, om zich aan de studie te wijden, is de hoop om een openbaar ambt te bekleeden en daardoor eer en aanzien te genieten. In *China* toch wordt niemand tot eenig officieel ambt benoemd, dan na het afleggen van verscheidene moeielijke examina, waaraan een ieder, van welken stand ook, op denzelfden voet kan deelnemen. Een adelstand bestaat in *China* schier niet; de geringste en armste burger kan het door inspanning brengen tot de hoogste waar-

digheden van het Rijk. In de laatste tijden zijn de Chineesche keizers, door geldelijken nood gedrongen, wel er toe overgegaan, om zelfs belangrijke posten aan de meestbiedenden te verkoopen, en zijn op die wijze personen zonder kennis of opvoeding in eere gestegen, regel blijft het toch, dat de staatsambten alleen toegankelijk zijn voor hen, die de voorgeschreven examina hebben doorgezwoegd. En te recht mag men het zwoegen noemen, wanneer onder duizenden, die tot een examen worden toegelaten, slechts enkelen uitverkoren worden en een litterarischen graad bekomen, terwijl de geringste fout in stijl, ja één minder juist geschreven letter al voldoende is, om een overigens bekwamen kandidaat te doen vallen. Het bloote bezit van een litterarischen graad, zonder nog tot een ambt te zijn geroepen, is voor den Chineeschen student reeds een prikkel tot aanhoudende inspanning, het doel van jaren volgehouden streven, daar toch dat bezit aanspraak geeft op het voeren van eenige onderscheidingsteekenen, en aanzien en eere schenkt.

Van die staatsexamens wordt hier gewag gemaakt, omdat ze in het naauwste verband staan tot het onderwijs. Zij, die het stelsel dier examens in al zijne bijzonderheden, in zijne wording en geschiedenis wenschen te leeren kennen, zullen het voortreffelijke werk van *Biot »Essai sur l'histoire de l'Instruction publique en Chine»* met vrucht kunnen raadplegen.

Ook is het hier de plaats niet verder uit te weiden over het onderwijs in China zelve. Het zij voldoende op te merken, dat het Chineesche rijk met zijne meer dan 300 millioenen sterke bevolking het voor vele landen van Europa, waaronder die, welke zich onder de beschaafdsten rekenen, beschamend voorbeeld geeft, dat schier de geheele bevolking lezen en schrijven kan, ten minste in voldoende mate voor het dagelijksch leven, iets wat te meer bewondering wegdraagt, dewijl de Chineesche taal, inzonderheid ten aanzien van het schrift, ongetwijfeld de moeielijkste op den aardbodem is. Geen dorp, geen gehucht, hoe klein ook, dat niet op het bezit van eene school kan

vrijzen, en men moet al tot de laagste en meest verworpen klassen der maatschappij afdalen, om personen te ontmoeten, geheel ontbloot van alle schoolonderricht.

Indien ik spreek van schier de geheele bevolking, dan bedoel ik daarmede de eene helft, het mannelijke geslacht. Voor de opleiding der andere sexe wordt schier niets gedaan; alleen in de meest bevoorrechte standen, treft men enkele vrouwen aan, die eenig huisonderwijs genoten hebben. Die verwaarloozing van de opvoeding der vrouw spruit voort uit de minachting, waarmede door den man op het zwakkere geslacht nedergezien wordt. De Chineesche wijsgeeren en moralisten hebben daarin geene verbetering trachten te brengen; integendeel drukken hunne geschriften ten duidelijkste uit de gering-schatting, waarin zij de vrouw houden.

De zucht om door onderwijs den geest te beschaven en kundigheden op te doen heeft de Chinees uit zijn vaderland overgebracht naar de vreemde gewesten, waar hij zich als kolonist heeft nedergezet. Hoewel de Chineesche kolonisten, gewoonlijk uit de heffe des volks afkomstig, zelve voor het grootste gedeelte op lagen trap van beschaving staan, gevoelen zij, tot zekere welvaart gekomen, als ook hunne afstammelingen de behoefte om hunne kinderen meer en beter ondericht te doen genieten, dan zij zelve in het vaderland of hier in de gelegenheid waren op te doen. Onderwijzers worden uit *China* ontboden of vormen zich hier, en zoo hebben zij aan eigen initiatief de scholen te danken, welke op *Java* onder hen bestaan.

Ook hier wordt aan het meisje, hoewel niet in zoo strenge afzondering gehouden als in *China*, het schoolonderricht onthouden. De hier geboren Chineesche vrouwen spreken bijna zonder uitzondering Maleisch en verstaan maar weinig van de Chineesche taal, welke de knapen trouwens eerst op school leeren.

In den regel wordt hier op *Java* evenmin als in *China* door de ouders zelve onderwijs aan de kinderen gegeven. De studie van de Chineesche taal vordert te veel tijd, te veel geduld en

gezette studie, om het onderricht daarin niet geheel over te laten aan eene afzonderlijke klasse van personen, die al hun tijd daaraan wijden.

Met het openen eener school gaat het volgenderwijze toe. Een vermogende Chinees sluit met een onderwijzer eene overeenkomst, ingaande met het Chineesche Nieuwe jaar, om zijne zonen tegen zeker salaris, varieerende tusschen f 400 à f 600 's jaars, te onderwijzen; tevens vergunt hij aan de leden zijner familie of aan goede bekenden, hunne zonen tegen betaling van een met den meester overeengekomen schoolgeld, aan het onderricht te doen deelnemen.

Andere onderwijzers openen eene school voor eigen rekening. Ook zij sluiten met de ouders, die hunne zonen aan hen toevertrouwen, eene verbindtenis, geldig voor één jaar, na verloop waarvan het den ouders vrijstaat, op nieuw een contract met hen aan te gaan, dan wel zich tot een anderen leermeester te vervoegen.

Het bedrag van het schoolgeld is zeer uiteenlopend, van f 15 tot f 200 's jaars voor één leerling, naar gelang van de finantieele omstandigheden der ouders. Die som wordt in twee termijnen betaald. Een onderwijzer aan het hoofd eene bloeiende school kan rekenen op een inkomen van f 1500 à f 2000 's jaars, doch de meesten moeten zich met veel minder vergenoegen.

Een Chineesche schoolmeester wordt zelden bijgestaan door hulponderwijzers of ondermeesters. Hij staat in den regel alleen voor de geheele school, die soms tot 50 leerlingen telt van verschillenden leeftijd en vorderingen.

Het gebeurt ook wel, dat een of ander rijkaard met een weldadig oogmerk een onderwijzer in dienst neemt en door hem voor zijne rekening eene school laat openen, waar kinderen van behoeftigen kosteloos onderwijs genieten. Zoo bestaat te Batavia een armenschool, *gie-o* geheeten, staande achter de groote Klenteng waarvan de onderwijzer uit het fonds van de begraafplaats Tandjong eene bezoldiging van f 1000 's jaars

trekt. Deze school werd vroeger bezocht door ongeveer 60 leerlingen, en wegens dat groote getal werd de onderwijzer door een collega bijgestaan; thans telt die school nauwelijks 40 leerlingen, die onder de leiding van slechts één onderwijzer staan.

Behalve het schoolgeld brengt de leerling, die voor het eerst de school bezoekt en alzoo volgens den Chinees *het penseel breekt* (p'oa piet) een geschenk in geld, bedragende 2 à f 3.— In de volgende jaren, als de lessen veertien dagen na Nieuwjaar beginnen, wordt het geschenk, door eenigen herhaald, doch een vereischte is het niet. Bij gelegenheid van de feesten *goh-djiat-tjeh* (5de dag der 5de maand) en *tióng-tjioe* (15de dag der 8ste maand) brengen de leerlingen hun meester eenig gebak en een paar gulden ten geschenke. Al die keeren wordt het geld in rood papier gewikkeld en eerbiedig den meester aangeboden.

De meeste onderwijzers zijn uit China afkomstig. Enkelen van hen, die hier geboren zijn, hebben daar eenigen tijd doorgebracht; zoo kende ik er een te Soerabaja, die op Java geboren, aan de litterarische examens in China deelgenomen en die met glans doorgestaan had. Hem was de titel van *sioe-tsai* toegekend, welke ofschoon de laagste der litterarische graden, reeds eene groote onderscheiding is, in aanmerking genomen de groote moeilijkheid, om bij die examina te reussieren.

Van de onderwijzers worden geene waarborgen voor kundigheden en geschiktheid gevorderd. Een persoon, die zich meer dan gewoonlijk op de beoefening der letterkunde toegelegd heeft, eigent zich den titel van *sian-sing* of leeraar toe en biedt zijne diensten als onderwijzer aan, en dat hier op Java te gemakkelijker is, omdat er een groot gebrek aan leermeesters bestaat. De besten zijn die, welke uit *China* zijn overgekomen of daar eenigen tijd hebben vertoefd, dewijl die in de gelegenheid zijn geweest, eene meer degelijke letterkundige opleiding te ontvangen.

Daar de Chineezzen een bij uitstek letterlievend volk zijn, worden die vertegenwoordigers der Chineesche geleerdheid, vooral als zij den naam hebben van *p'hok hak* (doorkneed in de letteren), zeer gerespecteerd, en worden hun, overal waar zij komen, zeer veel égarde bewezen.

Bepaald daartoe ingerichte schoollokalen zijn bij de Chineezzen eene onbekende zaak. Hij, die een onderwijzer engageert, staat voor de school een lokaal af, hetzij in zijne woning, hetzij in een pakhuis of ander gebouw. Een onderwijzer, die eene eigen school heeft, bezigt daartoe gemeenlijk het voorste vertrek zijner woning. Sommige dier schoollokalen zijn zoo eng en bekrompen, dat het een wonder mag heeten, dat zoo-veel personen zich daarin kunnen bewegen en ademen. Een daarvan, gelegen in eene nauwe steeg in eene der ongezondste buurten van Soerabaja, werd bovendien verpest door den stank van eene leérlooierswerkplaats, die zich daar naast bevond. De onaangename lucht, die een Europeesch gestel geen oogenblik zou kunnen verdragen, scheen meester noch leerlingen in het minst te hinderen. Van ventilatie is geen sprake, daar aan de weinige versehe lucht, die door de voordeur zou kunnen binnendringen, de toegang belemmerd wordt door een aan die deur hangende kree.

De schoolhygiëne, die trouwens in Europeesche landen eerst in de laatste jaren eenige wezenlijke vorderingen gemaakt heeft, is den Chinees geheel onbekend.

De eenige meubelen, die in eene Chineesche school gevonden worden, zijn kleine eenigzins langwerpige vierkante tafeltjes, van laden voorzien, staande tegen de muren of in de lengte vlak tegen elkander geschaard. Elk dier tafeltjes is bestemd voor één leerling, die daaraan gezeten is op een houten bankje met of zonder leuning. Op die tafeltjes liggen de boeken en het schrijfgereedschap, bestaande uit papier, penseel, een stukje Oost-Indische inkt, een wrijfsteen, welke vier zaken in de bloemrijke taal der geleerden de *vier kostbaarheden van het stu-*

deervertrek genoemd worden, en na afloop der lessen in de laden der tafeltjes geborgen worden.

De onderwijzer is gezeten aan eene afzonderlijke tafel, geplaatst aan den muur tegenover den ingang van het vertrek. Aan dien muur hangt op eenige hoogte een rol rood papier, waarop in Chineesche karakters geschreven staat: de allerheiligste leermeester Khong-hoe-tsoe (Confucius). Onder die inscriptie staat vlak tegen den muur eene lange zeer smalle, doch hooge tafel, waarop een pot met asch geplaatst wordt, waarin de offerstokjes gestoken worden.

In verscheidene scholen vindt men het beeld of een geschilderde afbeelding van *Khoé-sing-ia*, den god der letterkunde en schutspatroun der geleerden. Op den aan hem gewijden dag, zijnde den 6den dag der 6de maand, worden hem door den schoolmeester in tegenwoordigheid der voor die gelegenheid netjes uitgedoste leerlingen offeranden van koekjes en suiker-goed gebracht, welke daarna onder de scholieren verdeeld worden, die dan door den meester verder onthaald worden en den dag in feestvreugde doorbrengen.

De leerling, de school binnentredende, nadert eerbiedig den meester, brengt de handen bij elkander en buigt voor de aan Confucius gewijde inscriptie; vervolgens groet hij op dezelfde wijze den meester en gaat bedaard naar zijne plaats.

Aan een der muren hangt ook het schoolreglement, aangevende de schooluren, hetgeen de leerlingen bij het in- en uitgaan te betrachten hebben, dat ieder op zijne beurt de school moet aanvegen, en andere voorschriften van orde en regelmaat, waarbij vooral op den voorgrond treedt het inprenten van eerbied jegens ouderen en meerderen.

Belooningen voor goed gedrag of zoogenaamde prijzen, bestaan in kleine geschenken, die de meester den scholieren geeft, als een fijn penseel, een mooi stukje inkt enz.

De straf, die den luien en ongehoorzamen leerling treft, bestaat daarin, dat de meester hem voor zich doet komen en op den palm der rechterhand een of meer slagen toebrengt met

een plat bamboe stokje, hetgeen dus vrij wel overeenkomt met de vroeger in onze scholen gebruikelijke plak.

In China ontziet een schoolmeester zich niet den onwillige met dat stokje gevoelige tikken op de kruin van het hoofd toe te brengen. Zulk eene kastijding behoort hier, waarschijnlijk uit vrees voor de Europeesche autoriteit, tot de zeldzaamheden. Men make daaruit evenwel niet op, dat de hier geboren Chineesche jongen gemakkelijker te regeeren zou zijn dan zijn kameraad in het moederland. Hetzelfde verschijnsel doet zich bij hen voor als bij de Europeanen in Indië; den kinderen wordt in hunne prille jeugd door de baboe of de niet veel hooger staande Chineesche moeder veel toegegeven, zoodat ze zeer moeielijk aan orde en tucht te gewennen zijn. Vele ouders zenden hunne kinderen ter school, niet zoo zeer, opdat zij daar kundigheden zouden opdoen, maar voornamelijk, opdat zij dan onder opzicht staan en niet bloot staan, om ongelukken te krijgen. De orde wordt desnietteenstaande op eene Chineesche school vrij wel gehandhaafd, hetgeen te meer te verwonderen is, daar een Chineesche schoolmeester geheel alleen soms een 50 tal levenslustige knapen in bedwang heeft te houden.

Over schoolverzuim valt niet erg te klagen, daar de ouders er zeer op gesteld zijn, dat hunne kinderen geregeld de school bezoeken.

De schooltijd gaat jaarlijks in met den 16^{den} dag der 1ste maand van het Chineesche jaar, soms ook wel 14 dagen later. Op den 15^{den} dag der 6de maand begint de vacantie, welke eene volle maand duurt. Op den 1sten dag der 12de maand eindigen de lessen, zoodat in de laatste maand van het jaar en in de eerste 14 dagen van het Nieuwe jaar de scholen gesloten zijn.

Behalve deze groote vacantiën, de eene van eene maand en de andere van zes weken, wordt de school op sommige feest-dagen gesloten. Ze zijn:

Tjing-bing, het gravenfeest, vallende op 5 April;

Goh-goëh-tjek of *Petjoen*, het drakenbootfeest, op den 5^{den} dag der 5de maand;

Tjong-tjioe, Middelerfstfeest, den 15^{den} dag der 8ste maand;

Tiang jang, den 9^{den} dag der 9de maand,

Al de overige dagen wordt er school gehouden, terwijl de Chineezen ook geen rustdag, zooals bij ons den Zondag, kennen.

De leeruren zijn voor de oudere leerlingen 's morgens van 6 — 9 uur en van 10 — 12 uur en 's middags van 2 — 5 uur, te zamen dus 8 uren daags, behalve de lessen, die de oudere leerlingen s' avonds te huis hebben na te zien.

Voor eerstbeginnenden vangen de leeruren wat later aan, gewoonlijk om 8 ure 's morgens.

Een knaap wordt in den regel op zijn 7de of 8ste jaar op school gedaan, en verlaat die op zijn 18de of 19de jaar, als wanneer hij veelal in het huwelijk treedt; de meesten worden door de ouders vroeger van school genomen, om zich door hen in hun beroep of bezigheden te doen bijstaan.

In de stad Batavia worden elf Chineesche schoolmeesters gevonden, ieder aan het hoofd eener school, van 15 tot 50 leerlingen tellende. Ik weet niet, in welke verhouding het aantal schoolgaande jongens staat tot dat van hen, die in de termen vallen om onderwijs te genieten, maar zoo ver ik heb kunnen nagaan, zijn er al zeer weinig knapen, aan wie het schoolonderricht wordt onthouden. En dat zonder eenige aanmoediging van overheidswege, zonder schoolplichtigheid! Meisjes wordt, zooals reeds is opgemerkt, niet onderwezen.

Men verbeelde zich niet, dat op de Chineesche scholen onderricht gegeven wordt in geschiedenis, aardrijkskunde, meetkunde, natuurkunde enz., al die vakken, waarmede in Europa een scholier zijn hoofd moet breken, en daar al die kundigheden kan opdoen, welke bij ons gerekend worden tot eene beschaafde opvoeding te behooren. Niets van dat alles wordt op eene Chinese school onderwezen. Zelfs niet rekenen, want zulks wordt later in den winkel op een rekenbord geleerd. Is dat voor een gedeelte toe te schrijven aan de omstandigheid, dat de Chineezen zeer achterlijk zijn in de beoefening der wetenschappen, waarvan zij slechts onvolkomen of liever dwaalbegrippen heb-

ben; de voornaamste reden is dat de studie van de moedertaal zooveel tijd wegneemt, dat aan het leeren van iets anders niet gedacht kan worden.

Het onderwijs bepaalt zich dus tot het leeren lezen en schrijven, en na jaren studie tot het maken van opstellen, en als men in het oog houdt, dat de Chineesche taal, zooals reeds gezegd is, de moeielijkste op de wereld, en de leermethode geheel machinaal is, dan zal het geen verwondering baren, dat de geheele schooltijd met niets anders doorgebracht wordt.

Zooals men weet, heeft het Chineesche schrift voor elk woord een afzonderlijk teeken. Het aantal dier teekens is ontzaggeijk groot; het groote Keizerlijke Woordenboek bevat er $\pm$ 40.000, verouderde, afgesleten vormen echter daaronder begrepen. Eene grondige kennis van 2 à 3 duizend karakters in al hunne be-teekenissen wordt evenwel voldoende geacht, om een niet onge-woon boek met eenig gemak te kunnen lezen. Maar zelf om dat kleinere getal zich in het hoofd te prenten, vereischt ontzaggeijk veel geduld en onafgebroken langdurige inspanning des geestes.

Aan de leerlingen worden op alle scholen dezelfde boeken in handen gegeven. Zij zijn die, welke men rangschikt onder de klassieke boeken van China; zij zullen nader opgenoemd worden.

De leermethode is eveneens overal dezelfde en, zooals nader blijken zal, machinaal in den hoogsten graad. De scholieren worden niet in klassen afgedeeld; ieder leert op zich zelve. Men gaat aldus te werk. De onderwijzer laat den eerstbegin-nenden leerling voor zich komen en leest hem den eersten zin van het leesboek voor, welke door dat de oude Chineesche stijl zeer beknopt en bondig is, uit niet meer dan vier of vijf woorden bestaat. Hij laat hem dien zoo lang nazeggen, tot dat de scholier ze behoorlijk kan lezen. Vervolgens wordt hij naar zijne plaats teruggezonden, en moet die woorden zoo lang hard op voorlezen, tot hij het zonder fout doet. Hij wordt dan weder voorgeroepen, en als de meester vermeent, dat hij die enkele woorden goed kan lezen, dan wordt op dezelfde wijze met de volgende zinnen gehandeld.

Meergevorderden krijgen meer dan één volzin tot taak, en moeten die uit het hoofd kunnen opzeggen. Zoo zij hun les kennen, gaan zij naar den meester en met den rug naar hem gekeerd, herhalen zij die zinnen uit het hoofd.

Daar iedere leerling voor zich zelve hardop leest en daarbij gewoonlijk zijne longen niet spaart, veroorzaakt dit, zooals licht te begrijpen valt, een vervaarlijk rumoer, waaraan de nabijheid van een Chineesche school op eenigen afstand reeds te kennen is. Een aandachtige meester zal niettegenstaande het verward geschreeuw van zooveel stemmen onderscheiden, wie fouten maakt in het lezen en de noodige terechtwijzingen maken.

De eerste twee jaren worden gewoonlijk op die wijze besteed met het in het geheugen prenten van louter klanken. Daar de Chineesche schrijftaal geheel verschillend is van de spreektaal, en vooral de oude stijl, waarin die leerboeken zijn geschreven, zeer duister en moeielijk is, begrijpen de leerlingen niets van hetgeen zij lezen en opzeggen. De beteekenis der woorden en der zinnen wordt niet dadelijk uitgelegd; eerst na een paar jaren gaat de meester er toe over, om met behulp der tusschen den text met kleinere letters gedrukte commentaren den zin der woorden te verklaren, in den regel echter zoo vaag en onbestemd, dat een Europeesch verstand met de ophelderingen geen genoegen zoo nemen.

Met het onderwijs in de schrijfkunst wordt ook eerst na een paar jaar lezen een begin gemaakt en geschiedt op dezelfde machinale wijze. De leermeester schrijft op een stuk papier eenige letters, in kolommen onder elkander gerangschikt, en geeft dit tot schrijffoorbeeld. Het papier, waarop de scholier moet schrijven, wordt in tweeën gevouwen en verscheidene vellen aan elkander gehecht, zoodat het een boekje vormt. Het bovengemeld schrijffoorbeeld wordt tusschen het dubbel gevouwen papier gestoken, welk laatste zoo doorschijnend is, dat de letters van het schrijffoorbeeld duidelijk zichtbaar zijn. Daarna trekt de leerling met zijn met Oost-Indisch inkt bevochtigd penseel, dat hij op bijzondere wijze recht op en neêr

leert houden, de letters van het schrijffoorbeeld na. Veelal gebruikt men gedrukte schrijffoorbeelden met roode letters op wit papier gedrukt, of voor de meergevorderden met witte letters op zwart papier; daarop wordt het papier gelegd en met metalen. een papierdrukker onbewegelijk gemaakt.

Dit natrekken of calqueeren moet hij zoo lang doen, tot hij een vaste hand verkregen heeft en met den vorm der karakters eenigzins gemeenzaam is geworden, waarna hij leert uit de losse hand de letters van het naast hem liggend schrijffoorbeeld na te schrijven of liever na te teekenen.

Na jaren natrekken en copieeren prent hij zich de karakters in het geheugen en kan ze dan eindelijk uit het hoofd op het papier schrijven. Evenmin als bij het leeren lezen, wordt bij het onderricht in de schrijfkunst eenige methode gevolgd; men begint niet met het gemakkelijke, om trapsgewijze tot het moeielijke over te gaan, maar neemt de karakters zooals zij zich voordoen. Wij zouden beginnen met de eenvoudigen, daarna overgaan tot de samengestelden, den oorsprong en samenstelling daarvan navorschen, en ons zoo eene leer methode vormen. Niets van dat alles bij den Chinees.

Overigens wordt het schoonschrijven in China op hoogen prijs gesteld. In strijd met hetgeen bij ons maar al te dikwerf het geval is, wordt een mooi en elegant handschrift beschouwd als een onmisbaar vereischte over iemand, die aanspraak maakt op eene letterkundige opleiding, zelfs zoo dat de geringste fout in een letter, de minste slordigheid van het schrift, bij de openbare examina voldoende is om een kandidaat te doen zakken.

De boeken, welke den Chineeschen knaap tot studie gegeven worden, zijn de zoogenaamde *Vier Boeken*, waarvan twee toegeschreven worden aan Confucius zelve, terwijl een ander de gesprekken en gezegden van den hoogvereerden wijsgeer bevat en het vierde de leeringen inhoudt van zijn weinig minder beroemden leerling *Mencius*. Die boeken kan men beschouwen als het moreele wetboek van den Chinees.

Het is hier de plaats niet, om de Chineesche zedeleer in al hare trekken af te malen. Het zij voldoende op te merken, dat de Chineesche wijsgeeren en moralisten de liefde tot de ouders als de voornaamste der deugden tot in het buitensporige aanprijzen en op de beoefening daarvan aandringen. Heeft men, zoo is hunne redeneerwijze, zijne ouders lief en respecteert men hen, dan brengt men die liefde en dien eerbied over op zijne andere bloedverwanten, die ouder van jaren zijn; vervolgens op zijne meerderen, ja eindelijk op den souverain. Behalve opwekkingen tot beoefening van maatschappelijke deugden, bevatten die geschriften de beginselen, waarnaar volgens hen een volk geregeerd moet worden, welke voornamelijk daarop nederkomen, dat een bestuurder zich behoort te beschouwen als de vader en de moeder van het volk, zijn geluk en voorspoed moet behartigen en zich niet tegen den algemeenen volkswil mag aankanten. Deze paar trekken mogen voldoende zijn als bewijzen van de hooge voortreffelijkheid dier geschriften.

Het is er echter verre van af, dat de Chinees in het dagelijksch leven in praktijk brengt wat hij op school geleerd heeft, en in het algemeen kan gezegd worden een braaf en deugdzaam leven te leiden. Integendeel het peil der moraliteit staat in China niet zeer hoog, en hoe het daarmee in Indië gesteld is, zal ik wel niet behoeven aan te geven. De Chineezzen beschikken over een kolossalen voorraad van schoone spreuken en zedelessen, doch hun gedrag in het werkelijke leven is in volle tegenspraak met de leeringen van hunne zoo hoog geroemde wijsgeeren, waaronder Confucius vooral wordt uitgekreten als het voorbeeld tot navolging voor duizenden eeuwen en geslachten. Tot hun eer moet hun echter worden nagegeven, dat de les om de ouders lief te hebben, en hun eerbied te bewijzen, niet te vergeefs is gegeven. Bij geen volk worden de ouders, en in het algemeen de oudere bloedverwanten, zoo in eere gehouden als bij hen, en al is het soms niet erg gemeend, wordt het uiterlijk daarvan altijd streng in acht genomen.

Na de zoogenaamde *Vier Boeken* gaan de meergevorderde leerlingen over tot de studie van de *Vijf King* of kanonieke boeken, van nog oudere dagteekening dan de eerstgenoemden en zich door een nog moeilijker en dikwerf zeer duisteren stijl onderscheidende. In een hoogere mate dan de *Vier Boeken*, zijn ze zonder de tusschen den text gevoegde commentaren van latere schrijvers van erkende kunde niet te begrijpen. Die zich zeer geverseerd gevoelt in de letterkunde, en over een grooten voorraad van bloemrijke uitdrukkingen en metaphoren kan beschikken, waagt het ook gedichten te maken, daarbij zich streng houdende aan regels van den rhytmus.

Het is hier de plaats niet om het uitgebreide gebied van de Chineesche letterkunde verder te betreden, daar wij ons alleen hebben bezig te houden met de op de scholen gebezigd wordende boeken. Opvallend echter is het, dat er bij de overigens zoo praktische Chineezen zoo goed als geene expressielijk voor de school vervaardigde boekjes bestaan, waarin de leerstof zooaangig verwerkt wordt, dat de leerling van het gemakkelijk geleidelijk tot het moeilijke kan overgaan. Het eenige van dien aard is een klein boekje, bevattende zinnen van drie woorden, gemakkelijk te begrijpen, waarin een zekere rhytmus in acht genomen is, zoo dat ze gemakkelijk van buiten te leeren zijn. Dit boekje wordt echter alleen den minder vluggen scholier in handen gegeven.

Van de bovengemelde boeken, welke met recht klassiek mogen heeten, bestaan verschillende editiën, met en zonder commentaren gedrukt. Een er van is zoo klein gedrukt, dat men ze bij ons een zakuitgave zou noemen, maar bij de Chineezen een mouweditie zou kunnen heeten, omdat ze in een der mouwen van het overkleed verborgen, wel eens binnengesmokkeld worden in het gebouw, waar de examens worden gehouden. Al de boeken worden in houtsnede gedrukt, en daar de plankjes, waarin de letters gesneden zijn, langen tijd bewaard kunnen worden, is eene nieuwe uitgave gemakkelijk te bewerkstelligen met dit nadeel, dat eenmaal gemaakte fouten er in blijven,

en alzoo met recht stereotiep kunnen genoemd worden. Het papier daarbij zeer miniem in prijs zijnde, zijn de Chineesche boeken in vergelijking van Europeesche boeken van hetzelfde formaat en denzelfden inhoud zeer laag in prijs.

In Indië worden geene boeken gedrukt, evenmin heeft men hier afzonderlijke boekwinkels. De klassieke boeken en andere meer verspreid zijnde werken, waaronder de jaarlijksche almanak, zijn evenwel steeds verkrijgbaar in de toko's van Chineesche artikelen.

Het einddoel van het schoolonderwijs is in staat te zijn, een letterkundig opstel of verhandeling, een zoogenaamde *boentjioe*, te vervaardigen, waarvan de text gekozen wordt uit de klassieke boeken, en daarin den stijl en den redeneertrant der oude schrijvers na te volgen. Daar die geschriften om hun beknopten stijl en groote zeggenskracht bewonderd worden als volmaakte stilistische modellen, terwijl de daarin vervatte zedeleessen beschouwd worden als uitvloeisels van de hoogste wijsheid, zoekt elke Chinees zich dien stijl en dien redeneertrant eigen te maken. In China zijn velen in staat groote gedeelten van die klassieke boeken op te zeggen, en zoodra men een zinsnede daaruit opnoemt, dadelijk de daarop volgende perioden op te dreunen. Hier zijn ze in den regel zoo ver niet.

De studie van dezelfde boeken en het volgen van dezelfde leermethode in al de deelen van het uitgestrekte China, heeft ten gevolge, dat zijn millioenen bewoners op dezelfde eenzijdige wijze opgevoed en ontwikkeld worden. Het onderwijs is er geheel en al op berekend hen tot slaafsche navolgers hunner voorvaderen te maken en alle originaliteit uit te dooven. Vooral de klasse der geletterden, die in China in groot aanzien staat, is er steeds op uit, de nieuwere Europeesche begrippen als kettersch en verderfelijk uit te krijten en zich tegen de verbreiding der Westersche beschaving met hand en tand te verzetten. Van daar het merkwaardige en eenig verschijnsel in de wereldgeschiedenis, dat eene talrijke natie sedert eeuwen en eeuwen geen vooruitgang in beschaving gemaakt heeft. Zooals de Chineezzen nu zijn,

waren zij vóór duizend, en mogelijk ook voor tweeduizend en meer jaren. Integendeel, ook hier ziet men bewaarheid de stelling „stilstand is achteruitgang”; want werkelijk zijn er genoeg blijken, dat de Chineezen op het gebied van nijverheid eenige schreden achterwaarts hebben gedaan, terwijl ook op letterkundig terrein in de laatste eeuwen schier geen werk van aanbelang het licht heeft gezien.

De Chineesche jongeling blijft in China de school bezoeken tot zijn 18de of 19de jaar, wanneer hij gemeenlijk in het huwelijk treedt. Enkelen, wien het te doen is om litterarische graden te behalen, zetten hunne studiën tot een veel lateren leeftijd door. Hier op Java brengen de scholieren het gewoonlijk zoo ver niet, dat zij in staat zijn een litterarisch opstel of verhandeling te maken. De lust tot studie is bij gemis aan den grooten prikkel, die in China gelegen is in het behalen van een letterkundigen naam, om daardoor tot eer en aanzien en hooge waardigheden en diensvolgens ook tot rijkdom te geraken, niet zoo sterk. Bij velen alhier leidt het bezit van eenig vermogen door de ouders tot het denkbeeld, dat ernstige studie overbodig en nutteloos is. Verscheidene knapen worden al op jeugdigen leeftijd in de zaak des vaders werkzaam gesteld. In kort de meesten verlaten al zeer vroeg de school. Heel veel litterarische kennis hebben ze daar niet opgedaan; zij hebben wat leeren lezen en schrijven, maar de meesten, de hoofden niet uitgezonderd, zijn schier niet in staat een eenvoudigen brief te schrijven of te lezen, om niet te spreken van hunne totale onbekendheid met de litteratuur, de wetten en instellingen van het moederland. Zelfs tot het boekhouden missen zij de noodige bekwaamheid; van daar dat handelaren, die zaken van eenigen omvang doen, hunne boekhouders uit China ontbieden, die dan tevens de Chineesche correspondentie voeren.

Voor een groot gedeelte moeten die weinige vorderingen toegeschreven worden aan de mindere energie en wilskracht van de hier geboren Chineezen, een gevolg der vermen-

ging met het trage Maleische bloed. Er is dan ook eene groote mate van geduld en volharding noodig, om zich eene taal eigen te maken, die zulk een onhebbelijk voertuig blijkt te zijn om 's menschen gedachten over te brengen, laat staan om vreemde denkebeelden uit te drukken. Daar zij in de praktijk van hunne weinige taalkennis weinig nut hebben, is het geen wonder dat verscheidene Chineezen hunne kinderen de Europeesche of inlandsche scholen laten bezoeken, om de Maleische of Nederlandsche taal te leeren. Anderen leeren te huis van een of ander Europeaan of ook wel van een anderen Chinees het Maleisch met Italiaansche letters schrijven, en voeren later hunne correspondentie in die taal.

Gewoon om van kindsbeen de Maleische taal te spreken, daar de hier geboren Chineesche moeder de taal der vaderen niet kent, blijven velen in later leeftijd de voorkeur geven aan het Maleisch, doorspekken althans hun Chineesch met zooveel Maleische woorden, dat ze voor een *sinkee* in den aanvang onverstaanbaar moeten zijn. Hun uitspraak is daarbij verfoeielijk slecht.

Over het geheel zijn de resultaten van het Chineesche schoolonderwijs dus vrij bedroevend, en zou wat het opdoen van kundigheden betreft, het voor de meesten geen groot gemis zijn, zoo er geen scholen bestonden. Doch daar de school tevens eene leerschool is, om in de jeugdige gemoederen vroegtijdig orde en tucht in te prenten en eerbied voor ouders en meerderen aan te kweeken, en de Chineezen van het heilzame daarvan geheel doordrongen zijn, zoo kunnen hunne scholen geacht worden een zeer gunstigen invloed op de volksbeschaving uit te oefenen; want welke ondeugden en gebreken het karakter der Chineezen ook aankleven, zelden vindt men een rustiger en meer ordelievend volk, ten minste waar abnormale maatschappelijke toestanden of bijzondere omstandigheden op die neiging niet storend werken.

NAAR AANLEIDING

VAN

R. VAN ECK'S

„EEN EERSTE PROEVE VAN EEN BALINEESCH WOORDENBOEK”

Utrecht. Kemink & Zoon 1876.

Niemand ter wereld is in staat van een taal een volledig woordenboek te leveren, en daarom mag men den schrijver dezer proeve er geen verwijt van maken, dat vele woorden, waaronder zeer bekende, niet in zijn werk gevonden worden. Een woordenboek is een handleiding, waardoor iemand in staat gesteld wordt, de taal te leeren en verder zoo te beoefenen, dat hij nieuwe beteekenissen en woorden kan ontdekken. Die met de zamenstelling er van belast is en te gelijker tijd de taal uit den mond van 't volk heeft op te vangen, zooals met talen vooral plaats moet hebben, die geen prozaletterkunde hebben, heeft een te zware taak te volbrengen, om niet te begrijpen, dat volledigheid voor hem een onbereikbaar ideaal is. Hij legge een goeden grondslag en zij vooral nauwkeurig. Dan zal 't weinige, dat hij geeft, de kennis der taal bevorderen.

Een vast plan is een der eerste vereischten, want zonder dat zal de leerling, voor hij in een woordenboek den weg vindt, zeer veel tijd moeten vermorsen. De schrijver daarentegen heeft gedacht, dat het genoeg was, een aantal woorden alfabetisch te rangschikken. Van een vast plan is in zijn werk geen spoor

te vinden. Dit blijkt vooral uit zijn transcriptie. Zet men vreemd schrift in 't onze over, dan bezigt men onze letters, waar zij den klank kunnen teruggeven. Ons schrift heeft op zich zelf staande klinkers, maar vele Oostersche talen kennen ze niet. Zij gebruiken om klinkers aan te duiden, een medeklinker, die de onbelemmerde uitblazing van een klank voorstelt, en dus de drager is van een klinker. Dezen medeklinker, dien men met een stomme *h* kan vergelijken, drukt men bij ons door een klinker uit. Men heeft dat in 't Maleisch, Javaansch en andere talen tot dus vergedaan, maar de schrijver, geen begrip hebbende van een *alif*, wijkt er van af, en geeft aan woorden, die 't Javaansch met 't Balineesch gemeen heeft, een anderen klank; *ilang* b. v. is bij hem *hilang*. De vraag rijst bij mij op, hoe hij 't Soendaneesche *hèès* (*slapen*) zoude transcriberen. Hij moet zijn toevlugt nemen tot een *hhèhès*. Hij behoort tot de lieden, die, misleid door het schrift, *adat* hooren, maar *hadat* schrijven.

In de inleiding van zijne uitgave van de *Mègantaka* (Verhandelingen van 't Bataviaasch genootschap, deel XXXVIII) beweert hij dat een uitspraak als *tiing* den vreemdeling verraadt, want men spreekt, zegt hij, *tiking* uit. Als hij nu iemand was, die zijn hoorde, dan zou men hem op zijn woord kunnen gelooven, maar ongelukkigerwijze betrapt men hem op grove fouten tegen de uitspraak, b. v. *widakta* in plaats van *widagda* (ook Javaansch); *ngid*, dat naar aarde smaken, zooals nieuwe waterkruiken, beteekent, in pl. van *ngit* (zeker vinnig bijtend mugje); *simbé* in pl. van *sèmbé*; *pohon* (Maleische uitspraak) in pl. van *pozoen* (telwoord van boomen of stammen); *rahoeb* in pl. van *raoep* (ook Javaansch) en *tjëlèp* gelijk gesteld met *tjëlèb*. Uit de afleiding *njëlèpang* (iets *ergens* *indoën*) en *njëlèbang* (iets *ergens* *indoopen*) had hij 't onderscheid toch kunnen hooren.

Zonderling is het, dat hij die volgens hem zoo hoorbare *h* nu eens met een *j* dan weder door *w* wedergeeft. Woorden als *tiing*, *mik*, *güing*, *iing*, *diis* enz., vindt men tweemaal, nu

eens met een *h* en dan weder met een *j* tusschen de gelijke klinkers. De Javaansche lettergrepen *hoe* en *woe*, *ho* en *wo* worden in 't Balineesch *oe* en *o* uitgesproken, maar de schrijver schrijft nu eens *sèhos*, *rahos* en *tahoer*, dan weder *sèrwos*, *rawos* en *tauwoer*, terwijl 't Javaansche *tjowong* (Balineesche uitspraak *tjoöng*) bij hem *tjohong* wordt; zoo ook is *boöl* 't Javaansche *bowol* (dat in 't Javaansch Woordenboek ontbreekt).

Die *h* speelt hem nog al parten; zoo b. v. heeft hij *kajoen* gehoord, maar de oud-Javaansche spelling (*kahjoen*) in het een of andere gedicht aantreffende, maakt hij er een *kahjoen* van, en krijgt daardoor een drielettergeregigd woord, dat telkens de maat verstoort. Daarentegen spelt bij altijd *pajas*, ofschoon de oud-Javaansche spelling *pahjas* ⁽¹⁾ is.

Maar dit is niet 't eenigste, waardoor hij den leerling moeite baart. Eénlettergeregigde woorden krijgen bij hem meestal een *h* (*h'loeh* in pl. van *loeh*). Hij heeft de ook uit 't Javaansche wel bekende voorslag *ě*, zoo als in *ěpal* uit ons *paal*, zoo 't schijnt, een geleerd uiterlijk willen geven. Beginnen zulke éénlettergeregigde woorden met een half klinker (*j* of *w*), dan hebben zij, evenals in 't Jav., tot voorslag *i* en *oe*, maar de schrijver maakt er *hi* en *hoe* van. In zijn uitgave van den *Bagoes Oembara* (Bijdragen van 't Koninklijk Instituut Derde volgreeks Elfde deel) maakt hij van het welbekende oud-Jav. *wil* een *hoewil* (zie strophe 75), en in zijn Proeve een *hoewil-hoewil*. Deze transcriptie brengt hem tot een minder juiste verklaring, terwijl hij het in den *Bagoes Oembara* in 't geheel niet vertaalt. De schrijver, die zijn teksten, zooals we straks zullen zien, nu en dan verandert, schijnt met dat *wil* niet gelukkig te zijn, want in str. 361 verandert bij het in *hi*, dat aldaar geen zin geeft, daar er in 't algemeen van monsters gesproken wordt ⁽²⁾. De leerling moet het lastig vinden, dat de schrijver zich in de spelling niet gelijk blijft,

(1) Vgl. Jav. *pahès* en *ahès*, dat Taco Roorda, zoo gaarne van éénlettergeregigde stammen uitgaande, onder *hès* had moeten plaatsen, zoo als blijkt uit 't Mal. *hijas*.

(2) *Detiya dānawa lan wil* enz.

want die éénlettergrepige woorden vindt men ook zonder dat *h*' (b. v. *sèng*, *ngid*, *tjang* enz.).

Van het bekende *oeswasa* (oud-Jav. *oewása*, Sanskr. *oetj-tjhwása*) maakt hij *woesoewasa* (een lettergreep te veel), en in plaats van *joekti* vindt men een onbekend *hijoekti*. Welbekende Arabisch-Maleische woorden en eigennamen maakt hij onkenbaar; b. v. *hamir* in pl. van *Amir* (أمير), *hamad* in pl. van *Amad* (أحمد). De Balineesche naam van de *ramboetan* is *boelwan* (afgeleid van *boeloe*, haar op 't lijf), maar men vindt *boeloehan* ⁽¹⁾, zoodat men denken zoude aan *boeloeh* (zekere dunne bamboesoort). Zelfs het schrift had hem kunnen waarschuwen, want telkens zien we gelijke klinkers één worden, omdat de hiatus (gaping) nauwelijks hoorbaar is; de schrijver geeft zelf *wiwa* als titel van een gedicht op. Dit woord is namentlijk de algemeen in zwang zijnde uitspraak van *wiwáha*. In 't Javaansch, even als in 't Mal., moet tusschen gelijke klinkers een *h* gehoord worden, en van daar is *wiwaha* er drielettergrepig gebleven. In 't Balineesch vindt men daarentegen zeer vaak de twee klinkers tot één gemaakt; de schrijver geeft zelf *ha* (lees: *a* ⁽²⁾) naast *haha* (lees: *aä*, 't Maleische *ara*); *bas*, 't teeken van den excessief (*bas gèdé*, te groot), is in 't Maleisch van *Koetei* nog *bahas*; *asan* (afval van bloemen of bladen) is in pl. van *aïsan* (van *aïs*); *ban* vindt men naast *baïn*, *aïd* naast *ad* en *lad* naast *laïd*. De schrijver heeft de *h* nooit kunnen hooren, en bekent het zelf uitdrukkelijk door geen *h* te schrijven, waar de afleiding hem onbekend is, of 't schrift hem niet kon misleiden; zoo b. v. geeft hij aan *krawan* ten onrechte de beteekenis van *pokken*.

(1) Bij deze uitspraak van 't woord komt ook de klemtoon niet tot zijn recht; menigeen toch zal denken, dat de klem op *loe* valt, terwijl hij daarentegen op *boe* valt.

(2) Deze verkorting is mij tot nog toe slechts in dichtmaat voorgekomen, maar is mogelijk, daar die van *Sembiran*, die de aspiratie laten hooren, *ha* zeggen; van daar bij hen *hambabi* in pl. van *aä babi*.

Dit woord is de Balineesche uitspraak van *karaoehan* (¹), van *raoeh* (Jav. *rawoeh*) en beteekent *overvallen* of *bezocht worden* (door de pokken, die men uit vrees niet durft te noemen). Nog treffender voorbeeld is *banjoe hedang* dat 't Jav. *banjoe wedang* is, en voorts 't Jav. *oewanèn* (*grijs haar hebben*), dat in 't Balineesch meestal *oewanan* uitgesproken wordt, maar de schrijver geeft alleen *wanan* op. De afleiding was hem onbekend, en nu moest hij wel op 't gehoor afgaan. Op dezelfde wijze verklapt hij zich bij *madewi* (lees: *mahādewi*).

Ook zijn gebruik van lingualen of tongletters is vrij duister. Het Balineesch kent ze niet; van daar hij *wēdi* (*vreezen*) met *wēzi* (*zand*) in Balineesche handschriften telkens verwart.

Nu is 't schrijven van lingualen in 't Balineesch niet af te keuren, mits men ze bezigt bij uit 't Javaansch overgenomen woorden. De schrijver schijnt van een andere meening te zijn of liever hij volgt deze of gene spelling, want *ndoedook* (*oprapen* enz.), *h'da* (²) (*da* is 't teeken van den negatieven imperatief) b. v. schrijft hij met een linguale *d*, ofschoon beide woorden echt Balineesch zijn, terwijl daarentegen *ketal* (Jav. *kital*) de gewone *t* heeft.

De slot *a* van 't Balineesch wordt, evenals in 't Maleisch van Rijow, met een gesloten mond uitgesproken zoo, als of men te lui was, om er een helderen klank aan te geven, maar de schrijver maakt er een Jav. *â* van. Hij heeft hierbij zich weder verklapt, want nu eens schrijft hij *kakâ* dan weder *kakë* (zie strophe 7 van de *Megantaka*). We gaan over tot 's schrijvers opvatting der beteekenissen.

Met de beteekenis van een woord is hij niet zeer gelukkig. Voorbeelden:

De naam der Godin *Saraswati* schrijft hij *Saraswatija*. Hoe

(¹) De ware spelling is *karawoehan* daar de klemtoon op *ra* valt en de slot *h* zeer dikwijls wordt weggelaten, zoodat *oe* met *a* tot *wa* moet worden.

(²) De Balinees schrijft gaarne de linguale *d* als *pasangan*; van daar *pasangan*, *pasangan* enz.

komt hij er bij? Zoude hij misschien dit woord, in verbinding met een volgend, dat met een *a* begint, in een gedicht gevonden en niet geweten hebben, dat dan de *i* voor de *a* een *j* moet worden? Den oud-Javaanschen naam van de hagedis schrijft hij *sarasowati* (een lettergreep te veel), zoodat het hem onbekend is gebleven, dat gemelde godin en de hagedis in 't volksgeloof één zijn. Op Saterdag (*sanèctjara*) van de *woekoe sinta* viert men het feest ter eere van *Saraswati*. Alsdan worden de palmbiadboeken voor den dag gehaald, om door den priester gewijd te worden, want zij is de schutsgodin der letterkunde. Onder de offeranden, haar aangeboden, behoort een uit rijstmeel vervaardigde afbeelding van de hagedis met nest en eijeren. Als men een gesprek voert, en een hagedis laat het wel bekende, als 't ware smakkende geluid hooren, dan zegt de Balinees: «bewaarheid het *Saraswati!*» of wel «zij het waar gebiedster!». Bij dit zonderlinge geloof denkt men aan de Bataks, die de hagedis *boraspati* noemen, en dus aan *Brèhaspati*, den leermeester der Goden, hebben gedacht, daar toch bij hen de oud-Jav. weekdagbenaming, *wrèhaspati*, ook *boraspati* is.

Bij *kēmara* (beter: *koemara*) vinden we: *het verschijnen van een doode* (letterlijk 't Jav. Wdb. nageschreven), en bij het afgeleide *kēmamanan* (beter: *koemaranèn*): *het stuipachtig lachen van kleine kinderen*. *Koemāra* beteekent in 't oud-Javaansch, evenals in 't Sanskrit, *knaap*, maar in 't Balineesch is het de naam van den God der kleine kinderen, voor wien boven een slapend kind offeranden gelegd worden in een soort van bak (*palanghiran* genaamd). Als nu 't kind in den slaap glimlacht, dan is het een bewijs, dat die God met welgevallen de offers aanneemt, en het kind is dan *koemaranèn* (*koemamanan* gewoonlijk uitgesproken). Evenzoo is de beteekenis aan *toehoeng* (lees: *toeoeng*) gegeven, namentlijk: *een soort van meloen*, verkeerd, daar 't Jav. Wdb. van Gericke (eerste druk) gevolgd is geworden. De *tèrong* (de *aubergine* van Zuid-Frankrijk) is als groente anders nog al bekend.

Van *horé* (lees: *oré*) maakt de schrijver een soort van kleine aap. Dit woord is uit de *wajang*, die *Ráma's* strijd tegen *Ráwana* voorstelt, en de Balineesche uitspraak van 't oud-Javaansche *wré*.

Hanoman, de welbekende aap, die als bondgenoot *Ráma* groote diensten bewees, wordt een *baviaan*. Men ziet hieruit, dat de schrijver onder de lieden behoort, die hun eigen waarnemingen niet onderscheiden van hetgeen zij gehoord of gelezen hebben, en daardoor den beoefenaar verkeerde begrippen doen krijgen, want die vrij zonderlinge beteekenis heeft hij getrokken uit een woordenlijst in 't 2de deel van Raffles's *History of Java* (1ste druk). De drukfout *pamëndanga*, in Friederichs' *Verslag*, reeds door den Heer van Bloemen Waanders in zijne bekende Aanteekeningen (in dit tijdschrift deel VIII opgenomen) in *pamëntjangan* verbeterd, neemt bij ook op.

Gopita — met de beteekenis in 't oud-Jav. hebben we hier niet te maken — is bij de Balinezen bekend als een donkerroode poeder, dienende om zeker iets droog en sluitend te maken ⁽¹⁾, maar de schrijver maakt er van: een middel om de vurchtbaarheid op te wekken.

In zijn uitgave van de *Mégantaka* (bl. 208) vinden we *langgak sangkara* als een anderen naam van de versmaat *dangdang goela* opgegeven. Het is een schrijffout in pl. van *gagak sarkara*, want *gagak* is: *dangdang* ⁽²⁾ en *sarkara*: *goela*.

Srěnggi, de naam van een gehoornden *rákšasa* uit de *Bhátaratajoeddha* — *srěnggi* ⁽³⁾ beteekent *gehorend* — is op Bali zeer bekend, omdat zijn beeld van goud als krisheft algemeen in gebruik is, maar de schrijver maakt er een *horen* van.

Limandaroe is volgens hem: een soort van reuzen. In 't

(¹) Deze beteekenis gaf ik in mijne brieven aan Prof. Kern op (zie de *Bijdragen* van 't Koninklijk Instituut), maar de hoogleeraar liet haar uit kiesheid weg.

(²) Jav.

(³)

Balin. gedicht *Tjoepak* is het de naam van een *raksasa*, door *Grantang*, den broeder van *Tjoepak* gedood, terwijl een andere redactie *i mandaroe* ⁽¹⁾ heeft, zoodat een van beide lezingen hoogst waarschijnlijk foutief is.

In Friederichs' Verslag van de taal en letterkunde op Bali wordt teregt gezegd, dat *lingga* alhier niet bekend is in de beteekenis van *phallus*, maar de schrijver maakt er *linga* van, en geeft het als Balineesch op.

Kébo iwa, de naam van een in de Balin. overlevering bekend persoon, wordt door hem in zijne Schetsen (Tijdschrift voor N. I. 1878) *Kaboeajoe* geschreven. Deze verkeerde uitspraak is te wijten aan 't Arab. schrift ⁽²⁾ van de bron ⁽³⁾, waaruit geput is. De vertaler, de heer van Hoëvell, moest wel naar gissing den naam overbrengen, maar de schrijver had haar op Bali kunnen verbeteren.

Ook in dagelijksch gebruik zijnde woorden zijn er slecht afgekomen.

Van *gëlam* (de zwam van den arènboom) zegt de schrijver, dat het beteekent: *een zwamachtige woekerplant*; *paja* (de op Java wel bekende *pëparé*, Mal. *parija*) is: *benaming van een struikgewas*; *poegpoeg* (de steel waaraan de bladen van een arènboom aan weërszijden zitten): *een jong djaka- (of arèn-) blad*; *jip* (de *stokjes* in het *doek* van den arènboom, waarvan de Maleijers hun pennen vervaardigen, Jav. *soewâ*, Sund. *haroepat*, Bataksch *taroegi*) is: *stokjes in 't doektonw* (dus door menschen gemaakt); *pahi* (lees: *paï*, *rog*; Jav. *pé*, Mal. *pari*, Lamp. *paji*) is *een soort van haai*; *bijak* ('t Maleische *birah*, niet *bira*, zooals Pijnappel volgens Klinkert opgeeft, een plant, wel bekend om

⁽¹⁾ Het woord *i* (ook Makasaarsch) is 't Jav. en Mal. *si* en dus *naamwijzer*. Men doet verkeerd het in ons schrift over te nemen, daar een kapitale letter het reeds wedergeeft.

⁽²⁾ كَبُو اِيُو

⁽³⁾ Tijdschrift voor N. I. 7e jaargang deel II bl. 142; vlg. in Raffles's History of Java deel II (1ste druk) bl. 116 de noot, waar de geheele overlevering verminkt is; *Kébo iwa* heet daar *Kabu Wihaha*.

de jeukverwekkende eigenschappen) is: een wortelplant, zoogenaamd watermoes; *tələtoe* (vonk Jav. en Sund. *silalatoe*) wordt *bələtoe*; *timaha* is de Javaansche benaming van *kleinhovia hospita*, 't Bal. *katimaä* ⁽¹⁾ of *katimaän* bezigende; *təlik* is *spion*, maar *dəlik*: *wijdgeopend* van de oogen; *tibak* is geen soort van moerbeboom en zoo zijn honderden woorden verkeerd verklaard.

Niet te verontschuldigen is zijn ligtvaardigheid bij 't opnemen van woorden, die hem ganschelijk onbekend zijn; zoo b. v. vindt men *b'roeg*: *benaming van een thans onbekende aapsoort*. De schrijver heeft alhier, bij een vroegeren kapitein-Chinees, de Lampongsche klapperaap gezien, die in 't Mal. *bəroek* heet. Evenzoo *korna*, dat een *doosje voor medicijnen* zou beteekenen. De Balinees, bij dit woord geraadpleegd, heeft *obat* (*buskruit*) gezegd, maar de schrijver heeft *oebad* (*geneesmiddel*) gehoord.

Met het onderscheid der taalsoorten is hij even ongelukkig. Bij *dingəh* (*hooren*) wordt als hoog opgegeven *rəngə* ⁽²⁾ en *roengoe* ⁽³⁾. Deze Javaansche woorden hebben in 't Balineesch de beteekenis van *zich aan iets storen*, terwijl *piragi* de hooge en *pirəng* de voorname (*Krama inggil*) term voor *dingəh* is. Deze dagelijks gehoorde woorden brengt de schrijver tot de hoftaal. Ook *doeroeng* naast *dərəng*, als hoog van *tondən* (*nog niet*), dagelijks in gebruik, is volgens hem hoftaal.

De onjuistheid zijner opgaven is zoo groot, dat iemand in Europa zich zeer verkeerde denkbeelden van de taal zal vormen, zooals blijkt uit Prof. Kern, die onlangs *gajot* (*draagzetel*) een beteekenis geeft, waarvan de Balinezen niets weten. De schrijver put menig woord uit geschriften, zonder zich te vergewissen, of zij in dagelijksch gebruik zijn. Zoo vindt men

⁽¹⁾ *katimohoh* komt in Jav. gedichten voor (vgl. in Filets' Plantkundig Wdb. *katimohoh*, waarvoor te lezen is *katimāhā*).

⁽²⁾ *əngə*.

⁽³⁾ Slechts in sommige gedichten wordt *ngroengoe* met de beteekenis van *hooren* gebezigd.

Javaansche woorden, zonder verwijzing naar de Bal. benamingen, uit een receptenboek; b. v. *koenir* (Balin. *koenjit*), *dè-ringo* (Balin. *djangoe*).

Ook schijnt hij in Mohamedaansche gedichten gebladerd te hebben; van daar de bij den heiden niet gebruikelijke en voor hem meestal onverstaanbare woorden *samblēh*, *majit*, *hasal* (in de beteekenis van *oorsprong*), *dowa* (ل د), *hatjar* (*atjar*), *hambar* (hij houdt het voor een edelgesteente, ofschoon *amber* ook bij ons bekend genoeg is), *hora* ('t Jav. *ora* vindt men in Lomboksche geschriften, maar is hier niet in gebruik); *moeda* in de beteekenis van *jong* is Maleisch ⁽¹⁾ enz. Zelfs *parèman* uit 't brabbel-Maleisch neemt hij op.

Van de Kawi woorden is natuurlijk zoo wat niets terecht gekomen. De schrijver kan zich troosten, hierin vele lotgenooten te hebben.

Van *soeranadi*, naam van een rivier in *Indra's* hemel, vernemen we, dat het een bijnaam is van *Indra* en ook *zon* beteekent, omdat hier 't Jav. Wdb. is nageschreven.

Bij *Watèkawatja* ⁽²⁾ vinden we: *naam van een God in de Wivaha*. Hij bedoelt *Watakawatja*, ontstaan uit *Niwóttakawatja* door dat de Balinezen *ni* voor 't Jav. bij vrouwelijke eigennamen gebezigde voorhechtsel gehouden hebben. De *rákṣasa* van dien naam, door *Ardjoena* overwonnen, is anders nog al bekend.

Zijn *gra* en *gara* moeten veranderd worden in *agra* en *ghára*, *Wilatikta* moet zijn *Wilwa* ⁽³⁾ *tikta*.

Van *bagawan* (lees: *bhagawán*) zegt hij, dat het een titel is van een ondergeschikte Godheid. En toch is hier dat woord zeer bekend, want van een vorst of iemand, die tot de 2de of 3de kaste behoort, zegt men, als hij zich ter boetedoening afzondert, nog *mbagawanin* ('t *leven van een bhagawán leiden*).

⁽¹⁾ *ṣṣṣṣ dom* is eigenlijk oud-Jav. (uit 't Sanskr.), en wordt slechts in geschriften gebruikt; zeer gebruikelijk bij afschrijvers is *wimóeda*.

⁽²⁾ Deze verkeerde spelling zou doen denken aan *Watèk kawatja* d. i. de *kawatja's*, waaronder te verstaan is: *Kawatja en de zynen*.

⁽³⁾ Dit woord is een vertaling van 't Jav. *madja*, dat in 't Bal. *bila* is ('t Mal. *bilak* der woordenboeken, mij nooit voorgekomen, schijnt dus goed te zijn).

Met de regelen der taal is de schrijver ook vrij onbekend gebleven. Om niet te spreken van zijn onbegrijpelijke spraak-kunst (1), zal ik me bepalen bij zijne vertalingen van de *Mègantaka* en de *Bagoes Oembara*.

De comparative vormen *adajan* en *soekajan* (liever, eerder) scheidt hij in twee woorden, die het ieder onmogelijk maken, er een zin van te maken; in de *Mègantaka*, strophe 9, leest men *soekā* en *adā*, zoodat het geen drukfout kan zijn.

Het handschrift van de *Bagoes Oembara*, strophe 133, leest *wēdakin raris pandoesang* (werd met *bēdak* ingewreven en voorts gebaad), maar, met veronachtzaming van 't onderscheid tusschen passief en actief, verbetert de schrijver *pandoesang* in *mandoesang*. In hetzelfde gedicht, strophe 178, verandert hij de lezing van 't handschrift, namentlijk *doedoek*, in *ndoedoek*, zoodat de plaats onvertaalbaar wordt (*dané nagih doedoek pjanak* beteekent: *Z. E. verlangt tot kind aangenomen te worden*). Zijne lezing zegt juist 't tegenovergestelde, namentlijk: *hij wil ons, de twee oudjes, tot kind aannemen*.

Dat de vertalingen, die de schrijver geleverd heeft, weinig nut kunnen stichten, zal ieder begrijpen, die uit zijn proeve tracht te weten, hoe hij aan zekere opvattingen van een zin is gekomen. Voorbeelden:

In de *Mègantaka* (strophe 67 en 58) beteekent *mapasah*: *blootgesteld aan wind en weer* (als iemand die niet onder dak kan komen; een lijk, waarop geen aarde is geworpen, enz.), maar de schrijver vertaalt het, naar 't Javaansch, met *gescheiden*.

Het bekende *mēdalang* (een paard aanzetten), afgeleid van *bēdal* (Jav. *bēdal*), vertaalt hij met *naar voren brengen* (*Mègantaka* str. 352).

De opsteller of afschrijver van de *Bagoes Oembara* zegt in zijn inleiding (strophe VII.): *koena koerang tapa brata*, d. i.

(1) Hierin volgt de schrijver, tegen de feiten in, de Jav. spraak van Roorda; van daar aan *makatang* (van *bakat*) de betekenis van *doen verkrijgen* gegeven, die het nimmer heeft. De term *causatief* schijnt hem hiertoe gebragt te hebben.

voorheen (in een vroegere menschwording) heb ik niet genoeg godsdienstige boete gedaan en gevast, maar de schrijver vertaalt: waarschijnlijk hebben mijn voorvaders (koena!) tegen de voorschriften van den godsdienst gehandeld.

Het bekende oud-Jav. *hantoe* (dood) stelt de schrijver (*Bagoes Oembara* str. 20) gelijk met *kahantoe* (ook *kántoe*), dat van zich zelf vallen beteekent.

Van haar gang was lenig (*pamarginé maoeloan*) maakt hij: hare voeten ruktten nauwelijks den grond aan, zoo ligt was haar gang.

In strophe 371 (*B. Oembara*) wordt *manik* met *paarlen* vertaald, en daardoor 't verstaan van de vertelling belemmerd. De prinses verlangde *kiemen* te hebben (*manik* is dat gedeelte in een pit of zaad, waaruit zich iets ontwikkelt), waaruit modder, bamboe enz. in groote massa's moesten ontstaan, om den *rákšasa*, die haar zoude achter nazetten, in zijn vaart te stuiten. De beteekenis *kiem*, kern (en van daar ook *tooverkiem*) is Balineesch, terwijl de beteekenis van *edelgesteente* aan 't Javaansch is ontleend.

Als er in den tekst een Javaansch woord voorkomt, dan komt er ook niet veel van teregt. In de *B. Oembara* (str. 50) staat: *pawongan paia toemoetoer* (de vrouwelijke bedienden der prinses gingen mede), maar de schrijver vertaalt: de vrouwen, die haar zagen gaan, spraken onder elkander. Zelfs schrijffouten worden vertaald; in strophe 337 (*B. Oembara*) moet gelezen worden: *marwastra rangdi koeměnar*, want *koeměnar* beteekent: schitteren, blinken, terwijl de lezing (*koembar*) niets geeft. In hetzelfde gedicht (strophe 349) vindt men *piněngkoeling ngarasaras*, dat menigeen voor Kawi zal houden, ofschoon het Javaansch is (*piněngkoel ingaras aras*). Een dwaze schrijffout is ook *měnděk* in pl. van *měndak* (strophe 274 *B. Oembara*). Maar genoeg om den lezer te overtuigen, dat diergelijke vertalingen, vooral in Europa, waar er genoeg te vinden zijn, die deze proeve zullen gebruiken, zonder te begripen, hoe het mogelijk is, dat iemand, die er geweest is, zoo vele misslagen kan begaan, zeer veel kwaad stichten.

In de inleiding van zijne uitgave van de *Mègantaka* verlangt de schrijver beschouwd te worden als een wegwijzer tot een verborgen schat. Maar kent hij den weg wel?

Van *kèkawin* zegt hij, dat het in Kawi metrum en Kawi taal geschreven gedichten zijn. Maar de *Malat* en *Tantri* b. v. zijn ook in Kawi taal en hebben tevens metra, die thans op Java onbekend zijn (1).

Prof. Kern had de welwillendheid hem zijne bijdragen over het Kawi toe te zenden, maar het blijkt wel, dat de hoogleeraar zich in den schrijver nog al vergist heeft.

De *Oendakan Pangroes*, de *Wasèng* en de *Prigèl* worden als gedeelten opgegeven van de *Malat*. De twee eerste gedichten zijn anders als op zich zelf staande geschriften bekend genoeg, en de *Prigèl* is het tweede gedeelte van de *Ardjoena Pralabda*. *Djagatkрана* (verbastering van *Djagatkarana*) is de naam van een der hoofdpersonen van de *Wangbang Astoeti* en volstrekt geen titel van een afzonderlijk gedicht.

Rangdèng dirah (beter: *rangdèng Girah* of *rangdèng Djirah*) is de hoofdpersoon van de *Tjalon Arang*, maar geen afzonderlijk gedicht; *Nabi Joesoeb* (lees: *N. Joesoep*), *Hamad* (lees: *Amad*), *Hamir* (lees: *Amir*) (2), *Rènganis* (lees: *Rèngganis*) zijn op Java zeer bekend, en, met uitzondering van de *Amad*, meestal in 't bezit van Mohamedanen, vooral op *Lombok*. *Loedaka* als titel van een *kèkawin* is niets, en moet wezen *Loebdhaka* (3) een jager de held zijnde.

't Bovenstaande volsta, om een ieder, die 't Balineesch wenscht te beoefenen, bij 't gebruik van de proeve en de tekst uitgaven van de *Mègantaka* en *Bagoes Oembara*, op zijn hoede te doen zijn. Vooral den schrijfflustigen Prof. P. J. Veth heb ik hier op 't oog, daar hij in 't denkbeeld verkeert, dat het opvangen

(1) Winter in zijn *Jav.* zamenspraken vermeldt niet eens dat de *dèmoeng-* en *kadiri-* versmaten een ouverture (*kawitan*) hebben.

(2) Het is 't zelfde gedicht, dat Winter te Batavia uitgaf onder den titel *Menak*.

(3) *aymanan*

eener taal uit den mond van 't volk weinig moeite baart. In zijn redevoering toch ignoreert hij de heeren Winter en Wilkens, zan wier kennis van 't Jav. wijlen de hoogleeraar Taco Roorda zooveel te danken heeft, dat de heer Vreede, in de Voorrede van de 2de uitg. van Gericke's Jav. Wdb. bekent, slechts uit 't groote Jav. Wdb. van genoemde heeren te hebben afgeschreven, om het door Prof. Roorda onvoltooid gelaten werk te kunnen voortzetten.

Boeleleng 11 Januarij 1878.

H. N. VAN DER TUUK.

EENIGE DAGEN HET DESALEVEN MEEGELEefd.

(Vervolg).

Het was in de laatste dagen van November. De opstijgende waternevelen, die des ochtends het landschap bedekten, en van lieverlede zich tot witte vlokken afscheidende, aan boscages en heuvelklingen bleven hangen, om zich eindelijk als banken aan den horizon te zetten, hadden reeds een warmen dag aangekondigd. De hitte was nu dan ook op den onbeschaduwden weg, die langs Soegian en Dëmit leidde, schier ondragelijk. Eerst dáár gaat het rijpad het bosch in.

Alles sluimerde; maar het was niet dat oogenblik, waarin de zoete rust der natuur aan het frissche waas der slapende schoone deed denken. Het was slechts de dommeling der loome matheid. Geen eenzame veehoeder (*angon*) met breed geranden hoed (*tjaping* of *tjapil*), lange drijfwweep (*pëtjoet*) en het onafscheidelijke ristje *wadhër*-vischjes bij zich, zoo even in sawah of moddersloot gevangen, — geen landman met zijn eigenaardigen zang bij het ploegen van zijn akker: „*Gioek, Gioek! alon-alon anggèr mas, noeroet kalèn, noeroet kalèn; Ho O!*” ontmoet uw blik; geen sterveling ontwaart ge, dan straks nu en dan het vliedend wild, dat smachtend naar water zoekt; geen ander geluid treft u dan het schrille „*klièk-klièk*” van den roofvogel (*bidó*), die hoog in de lucht wijde kringen beschrijft, om, volgens de Javaansche jeugd, regen te vragen, — of wel het kinderstemmetje, dat ginds ver verwijderd van onder een afdakje (*parjon*) aan de *galëngan*-zijde (sawah-dijkje) „*solah lo lo wah wah!*” roept, om de vogels van

de daags te voren bezaaide kweekbedding (*amboeran, tampëggan*) te verjagen. Zelfs de vrolijk fladderende Indische leeuwerik (*brandjangan*) zwijgt en maakt zich in de pas ontkiemde gras-scheuten een schuilplaats.

Ook op mijn anders zoo dartelen sandelwood deed zich de hitte merkbaar gevoelen; hij was reeds badende in zijn zweet, zijn stap was zwaarder dan ooit. Het koele lommer van het bosch, dat we naderden, was ons een uitkomst.

Hebt ge een djattiewoud wel eens in zijn verschillende phasen gezien? Hier aan den boschrand hebt ge het ruimste overzigt over het geheel; ge kunt dan zelf oordeelen, in hoe verre aan het verwijt in Russell Wallace's jongste werk over de eentoonigheid van Indische berg- en boschgezigten in allen deele grond mag worden toegezegd.

We zijn thans in de lente der heete zone. De djattie behoort nevens de *woengoe* en de *këtapang* tot de weinige Indische boomsoorten die jaarlijks ontbladeren en nieuw loof verkrijgen. Een djattiebosch doet zich in dit tijdperk als een woud van bladerlooze masten voor, die u weder barre winter-herinneringen voortooveren. Maar daartusschen onderscheidt het oog de vale takken van doode djattieboomen (*glinggang*), de toppen van andere weder, die zich pas in jongen bladerdos gestoken hebben en van enkele, waarop zelfs de witte bloesems zich gezet hebben, die op de smeltende voorjaarsnieuw tusschen de reeds groenende kruinen gelijken. Kijk dien teekenachtigen boom, die in blad en groei den Europeschen eik het meest nabijkomt, dat is de *kësambie*, waarvan de pitten olie opleveren; zie verder dien hooggetakten *séngong* en *pilang*, welks schors tot looistof wordt aangewend, — die kaarsregte, witte stammen van den *gliengsëm* en *wëroe*, die alle daartusschen met hun donkeren kruin uitsteken en de zachtste schakeeringen van het lichtste tot het donkerste groen aanbieden; terwijl de *sidhosarie* en prachtig in bloei staande *woengoe*-, *tranggolie*- en *sókó*-boomen lagehende groepjes vormen te midden van de nauwelijks herlevende plantennatuur.

၂၂၀။ ဘေး မိမိမိမိကတစ ခြေလှမ်းကုန်။ (Wel, er wordt je gevraagd, waar je aan bezig bent en nu antwoordt je: „mensen van Sekkarran.”) — ၂၂၁။ ဘေး ဘေး ဘေး ဘေး ဘေး။ [O! we zijn aan 't ngantjër.] — ၂၂၂။ ဘေး ဘေး ဘေး ဘေး ဘေး။ [En wat beduidt dat ngantjër?] vraagt Bardjo verder. — ၂၂၃။ ဘေး ဘေး ဘေး ဘေး ဘေး။ [Ja, dat is bijen volgen.] — ၂၂၄။ ဘေး ဘေး ဘေး ဘေး ဘေး။ [Bijen volgen, hoe kan dat?] — ၂၂၅။ ဘေး ဘေး ဘေး ဘေး ဘေး။ [Ja, het zijn de uitwerpselen, die men volgt.] — Ik trachtte goed uit te kijken maar zag niets. — ၂၂၆။ ဘေး ဘေး ဘေး ဘေး ဘေး။ [Dáár, die dingen, dat zijn ze.] — Inderdaad zag ik nu hier en daar op de *témoe-* en *patjng-* bladeren kleine zwarte en grijze korreltjes — Nu het ijs gebroken was, beproefde ik weêr het gesprek: ၂၂၇။ ဘေး ဘေး ဘေး ဘေး ဘေး။ [Waar zijn dan de bijen?] — ၂၂၈။ ဘေး ဘေး ဘေး ဘေး ဘေး။ [Kijk, daar boven, die streep dáár!] — Na lang turen onderscheidde ik werkelijk hoog boven de boomen een zich voortbewegende massa, die één baan volgde. — ၂၂၉။ ဘေး ဘေး ဘေး ဘေး ဘေး။ [Tot waar toe heeft men ze wel te volgen?] — ၂၃၀။ ဘေး ဘေး ဘေး ဘေး ဘေး။ (Wel, tot aan het nest; dit zijn immers de uitwerpselen van terugkeerende bijen?). — ၂၃၁။ ဘေး ဘေး ဘေး ဘေး ဘေး။ [En waar blijkt 't dan uit?] — ၂၃၂။ ဘေး ဘေး ဘေး ဘေး ဘေး။ [Als 't bijen zijn, die nog geen voedsel gekregen hebben, is de vlugt immers laag bij den grond, daar ze op voêr uitgaan, en de uitwerpselen vallen dan immers niet boven op het gebladerte als dáár zoo!] — De man zei het zoo apodictisch, als of het een algemeen bekende waarheid gold en het was zoo klaar als een klontje, dat ik me haast bij dien natuurlijken betoogtrant begon te schamen. — Bardjo vraagt weêr: ၂၃၃။ ဘေး ဘေး ဘေး ဘေး ဘေး။ [Als je het spoor kwijt bent, hoe dan?] — ၂၃၄။ ဘေး ဘေး ဘေး ဘေး ဘေး။ [Als 't weg is, ja hoe dan?]

(dewijl ik al oud ben, heb ik veel feilen,) was zijn vertroostend antwoord.

We naderden zoetjes aan de plaats onzer bestemming. Het terrein was intusschen van aanzien veranderd. Kleine hoogten en laagten wisselden zich snel achter elkander af, doorsneden van drooge kreeken met vrij diepe wanden. Door gedurige uitschuring en ontworteling ontwaart men daarlangs de meeste dood liggende en verstorvene, nog opstaande djattieboomen (*máa, q̄m̄m̄*) — Een nieuwe stoffering voegt zich nu bij de reeds beschrevene plantenbekleeding; overal en zoo ver het oog reiken kan, ontmoet het donkere groepjes van bamboe-boschen, die bij de jaarlijksche boschbranden een knetterend geknal geven als van hevig geweervuur.

Ha! een opene vlakte, sawah's, de eerste teekenen, dat we een door menschen bewoond gedeelte naderen. Op de velden loopen karbouwen, die al voortgrazende door bemoderde jongens naar huis gedreven worden (*m̄m̄ m̄m̄*). In de verte doemt de Goenoeng Katong op, de hoogste punt van de reeks kalk-heuvels, die van hier verder oostwaarts loopen. Een weinig verder weêr nieuwe bewijzen van de nabijheid eener bewoonde streek. Vrouwen en bestjes, met sprokkelhout en een plukje *wangon*-bladeren (als groente bij de rijst te eten) beladen, komen van het bosch terug; andere vrouwen en kinderen gaan, met een aarden pot (*m̄m̄ m̄m̄*) en een kom (*m̄m̄*) met groentennat (*m̄m̄ m̄m̄*) bij zich, het eten brengen aan den man of vader, die de wacht houdt op de pas bezaaide *gogo*-velden (drooge padie); eindelijk het gekraai van een haan, het geblaf van een hond en het eigenaardige geluid van het weefgetouw uit de verte, welk geluid de Javaan nabootst met *drèk drèk storok djèlèt.*"

Nog een eind bosch, maar dunner bewassen dan het overige en dan weêr sawah-velden, aan den overkant waarvan ge schijnbaar een bamboebosch ontwaart, maar waartusschen ge aldra de toppen van klappa- en andere vruchtboomen ontdekt, die

het aanwe twoy of a desa verraden. Wij treden nu het dorp binnen, dat aan den noord-, oost- en westkant van sawah's omgeven en aan de zuidzijde slechts door een grasveld van het bosch gescheiden is. Aan den ingang, die 's nachts afgesloten wordt met een poort van bamboedoorns (木竹) en een sluitboom, door middel van een keg vastgemaakt, vindt men een klein wachthuisje (木棚). Een pad doorsnijdt de desa van het westen naar het oosten. Links en rechts staan de woningen zonder regelmaat of orde; ook bij de erven is volstrekt geen gelijkheid, hier is van elk plekje partij getrokken door beplanting met aardvruchten en andere gewassen, dáár ligt de grond geheel braak; hier behoorlijk omheind, loopt ginds rakelings langs het woonhuis een voetpad, dat de achteraf wonenden noodwendig moeten passeren. De nog onbebouwde staat van den grond, de jongheid van de klappa-boomen (椰子樹) en het andere plantsoen, de nieuwhoud van het hout der veekralen en de mindere bouw der huizen, alles toont aan, dat het gedeelte van de desa nabij den ingang eerst sedert onlangs bewoond is. Aan zonen en dochteren, die, het ouderlijk huis ontwassen, zich een eigen huizinge wilden bouwen (木屋) en aan lieden, door aanhuwelijking of om andere redenen hun woonplaats met dit dorp verwisselende (移住), is op die plek een gastvrije bodem aangewezen.

Het negende of tiende huis, te midden der desa gelegen, is de Pétinggie's woning. Ze bestaat uit drie achtereen volgende daken, ongerekend de keuken en het afdakje, waaronder de *loempang* en *lěsoeng* (rijstblokken) staan. De ruimte onder het voorste dak is slechts van weêrzijs en de twee overige van alle kanten met planken beschoten (木板), het licht ontvangende van kleine luiken, ter manshoogte aangebragt. In het voorste vertrek zijn door middel van *gědèg* (bamboe-vlechtwerk) twee naauwe, zeer bekrompene kamertjes (木室), hokken liever gezegd, tegenover elkaâr afgeschoten, tot logies dienende van de hooge gasten, die vroeger ten tijde der

gouvernements tabakscultuur hier vrij dikwijls kwamen en bleven overnachten. In elk dier kamertjes stond een ledikant, wel te verstaan een houten *balé* (rustbank) met vier stijlen, een matras er op en een gordijn er om heen, de laatste van Javaansche tierlanteintjes (ᮊᮧᮒᮧᮒᮧᮒᮧᮒ) voorzien, die alle een zeer twijfelachtige kleur droegen, en deden vermoeden, dat ze in de laatste jaren geen aanraking met het water hadden gehad dan door het lek, dat groote, gele vlakken heeft achtergelaten. Een ruwe, vierkante tafel en twee dito stoelen, zeker kunststukken door den huiseigenaar zelf of door een zijner desageenooten voortgebracht, een stomp-hanglamp er boven en een *ploepoeh* (gespouwen bamboe)-mat er onder, completeerden het ameublement. Voeg daarbij nog een aan één der buitenstijlen (ᮊᮧᮒᮧᮒᮧᮒᮧᮒ) hangend, lang, uitgehold stuk hout (ᮊᮧᮒᮧᮒᮧᮒᮧᮒ) voor de signalen ter oproeping van de aan den Pëtienggie ondergeschikte gemeente-bestuurders en een aan één der hoofdstijlen (ᮊᮧᮒᮧᮒᮧᮒᮧᮒ) vastgespijkerde plank, waarop nauwelijks te lezen was een sinds ettelijke jaren door het districtsbestuur vasgestelde rooster voor de rapportdagen der *kapèlèngan's* (dorpspolicie-dienaren), *tjariks* (desa-schrijvers) en *pëmboentoet's*, voorts een regeling van de bemoeijenissen der *modhin's* (dorpsgeestelijken) met de te vaccineren en revaccineren kinderen en eindelijk ook een vaststelling van de wachtbeurten der *kamitoewo's pëlarijangan* (1), dan hebben we hiermede alles opgesomd, wat ge om U heen kondt zien.

(1) De *pëmboentoet* was de persoon, belast met het vangen van schadelijk gedierte en het opbrengen van de staarten daarvan. Hoewel ik later dien naam ook elders ben tegengekomen, beweerde men hier, dat het ambt in het leven was geroepen tengevolge van een onbekookten, maar doorgedreven maatregel van een vorigen controleur, die aan den loffelijken ijver voor de uitroeiing van het schadelijk wild geen kennis der locale omstandigheden paarde en voor de uitvoering van zijn lievelingsidéé niets beters wist te doen, dan een wekelijks te leveren getal staarten, over het aantal huisgezinnen te slaan. De dolste verhalen van de gevolgen dier bepaling waren in omloop. De varkenstaarten bij de slagters deden opgeld; van heinde en verre werden ze opgekocht en toen op die wijze niet meer aan het opgelegde quantum kon voldaan worden, verrees een nieuwe industrie, na-

Vóór de deur, die toegang verleent van het voor- tot het middenvertrek, is een schutsel van gevlochten bamboe geplaatst, om de nieuwsgierige oogen van den vreemden bezoeker te beletten, onbescheiden blikken in het inwendige van het woonhuis te werpen. Van de gelegenheid, die ik een paar malen gehad heb, om een kijkje daar binnen te nemen, — eens om een kleine patiente te bezoeken en een andere keer om *mboq Pëtienggie* (de Pëtienggie's vrouw), met toestemming van haar heer gemaal, in de edele kunst van het biefstuk-bakken in te wijden, waartoe de voortreffelijke haasjes van een geschoten hert me aanleiding gaven, — wil ik tevens gebruik maken, om u te vertellen, wat er al zoo wat in de middenruimte te zien valt.

Het is er vrij duister; eerst als uw oogen daaraan gewend zijn, onderscheidt ge regt tegenover de deur, die ge binnentraadt, een soort alcove (အိမ်ခန်း), met grof uitgebeiteld paneel. In het midden staat een groote rustbank (အိမ်ခန်း), waarop de huisbewoners hun intieme of vrouwelijke bezoekers ontvangen en nachtverblijf verleenen. Een ander voorwerp, dat al spoedig uw aandacht tot zich trekt, is een zware, groote houten kist op rollen (ရတနာကိတ်), met kalk en houtskool streepen op het deksel, welke de vruchten zijn van des eigenaars administratief beheer over geïncasseerde sommen of andere uitstaande zaken; daarin liggen de landrente-gelden en 's mans *preciosa* bewaard. Tot de laatste behooren: een *kèndi* met zilveren beslag, een verschoten lakensch *sikèppan*-buis met melijk die der *staarten-fabrikanten* (*toekang boentoet*), die het krullend eindieraad van het onedelste aller dieren kunstig van *dhoek* (vezels van den arènboom) wisten na te maken en goeden aftrek vonden voor hun nieuw ter markt gebragte waar.

Ofschoon niet onmiddelijk tot het desa-bestuur behoorende, genoten de *pèn-boentoet*'s even als de *kemitoewo*'s *pèlajangan* toch dezelfde voorregten, t. w. vrijstelling van diensten en veelal een aandeel in de gemeente-velden of een dienstplichtige ter hunner beschikking. Met de laatstbedoelde titularissen was deze desa-schikking de meest voorkomende, daar hun beroep medebragt, dat zij een paard er op na moesten houden.

't nou?) — De hatelijke rol, hem ondanks zich zelf opgelegd, om een vriend zijner jeugd, een bloedverwant, die hem nimmer iets in den weg had gelegd, wien hij — welligt — een goed hart toedroeg, te verschalken, of op te pakken en aan het geregt over te leveren; — hij, die, zoo als hij zelf den Pëtienggie ten regte voor de voeten wierp, geheel daar buiten stond; — alle bezwaren schenen op eens geweken; de alzoo toegesprokene zwichtte. — *ူဝေး သိတိနုဏ္ဍိ သိမိယတ ဘတုတေသိဒါ သိယိသိယတ ဘတုတေသိဒါ သိတိနုဏ္ဍိ သိတိနုဏ္ဍိ* (Nou dan, wat er tegen te doen, als dat van me geëischt wordt? Nou, toe dan maar!) — *ူဝေးတေတေသတုတေသိဒါ သိယိသိယတ ဘတုတေသိဒါ သိတိနုဏ္ဍိ သိတိနုဏ္ဍိ* (Nou, straks dan maar, als de maan opgekomen is, zal ik je vragen, een oogenblik met me naar Toewiwian te gaan; daar mijnheer verkiest, dat je morgen meê gaat jagen.)

Vidocq's stelsel, om dieven met dieven te vangen, wordt reeds lang, als beneden de waardigheid van den staat, veroordeeld. Maar zie hier nu een geval, dat nooit of nergens anders ter wereld denkbaar is dan met den volksaard van den Javaan. Stelt ge U eens U zelf voor, onbezoldigd en belast met de zorg voor de openbare veiligheid tot in de uiterste consequentie; zoo zelfs, dat U de taak van policie-beambte opgelegd wordt, liefst om op een gegeven oogenblik geroepen te zijn, een delinquent, Uw eigen bloedverwant, op te vatten!

De oplossing van de zaak hield mijn aandacht in de hoogste spanning; ik erken echter, minder uit het gezigtspunt van de praktijk der policie, die in de toekomst voor mij was weggelegd, dan wel om de gelegenheid, die me daardoor weêr gegeven zou zijn, om eens een meer dan gewonen blik te werpen in het leven en de geheime roerselen in het gemoed des Javaans. — Ik zei tot den Pëtienggie: *ူဝေး သိတိနုဏ္ဍိ သိတိနုဏ္ဍိ* (Ja, (Pëtieng)

၇၈၈၇၇၇၇၇၇၇ (Vraag eens aan je nicht om het ding, dat ik in een droog pisangblad gewikkeld heb en tusschen den bamboezen wand in het achterhuis gestoken heb!) — Een oogenblik daarna kwam me de uitgezondene het pakje overhandigen. ၇၇၈၇၇၇၇၇၇၇၇၇ (Goddorie, 't is om er iemand meê naar den bietekelder te zenden!) riep ik op het gezigt van een stuk . . . . gele terpentijn-zeep uit. — ၇၈၈၇၇၇၇၇၇၇၇၇ (Dat is immers zeep, wat men gebruikt, om kleêren te wassen!) — Waar de redenering bij analogie den desa-man niet toe brengen kan!

Het was over zevenen; we maakten ons op, om te vertrekken. Toewiwian ligt een goed half uur loopens beoosten Tawoen. De maan, waar om de waterdampen een vergulden krans hadden gevlochten, scheen aan de noordooster kimme gelijk een gouden schuit, op de baren eener purperen zee wiegelende. Als zwarte reuzen verhieven zich de boomen, tegen den hellen achtergrond gezien. Bladeren en takken waren met een zilveren rand omlijst; door een zacht koeltje bewogen, spraken zij ritselend de fluisterende taal der slapende natuur en wierpen zich-immer-in-kringetjes-bewegende schaduwen op den grond. Iets phantastisch, schier iets spookachtigs was het effect van dat lichtspel.

De Pëtienggie, Baridhin en Sadjie waren mijn nachtelijke togtgenooten. Na een eind weegs, brak de eerste de stilte af, zich tot den tweede wendende: ၇၈၇၇၇၇၇၇၇၇၇၇ (Je lijkt wel een slang, Dhin, om het bosch in te gaan, zonder een wapen bij je te hebben. ⁽¹⁾) — ၇၇၇၇၇၇၇၇၇၇၇၇ (Ach, wat komt 't er op aan, kang!)

Ik was in den aanvang in mij zelf gekeerd, me immer met de zaak bezig houdende. Later vroeg ik, onder het voort-

(¹) Gewone Jav. uitdrukking voor iemand, die geen kris of ander wapen bij zich heeft.

wandelen, herhaaldelijk en met aandrang aan Sadjie naar zijn verhouding tot zijn neef, naar de gevoelens, die hij voor hem koesterde en, op het gevaar af van een verkeerden indruk te maken op mijn metgezellen, die, onkundig van mijn bedoelingen, zich welligt een heel andere voorstelling maakten van mijn warme belangstelling in den onverlaat, sprak ik breedvoerig over dat alles. Ik overdacht en ging bij mij zelf den prikkel na, die Sadjie bewegen kon, om zich goedsmoeds den onaangenen last te laten welgevalven, die hem op den schouder was geschoven. Was hier eigenbelang in het spel; vuige zucht om den over hem gestelden te behagen, met het vooruitzicht later op het een of ander voordeelig baantje? Neen, hij was *mandor*, in dienst van een particulieren tabaks-ondernemer, woonde in een andere desa, Gëgoenoeng, in een gansch ander district zelfs; zoodat de ingenomenheid der magthebbenden hiër hem ginds niet te stade kon komen.— Was het liefde voor de algemeene, maatschappelijke orde en rust of het levendig besef zijner staatsburgerlijke pligten, om daartoe meê te werken, zelfs met verloochening van persoonlijke gevoelens? Ach neen! daar had de goede man even als zijns gelijken geen flauw begrip van.— Was het dan het bewustzijn, dat hij slechts door de daad, die hij gaat plegen, zijn neef van zijn wisse verderf kon redden? Het is mogelijk, het zou verklaarbaar zijn; maar ik meen reden te hebben, er aan te twijfelen. Hij had blijkbaar Godèg's rede aangehoord, zonder een juist en duidelijk inzicht te hebben van al de gevolgen. Daarbij sprak het gevoel, — wat zeer natuurlijk is, — van de hand te moeten leenen aan het ongeluk van een bloedverwant sterker bij hem dan de overtuiging, dat hij daardoor toch als zijn redder zou optreden.— Maar wat was het dan? Ik weet het niet; ja misschien de wonderlijke kracht van groote, als magtspreuken in de ooren van den Javaan klinkende woorden, zoo als: *nëgoro* (overheid), *wong gèdè* (groote heer) en *abdli* (onderdaan), die schier nimmer hun toovermagt op hem missen; — ja welligt zijn onnoozele onzelfstandigheid, om zich

ἰα ἰα ἰα ἰα ἰα ἰα ἰα ἰα ἰα ἰα ἰα (Ja Dhie, ik deed maar wat me gelast werd.)— Terwijl Kromorëdjo, de Pëtienggie en de *kamitoewo* van Toewiwian den ongelukkige langs Goeman, om des te eerder den grooten weg te bereiken, zouden wegvoeren; maakten Sadjie, Baridhin en Noiyo met mij de terugreis naar Tawoen.

De weg, bijna zwijgende afgelegd, scheen me bijzonder lang toe en toch keek ik er van op, toen we weêr voor de woning van den Pëtienggie stonden. Het moest nagenoeg bij tien en wezen. Alles was in diepe rust. Ik wekte Godèg even, om me zoo wat tegen half vijf (ἰα ἰα ἰα ἰα) te laten roepen en vleide me spoedig op mijn tafel neêr, mij zelf, na de wandeling, een goeden nacht belovende. Deerlijk bedroog ik me echter daarin. Allerlei vreemdsoortige gedochten spookten me gedurig in mijn slaap door het hoofd. — Een monsterachtig wouddier, op een wilden stier gelijkende, maar met schrik-aan jagende, woeste oogen en vreesselijke manen, vervolgde mij. Ik vuur op hem, maar het geweer weigert. Op het oogenblik dat het ondiër me vlak op de hielen zat en me zou verpletteren, komt redding. Iemand, op Pak Ganțëng gelijkende maar met iets vreemds in zijn wezen, schiet me te hulp en velt het gedrocht. Hoe en waardoor weet ik niet, doch ik geraak daarna met Pak Ganțëng zelf in worsteling. Juist had hij me tusschen zijn ijzeren armen omkneld, juist was mijn benaauwdheid tot stikkens toe, toen ik hem op eens in een knaap zag veranderen.

Het gehuil van een vijf- of zesjarigen bengel, die, hoewel hij in het achtervertrek sliep, hard genoeg schreeuwde, om me in het stille van den nacht wakker te maken, maakte een einde aan mijn verwarde droomen. Nadat de kwajongen een goed kwartier lang gedreind had, voegde zich bij die alles behalve liefelijke geluiden de stem van de moeder, eerst slaperig en met afgebroken zinnen, daarna vlejend en klagend, dan weêr het kind door bangmakerij trachtende stil te krijgen

en eindelijk, toen al haar peadagogische middelen uitgeput waren, bedreigingen uitstootende, die, naar het harder gillen van den jongen, bleken, dat ze de daad aan haar woorden paarde: *မိမိတို့အတွက် ဘာလို့ ချစ်လို့လဲ* (Waar huil je dan toch om?) — *မိမိတို့အတွက် ချစ်လို့လဲ* (Ben je in je droom geschrikt, snoesje?) — *မိမိတို့အတွက် ချစ်လို့လဲ* (Stil, dotje, stil; Ach, ach mijn schatje!) — *မိမိတို့အတွက် ချစ်လို့လဲ* (Morgen koop ik je een vlieger!) — *မိမိတို့အတွက် ချစ်လို့လဲ* (Ben je dan niet bang voor mijnheer!) — *မိမိတို့အတွက် ချစ်လို့လဲ* (Wacht maar, laat de *kopèk-ijan* ⁽¹⁾ je maar weghalen! die komt ditwijls naar kinderen toe, die 's nachts huilen. Ben je er niet bang voor? Hu!) — *မိမိတို့အတွက် ချစ်လို့လဲ* (O jou, deugniet!) — *မိမိတို့အတွက် ချစ်လို့လဲ* (Vraag je op je tabbert te hebben, 't jeukt je zeker aan het lijf! [Vraag je geknepen te worden, je voelt je zeker stram aan het lijf! ⁽²⁾]) — *မိမိတို့အတွက် ချစ်လို့လဲ* (Heb je nog niet genoeg, heb je nog niet genoeg, om 't je af te leeren?!)

Niet lang, nadat ik weêr ingedommeld was, voelde ik me door Godèg aan de beenen geschud, die me kwam zeggen: *မိမိတို့အတွက် ချစ်လို့လဲ* (Het ochtendrood is al aan den hemel, mijnheer!) — In een wip was ik overeind, ging naar de *sèndang* (waterwel) toe, aan welker rand men kleine putjes (*မိမိတို့အတွက်*) had gegraven, waar het water kristalhelder door de aarde was gefiltreerd.

Spoedig daarop was ik met Godèg, Sadjie, Sodhongso, ieder met een geweer gewapend, benevens Baridhin, Noiyo en Djakidhin, die intusschen van Dèmit terug gekomen was en nu met het geweer van den eerstgenoemde, met leeftogt en een

(¹) Een Jav. spook, dat kinderen wegvoert en die onder haar groote borsten verbergt.

(²) Een inl. moeder slaat niet haar kind, als zij het kastijdt, maar knijpt het.

om het spoor weêr van de plaats te volgen, waar het den vorigen dag bijster was geraakt. We doorkruisten het bosch, dwaalden hoe langer hoe meer af, maar vonden geen de minste aanwijzing. Door den regen was het nieuwe spoor niet meer van het oude te onderscheiden.— Een zware bui, die zich dezen dag vervroegd had, overviel ons weêr. Nu was de ellende ten toppunt. We waren dood moede; men had in de haast vergeten voor dien dag den noodigen voorraad eten mede te nemen. Godèg schoof het verzuim op Baridhin en deze verontschuldigde zich met: *ပုဂံကား ချစ်ဦး ဘေးကျ ဆီပါးကပ်ပါး ချစ်ဦး ဟု ဟု ဟု ဟု* (Wat er aan te doen, *wag*; 't was van ochtend zoo in de haast!)— We zaten tegen den stam van een grooten *panggang*-boom, ons zelf en onze geweren zoo veel mogelijk tegen het nat beschuttende, door tusschen de beeren en uitwassen van den boom ons weg te houden en onze wapens het ondersteboven tegen den stam te zetten, eigenlijk niet wetende wat verder aan te vangen. Onder het gekletter van den regen was het onmogelijk elkaâr te verstaan, ieder zweeg; maar toen het opklaarde en men onderling het plan besprak, toen ontviel zelfs de stil gekoesterde hoop, dat de andere gezellen, op wie men heimelijk had gebouwd, raad zouden weten; er kwam daarbij oneenigheid. Niemand wist met juistheid te zeggen, waar we ons op het oogeblik bevonden; de een verweet den ander zijn domheid, zijn achteloosheid, waartegen werd aangevoerd: *ပုဂံကား ချစ်ဦး ဘေးကျ ဆီပါးကပ်ပါး ချစ်ဦး ဟု ဟု ဟု ဟု* ('t Is trouwens geen plaats, die ik dikwijls bezoekt!); terwijl een tweede als verontschuldiging in het midden bracht: *ပုဂံကား ချစ်ဦး ဘေးကျ ဆီပါးကပ်ပါး ချစ်ဦး ဟု ဟု ဟု ဟု* (We hebben ook den heelen tijd met het hoofd voorover (met de oogen op den grond gevestigd) geloopt en daarbij is de zon niet zichtbaar!)

Eindelijk had de regen geheel opgehouden; alleen de dropfels van de bladeren vielen bij lange tussehenpoozen. Het gekef van een jongen hond uit de verte trof onze ooren. Leder wist nu uit verschillende combinaties te zeggen, dat we ter

Niets in aanstekelijker dan het opgewekte, zoo was de omgeving van het oogenblik ook niet zonder invloed op mij. — Mijn goede luim, die door de teleurstelling en de doorgestane vermoeijenissen van den dag eene harde proef had ondergaan, kwam weêr terug en mij bekreep de lust, om der jonge vrouw kleine vleijeren te zeggen, die ze telkens met ongekunstelde, vrouwelijke behaagzucht wist te beantwoorden: *၂၂ ဝိဝိဝိဝိဝိဝိဝိဝိ* (Is dat je oudste?) — *၂၂ ဝိဝိဝိဝိဝိဝိဝိဝိဝိဝိ* (Ja, ik ben voor 't eerst van dit kind bevallen.) — *၂၂ ဝိဝိဝိဝိဝိဝိဝိဝိ* (Welk is 't dan, dat Kroesoek heet. (1)) — *၂၂ ဝိဝိဝိဝိဝိဝိဝိဝိဝိဝိ* (Welk ander, als 't niet dit mijn wicht is?) — *၂၂ ဝိဝိဝိဝိဝိဝိဝိဝိဝိဝိ* (O, ik dacht, dat je een voorkind hadt van je man.) — *၂၂ ဝိဝိဝိဝိဝိဝိဝိဝိဝိဝိ* (Hij is nooit getrouwd geweest, vóór dat hij me trouwde.) hernam ze schalksch en met een klein air van op de teenen getrapt te zijn. — *၂၂ ဝိဝိဝိဝိဝိဝိဝိဝိဝိဝိ* (Naar je bakkesje te zien, is 't heel begrijpelijk, dat hij nooit een andere vrouw bemind heeft.) — Ze begreep me zeer goed en zei er niets anders op dan: *၂၂ ဝိဝိဝိဝိ* (Ach, die mijnheer!) — *၂၂ ဝိဝိဝိဝိဝိဝိဝိဝိဝိ* (Maar zoo'n leelijken naam te kiezen?) — *၂၂ ဝိဝိဝိဝိဝိဝိဝိဝိ* (Wel, omdat het kindje zoo leelijk is, 't is immers kroesig volgens den vader? En daarbij als men in 't bosch woont, zoo als wij, dan is 't immers altijd *kroesoek-kroesoek*. (Een klanknabootsend woord voor het geritsel, dat veroorzaakt wordt, als men in het struikgewas gaat.)) — *၂၂ ဝိဝိဝိဝိဝိဝိဝိဝိဝိဝိ*

(1) De gewone desa-luidjes verwisselen hun naam met dien, welke hun, naar het vader-of moederschap van hun eerstgeborene, toekomt.

ten hebt.) — ॥ သိဒ္ဓါဝတေဝေဝေ (Waar blijkt dat uit?) — ॥ သိဒ္ဓါဝ
 တေဝေ
 ဝေ
 ဝေ
 ဝေ
 ဝေ
 ဝေ
 ဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေ
 ဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေ
 ဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေ
 ဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေ
 ဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေ
 ဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေ
 ဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေ
 ဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေ
 ဝေဝေဝေဝေဝေ
 ဝေဝေဝေ
 ဝေဝေ
 ဝေ
 ဝေ

Er werd lang en breed over en weêr geredeneerd, maar men kon 't niet geheel eens worden omtrent de onderscheiding tusschen het allerlaatste en het vroegere spoor. Wel kon men besluiten, dat datgene, waarop geen dauw lag, de afdrukken moesten zijn van voetstappen, tegen het ochtendkrieken of ten naastenbij dat tijdstip afgelegd; doch ze liepen te veel in elkander, om er uit wijs te kunnen worden. Één ding, waarover volkomen overeenstemming heerschte, was: ॥ သိဒ္ဓါဝတေဝေဝေဝေ
 တေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေ
 ဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေ
 ဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေ
 ဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေ
 ဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေ
 ဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေ
 ဝေဝေဝေဝေ
 ဝေဝေ
 ဝေ
 ဝေ

(Dit is ongetwijfeld de loop van een aangeschoten bantèng, dat in de rondte drentelen, zonder te gaan liggen. En daarbij is ook aan de toppen van het gras en van de bladeren geen stukje afgebeten, dat bewijst dat hij van den nacht gegeten heeft.)

Godèg vond het best, dat al de anderen het bosch, van gene zijde af te beginnen, op de gewone wijze zouden opdrijven. — ॥ သိဒ္ဓါဝတေဝေဝေဝေ
 တေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေ
 ဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေ
 ဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေ
 ဝေဝေဝေဝေ
 ဝေဝေ
 ဝေ
 ဝေ

(Ik zal, zoo veel doenlijk het spoor van hier uit volgen. Mijnheer moet, als 't belieft, maar hier wachten; stooten de drijvers hem op, dan is 't vast, dat hij hierheen kuijert; jaag ik hem op, dan komt hij toch op zijn oud spoor terug.) — ॥ သိဒ္ဓါဝတေဝေဝေ
 တေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေ
 ဝေဝေဝေဝေဝေဝေဝေ
 ဝေဝေဝေဝေ
 ဝေဝေ
 ဝေ
 ဝေ

(Hij steunt op zijn droom, die kang Godèg! Hij wil het eerste schot hebben!) plaagt er een hem; waarop hij verontwaardigd

plaatsen op handen en voeten, schreeuwde uit alle magt: Godèg, Sadjie! dan weêr: Noijo, Baridhin, Sodhongso! Geen antwoord. Ik baande me verder een weg, kroop nogmaals voort, hield dan weder op, om tot raauw wordens diezelfde namen uit te schreeuwen; doch nog geen antwoord. Zou ik terugkeeren? Maar God, wie weet in welk gevaar een der mijnen op het oogenblik verkeert! Vooruit dan maar weêr! Eindelijk een klein geschuivel tusschen het gebladerte niet ver van mij. Ik gaf oogen en ooren eens zoo goed de kost en bemerkte geen vijftien pas van mij den kop van den banfèng met de ooren naar den kant gespitst, van waar hij me hoorde aankomen. Ik leg aan; maar wacht een oogenblik! Hij zet zijn neus in den wind, zijn kop staat daardoor in een al te schuinsche helling. Hij bukt zich weêr een weinig en een schot dreunt te gelijker tijd door de lucht, die onmiddelijk gevolgd wordt door een geweldig gekraak en een geplof, ten bewijze dat het reusachtige ligchaam takken en heesters in zijn val had meêgerukt en verpletterd.

Wie beschrijft thans mijn geestvervoering, mijn verhoogd zielsgenot! Wie waagt het gevoel van fieren trots, dat mij koortsachtig deed ademhalen en het hart hoorbaar bonsen, in woorden terug te geven! Ik zal zelfs niet beproeven, om de illusieën van het jagtvermaak hier te ontleden; — van elke illusie, van ieder vermaak toch valt het wezen met al haar bekoorlijkheden weg, zoodra ze aan den toets van het koele verstand onderworpen worden; — maar ik durf te beweren, dat het aantrekkelijke hierin bestaat, dat momenten als deze ons dubbel doen leven, ons ons zelf het meest doen gevoelen; al mogen dan ook de gewaarwordingen van den zegepralenden vernielaar niet tot de edelste gemoedsaandoeningen behooren.

In één sprong was ik bij het gevelde dier en overtuigde mij van de ontzaggelijke uitwerking van mijn ontplofbaren kogel, tusschen de ooglijn en de hoorns in den schedel geboord. Een heele wijle rookte het nog uit den neus, mond

en de ooren van het cadaver. Onbeschrijfelijk is die verrukkelijke prikkeling van satanische voldoening in zulke oogeblikken! Niet lang mogt ik me echter daarin vermeijen; een zacht gekreun niet ver van mij wekte me al ras uit dien aangename roes en herinnerde me aan al het ijzingwekkende, waarvan deze plek misschien nog kort vóór mijn komst het tooneel is geweest. Met de uiterste krachtsinspanning baande ik mij weder een doorgang tusschen planten en struiken, die hier zoo mogelijk nog digter dan aan den rand door een groeiden; en ik kwam daarmede op een plek van eenige ellen in het vierkant, waar alles plat was getrapt en waar ik Godèg, mijn armen Godèg, schier geheel ontdaan van kleederen, die hem aan flarden om het lijf hingen, aan alle deelen bloedende, uitgestrekt op den grond vond liggen. Ik kan niet zeggen hoe ik ontstelde, wat mij daarbij door het hoofd vloog. Godèg kermde nog steeds jammerlijk en hief zijn hoofd, bij het vernemen van zijn naam, even op; God dank, hij was dus niet dood. Mijn eerste werk was te beproeven, of hij nog het volle gebruik had van alle ledematen. Dat was zoo; God dank alweêr, dat er dus aan geen beenbreuk te denken was. Maar aan het vleezige gedeelte van zijn dij bespeurde ik een vrij diepe, gapende wond; terwijl het lijf op verscheidene plaatsen door doornen was opengereten. Gelukkig echter bleek het mij terstond, dat het niet zoo erg was, als ik me, op het eerste gezigt van al het bloed, daarvan had voorgesteld.

Slechts onzamenhangend wist hij me de toedragt te verhalen. Hij was namelijk nog aan het volgen van het spoor, hoorde beweging boven in het geboomte en, niet vermoedende in de onmiddellijke nabijheid van den gewonden banjèng te zijn, waren zijn blikken omhoog gericht; plotseling bemerkte hij bijna te gelijker tijd het verwoede dier geen vijf pas naast zich. Hij trachtte te vuren, doch had niet de voorzorg genomen, om den haan te spannen en de pan van het kussentje te ontdoen. Te laat werpt hij het geweer weg, omvat den

ontdeed hem verder van zijn *běndó* (kapes), die hem nog steeds in den gordel stak en sneed er wat *sěmpoe*-bladeren meê, om hem een zachtere ligplaats te bereiden. Ik brandde mijn beide loopen los en nog verscheidene malen daarna met los kruid, om de anderen de rigting aan te geven, waar we ons bevonden. Terwijl ik nu bezig was ligte stokken te kappen, om er een *brancard* van te maken en zoodra mogelijk Godèg daarmede te doen vervoeren, kwamen achtereenvolgens de jagtgezellen aan. Overvloedig in het uitstorten hunner jammerklagten over des lijders toestand en het hem overkomene, dan weder uitbundig opgetogen over den neêrgeschoten bantèng, verliep er heel wat een tijd, vóór dat ik hen er toe kon zetten, om datgene te doen, wat voor het oogenblik noodig was.

Noijo zou naar de naastbij zijnde desa, Gěsikkán, gaan, om assistentie te vragen; Sadjie, Sodhongso en Baridhin togen aan den arbeid, deels om de stokken door middel van lianen en woekerplanten tot een draagbaar zamen te binden, deels om een weg door de struiken te kappen; terwijl Djakidhin, door drukken en zacht knijpen (*pidjětten*) aan het lijf van Godèg, ontspanning trachtte te geven aan zijn pijnen. Van den bantèng werd aanstonds een tipje van het oor en den tong afgesneden en in den grond begraven. (1) Eindelijk werd de baar door de vier personen opgetild en weggedragen. Ik belastte mij met vooruit te loopen en daar, waar nog geen doorgang gebaad was, een pad te kappen. We gingen met de uiterste moeite en inspanning slechts zeer langzaam vooruit, totdat, na ruim een uur derwijze over een kleine paal afgelegd te hebben, de ingeroepen hulp kwam opdagen. Nu was de grootste zorg, om over zooveel mannen te beschikken, als noodig bleken te zijn voor het dragen en voor het afwisselen onderweg. Ouden van dagen, jongens, zelfs kinderen van tien tot twaalf jaar waren meêgekomen en hadden hun zinnen op den bantèng gezet. Een achttal personen van nagenoeg gelijke

(1) Over geheel Java bij jagers, als offer aan den beschermgeest der bosschen, Dadoeng-awoek, in gebruik.

onze jagt in spijt te doen veranderen; het was kost, niet eens goed genoeg, om daarmede den gezonden honger van een alles behalve verwende, fatsoenlijk man's maag te stillen. Van de pens (*babadh*) was een geel soepje (*bëfifët*) gemaakt, dat, in weerwil van de beste bedoeling, mij onmogelijk kon behagen; een paar stukjes van de haas, waarbij een wit sausje van klappermelk was toebereid (*bëfjok*), zouden me misschien gesmaakt hebben, indien mijn anders onverbeterlijk gebit niet beschaamd werd door de onoverkomelijke taaiheid.

Toen de dragers van Godèg door verse mannen van Tawoen vervangen waren, toen in stede van het in de haast uit bladeren zamengestelde afdak der brancard behoorlijk *kadjang* was aangebragt en ook voor een zachte ligging was gezorgd, zette de stoet zich weder in beweging. We sloegen het pad in, dat op de *gërdoe* (wachthuis) van Djattierogo uitkwam, om daarmede te eerder op den grooten rijweg te komen. Ik vergezelde Godèg tot aan zijn woning te Soto, waarvoor slechts een kleine omweg was te maken. Den anderen mijner togtgenooten vergunde ik, aan de verschillende voetpaden gekomen, die naar hun respectieve desa's geleidden, huiswaarts te keeren. Na wat geld aan Godèg achtergelaten en zijn gezin het noodige ter zijner verzorging te hebben voorgeschreven, begaf ik mij ook, door Bardjo alleen gevolgd, op weg naar mijn huisgoden. Godèg genas gelukkig spoedig, maar vond helaas in de hem overkomen wederwaardigheid gereede aanleiding, om in den eersten tijd van mijn beurs een melkkoe te maken. Nu eens was het voor geneesmiddelen, dan weër voor een *sëdëkah* (dankoffer), een andere keer weder om een gelofte (*nadhar*, *kael*) te vervullen.

Onder weg zijnde, viel de nacht en spreidde zijn zwart floers. De doodsche eenzaamheid, die me omringde, de tijd om het gebeurde van de laatste drie dagen nog eens aan een kalme *revue* van den geest te onderwerpen, werkten heilzaam op mij, om het door wilde illusiën verhitte hoofd te doen bekoelen, om rust te doen wederkeeren in het gemoed, dat door snel

op elkander gevolgde, zoo tegenstrijdige emoties heen en weêr was geslingerd en om op nieuw lust en belangstelling op te wekken voor de eischen en de meer gewone indrukken van het dagelijksch leven.

~~~~~

B E S L U I T.

Wie in bovenstaande regelen de bespreking van- of persoonlijke beschouwingen over den Javaan en zijn maatschappelijk leven heeft willen zoeken, heeft, zoo als reeds in mijn inleiding gezegd is, iets anders verwacht, dan wat ik mij voorgesteld had te schrijven. Op een enkele uitzondering na, heb ik me van de ontwikkeling mijner individueele opvatting onthouden. Het was mij te doen, om figuren te teekenen, portretten te leveren van de personen, die ik op mijn levensweg tegenkwam.

In hoe verre ik geslaagd ben, om door de lijnen en omtrekken mijner teekenig de typen, welke ik koos, te midden hunner natuurlijke omgeving, terug te geven, mogen bevoegden beoordeelen. Maar het onderwerp, — waaraan niet genoeg aandacht en studie gewijd kunnen worden door ons, op wie de grootsche en niet minder ernstige taak rust, om den inlander naar aangeboren aanleg en inborst te vormen, waarin misschien méér dan in elk ander individu een innig mengsel van onnoemelijk veel goed en veel kwaad vereenigd is, — scheen mij te belangwekkend toe, om niet te beproeven, ook mijn ervaringen dienstbaar te maken aan de vermeerdering van de kennis omtrent het leven en denken van den Javaan.

Ik ben in — schijnbaar — beuzelachtige bijzonderheden getreden, omdat ik van meening ben, dat alles in zijn eigenaardig kader moet bezien en beschouwd worden. Alle eenzijdige voorstelling leidt tot scheeve beoordeeling. Een peer, onder een andere dan de gematigde luchtstreek geteeld, houdt schier op een peer te zijn. De lichtzinnige, Parijsche *cocotte* heeft meer dan een geliefkoosden schrijver tot een idyllisch onderwerp gestrekt, maar

zou buiten de Fransche luchthartige wereld een misselijk figuur maken. Evenzoo zouden de liefelijkheden, zoo bekoorlijk in een schuchter, jong meisje, den jonkman onuitstaanbaar wanstaltig staan.— Welnu, ik zou zeggen, dat ook de deugden van den Javaan alleen aantrekkelijk blijven in een Javaansche omgeving. Doch buitendien, ik heb zoo vaak, bij het waarden van den inlander, factoren in rekening zien brengen, die ten eenemale daaraan vreemd zijn. Luister maar eens naar de breed uiteenlopende meeningen over hem! „Is de Javaan lui, is hij voor maatschappelijke en geestelijke ontwikkeling vatbaar?” — „Hij is,” zegt de een, „van nature afkeerig van het werken, dat het gewone middel is, om tot stoffelijke welvaart te geraken; met overschatting van het oogenblikkelijk genot, offert hij de schoonste toekomst op.” „Nee;” voert een ander daartegen aan, „neem de slagboomen slechts weg, schep behoeften, die hem in de milde natuur, waarin hij leeft, sterk genoeg prikkelen tot den arbeid en ge zult hem maken tot een nijveren, bekwamen landbouwer en handwerksman. Zie slechts, hoe hij, aan den zachtaardigen, langzamen buffel gelijk, zwoegt op zijn eigen akker, hoe hij voor een schamele verdienste torscht bij het uitoefenen van die neringen, welke zich aan den economischen staat, waarin hij voor het oogenblik verkeert, geeïgend hebben; hoe hij voor zijn belangen weet te waken bij transactieën met den Europeaan.” — „Hoe maken zich vreemde toestanden aan de zijne pasklaar; wat is *adhat*?” — Aan den eenen kant wordt beweerd: „Onbekend met vrijheid, kan alleen dwang hem tot iets anders brengen, dan waartoe zijn voorvaderen gewoon waren. De *adhat*, de bij overlevering van geslacht tot geslacht overgeërfde gebruiken, is de drijfcurk, waarop de overenting van Westersche begrippen en dwalingen afstuit.” „Nee;” wordt anderzijds de stelling geopperd, „wat aan gindschen overkant van den Oceaan deugdzaam is gebleken, moet ook onder alle hemelstreken goed wezen. *Adhat* is het magtwoord der lichtschuwen, om hervormingen tegen te gaan, is de vrucht

der schepping van elken potentat, groot en klein, die genoeg invloed of gezag heeft kunnen uitoefenen, om een door hem voorgestane regeling met kracht in te voeren; zoo ontstond in dit regentschap het gebruik, om den hoogsten inlandschen titularis met *goesti* aan te spreken; zoo kwam ook het gebruik in gene desa tot stand, om het hoofd van landrenteplichtigheid te ontheffen, om zijn ambtelijk bezeten velden door de gezamenlijke gemeente te doen bebouwen." — Zie, er is geen speld te steken tusschen die twee tegenover elkander staande denkbeelden, die twee gedachten-stroomen uitmaken, welke in geenerlei opzigt eenige overeenkomst met elkaâr gemeen hebben. Ik vraag op mijn beurt: Is de beschouwing zoowel van den een als van den ander niet al te absoluut? Is er iets volstrekt op zich zelf waar? Waar zien we volstreckte consequentie bij een volk, bij wie stelsels en het stelselmatige vreemd zijn? Is zelfs dat zoeken naar consequentie op zich zelf niet onredelijk; is zij in allen deele bij ons te vinden? Is de Nederlander, prat op zijn verleden, dat van edelen vrijheidszin getuigt, ook steeds vrijzinnig? Is hij, die zich mag verheugen in het zaligmakende bewustzijn van tot de meest kerksche natie te behooren, ook immer Christelijk gezind?

Kwam mijn persoon in deze schets te veel op den voorgrond, heb ik in mijn schrijftrant een al te subjectieven toon aangeslagen; ik kon het een noch het ander bezwaarlijk vermijden; eerstens omdat ik omstandigheden, mij zelf betreffende, moest mededeelen, die de ongezochte aanleiding gaven, om u een blik te doen werpen op den inlander in zijn element; tweedens omdat het hier herinneringen geldt, die een deel uitmaken van mijn eigen ik.

Ten slotte nog een woord van erkentelijkheid aan de redactie voor het opnemen van dit mijn opstel; een erkentelijkheid te meer gevoeld, omdat, bij het ter nederschrijven daarvan, het mij een verkwikking was, om me, al zij 't ook slechts met den geest, weder te mogen koesteren aan de eenvoudige, gulle haardstede van mijn lieve desa-bewoners, omdat ik weêr

eens Batavia's vunze stof van mij mogt afschudden en ongestoord in Rëmbang's boschrijke dreven rondwalen, om straks te toeven onder de koele schaduw van eeuwen-oude boomen, bij het geruisch van Nglirip's waterval of bij den eentoonigen, maar mij zoo boeienden maatslag van den avondzang van den *ëngkoek* en *këdasih*, dan wel van het ver verwijderde rijstgestamp en het gezang van den eenzamen veehoeder.

TANGGERANG, April 1879.

CH. TE MECHELEN.

INLANDSCHE PLANTENNAMEN

DOOR

Dr. R. H. C. C. SCHEFFER.

Bijna allen, die aan de inlandsche plantennamen eenige aandacht geschonken hebben, zijn het eens, dat daarin zeer veel verwarring heerscht, en gaan wij de oorzaken dier verwarring na, dan blijkt, dat daarin slechts zeer langzaam verandering kan komen.

Om den inlandschen naam eener plant te leeren kennen, ondervraagt men natuurlijk inlanders. Eene andere wijze is niet mogelijk, doch neemt men het antwoord zonder kritiek als juist aan, dan stelt men zich al dadelijk aan dwaling bloot. Ofschoon de inlander door gestadig gebruik zijne zintuigen goed ontwikkeld heeft, dus, beter dan vele Europeanen, verwante vormen van elkaar zal weten te onderscheiden, en daardoor vele planten bij naam kent, is vooreerst niet elke inlander op de hoogte der inlandsche planten en hebben in de tweede plaats vele planten geen inlandschen naam. Zoo is het mij b. v. nooit mogen gelukken er achter te komen, welke plantensoort de inlander bedoelt met den naam *tjantigi*. Bij Filet vindt men onder dien naam verschillende planten genoemd, waarvan verscheidene op dezelfde plaatsen gevonden worden. En het is òf niet mogelijk, dat verschillende planten op dezelfde plaats denzelfden naam dragen, òf de naam heeft weinig waarde, daar er geen vaste beteekenis aan gehecht wordt. Langzamerhand ben ik tot de overtuiging gekomen, dat de naam *tjantigi* niet aan eene bepaalde plant eigen is, vroeger wel als naam gebruikt is voor een bepaalde soort, doch niet op alle

plaatsen voor dezelfde. Langzamerhand, toen de inlander meer planten leerde kennen, die op zijn eerste *tjantigi* geleken, is het woord de naam geworden voor een type, en zoo zoude dus thans het woord *tjantigi*, alléén gebruikt, op geen enkele plant meer toepasselijk zijn. Verschillende planten, die voor den inlander eene zekere overeenkomst hebben, heeten *tjantigi-betoel*, *tj.-bodas*, *tj.-boeloe*, *tj.-gedéh*, enz., doch geen enkele *tjantigi* alleen.

Waar dus Filet, of beter de auteurs, uit wier werken hij zijn boek compileerde, *tjantigi* opgeeft als naam voor eene bepaalde plant, is de inlander, die de informatie gaf, niet op de hoogte geweest, of heeft deze het gemakkelijker gevonden zijn antwoord niet volledig te maken. Ik stel mij voor, dat *tjantigi* geworden is, wat de genusnamen zijn voor den kruidkundige. Evenals het woord *rhododendrum* geene bepaalde plant aanduidt, ofschoon de naam oorspronkelijk voor eene bepaalde soort alpenroos gebezigd is, en men, om eene zekere soort aan te duiden, een tweeden (species-) naam noodig heeft, zoo heeft ook m. i. het woord *tjantigi*, om naam van eene plant te worden, een adjectief bij zich noodig.

Dergelijke namen zijn er vele. Ik noem b. v. *harèndong*, *kiara*, *rotan*, *pisang*, *djamboe*, enz. In sommige gevallen, wanneer de groep plantensoorten, waarop de inlander den collectieven naam toepast, samenvalt met natuurlijke groepen uit het plantenrijk, is de beteekenis dier namen voor ons duidelijk. Zoo beteekent *harèndong* altijd eene plant uit de familie der *melastomaceae*, *kiara* eene *artocarpea*, *rotan* eene *calamus*-soort, *pisang* eene *musa* en *djamboe* eene *jambosa*, *psidium* of *syzygium*. Doch de groepen der inlanders vallen niet altijd met de onze samen. Zij zien overeenkomst, waar wij verschil zien; verschil, waar ons de overeenkomst het meest treft. Zoo is zeker elke *kiara* eene *artocarpea*, doch niet elke *artocarpea* is eene *kiara* en het begrip *kiara* valt niet samen met een onzer genera. De familie der *artocarpea* bevat, volgens de inlandsche nomenclatuur, vele groepen, als: *kiara*, *tjaringin*, *loah*, *ham-*

bèrang, enz., voor welke wij geene Latijnsche namen in de plaats kunnen stellen. Het is vaak zeer moeielijk te vatten, welke eigenschappen een inlander aan eene plant ziet, wanneer hij haar den een of anderen genusnaam geeft, daar hij meestal slechts te werk gaat volgens een algemeenen indruk en niet ontwikkeld genoeg is, om dien indruk onder woorden te brengen. De plantkundige kan er slechts achter komen, als hij alle soorten waarop de collectieve naam wordt toegepast, bij elkaar brengt en de eigenschappen bestudeert, welke zij gemeen hebben. De taalkundige kan hem daarin goede diensten bewijzen. Weet men b. v. wat de beteekenis is van de woorden *kiara* en *tjantigi*, dan zal men op den weg zijn, om de namen *kiara* en *tjantigi* te leeren begrijpen. Doch de weg is zeer moeielijk en slechts voor weinigen begaanbaar.

Om tot het eerstgenoemde voorbeeld terug te keeren, geloof ik, dat de inlander den naam *tjantigi* geeft aan alle planten met vrij kleine, zeer stijve bladeren, die meestal olie bevatten en behooren tot de z. g. *alpine vegetatie*. Ik geloof, dat de plant, welke oorspronkelijk *tjantigi* geheeten heeft, is de *gaultheria punctata*. Deze is van alle *alpine* planten, welke *tjantigi* genoemd worden, de eenige, welke verzameld wordt voor het gebruik (uit de bladeren wordt op sommige plaatsen haarolie bereid, b. v. in het Garoetsche). Later is de naam, met een tweeden naam als adjectief, ook toegepast op andere *gaultheria*-soorten, later op alle *ericaceae* (*vaccinium* en *rhododendrum*) nog later op andere planten, die een overeenkomstig uiterlijk hebben (*myrica* en *leptospermum*). Die planten hadden oorspronkelijk geen inlandsche namen, omdat zij niet bekend waren. Ze werden eerst langzamerhand opgemerkt door de verzamelaars van de *gaultheria punctata* en wellicht ook als merkwaardigheid mede naar huis genomen. Planten, die niet aan dit begrip beantwoorden, kunnen dus niet *tjantigi* heeten, en vele der botanische namen, door Filet onder No. 8334 opgenoemd, moeten reeds a priori wantrouwen wekken.

Een tweede bron van dwaling is, dat hij, die naar inland-

sche namen informeert, niet altijd een plantenkenner is en niet altijd een taalkundige. Hij ziet slecht en geeft dus later denzelfden inlandschen naam aan planten, die, naar zijne meening en gebrekkige herinnering, met de vroegere overeenkomen, doch er niets mede te maken hebben. Hij ontmoet dan een plantkundige, vraagt den botanischen naam van de latere plant, en al geeft deze den waren naam daarvan op, dan komt er toch eene dwaling in de wereld en zijn de inlandsche en botanische woorden namen voor verschillende planten. Of wel de verzamelaar is geen taalkundige, hoort slecht, schrijft verkeerd op en wordt daardoor voor elk ander onverstaanbaar. Ook verstaan de inlander en de plantkundige elkaar niet altijd. Van daar b. v. geeft Filet voor *proet* op een *vaccinium* en eene *balanophora*-soort. Het is nu onmogelijk, dat de inlander aan twee zoo geheel verschillende planten denzelfden naam zoude geven, en hij doet dit ook niet. *Proet* is een *balanophora*, die parasitisch op *vaccinium*-wortels groeit. De botanische verzamelaar (in dit geval Blume, zie Bijdragen, p. 859) heeft waarschijnlijk den inlander een *vaccinium*-struik vertoond met eene *balanophora* daarop en den naam gevraagd. De inlander, die de *balanophora* kende, dewijl daaruit offerkaarsen (*benjing*) worden vervaardigd, meende dat daarvan de naam werd gevraagd, en Blume teekende het woord zeer verkeerd op als naam van de *vaccinium*, waarvoor de inlander geen naam wist of welke hij anders onder de *tjantigi*-soorten moest rangschikken. Hoevele fouten in de inlandsche namen zijn er door deze oorzaak ontstaan en door verwisseling van *p* en *b*, *d* en *t*, *j* en *dj* (zie b. v. bij Filet *jottang* voor *djotan* of *djotang*).

Zijn er dus reeds vele voetangels en klemmen op dit terrein voor den plant- of taalkundige; nog talrijker zullen deze zijn voor hem, die geen van beiden is. En dit gebeurt zeer vaak. De verklaring van een inlandschen plantennaam moet dus altijd onder veel reserve worden aangenomen, en om te beslissen in hoeverre men haar kan vertrouwen, moet men weten, wie den naam mededeelt. Is hij slechts een plantkundige, dan kan

men niet meer dan den botanischen naam; is hij slechts een taalkundige, dan alleen den inlandschen vertrouwen. Blijkens de spelling der namen was Filet geen kenner der inlandsche talen; hij gaf de namen bijna zonder kritiek terug. Blijkens sommige vergissingen was hij evenmin plantenkenner; hetgeen men reeds zou vermoeden, daar botanische arbeid van zijn hand niet bekend is.

Voor het groote publiek heeft dus Filets boek geen waarde. Het kan alleen dienen om òf plantkundigen òf taalkundigen het zoeken gemakkelijk te maken. Doch met hoeveel moeite en ijver de arbeid van den Heer Filet gepaard ging, daarmede erlangde de uitgave geen reden van bestaan. De plant- en taalkundigen, die zich met de studie der inlandsche plantennamen bezig houden, zijn in aantal uiterst gering, en in elk geval is hun aantal niet groot genoeg, om door hunne inteekening de kosten eener publicatie te dekken.

Doch ook hij, die de inlandsche plantennamen verder wil bestudeeren, moet nog eerst een groot deel van Filets werk aanvullen. Want hij vindt daarin geene aanwijzing der bronnen, waaruit Filet compileerde, en weet dus niet in hoeverre hij aan de botanische of inlandsche namen vertrouwen kan schenken.

Het is er nog ver van af, dat aan de uitgave van een plantkundig woordenboek voor Java, laat staan aan een voor Nederlandsch-Indië, kan gedacht worden. Daartoe is de kennis onzer Flora nog te fragmentarisch. Doch wij kunnen al vast bouwstoffen aanbrengeu. Dit moet geschieden door hen, die de inlandsche talen genoeg meester zijn om niet verkeerd te hooren, of door hen, die de planten kunnen determineeren, zoodat eindelijk beide soorten beoefenaars elkaars opgaven critiseeren en aanvullen. Hoewel geen taalkundige, kan ik wellicht daartoe medewerken, door dit schrijven en door de opgaven, welke ik van tijd tot tijd hoop te doen volgen. Om ze vruchtbaar te maken, mogen taalkundigen ze aanvullen! De beste wijze om dwalingen te vermijden en als zoodanig te herkennen, zal wel zijn de namen eener bepaalde familie na te gaan. Als

eerste proeve kies ik de familie der *menispermaceae*, die geheel uit klimplanten bestaat; dit voorbeeld moge tevens leeren hoeveel verwarring er in de inlandsche plantennamen heerscht.

TINOSPORA CRISPA MIERS. Is volgens Filet (no. 250) in het Javaansch *andiwali*. De Soendaneezen hoorde ik *andawali* zeggen. Volgens den Heer Teysmann is de naam op Sumatra *akar mata ali*. De inzender in het Soer. Hsbl. van 18 Dec. jl. noemt als Javaanschen naam *bratawali* (*menispermum verrucosum* is een verouderde naam voor dezelfde plant). Elders vond ik als zoodanig *bertawali*. Volgens den Heer Edeling heet zij *panjar sono*. Zij is dus eene bij de inlanders algemeen bekende plant en heeft dit natuurlijk te danken aan hare geneeskrachtige eigenschappen.

TINOSPORA CORDIFOLIA MIERS. De tweede soort van hetzelfde geslacht draagt waarschijnlijk hier dezelfde inlandsche namen. Zij kwam ten minste vroeger in 's Lands plantentuin daaronder voor. In Britsch-Indië is zij meer algemeen bekend. Drury 1) vermeldt de volgende inlandsche namen: *sheendie codie* (Tam.), *citamerdoe* (Mal.), *goolbayl* (Duk.), *gurcha* (Hind.), *tippatingay* (Tel.), *gulunscha* (Beng.). Volgens denzelfden is de werking dezer plant diuretisch en tonisch in hoogen graad; men gebruikt afkooksels zoowel van den stam als van de bladeren en wortels, en noemt zulk een afkooksel *pachuna*. Het extract, door de Bengaalsche doekoens gegeven tegen giftige beten, zweren, koortsen, rheumatismus, verkoudheid en obstructies, heet *guluncha*. Volgens Dr. Brandis 2) komt het veel op de inlandsche passars voor en heet dan *gilo* (Panjab), *gulo* (Bombay) en *guluncha* (Bengalen).

FIBRAUREA TINCTORIA LOUR. De Soendasche naam is *areuj* 3) *pitjoeng tjèlèng* (zie Filet 556 f; *cocculus bantamensis* is dezelfde

1) Useful plants of India, p. 146. De spelling der Britsch-Indische namen is gelaten, zooals die werd gevonden.

2) Forest Flora of North-West and Central India.

3) Niet *aroj*, of *aroi*, of *aroy*. *Areuj* is de genusnaam voor slingerplanten en staat gelijk met het Malcisch *akar*.

plant) of *areuj ki konèng* 1). Op Banka heet zij *aker mangke-doen* 2). Volgens Loureiro heet zij in Cochinchina *cây vàng dăng*, in China *tien sien tan*. Dezelfde deelt mede, dat uit de stengels door afkoken eene gele verwstof wordt verkregen, minder fraai, doch duurzamer dan die van curcuma en saffloer; de plant zoude laxeerend en diuretisch werken. Van het gebruik dezer plant door de inlandsche bevolking vind ik niets vermeld. Ik vermoed, dat de naam *areuj pitjoeng tjèlèng*, die eigenlijk aan andere planten toekomt, ontstaan is door dat de inlandsche verzamelaar zich vergist heeft.

ANAMIRTA COCCULUS W. ET ARN. Filet geeft als Soendaschen naam van deze plant op (no. 557) *areuj pitjoeng tjèlèng bener*. Dit is onjuist en de vergissing is ontstaan, door dat eene plant, door de inlanders onder dien naam aangeduid, verkeerdelijk werd gehouden voor *cocculus flavescens*, welke naam synoniem is met *anamirta cocculus*; de *areuj pitjoeng tjèlèng bener* is eene plant, die, wijl zij niet bloeit, nog niet is thuis te brengen, doch zeker geen *anamirta cocculus* is.

Onder No. 482 citeert hij als inlandschen naam *areuj ki konèng*, doch deze naam is afkomstig van Blume, die de door zijn inlander dus genoemde plant beschreef als *cocculus rimosus*. Deze plant werd eerst verkeerd tot *anamirta cocculus* gebracht, doch is werkelijk *fibraurea tinctoria*.

Op Java is de *a. cocculus* nog niet gevonden, en het is bijna zeker, dat zij aldaar niet voorkomt, omdat de plant, om hare sterk sprekende eigenschappen, aan de aandacht der inlanders niet zoude ontgaan zijn. In het Oostelijk deel van den Archipel (Timor, Amboina en Nieuw-Guinea) komt zij daarentegen wel voor. Volgens Rumphius heet zij in het Maleisch *daoen boelan*, *tali koenèng*, *toebi bidji* of *toebi toeni* (hij onderscheidt twee soorten), in het Amboneesch *wari*.

Op wiens gezag Filet *andorwalli* als Balischen naam voor

1) Zie over dezen naam verder onder ANAMIRTA COCCULUS.

2) Volgens Buddingh, in leven tolk voor de Chineesche taal te Muntok.

deze plant opgeeft, heb ik niet kunnen nagaan; zoover mij bekend is, is zij op Bali nog niet gevonden. De inlandsche naam schijnt een *tinospora* aan te duiden.

Het gebruik dezer plant is sedert lang bekend. In den handel heeten de vruchten *coque du Levant* of *Kokkelskörner*. Het zijn de bekende korrels, waarmede de visschen worden bedweld en die gebruikt worden tot het vervalschen van biersoorten. In Europa gebruikt men ze in de apotheek in een zalf tegen ongedierte. Als inlandsche namen geeft Drury op: *kakacollie* (Tam.), *kakichempoo* (Tel.), *kakmari* (Hind.) en *polla* of *kaandaka-conuveh* (Mal.)

COSCINIUM BLUMEANUM MRO. Als inlandsche namen vind ik slechts opgegeven *akar koenjit* (Bangka) en *akar koening* Sumatra, Lampongs.)

TILIACORA ACUMINATA MIERS. Voor deze plant worden vele inlandsche namen opgegeven, waarvan m. i. niet één juist is. Filet geeft de volgende:

1e. *Areuj pitjoeng tjèlèng bener* (557.) Hierin volgde hij Hasskarl, die aldus eene plant noemde, welke werkelijk *fibraurea tinctoria* is, doch door hem werd gehouden voor *cocculus bantamensis*. De wezenlijke *c. bantamensis* (niet de plant van Hasskarl) is inderdaad *tiliacora acuminata*.

2e. *Areuj pitjoeng tjèlèng* (556). De catalogus van 's Lands plantentuin van 1866 begaat dezelfde dwaling voor dezen naam.

3e. *Areuj lei konèng* (482), een naam, afkomstig van Blume, die de plant *cocculus rimosus* noemde. *Cocculus rimosus* werd vroeger voor *tiliacora acuminata* gehouden, doch is wezenlijk *fibraurea tinctoria*.

4e. *Kendit monjet* (3894), een naam, eveneens afkomstig van Blume, en die door geen latere plantenziekers wordt opgegeven. Blume's inlandsche namen zijn voor het grootste deel zeer weinig te vertrouwen. Miquel vermeldt als inlandschen naam op Banda: *pohon tali peet*.

HYPERPAPA CUSPIDATA MIERS. (*Limacia* Hook. f. et Thoms.)

draagt op Bangka, volgens Buddingh, den naam van *mengkoedoe keli*.

COCCULUS INCANUS COLEBE. Filet (401) geeft als inl. naam op *areuj geureung* 1). Deze is wellicht juist, doch wellicht ook ontstaan door verwarring met *stephania*- en *cissampelos*-soorten. Volgens Edeling noemt men haar te Batavia *seroeroe*. Teysmann geeft *akar penglas* als inlandschen naam op Bangka op.

COCCULUS OVALIFOLIUS DC. Volgens Edeling te Batavia *daoen ojut tjintjaoe*; uit de eigenschap, door hem vermeld (dat uit de bladeren een drank wordt bereid), blijkt, dat zijn inlander de plant voor *cissampelos* aanzag.

DIPLOCLISIA MACROCARPA MIERS. (*cocculus glaucescens* Bl.). Als Soendaschen naam geeft Blume op *handje sonneh*, welke naam door Miquel veranderd werd in *handjé somèk*, waarom wordt door hem niet vermeld. Filet schrijft (2399) *handja-sôno*, eveneens zonder dat hij daarvoor een reden opgeeft.

STEPHANIA HERNANDIFOLIA WALP. Als Soendasche naam wordt ook *areuj geureung* (Filet 401) opgegeven, evenals voor *cocculus incanus*. Waarschijnlijk heet slechts een van beide planten aldus. Edeling hoorde haar bij Batavia *ojot minjak* noemen.

STEPHANIA CAPITATA SPRENG. De Soendasche naam is *tjamtjao minjak* of gladde (onbehaarde) *tjamtjaoe* (*cissampelos*.) Op Sumatra heet de plant *si baroengoet* of *akar taloer*.

STEPHANIA ROTUNDA LOUR. Volgens no. 403 (*st. tomentosa* is dezelfde plant) *areuj geureung beureum*.

STEPHANIA CORYMBOSA MIQ. Volgens Blume (Filet 403) eveneens *areuj geureung beureum* in het Soendasch.

CISSAMPELOS PAREIRA L. Eene algemeen in den Archipel voorkomende plant. Uit de bladeren maakt men den bekenden verkoelenden drank, *tjamtjao* geheeten. Vandaar de Soen-

¹⁾ Dit is de juiste spelling. Blume, van wien de naam afkomstig is, gaf op *gurrung* (voor *c. lanuginosus*) en *aroij gurrung*. De lateren, die wisten, dat Blume de Soendasche *oe* meestal door *u* weërgaf, meenden, dat dit ook hier het geval was geweest, en veranderden ten onrechte in *goerroeng*.

dasche naam *areuj tjamtjao*. Filet geeft op *areuj tjamtjoear* (601), en *areuj tjam-tjouw minjak* (602); de eerste naam is waarschijnlijk verkeerd gespeld, de laatste verkeerd toegepast. Ik geloof niet, dat de naam *areuj astrawoeloe* (360), welke ook gewijzigd op *cyclea peltata* wordt toegepast, met recht aan deze soort wordt gegeven. Eindelijk vermeldt Filet nog (402) als Soendaschen naam *areuj geureung bodas*. In botanische catalogi worden *cissampelos* en *cyclea* vaak verward. Heeft Filet den naam ontleend aan den Buitenzorgschen catalogus van 1866, dan beteekent *areuj astrawoeloe* werkelijk de *cyclea*, daar de plant, aldaar *cissampelos* genoemd, eene *cyclea* is. De wortel is niet, zooals uit Filet t. a. p. kan opgemaakt worden, de *radix pareira brava* (afkomstig van *chonodendron tomentosum*), doch wel werd dit product met wortels en stammen van *cissampelos pareira* vervalscht. De naam *pareira* werd aan de soort gegeven door Linnaeus, die niet wist, dat hij slechts de valsche *pareira* zag. Het voornaamste gebruik is als verkoelenden drank bij chronische catarrhen en gonorrhoea.

CYCLEA PELTATA HOOK. F. ET THOMS. Deze plant levert eveneens de *tjamtjao*, zie Hasskarl, Het nut, p. 4, No. 16. Als Soendasche namen worden opgegeven: *areuj tarwoeloe*, *areuj tarawoeloe* en *areuj astrawoeloe* (Filet 360). Als inlandschen naam op de kust van Malabar vermeldt Rheedee van Drakenstein *pada valli*.

PYCNARRHENA LUCIDA MIQ. Onder No. 4159 geeft Filet daarvan als Soendaschen naam *ki koneng* op.

Eindelijk geeft Filet nog, onder No. 1436, *daoen boelan baboeloe* als Maleischen naam op van *cocculus glaucus* Dc. De laatste plant is slechts bekend uit eene plaat en beschrijving van Rumphius en later niet weêrgevonden. Waarschijnlijk is zij echter een der vormen van *stephania hernandifolia*.

VRAGEN TER OPHELDERING

VAN

OUD-JAVAANSCH E WOORDEN

DOOR

Dr. H. NEUBRONNER VAN DER TUUK

(*Vervolg van bladzijde 139*).

15. De gele bloem, bij ons onder den naam van aficaan bekend (*tagetes erecta*), heet te Batavia *kembang tai ajam* (*kippedrekbloem* wegens den onaangenamen geur), maar op Bali *goemitir*.

De Javaansche naam zou *senikir* of *senitir* (?) zijn. In de Jav. gedichten komt als bloemnaam voor *mas kinitir*. Is dit de aficaan?

Verzoeke nog andere namen van gemelden bloem op te geven.

16. Op Bali heerscht 't volgende bijgeloof. Onder den naam van *lelipi poeoh* (d. i. *kwartelslang*) gaat door een duizendpoot (Bal. *lelipan*, Jav. *klabang*) gezeten op een padde (Bal. *dongkang*, Jav. *kongkang*). De beet van een aldus bereden duizendpoot zou zeer gevaarlijk zijn, en iemand van zich zelf doen vallen.

Is op Java of elders zoo iets bekend?

17. De duizendpoot en de grashagedis (Bal. *lelasan*, Jav. *mas raji*) hebben 't land aan elkander, en bestrijden

elkaar met groote verbittering, maar de grashagedis, zeer bevreesd voor den beet van zijn vijand, rolt zich in koe- of buffeldrek, om van de gevolgen geen overlast te hebben. De koedrek zal hier wel toe te schrijven zijn aan de heiligheid, door de Indiërs aan de koe gehecht.

18. De *gomphrena globosa*, een fraaie knopvormige bloem dragende, zou in 't Jav. *kembang kantjing* (knopbloem) heeten, maar heet in 't Balineesch *boenga ratna* (in 't Tijdschr. van N. I. 1870 Dl. II staat de drukfout *hatna*, die in 't Balineesch Wdb. van van Eck letterlijk is overgenomen).

De Bal. naam is blijkbaar uit 't Jav. overgenomen, daar *ratna* een oud-Indisch woord is (aan onmiddellijken invloed van 't Sanskrit op 't Balineesch valt niet te denken), dat, zoo als bekend is, *juweel* beteekent.

Vraag: is op Java geen andere naam van die bloem bekend dan de boven opgegevene? Hoe is de naam in 't Madureesch en andere talen?

19. De *vallis pergulana* heet in 't Jav. *śekar dangan* in 't Bal. *pèlèt sèdangan* (bij Filet verkeerdelijk: *pele tje-dangan*) en in 't Mal. van Rijow *sakarsading*.

Welke andere namen draagt de bloem op Java en elders?

20. Wat beteekent in het dagelijksch gebruik *sèlâgâ*? Jansz geeft de beteekenis *kelk* op. Gericke en Roorda zeggen nagenoeg hetzelfde, maar verwaterd. In de oud-Jav. gedichten worden er fraaie witte tanden meê vergeleken. De beteekenis *kelk* past dus niet, want er zijn kelken van verschillende kleur.

Na de vergelijking van de plaatsen, waarin dat *salaga* voorkomt, ben ik tot het besluit gekomen, dat het *witte bloemknop* beteekent, want het wordt gebezigd van den knop van de *witte lotus* (*koemoeda*), en vooral van de *mènoer*, op Bali, in den vorm *mènoeh*, de naam van de *melati* bloem.

Deze beteekenis wordt bevestigd door de volgende plaats uit de *Soemanasántaka* (zang X. strophe 8.), alwaar met *měnoer* fraaie witte tanden vergeleken worden.

Wahwáhoentwapoetik katon sěđęngirásěmoegojojoe bangoenanghěmđe měnoer: zij kreeg pas witte tanden, en het was, als of zij *měnoer*'s in den mond had, als haar gelaat lachend stond.

In de *Smaradahana* (zang XXIV. strophe 12.) wordt *salaga kiněmbangan mirah* verklaard door *měnoeh maěmbanan mirah* (een melatibloem gevat in robijn). Dit is onbegrijpelijk, en ik vermoed, dat men lezen moet *djinambangan mirah* (in een bloempot van robijn), zoo dat hiermede de lippen bedoeld worden. De correctie is niet geweldig, omdat *djinambangan* dikwijls voorkomt, (zie Tapěl Adam, uitgegeven te Bataviá bij Lange & Co., bl. 138) en ligt in *kinambangan* kan verschreven worden, terwijl *kěmbang* zeer vaak met weglating van de *pěpět* in 't oud-Jav. *kambang* wordt geschreven.

21. Zoo wel Winter in zijn Kawi-Jav. Woordenboek als Gericke in zijn door Taco Roorda bewerkt Wdb., geven aan *marmata* de beteekenis van *batara Goeroe*. Denkelijk is dit volgens geleerde Javanen, die, zooals bekend is en genoegzaam blijkt uit de Jav. wdb., alles naar 't verband vertalen. Daar *marmata* 't Indische *manmatha* (een naam van den Liefde-God) is en altijd zoo in de oud-Jav. gedichten gespeld wordt, verlangt men te weten, of de Javanen overal dat woord zoo verkeerd hebben opgevat.
22. In de Javaansche Vertellingen, door Palmer van den Broek uitgegeven, vindt men op bl. 6 *wanawasa* in den zin van *bosch* gebezigd, en evenzoo in andere Javaansche gedichten. 't Woord beteekent eigenlijk *verbljff in de bosschen*, en de opvatting der Javanen is dus verkeerd, al schijnt zij algemeen te zijn. Even werk-

tuigelijk schijnen de Jav. dichters *sétoebândâboetâ* en *bon-datboetâ* (*dam*) overgenomen te hebben, want dat woord is wel *setoehanddâbhoeta* (*vervaarlijke dam*), en denkelijk met huid en haar uit een oud-Jav. gedicht overgenomen zonder eenig besef van 't laatste bestanddeel (*adbhoeta*).

23. In de zoo even aangehaalde Vertellingen vindt men op bl. 6 tweemaal *sawah* als benaming van een groote slangsoort. Is de *h* hier een correctie van den uitgever naar Veth's Java (Dl. 1)? Immers zoowel in 't Mal. als 't Jav. is het *sawa* (zie Bataksch Wdb., alwaar het ten onrechte met *boa constrictor* is verklaard) en niet *sawah* (zie vraag 6).
24. In dezelfde Vertellingen bl. 12 vind ik *baroena* gebezigd als *zon*, en de uitgever geeft geen andere lezing, hoewel hij vier handschriften raadpleegde. Is een verwarring van *aroena* (*zon*) met *baroena* meer onder de Javanen in gebruik? Of is het een drukfout?
25. In dezelfde Vertellingen vindt men ᮊᮧᮒᮧᮒᮧᮒ gebezigd van iemand, die de werkzaamheden bij 't visschen bestiert, maar in Gericke's Jav. Wdb. vindt men ᮊᮧᮒᮧᮒᮧᮒ . Welke is de juiste spelling en uitspraak? Op Bali, zoowel als in 't Mal. van Bandjarmasin beteekent *bandéga* *schepeling*. In 't Sundaneesch heeft *badéga* (ook *bodéga*) slechts de beteekenis van *volgeling* (vgl. in 't Jav. Wbd. ᮊᮧᮒᮧᮒᮧᮒ). Daar men nu in 't Bal. ook *banéga* uitspreekt-verwarring van *nd.* en *n* vóór de voorlaatste lettergreep is in 't Bal. zeer frequent (b. v. *wandara*, *aap* in pl. v. *wánara*) — zoo blijkt dit woord ontstaan te zijn uit 't oud-Jav. *banyaga*, dat in 't algemeen een *zeevaarder* beteekent, die tevens handel drijft (van daar ook 't Mal. *bèniyaga*, waar men *bèrnaiyaga* van gemaakt heeft door in de eerste lettergreep 't præfix *bèr* te zien). De vraag is, of 't Wdb. van Gericke en Roorda de beteekenis van *pandéga* niet verkeerd heeft opgegeven, want beteekent het meer bepaaldelijk een persoon, die het toezigt

houdt op de werkzaamheden bij 't visschen, dan is de wijziging in beteekenis denzelfden weg gegaan als bij 't oud-Jav. *poehawang* (zie Notulen van 't Batav. G. Dl. X. No. 4 bl. 150), dat op de Westkust van Sumatra de naam is van den man, die weet te zeggen, waar men den meesten visch kan vangen; van daar de spreekwijze *poekat bërpoewawang parahoe bërnochoda* (sleepnetten behooren een *poewawang* te hebben, vaartuigen een *nachoda*). In een Mal. chroniek, geschreven op 't Mal. schiereiland, vind ik het in de beteekenis van den *man*, die op den uitkijk staat (in H. von de Wall's Mal. Wdb. is het niet opgegeven, zoo dat het denkelijk te Rijow niet gebruikelijk is). Vgl. ook mijne „Brieven over 't Lampongsch” bl. 32, waar 't aangehaalde Jav. *těmpoewawang* een verkeerde lezing is van de woorden *ta ngpoehawang* (Bhâratajodha Zang XX, strophe 11). Voorts is op Bali *děmpoewawang* en ook te Banjoewangi (ᮊᮧᮒ᮪ᮒ᮪ᮒ᮪) en Bandjarmasin, de naam van een mythischen schipper, wiens versteend schip men alhier te *Batoepoeloe* in een rots meent te zien. De linguale *d* maakt de verklaring uit 't boven aangehaalde oud-Jav. woord eenigszins moeilijker.

26. Volgens een hier wonenden Javaan is *dadoeng-awoek* (ᮊᮧᮒ᮪ᮒ᮪ᮒ᮪) de naam van een geest, wien men zijn vee toevertrouwt. In een *wajang*-verhaal komt hij voor als een onzichtbaar persoon, die een zeer groote kudde heeft, en dien *Gatokatja* eerst te zien kreeg, nadat hij als oogsmersel had gebruikt een kruid, genaamd *sandilata* ⁽¹⁾, dat hem door *Hanoman*, om *Dadoeng-Awoek* te kunnen zien, verstrekt werd.

Zowel *Dadoeng-Awoek* als *sandilata* ontbreken in 't Jav. Wdb. van Gericke.

(¹) Vergl. *Manikmdjâ* (uitgave van de Hollander bl. 7). In de Râmâ, uitgave van Winter bl. 130, heet het *mahosadilata*.

Wat weet men van beiden mede te deelen?

27. Wat weten de Javanen mede te deelen aangaande *Goeritna*? Hij wordt in een *wajang*-verhaal, door de Hollander achter zijn Handleiding (bl. 129) opgenomen, in één adem genoemd met *Jamadipata* (lees: *Jamadi-pati*) d. i. *Jama*. Ik ben geneigd hem voor één persoon te houden met *Soeratma*, op Bali bekend als de schrijver van *Jama*. De afwijking is wel is waar groot, maar niet grooter dan bij *Wilotama* in pl. van *Tilottama*.

Houdt men in 't oog, dat de Javanen letters als kapitalen bezigen, die in 't oud-Jav. nog een bizonderen klank voorstelden, zoo is het mogelijk, dat *Goeritna* ontstaan is uit een slordige lezing van een vroeger *ꦒꦺꦂꦶꦠꦤ*, waar de *s* eigenlijk de palatale *s* uitdrukt. Deze *s* lijkt zoozeer op de *ga*, dat de Balinezen haar *sa saga* noemen. Ook *Wilotama* moet op dezelfde wijze ontstaan zijn. Men heeft namentlijk de *ꦮ* als kapitaal gaan bezigen (in 't oud-Jav. heeft die letter de waarde van *th*), en is door de gelijkens met *wa* (van daar de Balin. benaming *ta tarwa*) op een *Wilotama* gekomen. Bij namen van personen uit 't heidendom is de Javaan verbazend slordig te werk gegaan. Behalve de verbastering van *Kingkarabala* tot *tjinkkarabala* (de beteekenis: een dienaar van *Batara Goeroe* is Javaansch en niet Balineesch, alwaar bij nog een dienaar van *Jama* is), heeft men nog die van *Kala oetpata* (in 't Bal. naam van een dienaar van *Jama*) tot *Bala oepata*, gezegd de deurwachter te zijn van *Batara Goeroe*, op wien in de Javaansche letterkunde de dienaren van *Jama* schijnen overgegaan te zijn.

28. De *wangsalan* der Javanen heet in 't Balineesch *blabad*. Men zou dit woord, des noods, met *rijmraadsel* kunnen vertalen, daar men veelal door middel van 't rijm de oplossing moet vinden.

De *blabad* wordt op Bali vermaakshalve uitgedacht,

maar ook wel, om onkiesche uitdrukkingen te vermijden. Zoo zegt men b. v. *panak sijap* ('t jong van een kip) omschrijvend in pl. van 't gebruikelijke *pitik* (*kwiken*), omdat 't rijm te duidelijk is op *tiktik* (*clitoris*).

In 't Javaansch wordt de *wangsalan* ook gebezigd ter aankondiging van een volgende versmaat; van daar *m'arak alit* (*kleine pauw*), om aan te duiden de versmaat *poetjoeng*, daar dit rijmt op *oentjoeng* (*een jonge pauw*).

De versmaat *pangkoer* wordt soms aangekondigd door *joeda kanaka* (*nagelstrijd*), omdat dit omschrijvend hetzelfde is als *koekoer* (*gekrab*). Zeer gebruikelijk, zelfs in 't dagelijksch leven, is *mandan rawa* (ᮘᮞ᮪ᮒ᮪ᮒ᮪) om te zeggen *manglingi*. Dit *mandan rawa* is gevormd van *pandan rawa* (*moeras-pandan*), dat omschrijvend hetzelfde is als *wingi*.

Het pleit niet voor de grondige beoefening van 't Javaansch door wijlen Taco Roorda en zijne volgers, dat de boven aangehaalde, zeer vaak voorkomende *wangsalan* niet in 't Jav. Hand.-Woordenboek gevonden worden.

Zou iemand, die zich op Java bevindt, zich niet verdienstelijk willen maken door een verzameling *wangsalan's* te maken.

29. Filet heeft zijn *andorwali* (zie het voorgaand artikel „Inlandsche planten door Dr. Scheffer” bladz. 325) aan 't Herbarium van Rumphius ontleend (7de boek, 45ste hoofdstuk en vgl. de 44ste plaat, fig. 2). De Bal. naam is *antawali* (ᮘᮞ᮪ᮒ᮪ᮒ᮪), de Jav. *brètawali* (ᮘᮞ᮪ᮒ᮪ᮒ᮪).
30. In H. von de Wall's Vormveranderingen der Maleische taal wordt opgegeven *panglipar* en *manglipar*. Ik heb altijd gevonden *panglipoer*, dat ook Javaansch en Bataksch (*ripoer*) is, maar *m'elipoer* zonder *ng* (Vergl. Tob. spraakk. 2° stuk bl. II van het *Aan den lezer*, en Aant. op de Pandjatandran bl. XX). Daar het te vermoeden is, dat H. von de Wall wel eens woorden aan anderen

ontleende, zonder zich eerst te vergewissen, of zij zich ook hadden vergist, zoo verzoek ik iemand, die 't Maleisch van Rijow kent, mij te willen mededeelen of zulk een vorm als *manglipar* te Rijow gebezigd wordt.

(*Wordt vervolgd*).

PROEVEN

VAN

WEST-SUMATRAANSCH MALEISCH

DOOR

J. HABBEMA.

EERSTE PROEF.

Toen ik eenige maanden geleden in de Padangsche Bovenlanden kwam met de opdracht mij op de Maleische taal toe te leggen, was natuurlijk mijn eerste werk rond te zien naar hetgeen er al zoo omtrent het Menangkabausch dialect is medegedeeld. Van het weinige, dat ik konde magtig worden, trok vooral mijne aandacht een boekje, bevattende een aantal Menangkabausche gesprekken, opgesteld door den inlandschen onderwijzer aan de kweekschool te Fort-de-Kock Si Daoed Radja Médan, en door Prof. Pijnappel voorzien van eene voorrede en woordenlijst. Sedert is het mij na onderzoek gebleken, dat er op die zamenspraken nog al het een en ander is aan te merken, zoowel wat de transcriptie met Latijnsch karakter, als de verklaring van sommige woorden betreft.

Ondankbaar echter zou het zijn, de verdienste niet te erkennen van Prof. Pijnappel, die ons als het ware eenen eersten blik heeft doen slaan in de nagenoeg onbekende spreektaal der Maleijers ter Westkust van Sumatra. Juist die onbekendheid en de onmogelijkheid, waarin Prof. Pijnappel zich bevond, met den vervaardiger der gesprekken zelven in aanraking te komen, verklaren voldoende een aantal onjuistheden, die daarin voorkomen.

De vervaardiger der zamenspraken, Si Daoed Radja Médan, is hierbij vrij slordig te werk gegaan, vooral wat de transcriptie met Arabisch karakter betreft.

Het is trouwens eene groote uitzondering, dat een inlander zonder toezigt, leiding en aansporing goed werk levert. Zijne bekende neiging om zich van alles maar af te maken, zonder zich in het minst aan consequentie te storen, moet ons voldoende reden zijn, van hem niets, zonder voorafgaand onderzoek naar de juistheid er van, aan te nemen.

Insteede van mij nu aan eene waarschijnlijk onvolledige kritiek van het bedoelde werkje te wagen, heb ik Si Daoed Radja Médan er toe gebracht, een ander Menangkabausch gesprek zamen te stellen, en wel in het dialect van Kota Gedang (eene belangrijke kampong in de onmiddellijke nabijheid van Boekit Tinggi).

Om verschillende redenen kan hij beter op de hoogte zijn van dat dialect dan van het Tanah Datarsche, en bovendien ben ik dan beter in de gelegenheid, het door hem geschrevene te contrôleren, wat door mijn verblijf in de nabijheid van Kota Gedang gemakkelijk is.

Bij de transcriptie ben ik van het idée uitgegaan, de woorden met Latijnsch karakter zooveel mogelijk weêr te geven, zooals zij inderdaad door den Maleijer worden uitgesproken. Grootendeels ben ik het eens met het daaromtrent door den heer Harmsen medegedeelde in Deel XXI van dit Tijdschrift.

Slechts op sommige punten verschil ik met hem van opinie. Zoo b. v. geloof ik niet, dat het volkomen juist is, de uitspraak van den uitgang *oes* door het Fransche *oui* weêr te geven, in welk woord de klemtoon geheel op *i* komt, terwijl in het Maleisch de klemtoon op beide lettergrepen *oe-i* nagenoeg even zwaar is.

Verder heeft de heer Harmsen de uitgangen *oeh* en *ih* weergegeven door *oeha* en *iha*, terwijl ik *oeë* en *ië* preferer.

De *h* laat ik weg, omdat zij in de uitspraak in het geheel niet merkbaar is.

Vooral bij den uitgang *ik* is het duidelijk waar te nemen, dat de *i* klank door eene stomme *e*, en niet door eene *a* wordt verlengd; wel is waar is er bij den uitgang *oek* een zweem van eene *a* merkbaar, maar niet voldoende, om de transcriptie *oea* of *oeha* te wettigen.

De heer Harmsen heeft de uitgangen *at*, *it* en *oet* weergegeven door *èk*, *ik* en *oewik*. In aanmerking nemende, dat men zich bij de transcriptie van eene vreemde taal voornamelijk ten doel stelt, met inachtneming van *onze* begrippen van spelling en uitspraak, de woorden zooveel mogelijk voor te stellen, zooals zij inderdaad door den vreemdeling worden uitgesproken, zoo kan ik mij niet met de voorstelling van dien heer vereenigen.

Een eindmedeklinker *k* is namelijk niet waar te nemen, terwijl men bovendien in *oewik* zonder nadere aanwijzing aan twee lettergrepen zou denken, ofschoon er wezenlijk slechts ééne is. Zelfs geloof ik mij niet te bedriegen, wanneer ik aanneem, dat de ك en ق op het einde der woorden, in het Menangkabausch nimmer worden uitgesproken; daarom stel ik mij voor, de bedoelde eindconsonanten niet door *k* weer te geven, maar daarvoor de *hamza* (ه) in de plaats te stellen; dus niet alleen è^s, i^s en oei^s instede van èk, ik en oewik, maar ook ana^s in plaats van anak. (1)

Door dit teeken (ه) worde dan te kennen gegeven, dat de klinker, die de *hamza* voorafgaat, kort is, en als het ware in de keel wordt teruggedrongen.

Na het zoo even gezegde behoeft het geene verdere ophelde-

(1) Over het algemeen vermijdt het Menangkabausch het uitspreken van scherpe eindmedeklinkers. Behalve het niet uitspreken der ك of ق op het einde der woorden, worden sommige scherpe medeklinkers dikwijls door zachte vervangen; b. v. *manghadab* en *patoeb* instede van *menghadap* en *patoet*. Zelfs in het midden van een woord wordt somtijds de ك niet uitgesproken; b. v. *pare^sso* in plaats van *pariksa*.

ring, dat ik *sarap* en *hidoep* weergeef door *saro^s* en *hidoei^s* in plaats van *sarok* en *hidoewik*. (1)

De Maleische woorden, uitgaande op *oek* b. v. *doedoek*, worden naar mijne meening uitgesproken, als ware er eene zeer korte *a*klank hoorbaar vóór den eindmedeklinker; terwijl die eindmedeklinker zelve niet wordt uitgesproken, dus *datoea^s* = *datoek*; *doedoea^s* = *doedoek*.

Eindelijk zegt de heer Harmsen: „wanneer als eindconsonant de *ng* na eene ^ˊ of ^ˋ komt, hoort men tusschen de *ng* en de *o* of *i* nog een klank, die veel op eene stomme *e* gelijkjt.” De woorden op *ong* blijven echter, zoo ik vermeen, onveranderd; b.v. *lompong*, *sombong*; terwijl bij den uitgang *oeng* tusschen de *oe* en den eindmedeklinker eene korte *a*klank hoorbaar is, dus *oentoeang* in plaats van *oentoeëng*.

Het Menangkabausch gesprek, dat ik mij voorstel te behandelen, is eene beraadslaging van eenige panghoeloe's in eene rapat (vergadering.)

Uit de vertaling zal men zien, dat het discours niet zeer interessant is, en er met heel veel woorden al bitter weinig wordt gezegd. Tevens zal men bespeuren, dat zulk eene vergadering van panghoeloe's geen voorzitter kent, en dus ieder lid het regt heeft, ongevraagd zijne opinie te uiten.

Alvorens tot de vertaling over te gaan zal eenige opheldering betreffende de in de vergadering behandelde zaak niet ondienstig zijn.

A is in het bezit eener sawah, die hij bij zijnen dood aan zijnen nog zeer jongen zoon nalaat. Daar er geene bloedverwanten zijn, die voor de regten van dit kind kunnen opko-

(1) Geheel juist is de transcriptie *oei^s* niet; het is niet volmaakt de drieklank *oei*, die men hoort; want de *i* dient in den besproken uitgang iets meer klemtoon te krijgen dan in dien drieklank het geval is.

In elk geval is het zoo beter dan het tweelettergrepige *oewik*, ten minste wanneer men van de onderstelling uitgaat, dat men hoofdzakelijk voor Nederlanders schrijft, voor wie de *w* geheel en al medeklinker is.

men, maakt B van de gelegenheid gebruik, om de sawah voorloopig in bezit te nemen, zonder daartoe het regt te hebben.

Intusschen is de zoon van den vroegeren eigenaar meerderjarig geworden en vernomen hebbende, dat die sawah eigenlijk hem toebehoort, eischt hij haar van B terug. Daar deze weigert, brengt de wettige eigenaar zijne zaak voor de panghoeloe rapat.

Drie der eigenaars van sawahs, welke aan de questieuse grenzen, hebben de eigendomsregten van den eischer reeds bevestigd. De vierde sawah, waaraan de questieuse grenst, is sedert eenige jaren door den eigenaar verlaten en wildernis geworden. Was de laatstbedoelde eigenaar nog aanwezig, zoo had het eigendomsregt van den eischer nog beter bewegen kunnen worden. Doch de regters zijn door de verklaringen der drie bureu voldoende overtuigd en gelasten dus de teruggave der sawah aan den wettigen eigenaar.

De te behandelen zamenspraak bevat eigenlijk de eindbeeraadslaging en de uitspraak, terwijl het onderzoek reeds vroeger had plaats gehad.

Radja Médan, die dikwijls dergelijke vergaderingen heeft bijgewoond, zegt mij, dat het voor de panghoeloe's bijna eene behoefte is de behandeling van welke zaak ook, te rekken, wat dan ook in het onderhavige geval wel te bespeuren is. Want terwijl alle leden in gemoede overtuigd zijn van de regten van den eischer, doen toch sommigen van hen het voorkomen, als of zij de zaak nog niet voldoende toegelicht achten, terwijl toch de onmogelijkheid van nadere toelichting reeds vroeger geconstateerd is, en de uitspraak op de verklaringen van drie getuigen zonder bezwaar kan plaats hebben. Zelfs twee getuigen zouden en volgens de adat en volgens het Islamtiesche regt voldoende zijn.

Ten einde bij de aanteekeningen niet te uitvoerig te worden door het verklaren van woorden, die de gewone veranderingen hebben ondergaan, geef ik een overzicht van die veranderingen, door middel van een aantal voorbeelden:

<i>beban</i>	=	<i>baban</i>	<i>kapal</i>	=	<i>kapa</i>
<i>mana</i>	=	<i>mano</i>	<i>adil</i>	=	<i>adië</i>
<i>amas</i>	=	<i>amèh</i>	<i>betoel</i>	=	<i>batoea</i>
<i>habis</i>	=	<i>babih</i>	<i>anting</i>	=	<i>antiëng</i>
<i>poetoes</i>	=	<i>poetoeih</i>	<i>oentoeng</i>	=	<i>oentoeang</i>
<i>pasar</i>	=	<i>pasa</i>	<i>harap</i>	=	<i>haro^s</i>
<i>pasir</i>	=	<i>pasië</i>	<i>hidoep</i>	=	<i>hidoei^s</i>
<i>hantjoer</i>	=	<i>hantjoea</i>	<i>anak</i>	=	<i>ana^s</i>
<i>ajer</i>	=	<i>aije (a. i. je)</i>	<i>datoek</i>	=	<i>datoea^s</i>
<i>amat</i>	=	<i>amè^s</i>	<i>adik</i>	=	<i>adië^s</i>
<i>soempit</i>	=	<i>soempi^s</i>	<i>djatoeh</i>	=	<i>djatoeë</i>
<i>peroet</i>	=	<i>paroei^s</i>	<i>lebig</i>	=	<i>labië</i>

De voorvoegsels *ber*, *ter* en *per* worden *ba*, *ta* en *pa*.

~~~~~

P ABITJARO-AN   BERAADSLAGING

PANGHOELOE   VAN

DALAM   PANGHOELOES

MADJALIH RAPÈ^s (1)   IN DE RAPAT.

Eerste panghoeloe. *Ba^sa di* Hoe moeten wij nu met die *kito*, *tantang sangkèto si Anoe*, kwestie van N. N., waarvan wij *nan soedah kito padjandjikan*. reeds het tijdstip ter afdoening *Èlo^s kito pamolahkan*, *saman-* hebben bepaald. Het zou goed *taro aloen tibo nan doeo pih^s* zijn, dat wij er nu toe overgingen, terwijl de beide partijen er nog niet zijn.

(1) Overal waar de letter *e* niet geaccentueerd is, is zij stom. De *a* aan het einde van een woord heb ik door *o* vervangen; zij heeft daar nagenoeg den klank van *o* in het Fransche *notre*, zoo ook de *o* in de aanhechtsels *toh* en *koh* = *tah* en *kah*.

AANTEEKENINGEN.

Madjalih = *madjelis*. Gewoonlijk ondergaan de Arabische en Perzische, zoomede de woorden, uit Europesche talen afkomstig, geene veranderingen. Alleen met sommige, die door het veelvuldig gebruik het burgerregt hebben verkregen, is dit wel het geval; b. v. *asa* = *asal*, *adië* = *adil*, *karatèh* = *karthas*, *hoekoën* = *hoekoem* enz.

Ba^sa di kito; *ba^sa* = *ba^sapo*, hoe; *di* beteekent hier *pada*, maar het kan ook *oleh* beteekenen. De aangehaalde zin beteekent dus: hoe moeten wij nu; hoe staan wij er meê?

Sangkètò, geschil; hetzelfde als *selisih*.

Padjandjikan. Het grondwoord *djandji* komt hier voor in de beteekenis van uitstel. *Padjandjikan* beteekent: verdagen, d. i. het tijdstip bepalen, waarop de behandeling der zaak zal worden hervat.

Tweede panghoeloe. *Dangkato* Daar zóó de eisch en zóó *itoe boenji daāwa, itoe boenji* de verdediging luidt, is naar *djawab, nan taraso di hati ham-* mijn idée het regt van N. *bo, lah sabi^s toentoei^s si Anoe,* N. niet te loochenen, want wij *karano hilië lah kito lihè^s i,* hebben de zaak al van alle kan- *moedië^s no lah kito pandang.* ten bekeken.

Derde panghoeloe. *Dangkato* Daar het zoo met de zaak *toe kini djalanno, ko^s nan taraso* staat, denk ik, dat het inder- *di hambo, ijolah ba^s nan taraso* daad is zooals u (de vorige *di datoea^s poelo.* spreker) er over denkt.

Vierde panghoeloe. *Ko^s nan* Wat mijn idée betreft, ik *taraso di hati hambo, manga-* zal eens zeggen, hoe het wer- *tokan toe kini djalanno bana.* kelijk met de zaak gelegen is. *Aloen sa-sanang-sanang hati toe-* Ik ben nog niet geheel en al *mah, karano lai djoeo nan kaloe-* voldaan, want wij hebben iets *poan parè^s so kito.* vergeten te onderzoeken.

Pamolahkan; grondwoord *molah* met de beteekenis van *marilah*, *ajolah*. *Pamolahkan* beteekent hier: uitvoering geven, *mela-koekan*. Voorbeeld. A zegt tot B: *tjoba toeroet saiija*. B. antwoordt: *djadi* (goed). Daar B. evenwel blijft zitten, vraagt A: *djadi?* waarop B opstaande antwoordt: *molah* d. i. ik doe het al.

Aloen in plaats van *belom*. De verwisseling van de eindconsonanten heeft in het Agamsche dialect slechts zelden plaats; het is meer eene eigenaardigheid van het dialect van Tanah Datar.

Dangkato eigenlijk *dan kato*, heeft hier geheel de beteekenis van een voegwoord, *karanz*, *sebab* of *djikalau*.

Sabi^s is het Arab. ثابت

Hilië lah kito lihè^si, *moedië^f no lah kito pandang*, beteekent: wij hebben den geheelen loop der zaak reeds onderzocht (*hilir dan moediknja*).

Ko^s = *djikalau*.

IJolah ba^s enz., inderdaad zooals; *ija* zie Pijnappel; *ba^s* = *seperti*, *bagai*.

Datoea^s = *datoek*; term, waarmede men den panghoeloe adat aanspreekt; ook gebruikt men het tegen de grootvaders van vader- en moederszijde, en tegen iemand, dien men niet kent, maar hetzij door zijn uiterlijk, hetzij door zijne kleeding voor een *orang patoet* houdt.

Kini = *sakarang* of *sakarang ini*.

Mangatokan toe kini djalanno bana heb ik vertaald door: ik zal eens zeggen, hoe het werkelijk met de zaak staat. Eigenlijk is het totaal overbodig en dient alleen tot inleiding van hetgeen de spreker wil zeggen.

Toemah = *itoelah*, heeft geheel de beteekenis van het nadruk-aanhechtsel *lah*.

Parè^sso in plaats van *pariksa*. Ik heb van de *hamza* gebruik gemaakt, om de herkenning van het woord gemakkelijk te maken; in de uitspraak is echter van eene *k* niets te bespeuren.

Vijfde panghoeloe. *Ko^s ba^s* Als het er nu zoo mede
itoe toe kini djalanno, aloen staat, dan zijn wij het nog niet
sakato kito toemah. eens. Het schijnt wel dat (de

Roepo roepono kapandjang djo- behandeling van) deze zaak van
omalah sangkèto nangko. langen duur zal zijn.

Zesde panghoeloe. *Koenoen di* Daar wij regters zijn, wat
kito hakin, a kaoebahno, kan kito kunnen wij er aan veranderen
mantjari nan adië? Malah saha- (nl. of de behandeling der zaak
bih habih pantjarian kito, ba^sa lang duurt); moeten wij niet
nan takana di oerang nan basang- trachten regtvaardig te zijn?
kèto djoeloh. Wanneer wij reeds alles hebben

onderzocht, hoe ook de beide
partijen er over denken, (wat
raakt dat ons).

Zevende panghoeloe. *Diham-* Ziehier hoe ik er over denk;
bo saboewah nan maraso; adapon de oorzaak van het geschil is
nan djadi pangka sangkèto, sawah; (het bezit van) eene sawah.
nan saloeroeihno djihad nan ampè^s Wij dienen bij alle vier de
kito parè^s so balako. Nan kini bureu onderzoek te doen. Nu
baharoe tigo djihad nan kito tanjo, hebben wij pas bij drie van
ba^sa koh djihad nan salabiëno? hen inlichtingen gevraagd, hoe

Tantangan djihad nan sadji- is het nu met de overblij-
had toe ta^s dapè^s kito tjari lai, venden?

karano lah djadi rimbo dalam. Wat die eene grens (sawah)
Soengoeë ba^s nantoen, pabilo ma- betreft, daar kunnen wij geen
raso di hati datoea^s, kito tarangi onderzoek meer doen, want zij
djoemalah. is al wildernis geworden, (nl.

Amalah sagadji kito hakin; omdat de eigenaar haar verla-
adapon nan taraso di kito soe- ten heeft). Alhoewel dat zoo
rang soerang, kan lah kito pa- is, dienen wij toch, als de le-
hilië pamoedië^s kan? Kini lai djoeo den er ook zoo over denken,
nan taraso di dansana^s, patoei^s koh de zaak in orde te brengen.

Kapandjang = *akan pandjang*.

Nangko = *nan iko* (deze). Even als bij *dangkato* wordt de *n* met de keelneusletter *ng* verwisseld, wat vóór de keelletter *k* geen vreemd verschijnsel is.

Koenoen = zoo waar (naar men beweert) zie *Pijn*.; dus: zoo waar, of, daar wij regters zijn, enz.

Kan kito enz; *kan* is hier eene verkorting van *boekan*.

Malah sahabih enz.; *malah* wordt dikwijls gebruikt als nadruksaanhechtsel in stede van *lah*; hier komt het vrij wel overeen met *djikalao soedah*.

Ba^s a nan takana di oerang nan basangkèto djoelah beteekent: hoe de geschilhebbenden er ook over denken (dat raakt ons niet.) Het laatste gedeelte van den zin dient er bij gedacht te worden, een verschijnsel, dat wij dikwijls aantreffen in het Menangkabausch dialect. *Takana* = *terkenal*.

Djihad is het Arab. *جِدَا*, zijde, kant, grens. Het is echter duidelijk, dat hier gedacht moet worden aan de aangrenzende grondeigenaars, van wie men inlichtingen kan verwachten omtrent het eigendomsregt van den eischer.

Ba^s a koh = *ba^s apakah* d. i. *bagaimanakah*.

Rimbo dalam, totale, digte wildernis.

Ba^s nantoen = *ba^s nan itoe* = *bagitoe*.

Pabilo = *apabila*.

Amalah = *ajolah*.

Sagadji = *samoewanja*.

Dansana^s; zoo noemen de regters elkander. Dit woord, dat te Fort-van-der-Capellen *dosana^s* wordt uitgesproken, is een algemeene term voor alle bloedverwanten, die men met *adie^s* en *kaka^s* aanspreekt; dus broeders, zusters, neven, nichten enz. niet de ouders of de ooms en tantes.

Na^s verkorting van *hendak*; hier beteekent het: opdat.

kito tarangi, na^s samo sanang di hati? Komaan, wij zijn alleen regters! Hebben wij al niet ieders oordeel gehoord en naauwkeurig overwogen? Nu is dit lid van een (ander) gevoelen (nl. No. 4, die gezegd heeft, dat hij het onderzoek onvoldoende acht); moeten wij dat ook onderzoeken, opdat wij allen voldaan zijn?

Achtste panghoeloe. *Ma datoa^s; adapon nan kato datoa^s tjako, lai djoero parè^s so nan tingga.* Mijneheeren, de vorige spreker zeide zoo even, dat er nog wat te onderzoeken overblijft.

Ko^s itoelah, sa-èlo^s èlo^s no poelo kito djapoei^s, ko^s lai nan taitjië. Als dat zoo is, moeten wij zoo goed mogelijk onderzoeken wat vergeten is.

Negende panghoeloe. *Manga-tokan toe kini djihad nan ampè^s, kan lah kito sigi sarato lah kito maaloemi?* Ik zeg nu: hebben wij al niet onderzoek gedaan bij de vier bureu, en weten wij nu al niet hoe het er meê staat?

Alahkoh djadi kito mantjari hoekoeman? (nl. dat er slechts van drie bureu inlichtingen te bekomen zijn.) Kunnen wij nu niet het vonnis bespreken?

Tiende panghoeloe. *Inda^s lai; dangkato parè^s so kito lah sala-sai, èlo^s lah kito himbau oerang nan sangkèto, boelië di laboeëkan hoekoen.* Er is niets meer (inderdaad), het onderzoek is afgelopen; laat ons dus de beide partijen roepen, dan kunnen wij uitspraak doen. [Eischer en gedaagde worden binnengeropen].

Mantri. *Ma awa^s nan salisië, lantangan parakaro awa^s,* Wel eischer en gedaagde, wat betreft uw beider zaak,

Ma datocā^s = *mana datock*. Het is echter geen vraag, waarop men een antwoord verwacht, maar dient alleen tot aanhef.

Tjako = *tadi*.

Kito djapoei^s, *ko^s lai nan taitjië*, beteekent eigenlijk: wij moeten opnemen, wat gevallen is. *Taitjië* in plaats van *tertjitjir*.

Sigi, onderzoeken; beteekent ook: fakkel. Zie Pijn.

Alahkoh = *telahkah*.

Inda^s lai = *tiada lagi*. De spreker geeft hierdoor te kennen, dat hij het met den vorigen spreker eens is. Het beteekent dus: inderdaad, of ik heb er niet tegen.

Himbau = *panggil*.

Laboeëkan, laten vallen; *laboeëkan hoekoen* komt dus geheel overeen met onze uitdrukking: het vonnis vellen.

Awa^s is een persoonlijk voornaamwoord. Dikwijls wordt het verbonden met *dèn* voor den eersten persoon, en met *ang* of

nan kadoe pihā^s, alah kami die hebben wij al naauwkeurig
pahiliē pamoediē^skan. *Nan ki-* onderzocht. Zijt gij nu bereid
ni alahkoh soeko manarimo hoe- u aan onze uitspraak te onder-
koen kami, baijē^s nan kahilang, werpen, wie van u beiden ook
baijē^s nan katimboea daŕwa dan in het gelijk wordt gesteld.
djawab awā^s?

Oerang nan basangkèto. *In-* Eischer en gedaagde. Het is
da^s lai; lah soeko kami ma- goed; wij nemen genoeg met
nampoelang apo nan djatoeë hoe- de uitspraak der heeren regters.
koeman angkoe angkoe hakin.

Elfde panghoeloe. *Alahno* Dit gedaan zijnde, hebben de
ba^sa di kito, lai djoekoh baban beide partijen zich tegenover ons
oerang nan sangkèto kapado kito? nog van eene verpligting te
 kwijten?

Twaalfde panghoeloe. *Dang-* Daar de beide partijen met
kato lah sasoeke soeko kadoe ba- onze uitspraak geheel genoeg
lah manarimo hoekoen kito, ka- nemen, zoo laat ons een onder-
handaki poelomalah takiē amèh. pand eischen.

kan voor den tweeden persoon. Voor den derden persoon wordt *awa*^s alleen gebruikt in verbinding met het bezittelijk voor-naamwoord, dus *awa*^s *no*; *awa*^s is niet alleen enkelvoudig, maar ook meervoudig, b. v. *awa*^s *mangèljè*^s *ngèljè*^s, wij spreken (met elkander); *awak* zie Pijn.

Parakaro = *perkara*; Sanskrit *prakara*; zoo zegt men ook *sarato* en *paratjajo* in plaats van *serta* en *pertjaja*.

Baijè^s (*ba-i-jè*^s) *nan kahilang*, *baijè*^s *nan katimboea daāwa dan djawab awa*^s, staat voor: *baik jang akan hilang, baik jang akan timboel daāwa dan (atau) djawab awa*^s. In *nan kahilang* enz. is dus *nan* een voegwoord: dat, hetzij dat enz.

Manampoeang apo nan djatoëë hoekoeman; dus eigenlijk: elk vonnis dat valt op vangen, d. i. zich onderwerpen aan de uitspraak der regters.

Angkoe is niet alleen grootvader, zooals Nix opgeeft, maar vooral de algemeene term, waarmede men fatsoenlijke inlanders aanspreekt; ook de *orang berpangkat* zooals: goeroe's, pakhuismeesters, djaksa's enz. Van dergelijke lieden sprekende, voegt men het praedicaat *angkoe* bij hunnen titel of hun gelar; men spreekt dus van *angkoe goeroe*, *angkoe djaksa*, *angkoe Soetan Kalipah*. Het komt vrij wel overeen met ons *mijnheer* (2e persoon), of *de heer* (3e persoon.)

Lai djocokoh baban oerang nan sangkèto kapado kito; baban = *beban*, last. De aangehaalde zin beteekent: rust er nog een last op de beide partijen, of hebben zij zich nog jegens ons van eene verpligting te kwijten? Het antwoord op die vraag wordt door den volgenden spreker gegeven, die er op wijst, dat eischer en gedaagde gehouden zijn, de bij de wet bepaalde som gelds als onderpand in handen van de regters te stellen.

Takië amèh = *tahil amas* heeft de algemeene beteekenis van geld, geldsom. Ook *amèh* alleen wordt in dien zin gebezigd; men zegt b. v. van iemand, die geen geld meer heeft: *awa*^s *no inda*^s *baümèh*.

Mantri. *Ba^sa di awa^s nan* Hoe is het nu, eischer en *salisië; nan sasoenggoeëno awa^s* gedaagde; indien gij inderdaad *lah manjoekokan hoekoeman ka-* met onze uitspraak genoegen *mi, lata^s malah tahië amèh.* neemt, zoo geeft uw onderpand.

Oerang nan basangkèto. Bara Eischer en gedaagde. Hoeveel *tahië amèh nan kakami adokan* moeten wij als onderpand ge- *angkoë?* ven, mijnheer?

Dertiende panghoeloe. *Ko^s* Naar behooren (d. i. volgens *nan sapatoei^s patoei^sno tahië* de adat), een tahlil en een pau *amèh satakië sapaho.* (20 gulden).

Oerang nan basangkèto. Iko- Eischer en gedaagde. Hier *lah tahië amèh kami nan doeo* is beider onderpand, mijnheer. *piha^s angkoë.*

Veertiende panghoeloe. *Ba^sa* Hoe moeten wij nu? Daar *di kito, dangkato tahië amèh* wij het geld al hebben, kun- *alah komah; alahkoh djadi kito* nen wij nu de uitspraak doen? *djatoeëkan hoekoeman?*

Vijftiende panghoeloe. *Inda^s* Inderdaad; laat ons tot de *lai; lah baijé^s kito hoekoen sakali.* uitspraak overgaan.

Zestiende panghoeloe. *Ma* Eischer en gedaagde, wat *awa^s nan timba balië^s; tantang* betreft onze uitspraak in uwe *hoekoeman kami di parakaro awa^s,* zaak, de eisch is geldig, en de *sah daāwa, mamoeLangkan nan* gedaagde moet alles (de geheele *tadaāwa sabanja^s saboei^s.* sawah) teruggeven.

Manjoekokan == *menjoekakan* beteekent hier: genoeg nemen met == *soeka akan*.

Adokan == *adakan*; het beteekent hier: overleggen, geven.

Paho == *pahoe* of *pan*. De beide lettergrepen van *paho* worden afzonderlijk uitgesproken, en de *h* sterk geaspireerd.

Komah == *ikomah* == *inilah*.

Timba balie^s == *timbal balik*, d. i. beide partijen, eischer en gedaagde.

Sah is het Arab. *سأ*.

TWEEDE PROEF.

Ter vergelijking met het voorgaande wensch ik nog een gesprek mede te deelen in het dialect van Batoe Sangkar. Vooraf een woord over dialectverschil op Sumatra's Westkust.

Door den heer H. N. van der Tuuk worden drie onderdialecten van het Menangkabausch vermeld en wel het Rausche, het Agamsche en het Moko-Mokosche.

Terwijl in het laatste dialect de stomme *e* in de uitspraak onveranderd blijft, wordt zij in het Rausche als *o* en in het Agamsche als *a* uitgesproken.

Behalve het dialect van Boekit Tinggi of liever van Kota Gedang, heb ik met het Tanah Datarsche kennis gemaakt, en daar hier de stomme *e* in de uitspraak door *o* wordt vervangen, zou dus, men zoo de verdeeling van den heer van der Tuuk aannam het Tanah Datarsche onder het Rausche onderdialect sorteren.

Het hier volgend gesprek vermeldde ik als te zijn opgesteld in het dialect van Batoe Sangkar, even als ik bij het voorgaande van Kota Gedangsch sprak, omdat ik niet zeker ben, of door geheel Agam of geheel Tanah Datar wel overal dezelfde tongval wordt gebezigd.

Zoo kreeg ik onlangs een stukje in handen, opgesteld in het dialect van Koerei (de kampongs in de onmiddelijke nabijheid van Fort-de-Kock). Ofschoon nu de afstand van Koerei tot Kota Gedang omtrent één uur gaans zal bedragen, zoo ontdek ik toch vrij belangrijke verschillen in de spreektaal dier beide kampongs. Zoo wordt o. a. de *h* in het Koereisch dikwijls als *g* en de *p* somtijds als *b* uitgesproken b. v. *gau* en *go*, in plaats van *kau* en *ko* (*iko*), en *boelo* in plaats van *poelo*.

Ook schijnen de beginletters der woorden wel eens te worden weggelaten, b. v. *ata^skan* en *igau* in plaats van *latakkan* en *dikau*.

Voegt men hierbij het voorkomen van woorden in het eene

dialect, die niet in het andere gebruikelijk zijn, zoo zal men moeten erkennen, dat de opgegeven verschillen voor twee plaatsen, die zoo dicht bij elkaar liggen, vrij belangrijk zijn, en ik acht het dan ook wel waarschijnlijk, dat het dialect van Batoe Sangkar niet onveranderd door geheel Tanah Datar wordt gesproken.

Ten einde de lezing van het volgende stukje gemakkelijk te maken, zal ik trachten de voornaamste verschillen op te geven tusschen het dialect van Batoe Sangkar en dat van Kota Gedang.

1^e. De stomme *e*, die in het Kota Gedangsch als *a* wordt uitgesproken, wordt in het Batoe Sangkarsch meestal *o*, behalve in de voorvoegsels *me*, *ber*, *per* enz., die ook daar *ma*, *ba* en *pa* worden, b. v. *godang*, *bori*, *poi*, in plaats van *gedang*, *beri*, *pergi*.

2^e. De *a* in de eerste lettergreep van tweelettergrepige grondwoorden wordt dikwijls als *o* uitgesproken, b. v. *lodang*, *molang*, *bokar*, in plaats van *ladang*, *malang*, *bakar*.

3e. De eindmedeklinker *m* wordt in het Batoe Sangkarsch dikwijls door *n* vervangen, b. v. *hakim*, *hoekoem*, *lazim* worden *hakim*, *hoekoem*, *lazin*.

4e. In hetzelfde dialect vervalt in de uitspraak, en veelal ook in het schrift, de *k* van het aanhechtel *kan*, b. v. *katoan*, *lopèhan* in stede van *katakan*, *lepaskan*.

5e. De eindmedeklinker *r*, die in het Kota Gedangsch niet gehoord wordt, blijft in het Batoe Sangkarsch in de uitspraak behouden, doch wordt sterk braauwend uitgesproken, en heeft veel overeenkomst met de Arabische letter ر , dus *pasar*, *pasir* in plaats van *pasa* en *pasië*.

6^e. Het bezittelijk voornaamwoord *nja*, dat in het Kota Gedangsch als *no* wordt uitgesproken, verandert in het Batoe Sangkarsch in *o* b. v. *kato-o* = *katanjä*; *ato-o* = *hartanja*.

HANDEI HANDEI BA- BATOE SANGKARSCH
TOE SANGKAR. GESPREK.

Sodang. *Toea^s, sambah ham-* Sodang. Ik groet U, datoek.
bo tibo kadatoea^s. Di hari Gepasseerden nacht ben ik door
nan samalam iko, lah molang een ramp getroffen; mijne wo-
toemboeë dè^s hambo, tabokar ning op de ladang is verbrand;
pondo^s di lodang, ta^s minantoe ik kan niet zeggen, hoe de brand
poko^s ò api. Sanomo ato habih ontstaan is. Alles wat ik bezat
sadoö, ta^s kaloear sahulai bonang. is totaal verbrand; geen enkel
Ko^s toea^s lai hibo dè^s badan draadje is gered kunnen worden.
hambo, lopèhan hambo nan sa- Wanneer U medelijden met
tampoeëko, sabal palintah, isoea^s mij hebt, geef mij dan voor
hari kan bakadjo djolan. dezen keer vrij, want morgen
moet er aan den weg worden
gewerkt.

Panghoeloe. *Mano ang So-* Panghoeloe. Wat betreft uw
dang, manontang pinto ang, nan verzoek, Sodang, één dag, (na-
sahari, hari isoea^s, dèn idjinan melijk) morgen sta ik u toe,
djongan ang kadjolan; topi ingap dat ge niet naar den weg gaat
danisoea^s ang poi kadjo-an djo- (werken); maar denk er aan,
lan, nan oentoea^s ang. dat gij overmorgen uw deel
van den weg gaat bewerken.

AANTEKENINGEN.

Toea^s, verkorting van *datoea*^s. *Toea*^s, *sambah hambo tibo kadatoea*^s; dit zegt de spreker, terwijl hij een *sambah* maakt. *Sambah* schijnt meer gebruikelijk te zijn dan *sambah*. *Kadatoea*^s in plaats van *kapada datoek*.

Hari en *hori* worden beide gezegd.

De^s *hambo* = *kapada hamba*; *de*^s is hetzelfde als het Kota Gedangsche *di* in den zin van *pada*, *kapada* of *oleh*, zie beneden *ta*^s *dopè*^s *dè*^s (*oleh*) *dèn*.

Pondo^s, tijdelijk verblijf, waar de familie woont, zoolang het werken op de sawah of ladang duurt.

Minantoe, grondwoord *tantoe*; dus: vaststellen.

Poko^s *o* = *pokoknja* = *asalnja*, dus: de oorzaak er van.

Sanomo = *sanama*; d. i. *semoewanja*.

Ato = *harta*.

Sadoö = *sa-adanja*; dus: alles wat er was.

Hibo = *hiba*, medelijden; *iba*, treurig, bedroefd; zie Pijn.

Satampoeëko = deze eene keer; *tampoeh*, aanvallen, chargeren. *Satampoeh*, één aanval, één charge; wordt ook gezegd van golven, die tegen het strand slaan.

Sabat = *sebab*.

Bakadjo = *bekerdja*; men zegt ook *bakaradjo*.

Manontang = *menentang*; grondw. *tentang*.

Pinto en *pinta*^s worden beide gebezigd.

Dèn = *hamba* of *sahaja*.

Idjinan = *idzinkan*; het Arab. اذن

Topi = *tetapi*.

Ingap = *ingat*; zoo ook *sangap*, *hangap*, in plaats van *sangat* en *hangat*; het is echter geen doorgaande regel.

Sodang. *Mano toea^s sambah Sodang.* Datoek, wilt gij mij hambo; *ma^s babori djoe handa^so* als het u belijft twee dagen *di hari nan doeo ko; lopèh itoe,* toestaan; daarna zal ik mijn hambo soedahanmolah *djolan nan* deel van den weg afmaken. *oentoea^s hambo.*

Panghoeloe. *Ko^s itoe pinto Panghoeloe.* Als dat uw ver-
ang, ta^s dopè^s dè^s dèn sorang zoek is, dat kan ik alleen niet
bapambori toemah; èlo^slah djo- toestaan; het zou goed zijn, zoo
lang toeankoe lorèh, bonarkan gij u tot den toeankoe laras
kabalau; ko^s lah balopèh dè^s wendet en hem (uw verzoek)
balan, salopèhlah dèn; saba mededeeldet; als hij u vrijstelt,
palintah, dalan doeo djèn tigo dan geef ik u ook vrij, want
hariko, soedah salosai kadjo djo- er is gelast, dat binnen twee
lan, saba sowah *manosa^s poelo.* of drie dagen het werken aan
 den weg afgeloopen (moet) zijn,
 want het werken op de sawahs
 is weer dringend noodig.

Damisoea^s, overmorgen. In Agam zegt men *damisoea*^s; waarschijnlijk *diam esoeok*.

Poi = *pergi*.

Oentoea^s = *oentoeok*, deel, part; Zie Pijn.

Mano toea^s *sambah hambo*; dergelijke uitdrukkingen, waarmede Sodang telkens weder begint, heb ik in het vervolg maar onvertaald gelaten.

Ma^s *babori djoeo handa*^s *o di hari nan doeo ko*; *ma*^s is hetzelfde als het Agamsche *na*^s, dus *hendak*; de aangehaalde zin beteekent dus: *hendahlah (moga-moga) membri djoewa hari doewa ini hendaknja*; het is dus een *dringend* verzoek, om twee dagen vrij te mogen hebben. *Babori* = *berberi*; iets verder zal men ontmoeten *bapambori* = *berpemberi*. Men denke hierbij niet te spoedig aan fouten, of aan „brabbeltaal.” Dat de regelen der grammatica ons bij het Menangkabausch nog al eens in den steek laten, zal men o. a. kunnen zien in de geschiedenis van Poeteri Balkis waarvan wij de uitgave eerlang kunnen verwachten.

Djolang = *djelang* zijne opwachting maken.

Bonarkan of *bonaran* = *chabarkan dengan benar*, de waarheid zeggen, ronduit vertellen zonder omwegen.

Balopèh de^s *balau*, vrijgesteld door hem; *berlepas* staat dus hier in de plaats van *di lepaskan*. *Balau* wordt als persoonlijk voornaamwoord van den 3^{en} persoon gebezigd door een mindere van zijn meerdere, b. v. hier door den panghloe kapala van den toekoe laras sprekende. De zoon van zijnen vader of zijne moeder, en de vrouw van haren man sprekende, gebruiken ook *balau*; in 't Agamsche zegt men *baliau*.

Salopèhlah dèn; *sa* komt hier voor in de beteekenis van: gelijk, eveneens.

Palintah = *parentah*.

Doeo djèn tigo, twee of drie; gewoonlijk komt *djèn* voor in de beteekenis van *dengan*; te Kota Gedang is het *djo*.

Sodang. *Sambah hambo ka- datoea^s; sapandjang pitoea toea^s, itoe hambo potji^slah.* Sodang. Uw dienaar, datoek, uwen raad zal ik geheel opvolgen.

Sodang (*kapada toeankoe laras*). *Mano toeankoe sambah hambo; di hari nan kapotang, lah poi hambo kadatoea^s kapalo, minto bonar nan doeo hariko ta^s poi kadjolan, sabattlah iko nan tasoeo de^s bodan hambo. Nan djawat balau ma^ssatahoe toeankoe, maka balau borani mambori.* Sodang (tot den toeankoe laras.) Toeankoe, gisteren ben ik naar den panghoeloe kapala gegaan, om ronduit te vragen twee dagen niet aan den weg te werken, omdat dit (ongetasoeo de^s bodan hambo. Nan val) mij overkomen is. Hij heeft geantwoord, dat hij het alleen met medeweten van u durft toestaan.

Toeankoe loréh. *Mano Sodang, ko^s itoe pinto ang boije^slah, topi ingap bonar, palintah kini ta^s boelië ampoen. Katoan kakapalo, bahaso lah dèn bori idjin.* Toeankoe laras. Als dat uw verzoek is, Sodang, dat is goed; maar denk er aan, tegenwoordig mag geene vrijstelling meer gegeven worden. Zeg aan den kapala, dat ik permissie heb gegeven.

manosa^s = *menjesak*, grondw. *sesak*. *Sowak manosa*^s *poelo* wil dus zeggen, dat de toestand van de sawahs dringend vordert, dat zij bewerkt worden.

Sambah hambo kadatoea^s heb ik hier vertaald, omdat het de afscheidsgroet voor *Sodang* is.

Pitoea is het Arab. قُدْوَى.

Potji^s *lah* = *patjillah*; *mamatjit*, vasthouden.

Kapotang, of *di hari nan kapotang*, gisteren.

Tasoeo; *basoeo*, ontmoeten; *tasoeo* beteekent dus ongeveer hetzelfde als *hadatangan*. *Saballah iko nan tasoeo* enz.; de toekoe laras heeft natuurlijk al van den brand gehoord, en verdere vermelding is dus overbodig.

Boije^s *lah* (*bo-i-je*^s *lah*) = *baiklah*.

Palintah kini, *ta*^s *boelië ampoen*, d. i. tegenwoordig mag niemand vrijgesteld worden, (vroeger werd er niet zoo streng op gelet).

Bahaso, meestal uitgesproken *baso*, beteekent hier hetzelfde als het voegwoord: dat. Het beteekent ook: of, in zinnen als: ik weet niet of hij komt.

EEN EN ANDER VAN HET OUDE BATAVIA

DOOR

J. G. F. BRUMUND.

[Dit stuk, anonym uitgegeven in de Java-Bode van het jaar 1860 no. 79, 86, 87, 92 en 94, bevat te veel merkwaardige bijzonderheden, om in vergetelheid te mogen geraken, waartoe het, verscholen in de bijvoegsels eener courant, al licht veroordeeld zou zijn. Om die reden is tot den herdruk er van in dit tijdschrift besloten, met bijvoeging eener photo-lithographische reproductie der vermoedelijk oudste aller kaarten van Batavia, aanwezig in de bibliotheek der Hoogeschool te Leiden.

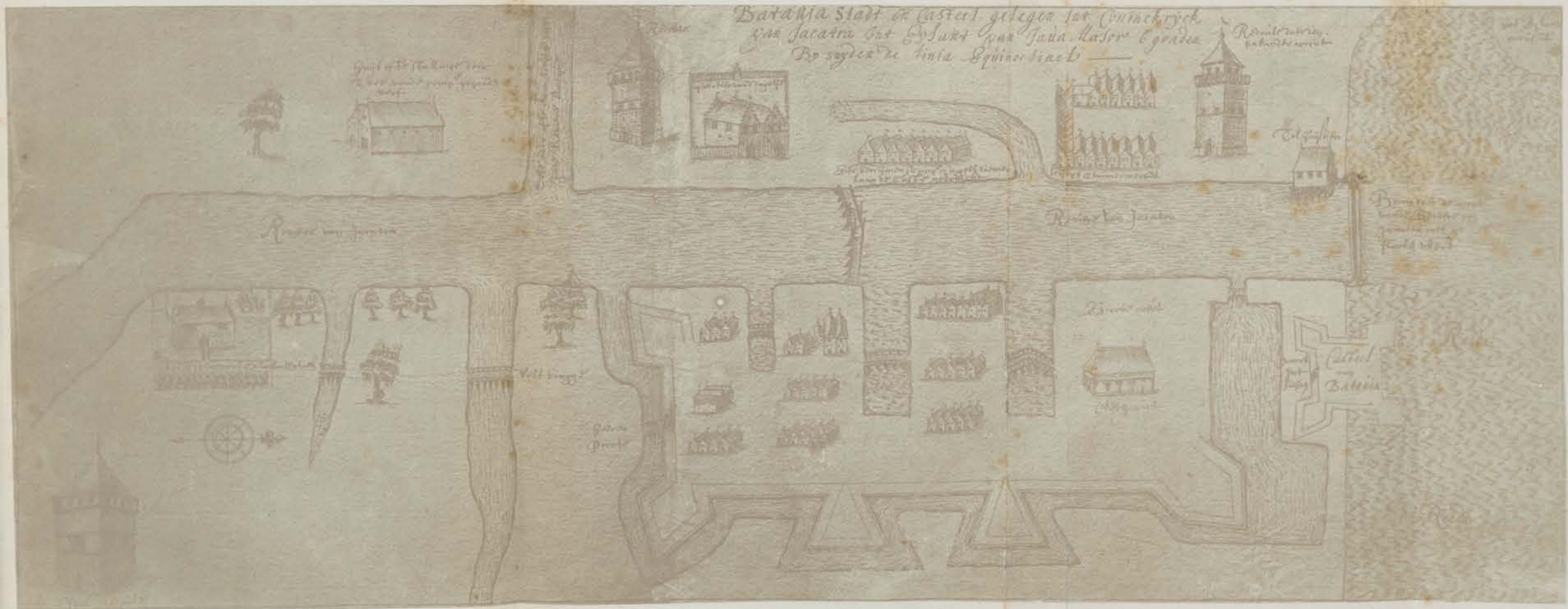
Deze kaart lag ter uitgave gereed, toen bespeurd werd, dat zij juist in Nederland door Dr. Swaving was gepubliceerd bij zijne verhandeling over Batavia's Sanitaire Geschiedenis onder het bestuur van de O. I. Maatschappij, opgenomen in jaargang 1878 van het Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde.

Zoowel het voorhanden zijn van een aantal exemplaren dier kaart, als de omstandigheid, dat het evenbedoeld periodiek vermoedelijk niet of weinig bekend is aan de lezers van dit tijdschrift, hebben het opnemen dier kaart ook in dit tijdschrift wenschelijk doen achten.

De heer Swaving schrijft omtrent die kaart het volgende:

„Te oordeelen naar al hetgeen ik in de officieele stukken
„vond, komt het mij voor, dat vóór Coen's vertrek herwaarts
„op den 2^{den} Februari 1623 dit schetsvormig plan van Bata-
„via gemaakt is. Wanneer de Engelsche brug gelegd is,
„weet ik niet, maar den 24 en 25sten December 1627 liepen

Batalia Stadt en Casteel gelegen in Coninckryck
van Jacatra Sint Eysant van Jaun Maestor Egracie
By syden de hinda Spinaetines

„eenige kwaadwillige Javanen door de Heerenstraat naar de
 „brug over de Groote Rivier. Vóór dien tijd werd wel de
 „brug over de stadsgracht, dat is over de nieuwe gracht bij
 „de Z. O. bocht van de Groote Rivier, genoemd, doch niet
 „de Engelsche brug, die later door den vijand is verbrand.
 „Om die reden meen ik, dat na de verplaatsing van de scheeps-
 „timmerwerf en loodsen voor de *tingans* of platboomde vaar-
 „tuigen naar de Westzijde onder Coen die brug gemaakt zal
 „zijn.

„Wat die *witnemende plaisante plaats* betreft, die kan zeer
 „goed *den Hof* voorstellen, dien de Nederlanders bij het con-
 „tract van 8 October 1616 verkregen. Het begin van de
 „latere Amsterdamsche, Groene en Leeuwinnen grachten komt
 „niet onduidelijk voor den dag. Er komt niet één stadswerk
 „voor, dat strijdt met de geschiedenis. De oorspronkelijke
 „teekening berust op de Academische Bibliotheek van Leiden
 „in het legaat van Mr. Bodel Nyenhuis.

„Dewijl mijns inziens van de oorspronkelijke stad tot 1623
 „geene teekening in druk bestaat, zoo meen ik die aan beter
 „oordeel te mogen onderwerpen.”

Zie ook omtrent die kaart de Notulen der Algemeene en
 Bestuursvergaderingen van het Bat. gen. 1877 bladz. 155 en
 1878 bladz. 59.]

I

Herinnert ge u nog den dag, waarop ge, na een lange of
 korte reis uit het vaderland, de reê van Batavia hadt bereikt?
 Nog levendig staat hij mij voor den geest, als de dag van
 gisteren. Wat gelukkige dag, en ook wat heerlijke muziek
 toen, dat geweldig rammelen en ratelen van den kabelketting,
 waarmeê het anker in pijlsnelle vaart voor goed de diepte zocht.
 Onze reis had juist niet zoo lang geduurd, honderd dagen;
 maar, hoewel ook in het hart van Holland geboren, ik ben
 volstrekt geen zeeman. Niet dat ik aanstonds bij de minste be-
 weging van het schip, bleek word, een naar gezigt zet, en maar
 stilletjes heenga, om daar binnen niet zonder gevoel en gebaar, een

lofredre of wilt ge liever, een lijkrede te houden op de genoegens van het zeeleven. Neen, dat niet zoo zeer, maar wat meer is, die plankenwereld van een schip is mij te eng, te benaauwd; ik vind ze ook zoo eentoonig, zoo vervelend, vaak ook zoo minutieus en kleingeestig, dat ik ze altijd gaarne weér verlaat voor die andere, waar het toch een weinig ruimer en bedrijviger is, waar ik ook meer zie dan lucht en wolken, en de bewoners elkander niet zoo ieder oogenblik tegenkomen of in den weg loopen. Bovendien waren we, gij zult zeggen talrijk genoeg, omtrent twintig reizigers te zamen. Natuurlijk zoo wel met elkander, als menschen van verschillenden stand en uit verschillende deelen des lands, daar onverwachts zamengekomen, en honderd dagen lang, elkander van aangezigt tot aangezigt tegenover gesteld, dat konden zijn, zoodat ik wel eens de opmerking kon maken, dat het spreekwoord: „zoo veel hoofden, zoo veel zinnen” meer waar was dan dat andere: „hoe meer zielen, hoe meer vreugd.”

„Komt, Heeren en Dames, voor in de sloepen te gaan, met een glaasje Madera een slamat Batavia gedronken” zei de kapitein, terwijl de hofmeester met een blaadje vol glazen rondging. En wij dronken dat slamat van gantscher harte, ook naar de letter des woords als een glaasje op de valreep, want eenige minuten later roeiden we reeds daarheen, Batavia, het zoo verlangde Batavia te gemoet.

Een reê met vele schepen omringde ons van alle kanten, en daar voor ons, ja daar zagen wij de blaauwe bergen van Buitenzorg, waarvan men ons had verhaald; maar van Batavia, waarvan men ons zooveel meer had verhaald, zagen wij niets. Het lag verscholen, weggedoken, achter zijn bewassen moerasstranden.

Ik zal u niet ophouden met de indrukken, die ik ontving bij het oproeijen der rivier; hoe vreemd ik ze ook aankeek, die inlandsche, oostersche vaartuigen, welke aan den kant lagen; de roeijers, die in hunne tambangans mij tegenkwamen of voorbij voeren en op den riemslag hun meer melankoliek

dan melodieus lied zongen. Slechts alleen dit: de totaal indruk, zoowel van rivier en natuur, als van menschen en schepen, was een ongunstige. En zulk een ontving ik ook bij het uitstappen aan den Boom.

De Boom, of gelijk de inlanders hem noemen *bom*, is evenmin een boom als een bom, want er is niet de minste boom of sluiting. Gij kunt er even goed voorbijvaren, als overal elders, althans indien de oppassers u niet aanroepen, hetgeen ze echter nooit verzuimen, want daar is het kantoor van in- en uitgaande regten van Batavia.

Aan den rivierkant staat een open steenen loods. Onder die loods stonden eenige heeren, in witte pantalons en buisjes gekleed, (het was nog in den tijd der buisjes, toen ik te Batavia kwam), en met perkamentkleurig of gebronsd gelaat, naar ons te zien met een oog, als wilden zij zeggen: „al weér een nieuw factuur, en niet klein ook, twee sloepen vol, zoo maar niet aanstonds te plaatsen.”

Als kiekens haar hen, volgden wij onzen kapitein, schaarde we ons om hem onder de loods, terwijl de heeren ons intusschen zwijgend verder opnamen, het factuur van meer nabij beschouwden en keurden.

De tollenaars van Batavia, beleefde en respektabele menschen, geheel andere dan die der Joden van vroeger, lieten ons spoedig gaan. Toen volgden we te voet onzen kapitein, over een smal dijkje, een ophaalbrug, door een muurpoort, over een onregelmatig plein, naar het huis van Levi.

Ja, van dien man, ook van zijn huis is nu niets meer over. Ik ging er laatst nog eens zien, maar het is afgebroken, spoorloos verdwenen. En Levi is reeds voor vele jaren begraven, de man, nu twintig jaren geleden algemeen te Batavia genoemd en gekend, thans daar voorzeker geheel vergeten; mogen ook zij, die gelijk ik ten zijnen huize hun entrée in Indië maakten, zich daarom zijner nog wel eens herinneren.

Zijn huis stond tegenover de Werfpoort, en hij was wagenverhuurder, ook een soort van restaurateur en tapper meen

ik, deed tegelijk in scheepsvictualiën en meer. Hij was, gelijk dat de zonen Israëls over het algemeen nog al verstaan, een omnis homo.

De pek-, touw- en teerlucht, die we volop aan boord hadden kunnen genieten, kwam ons in Levi's voorhuis weêr met volle en sterke teugen te gemoet. Toch deed het mij goed, die te ruiken en hoopen sloopstouw te zien, ook een ton teer, hammen en lantarens, die aan den zolder hingen, kazen op een plank gestapeld, en een toonbank met flesschen en glazen. 't Gaf mij zoo'n Hollandsch idee, hoe armzalig dan ook.

Wij wachtten in een kamer op de rijtuigen, die ons naar boven zouden brengen. Daar zaten en stonden wij gansch niet in onzen schik, en keken om ons heen, gelijk men wel eens zegt, als katten in een vreemd pakhuis. Zoo geheel nog baren, en die zijn immers altijd hoogst wijsneuzig, vol kwade vooroordeelen en hatelijke aanmerkingen omtrent Indië, hadden we met niets vrede, vonden we alles heel naar, heel akelig. Was dat nu een aankomst; was dat nu het zoo gevierde Batavia; en welk een kamer, ze was immers nog minder dan die van een gemeene dorpsheerberg in het vaderland; met roode bakken belegd, eene groote lompe tafel in het midden, wat oude wrakke stoelen en verbleekte schilderijen aan de ruw gewitte wanden. Spinraggen in plaats van gordijnen voor de ramen, met haar kleine verduisterde ruiten. En die pisangs, wat smaak of heerlijkheid was er toch aan volmaakt beursche peren. En die kleine magere paarden, welke daar buiten werden aangespannen, en die Javanen, welke voorbijkwamen, mannen met vrouwenrokken aan, foei hoe leelijk! Intusschen smakten een paar tjitjaks, waarnaar wij natuurlijk met een zeker afgrijzen keken, ons haar welkom van den zolder tegen, en vloog eene groote tor, waarnaar de dames niet zonder schrik omzagen, brommende tegen het raam op en neêr. 't Dier was zeker boos, dat die domme en koppige glazen het niet wilden doorlaten. Dat ook een paar kakkerlakken daar onverwachts uit hun hoek kwamen aansnellen, en de dames naar

het andere einde der kamer deden vlugten, spreekt van zelf. Zoo nu waren onze eerste ontmoetingen en indrukken bij aankomst te Batavia.

Daarna reden wij naar boven. Maar dat zullen we thans niet doen; neen, we willen nog eenigen tijd beneden blijven, in het oude Batavia, daar rondgaan, zien en hooren, wat het eenmaal was en thans is, wat daar in vroegere jaren is geschied en nog dagelijks geschiedt. Het kan slechts een *een en ander* daarvan zijn, en nog wel een onvolledig, een fragmentarisch *een en ander*.

De rijkdom van mijn onderwerp en de beperkte grenzen voor mijn schrijven laten niet anders toe. Het zullen slechts enkele steenen zijn, die we aanbrengen; steenen, hopen we echter, die den lateren bouwmeester, welke ons eens een volledige beschrijving van het oude Batavia zal geven, ook zullen kunnen dienen, om er zijn schoon en zoo zeer gewenscht gebouw meê op te trekken.

Wij gaan dus verhalen van het oude Batavia. Maar waarom noem ik die stad oud, oud Batavia? is het misschien, omdat haar oorsprong opklimt tot een tijd, waarvan de geschiedenis nog niet weet te verhalen, waarvan alleen de fabel kan beuzelen; waarin die stad ons reeds als een geworden tegentreedt uit het halfduister der overlevering? Niet waar, dat is juist het zoo tragische in de geschiedenis dier stad; men noemt haar de oude, en naauwelijks was zij de jaren van haar jongelingschap ontwassen, toen een geweldige hand haar plotseeling aangreep, neêrwierp in het opgaand stof van haar puin, en haar, nog een zoo jeugdige stad, der vernietiging prijs gaf. Twee eeuwen, wat zeggen ze voor het leven van een stad? en toch ligt binnen haar grenzen de geschiedenis van het oude Batavia besloten; zijne wording uit zoo geringe beginselen, zijn opbloeï en verval, zijn vonnis des doods onherroepelijk geteekend, aanstonds met hamer en mokerslag voltrokken; slechts twee eeuwen kunnen ons verhalen van die stad, toch eenmaal gevierd en geroemd als de koningin van het oosten, als de stad der

steden, — van haar roem en schande, van haar leven en dood.

Wel mag ik zeggen, een stad uit zoo geringe beginselen geworden; en ook wat aanleiding tot haar stichting, immers nooddwang. Te zeer geplaagd en bedreigd, moesten de onzen Bantam verlaten; daarom gingen ze naar Jakatra, om er Batavia te stichten.

De panggerang, rijksbestuurder van Bantam, „een doortrapte vos” zegt Valentijn „plaagde de Hollanders door duizenderlei wegen zonder ophouden en daar waren geen voorvallen, waarin hij geen blijken van deze zijne kwaadaardigheid gaf.” En met de Bantammers vereenigden zich van ganser harte de Engelschen. „Alzoo hij, Koen,” vervolgt Valentijn, „ook buiten de Bantammers, de Engelschen, die hem ten uiterste benijdden, en den opgang der Hollanders met een dwars oog aanzagen, tot geslagene vijanden had, die al hun krachten inspanden, om de Hollanders waar 't mogelijk, uit Indien te te boenen” — „Dus zag de heer Koen dat vooreerst een beter verblijfplaats diende gezocht te worden, daar men de goederen der E. Maatschappij zeker vertrouwen en daar men zich ook buiten gevaar vastzetten, of wel den zetel der Indische Bataveren grondvesten en die als de hoofdplaats van hunnen handel mettertijd aanbouwen kan.”

Zoo nu kwamen onze vaders er toe, om hun Batavia aan de oostzijde der Tjiliwong te stichten. Aanvankelijk slechts een onbeduidende versterking, waarin zij, tot het uiterste gebragt, zich nooit hadden kunnen blijven verdedigen tegen de listen en het geweld der overmagt van hun vijanden; van de ook daar spoedig tegen hen vereenigde Engelschen en Bantammers (met de Jakatranen) zonder den buitengewonen moed, de volharding en dapperheid, waardoor zij zich onder aanvoering van mannen als Koen en van den Broek, zoo eenig onderscheidden, en ons Batavia's wieg doen aanschouwen, omstraald met een glorie van schitterende heldenfeiten.

Die versterking was slechts een in haast versterkte factorij. De naauwkeurige Camphuis, „die toen hij nog eerste klerk van hun Edelheden was, dat werk, uit de oudste schriften,

die men toen nog had en nu niet meer te vinden zijn, als uit den grond heeft opgebaggerd;" ¹⁾ beschrijft ons in zijn „Batavia's grondvesting," dat eerste zoo onaanzienlijke Batavia aldus: „Langs de Rivier-kant ofte Westzijde van onze onderhandze versterking ter defensie, stond nu voltoit, en in volkomen staat het nieuwe huis Mauritius, zich strekkende in de lengte Zuiden en Noorden, en aan welkers Noord-einde als toen ook een punt werd gemaakt, genaamt de Noord-Wester Rivier-punt, dog die was nog niet hooger opgetrokken, dan tot ongeveer twee voeten boven de grond, en voorts met zwalpen, of planken afgesloten voor een aanloop, maar niet vrij voor een musquetschoot."

„De gardyn aan de Noord, ofte zee-kant, tusschen de zelve Noord-West Rivierpunt en de Noord-Oost zee-punt, was opgeworpen van aarde, 9 voeten hoog, en 7 voeten dik, zonder borstweering, en de gemelte Noord-Oost-zee-punt mede nog niet hooger als de gardyn, ofte 9 voeten, hebbende eendeels een pallissade borstweering en een houten dak, om voor den regen bevrijd te zijn; na de stads ofte Zuid-zijde verstrekte het oude huis Nassauw mede voor de gardyn, even als aan de West-zijde langs de Rivier het bovengemelte nieuwe huis Mauritius, makende beide alzo een winkelhaak; en aan de Oost-zijde waren behalven de Kat, die het Zuidelijkst na de stad stond en de Zuid-Oost punt maakte, nog twee bolwerkjes met palissaden aan malkanderen gesloten: ook was de geprojecteerde punt aan de Z. W. zijde tegen de gemelte huizen Mauritius en Nassauw nog niet begonnen, en alleen maar de plaats met bamboezen om- of afgezet."

Zoo bestond dus het aanvankelijke Batavia, of zijn fort in 1618, slechts uit twee factorij-huizen Nassauw, reeds sedert 1611, en Mauritius toen gebouwd, welke met andere verdedigingswerken een vierhoekig fort vormden, echter nog zoo weinig verdedigd, dat de onzen „in plaats van borstweringen en om voor den vijand niet geheel bloot te staan, een partij kostelijke Coromandelsche kleeden en lijwaden gebruikten."

¹⁾ Valentijn, deel IV pag. 420.

Wij gaan de belegering van dat fort, gedurende eenige maanden door de Jakatranen en Engelschen, stilzwijgend voorbij, evenals de heldendaden, toen verrigt door de onzen, onder welken Pieter van den Broek, als de Regulus van Nederlandsch-Indië, eene zoo eervolle eerste plaats inneemt; ook de inneming van Jakatra door de onzen onder den gouverneur-generaal Koen.

Dit geschiedde den 30 Mei 1619.

Hoogst gedenkwaardige dag, sedert welke ons gezag op Java voor goed gevestigd werd, en de stad Batavia zich zoo snel en voorspoedig ontwikkelde, dat het nog geen eeuw later reeds als de eerste stad van Indië, als de Koninginne van het Oosten begroet werd. Die dag werd ook steeds jaarlijks onder de Compagnie, feestelijk gevierd. Honderd-en-een schoten vielen ter eere daarvan. Men vereenigde zich tot een dank-bedestond in ~~in~~ de Grootte Kerk, en een algemeene parade werd op het Stadhuisplein gehouden. Ook uit de partikuliere huizen hingen vlaggen. Oranje kokarden prijkten op de hoeden. Het was een dag van bezoeken en vreugde, waarop ook de kantoren gesloten bleven; als een vrolijke nieuwjaarsdag, zei mij een oud burger. Na kerktijd begaven zich alle hooge ambtenaren ter komplimentatie naar het Kasteel, waar 's avonds ook groot souper was bij den heer Gouverneur-Generaal.

Op dien dag werden ook reeds volgens resolutie van Koen, de nieuwe schepenen voor dat jaar gekozen, welke alsdan ook en corps opkwamen, om den eed van trouw af te leggen. ¹⁾

Nog in 1811 onder Janssens werd die dag gevierd, doch toen helaas! om nimmermeer gevierd te worden. Eenige maanden later kwamen de Engelschen en namen Batavia en Java. Het volgend jaar ging de 30ste Mei in doodsche en treurige stilte voor Batavia en zijn trouwe vaderlanders voorbij. Dat moet hun smartvol zijn geweest. Maar hoeveel smartelijker nog voor hen, toen ruim twee maanden later, den 8sten Augustus, de Engelschen daar hun eersten jaardag van Batavia's inneming vierden met parades, feesten en toasten.

¹⁾ Recueil van placaten enz. van Koen tot Mossel, 1620—1761. (Manuscript.)

Toen de Engelschen Batavia innamen, was het twee eeuwen geleden, dat Pieter Both met den vorst van Jakatra, Widiak Rama, een verbond van handel en vriendschap sloot, en van hem voor 1200 Spaansche matten het stuk grond kocht, waarop hij het eerste huis van Batavia liet bouwen, het genoemde factorij-huis Nassauw.

Zoo schoon en schitterend als de zon van Batavia was opgegaan, zoo droef en duister ging zij onder.

II

Wij vervolgen, gelijk wij aanvingen, om terwijl wij met haastige schreden door sommige gedeelten der geschiedenis van Batavia treden, bij andere minder of nog niet bekende, eenigen tijd, althans eenige oogenblikken te verwijlen. Zoo ook thans bij de eerste vorming en regeling van zijn bestuur.

Batavia was niet gelijk Rome, in den aanvang een stad zonder vrouwen. Geen Sabijnsche maagdenroof behoefde daar herhaald te worden. Immers reeds tijdens de belegering van het fort door de Engelschen en Jakatranen, waren daar binnen een dertig- of veertigtal, die met haar mannen den nood en de ellende van dat beleg deelden. En dat ze zoo niet allen, dan toch grootendeels Hollandsche vrouwen waren, mogen wij gelooven, daar die reeds vroeg mede naar Indië reisden. Immers reeds met de vloot, die in 1610 onder Pieter Both uitzeilde, gingen 36 Hollandsehe vrouwen meê, „vermits den soldaten en matrozen toegestaan was hunne vrouwen mede te mogen nemen”; „later, in 1622” vervolgt Valentijn, „zonden de Heeren XVII vijf of zes jonge dochters uit, die Compagnie's dochters genaamd wierden, en die zij van alles dat zij noodig hadden voorzagen tot kousen, schoenen, hemden, en verdere kleederen toe”. Men ging later voort met het uitrusten van zulke Compagnie's dochters. Zij droegen vaak bij het aan wal stappen een opgetoomden hoed met veeren als de marketentsters en waren in een soort van amazonengewaad gekleed. Wie ze waren? Valentijn antwoordt daarop: „Deze nu moet men

met de soldaten wijven niet verwerpen, hoewel zij niet veel adelijker zijn". Elders zegt hij van haar, dat zij "jonge meiskens, aankomende vrijsters, dochters der E. Maatschappij genaamd, soldij trokken, en met een hoed met pluimen op 't hoofd uitkwamen. Schoon deze van 't slegste soort waren, werden dezelve in die tijden voor gebradene peerkens gehouden".

Nicolaus de Graaff, spreekt, meen ik, in zijn "Oost-Indise spiegel," ook van haar, als van andere. Die toevloed van vrouwen uit de mindere klasse, om naar Indië te gaan moet in zijn tijd, voorbij het midden der zeventiende eeuw, een halve eeuw na Batavia's stichting, zeer groot zijn geweest. Zoo toch verhaalt hij: "want bijaldien dat de heere Bewinthebbers konsent gaven dat yder vrij mogte mede varen die wilde, ik geloof datter meer vrouwluyden op de schepen soude wesen als manvolk, waardoor dikmaals grote onheile twist en tweedragt soude ontstaan, en daarom magger niemant mede gaan, als bij cendragtige toestemminge der Bewinthebbers, ende ook niet meer als seker getal, welke dan op de schepen worden verdeelt, en yder na zijn qualiteit worden geaccomodeert, maar al die vrouwluyden die anders mede gaan, als met consent en toestemminge van de heere Bewinthebbers, is niet anders als een deel uitschot en kanalje, die haar tegens dat de schepen in zee gaan, onder de matroze komen te versteeken, of komen haar in soldaats of matroze kleeren te verkleeden, of ten met haar aan een bak," . . . enz. enz.

Zoo bevorderde dus de Compagnie, geheel in den weg van haar bedoelingen met Batavia's stichting, de uitzending van ongehuwde vrouwen naar Indië. In die jaren was het voorzeker geheel anders te Batavia gesteld dan in lateren tijd. Toen zullen de Hollandsche vrouwen, haar taal, zeden en gewoonten, welke dan ook vaak, aldaar de overhand hebben gehad, en evenzeer voorheerschende zijn geweest, als ze later door die der in Indië geborene zoo geheel verdrongen werden. Zoo zelfs, dat een dame op het laatst der vorige eeuw, met haar echtgenoot in hooge betrekking uitgekomen, zich genoodzaakt

zag, gelijk mij haar dochter vaak verhaalde, om de vaderlandsche kleeding en coiffure, met de saja cabaja en condee te verwisselen, wilde ze niet in de damesvereenigingen om haar vréemde en zotte kleeding uitgelagehen worden. Zij kon er echter niet toe komen, hoe dwaas men het ook vond, ja sommigen het haar zelfs als een gebrek aan opvoeding toerekenden, om niet zich de beteldoos te laten nadragen, die toen, zoo prachtig van goud, en vaak bezet met edele gesteenten, een voorwerp van bijzondere luxe en trots was in de salons en in de voornaamste dameskringen.

Wij zien ook op den plattegrond van Batavia van A° 1628, dat de latere voorstad, door een bogt der rivier en de Nieuwpoortgracht gevormd en ingesloten, toen reeds in erven was verdeeld. Zeer waarschijnlijk zullen zij de buitenplaatsen van het Batavia dier dagen geweest zijn. Gedurende de belegering trok men zich daaruit achter de redouten en wachthuizen der Nieuwpoortgracht terug, waarom zij ook genaamd wordt „het afgesneden deel van de stad, bij ons geraseert ende verbrandt, uitgezondert de kerk”.

Van de gansche latere westzijde der stad, aan den overkant der rivier, bestond toen nog niets. Wij zien er slechts de vroegere factorij der Engelschen, „t Engels huys, sijnde bij nacht in brand geraeckt en de muyren naderhand door ons voorts geraseert, omme voor te comen dat den vijant zich daar in quame verstercken.”

Dat huis nam omtrent dezelfde plaats in, later door de Binnen Portugesche Kerk met haar kerkhof, thans door de kantoren van van Ommeren Rueb, Cores de Vries en Roselje ingenomen. Een weinig hooger aan de rivier, daar vooral, waar wij thans zoo veel schoone Consuls-wapenschilden van Duitsche rijken kunnen bewonderen, was „de clappusthuin van den predikant Danekert, hij was omgehouden als wanneer de vijant de stad in 't zuidweste met zijn leger naderde.”

De overzijde der rivier was daar en hooger op, nog overal met „clappus en andere fruttuynen” begroeid; alles werd

gedurende den oorlog verwoest. Niet onbelangrijk mag hier de vermelding worden geacht, dat het toen alleen aan de Japannezen geoorloofd was „eenige Siry en Pisang, staande aan beyde de syden van de groote rivier opwaarts, mitszaders op de ongebeneficeerde landen te plucken, die dezelve gekocht hebben op arbitrale correctie.” ¹⁾

Het getal der Japannezen te Batavia was in de eerste jaren reeds zeer aanzienlijk. Zij vormden bij de verdediging van Batavia met de „Mardijkers”, vrije inlanders, drie vaandels, zamen 210 man, en waren zeer dappere soldaten. Toen ook even zwerflustig en verspreid in den archipel als de Chinezen, zouden wij hen voorzeker ook thans bij vele duizenden op Java tellen, indien het kabinet van Jedo zijn op- en afsluitingssysteem, waaraan het thans wel vaarwel zal moeten zeggen, niet later, met zoo eenige volharding had weten te handhaven.

Miste de stad toen nog de huizen, kerken en verdere openbare gebouwen, die later haar roem en grootheid waren; het Kasteel en de versterking der stad waren toen ook nog geenszins die van latere dagen. Het Kasteel was alleen meer versterkt dan tijdens de eerste belegering in 1619. Van de bolwerken, waren slechts Westfriesland en Geldria, later Robyn en Diamant genoemd, tijdens het tweede beleg in 1628, „in steen opgetrokken.” Saphier en Parel, vroeger Zelandia en Hollandia, „zijn gedurende de belegering verhoogt, vergroot ende met houtwerk rontomme beset en geslooten.”

De trotsche en deftige gebouwen daarbinnen, de gouverneurswoning en die der raden van Indië met de Kasteelskerk, het Gouvernement, en nog zoo vele andere, verrezen eerst later. In dien eersten tijd zag men er nog de factorijhuizen Mauritius en Nassauw en andere, die echter nu ook weldra zouden vallen.

Ook verrezen eerst later, na de uitlegging der stad, de muren van koraalsteen met hun vierentwintig bolwerken, die

¹⁾ Interdict 6 Mei 1623. Recueil van placaten enz.

haar aan de oost- en vervolgens ook aan de westzijde der rivier geheel insloten.

De stad, door ons volgens haar plattegrond beschreven, mag wel geacht worden van 1623 te zijn, toen, gelijk we reeds meldden, allen burgers een contributie werd opgelegd „tot het uytleggen, begraven en versterken der stad.” Later, na de verdrijving der Javanen ging men voort de stad te verfraaijen, en ook daar buiten te bouwen.

Na de bevrijding van het fort en de verovering van Jakatra, was Koen er aanstonds en ijverig op bedacht, om het fort te verbeteren en een nieuwe stad aan te leggen, „welke laatste binnen den tijd van een jaar een zoo geheel ander aanzien kreeg, dat men in den aanvang van 1620 niet meer zou gezegd hebben dat dezelve nog niet lang geleden, de zetel van een inlandschen vorst geweest was.”¹⁾ Allen moesten daartoe de handen zamen voegen, door arbeid en levering van materialen. Zoo lezen wij dat bij billet van den magistraat „een ieder gelast wierd twee clappers boomen, zonder cruynen, ieder 22 voeten te halen en ter vereischte plaatse binnen vijftien dagen te brengen, op poene dat die na 't eindigen van de 15 dagen in gebreke blijft, in plaats van twee, vier sal moeten leveren of sal dezelve doen halen door anderen tot zijne kosten.”²⁾ Deze diensten waren voorzeker bezwarend, daarom verlichtte men ze later. Immers wij lezen „dat de Chinezen op haar verzoek ontlast werden van de lasten haar voor dato tot versterkinge van 't fort opgelegd, dog niet van de versterking van de stad en de stadswerken”. De Chinezen waren toen blijkens dezelfde ordonnancie³⁾ ook een weinig meer belast voor hun hoofdgeld dan thans, „moetende zij maandelijks in 't begin van de maand een hoofdbriefje van den ontvanger halen en ieder $\frac{1}{2}$ reaal daarvoor betalen”. Daar de stad met geweld genomen, zoo goed als geheel door haar vroegere be-

¹⁾ Jan Pieterszoon Koen. Tijdschr. van Nederl. Indië, 1844.

²⁾ Billet 1 Jan. 1629, Reeneil enz.

³⁾ Id. van 9 Oct. 1620, Idem.

woners verlaten was, hadden de nieuwe bezitters slechts de erven met de vruchtboomen in te nemen, om er zich woningen te bouwen. Deze erven, om niet uitgedeeld, moesten echter beschouwd worden als „ter leen, en dat de bezitters in tijden en wijlen recognitie daarvan moesten doen”¹⁾; ze mochten ook niet verkocht of bezwaard worden dan met kennis van twee schepenen.²⁾ Later werden die leenen echter verklaard te zijn, „als vrijeigene patrimonieele en allodiale landen ofte goederen, „mits bij verkoop, alienatie derzelven, maar eenelijk gehouden blijven aan den 10den penning van den verkoop ofte alienatie, mitsgaders in de erkenenissen der tienden van alle vrugten en gewassen daarop jaarlijks vallende, zonder verdere belastingen onderworpen te worden, en dat de ongeëigende Landen en Thuynen zoodanig verstaan gegeven zullen.”³⁾ De bewoners waren ook verplicht om „de clappus boomen voor haar deuren, tot cieraat van de stad geplant te bepaggeren en dagelijks te begieten; op poene”⁴⁾ Verzuim daarvan werd de eerstemaal met 10 realen, de tweede maal met 20, de derde maal met lijfstraf gestraft. Ook mochten geen paarden, varkens, of ander vee los langs den weg loopen op verbeurte daarvan.⁵⁾

Ook werd bij resolutie van 6 Mei 1623 allen inwoners een contributie opgelegd „tot het uitleggen, begraven en versterken der stad.” De stad had ook reeds vroeg haar grachten en bruggen, daar bij resolutie van 18 Aug. 1620 art. 7 bepaald werd: „dat de E. Compagnie de bruggen nog vooreerst zal onderhouden op verschot en remboursement na gelegenheid.” Zij had ook reeds vroeg een stadhuis, reeds bij haar eerste vestiging, waarin ook in den aanvang kerk werd gehouden, en wier klok „driemaal daags, te weten 's morgens ten 5 of half 6 uuren, 's avonds in de schemeravond op 't poort sluyten, en

¹⁾ Resol. 18 Aug. 1620, Recueil enz.

²⁾ Id. 28 Aug. 1620, Idem.

³⁾ Plac. 10 Maart 1623, Idem.

⁴⁾ Resol. 28 Julij 1623, Idem.

⁵⁾ Id. 1 April 1627, Idem.

ten 9 uren" moest geluid worden. ¹⁾ Dat stadhuis zal zeer waarschijnlijk een onaanzienlijk en slechts tijdelijk gebouw zijn geweest.

Althans zes jaar later werd reeds overgegaan tot den bouw „van een nieuw raadhuys, weeskamer, secretarjen en gevangenissen" waarbij, voorzeker zeer vreemd en aanstootelijk voor de tegenwoordige dagen, bepaald werd, dat „een ider, wie hij zij, daarvoor zal opbrengen en contribuieren als hem opgelegd zal worden." ²⁾ In Maart 1627 vergaderden de heeren schepenen voor de eerste maal in het volbouwde raadhuis. Daarin werd ook Koen begraven, „is egter zijn gebeente in dat graf altijd niet gebleven, maar na 't voltoijen van de Hollandse kerk in de stad, in dezelve overgebracht, alwaar zijn wapen. . . . boven het gestoelte van de gemalinnen van de Heeren Raaden van Indien, aan de zuidzijde der kerk te zien is." ³⁾ Men bouwde ook spoedig een kerk. Deze buiten den stadswal gelegen, werd echter gedurende de belegering van Batavia, in 1628 door de vijanden verbrand. Daarom werd later weêr kerk in het nieuwe raadhuis gehouden „in de gemeene wandelplaats van het stadhuys", dewijl vooreerst „nog geen kans was op een kerkgebouw" ⁴⁾. Dit nieuwe stadhuis „t welck gedurende den oorloch (1628) met vier wtstekende galderijen versterckt ende met groff geschut gearmeerd is geweest, alwaar de Burgerij haar rendezvous hadden, nevens een compagnie soldaten van 100 koppen extraordinary wt 't casteels garnizoen tot assistentie van Burgerij en bezetting," ⁵⁾ werd in 1652 weder door een ander vervangen, „maatig fraai naar de wijze dier tijden, doch hetzelfde was laag en kwam niet overeen met het toeneemend aanzien en vermogen der stad". Daarom werd

¹⁾ Res. 18 Aug. 1620, Recneil enz.

²⁾ Id. 16 April 1626, Idem.

³⁾ Valentijn.

⁴⁾ Brief van den Kerkeraad te Batavia aan de Classis van Middelburg 1631 no. 27 (Manuscript).

⁵⁾ De Belegering van de stad Batavia in 1628 en 1629. Tijds. van het Kon. Inst. deel 3.

ook dat derde in 1706 weer afgebroken, om plaats te maken voor het tegenwoordig nog bestaande, in 1710 voltooid, dat door den „Timmerbaas N. Cammer, het ijzerwerk niet mée gerekend, voor dertigduizend Rijksdaalders gebouwd”, en alzoo Batavia's vierde stadhuis is. Zoo was men er dus, in die eerste jaren, reeds aanstonds ijverig op uit, om de stad te vergrooten en te verfraaijen. Dat zij echter nog geheel een inlandsch voorkomen moest hebben, zeggen ons de „clappus boomen voor de deuren tot cieraat van de stad geplant”, die later plaats maakten voor de deftige rijen van statige tamarinden en bloemboomen, alsmede de paggers langs de erven. Ook waren, gelijk wij voor die eerste jaren niet anders verwachten kunnen, voorzeker de meeste huizen van inlandschen bouw, van bamboe met alang alang gedekt. Immers ruim dertien jaar later werd nog een plakkaat ¹⁾ uitgevaardigd, verbiedende, „het repareren van de *riete* huizen in de oude stad, dat is beoosten de oude gegraven Rivier tot den ooster burgwal der Tijgersgragt, tenzij dezelve 24 voeten aan alle kanten van de steene huizen met een hart of steene dak gedekt, op poene van geheel afgebroken te worden, en om iedereen tot het bouwen van steene woningen te animeeren, zal geld verstrekt worden, tegen $\frac{1}{2}$ reaal pro cento, aan die onbezwaarde gronden hebben”. Ook Koen had daaromtrent reeds strenge bepalingen uitgevaardigd ²⁾, verbiedende aan de burgers om „excessive onkosten tot het repareren ofte maken doen van Riete ofte Bamboeze huysen te maken, maar haar vaardig te maken om daarop steene gebouwen te zetten”. Bij verzuim daarvan zouden „de hoge overheden genoodzaakt zijn de Erven aan andere, die steene woningen willen maken, te geven”, terwijl den vroegeren bezitters alsdan andere plaatsen zouden aangewezen worden „om bamboeze huysen bij provisie te maken”. Intusschen moet Batavia ook reeds vroeg steenen huizen gehad hebben. In 1629 toch werd een uitdeeling

¹⁾ 13 Sept 1833, Recueil enz.

²⁾ Plac. 20 Dec. 1618, Idem.

van wapens gedaan onder hen, welke „de zwakste steenen huysen hebben, om door de inwoonders derzelven bewaart en in tijden van nood gebruikt te worden.” Deze steenen huizen waren echter meestal met alang-alang gedekt, waarom Koen ook beval „zoo haast de materialen daartoe te bekomen zullen zijn, dezelve te voorzien met een pannen ofte ticheen Dak¹⁾. Ook was reeds van den beginne af aan orde en regel gesteld op den aanbouw van huizen door een „authorisatie op bailluw en schepens om keuren te leggen op 't suyveren en schoonhouden der straten en op ongeregelde timmeringen²⁾. Dat de bouw en reinheid van Batavia echter nog langen tijd veel te wenschen overlieten, zegt ons een plakkaat, zestien jaar later door van Diemen uitgevaardigd, ³⁾ gelastende:” 1. dat alle die huizen off gronden in de heerestraat en princestraat — beide nog gedeeltelijk bestaande straten, die regtlijnig van het Stadhuisplein naar het Kasteelplein liepen — „gelegen bezitten, dezelve in den tijd van twee maanden, hare straten moeten hoogen en met coraalsteenen bestroijen. 2. bequame gemetselde goten te maken. 3. dat men de burgwallen 3½ voet van de clappus boomen gelijk voor dezen, zal ophogen met behoorlijke waterlossinge, alles op verbeurte van 6 reaelen, en dat het opgemaakte werk tot hare kosten zal gedaan worden”. Voor ons ligt een plattegrond van Batavia van het jaar 1628, geteekend tijdens het belegerd werd door den vorst van Mataram. Wij zien daarop, hoe de nog maar negenjarige stad reeds wijken, straten en grachten, kerk, stadhuis en meer had, door versterkte wachthuizen en redouten omringd en verdedigd werd. Zij was toen, gelijk noodzakelijk was, als onder den rook des Kasteels, nog maar aan de oostzijde der rivier, gebouwd; had echter toen reeds de gansche lengte, welke zij ook later behield, van het Kasteelplein tot aan de Nieuwpoort. De breedte was ruim een derde minder dan later.

¹⁾ Plac. 20 Dec. 1628, Reeneil enz.

²⁾ Res. 18 Aug. 1620, Idem.

³⁾ Id. 16 Febr. 1636, Idem.

Slechts één gracht, later de zoo beroemde Tijgersgracht, liep toen van het zuiden naar het noorden door de stad. De Caaimansgracht, daar achter, die ook de gansche stad doorstroomde, met de Binnen- en Buitengracht, alsmede de daar tusschen liggende wallen en bolwerken, zijn van lateren tijd. Die stadsruimte was ook toen reeds bebouwd, uitgezonderd daar, waar later de Nieuwpoortstraat met haar blokken huizen ter weërszijden, het hospitaal, thans de Bank, en de Groote Kerk, thans de kantoren bewesten het Stadhuisplein, verrezen. Ze was echter nog geenszins zoo vol gebouwd als later, toen, geheel naar vaderlandschen trant, de huizen en daaronder zoo prachtige, vol sierlijk snijwerk en verguldsel, naast en aan elkander in de straten en op de grachten verrezen. De huizen waren in dien eersten tijd meestal nog onaanzienlijk, van steen en bamboe gebouwd, ook de eerste, gelijk wij hoorden, nog langen tijd met riet gedekt; overigens waren ze omringd van grootere of kleine tuinen, en verscholen onder het lommer van vruchtboomen en de kroonen van ranke palmen. Het Stadhuis stond ook toen reeds omtrent op dezelfde plaats, als het tegenwoordige, slechts een weinig digter naar de rivier. De kerk echter, tijdens de belegering verbrand, stond aan de buitenzijde der Zuidergracht aan den rivierkant. Overigens waren de blokken huizen tusschen het Kasteels- en Stadhuisplein, ook even regthoekig en op gelijke wijze als later, door twee straten en drie grachten verdeeld en gescheiden.

Onder van Diemen werd de stad echter meer belangrijk verfraaid en uitgelegd, ook aan de westzijde der rivier, toen nog weinig aanzienlijk, daar hij de betaling van den zevenden penning op de „maandelijkse huur der bamboeze of riete huysen en erven daar,” eischte, „tot zoulagement van de excessive kosten van muuren en fortificatiën der stad”. ¹⁾ Van Diemen, „een ongemeen gaauw en schrander man”, gelijk Valentijn verhaalt, „die een schoone pen voerde en een sierlijke stijl in 't opstellen van zijn zaken had”, deed zeer veel voor de

¹⁾ Res. 29 Maart 1638. Recueil enz.

verfraaijing van stad en kasteel; hij gaf Batavia zijn eerste waardige kerk in 1640, een kruiskerk, in 1733 door een achthoekige vervangen, steeds de hoofd- en Nederduitsche kerk van Batavia, later onder Daendels afgebroken. Ook werd onder hem de Kasteelskerk gebouwd. „Deze twee kerken waren in 1640 aangelegd en ieder persoon in dienst der Maatschappij was verplicht eene maand zijner gaadje tot de kosten te verstrekken”. 1) Dat van Diemen echter ook ruim het zijne daartoe zal bijgedragen hebben, behoeven wij niet te betwijfelen, dewijl hij bij zijn overlijden nog 40,000 Rijksdaalders vermaakte tot den aanbouw van een nieuwe kerk. Hij voltooide ook grootendeels den bouw van het Kasteel en zijn woningen, en gaf tevens aan Batavia zijn eerste Latijnsche school onder Johannes Stertemius, waarop uit de arme weezen van Batavia twaalf van de „gauwste, en de goedaardigste Nederlandsche en Mestice jongens, voor rekening der regering geplaatst werden”. 2)

III.

Wij keeren nogmaals terug naar het oude Batavia, in zijn eerste wording, zooals wij het leerden kennen uit zijn plattegrond van 1628, toen het door den vorst van Mataram zoo hevig aangevallen en gedurende drie maanden benaauwd, door de onzen zoo dapper verdedigd werd. Dien strijd, ook reeds dikwijls beschreven, kunnen we hier evenmin vermelden, als we dat dien van vroeger, in 1619 tegen de Engelschen en Jacatranen, konden doen. De beschrijver der kaart zegt daarvan „dat het fort met dertig duizend man eerst met surprise onder vruntel. schijn, daarnaer, met openbaer geweld en eyntl. met belegeringe drie maenden negen dagen door den machtigsten Coninck van Java Mayor genaemt Choehoenang 3) en bij d' onse den Mattaram” 4) aangevallen werd „met groot

1) Levens der Gouv. Gen. van Ned. Indië.

2) Mr. J. A. van der Chijs. De Latijnsche scholen enz. te Batavia.

3) Soesoehoenan, titel des vorsten.

4) Het oude magtige rijk van Midden-Java, Mataram, thans nog overgebleven in de leenrijken Soerakarta en Djokdjokarta.

verlies van de sijne; alsoo de gemeene opinie is, dat van de dertich duysent niet boven thien duysent man, in Mattaram souden zijn gekeert”.

Ook de kerkelijke brieven, in dien tijd van Batavia gezonden, gewagen en wel driemaal daarvan. Daar het hoogst belangrijk is, tijdgenooten, mannen, die te midden der belegering in de stad vertoefden en die nog niet gehoord zijn, daarover te hooren, laten wij het verhaal hier volgen:

„Bij ons tot Batavia, is de gemeynte Godts, die begint te floreren, te neder geslagen door de belegeringe der stad, die van den Mattaram met macht wordt aangetast. Ten eersten quam den jongen Boearaxa met omtrent 12,000 man, hij is doodgeslagen, als men zijn retranchement aantastte, en zijn volk ten deele van de onzen in verscheidene uitvallen, en voorts door honger en ongemak omgekomen, en voorts verloop, zoodat er geen van overgebleven zijn.”

„Alsnu is er een Radja van Madura gekomen met 20,000 man, die blijft tot nog toe, stil liggen” (1628, 22 November) ¹⁾.

„Haer aantastende met een machtigen vijand der Mataram, dewelcke onder het beleijdt van een veltoverste genoemd Boearaxa, onze stad quam belegeren met 20,000 mannen, dewelcke eerst door onze wapenen en siekten te ondergebracht sijnde, is noch een ander veltoverste gekomen genoemd Radja Madura met 20,000 coppen, en hebben onse stad van den 25 Aug. tot den 13 Dec. belegerd gehouden, menigmalen die hart aantastende. Doch Gode zij danck, die ons de overwinninge gegeven heeft en ons zoo genadelijck gewaerschuwd om te keeren van den wegh der godloosen en den vaedt der sondaeren 2 Jan. 1629”. ²⁾

„Wat belanght onze gemeynte alhier (Gode zij lof van zijn genade) die haer weder beschermt heeft tegen de macht der boozen, want wij zijn weder van den Mattaram belegert geweest, met een machtigh legher, doch heeft niet verricht, maer op den 3 October met groote schade van volck vertrocken, naedat

¹⁾ Afgaande Briefboek van Bat. kerkeraad, pag. 24.

²⁾ Id. pag. 26.

hij op den 22sten Augustus voor onze stad gecomen was." In 't eynde dezer belegeringe is overleden den Edelen Heer generael Jan Pietersz. Coen" (22 Oct. 1629). Uit deze berigten blijkt alzoo duidelijk, hetgeen door sommigen betwijfeld werd, dat Batavia tweemaal in 1628 en 1629 door den vorst van Mataram belegerd is. Overigens echter groot verschil tusschen de cijfers in de kerkelijke brieven, en die door Valentijn opgegeven, die het leger der eerste belegeraars begroot op 100,000 man, van welke slechts 10,000, volgens anderen naar hem, maar drie of vier duizend terugkeerden, en in het volgende jaar 1629, andermaal, van 22 Aug. tot 2 November Batavia door een tweede leger van 100,000 en meer laat belegeren.

Koen, die vroeger niet had toegelaten, dat kasteel en stad, Batavia genoemd werden, daar hij haar naar zijn geboorteplaats Nieuw Hoorn wenschte te noemen, moest dat later toch wel doen, op last uit Patria.

"Den 28 Aug. is deze stad en kasteel ten beveele van de heeren onze principalen bij missive de dato 12 April 1621, aangebracht per het schip den *Gouden Leeuw*, op den 22sten Aug. ejusdem anni genaamt de stad en het casteel Batavia" 1).

Koen, ijverig en voortvarend in alles, gaf der stad Batavia ook van den beginne af van een goed geregeld plaatselijk bestuur en verschillende wetten en bepalingen van beheer, regt, maatschappelijke en kerkelijke orde.

Reeds in Maart 1620 werd de eerste Baljuw van Batavia, thans de resident, benoemd in Jan Stijns van Antwerpen, »bailluw van 't rijk Jaccatra" genaamd. 2) De man voldeed echter volstrekt niet, daar nog geen drie maanden later, in de resolutie, waarbij het Collegie van Schepenen opgericht werd 3) tevens ten 8sten werd bepaald »den bailluw Jan Stijns werd mits zijn onbequaamheijt van die bediening ontlast en bedankt".

1) Recueil enz.

2) Idem.

3) 24 Junij 1620, Idem.

Dit Collegie van Schepenen, als „wethouders der stad om alle justitie in civiele zaken te administreren en exerceren” bestond aanvankelijk uit twee Compagnie’s dienaren en drie burgers; „bij de burgers genomineerd en bij de hooge regering gekozen; — die een jaar zullen regeren; — bij beurte maand om maand praesideren; — drie maal ’s weeks des voormiddags zitten; — moeten eed doen in handen van den Gouverneur-Generaal, — de opperste der dienaren in zaken onze Chinezen rakende, zal mede stem hebben maar niet praesideeren”.

Gelijktijdig werd nog een andere regtbank opgericht, „die van Commissarissen ofte regtslieden van het fort” en een resolutie uitgevaardigd ¹⁾ over „de scheidinge” tusschen beide regtbanken. Wij kunnen die hier niet geven, en merken daarvan slechts op, dat zij zich grondde op het onderscheid dat van den aanvang af tusschen burgers, vrije lieden, en Compagnie’s dienaren te Batavia gemaakt en steeds streng vastgehouden werd.

„De jurisdictie van het Collegie van Schepenen ging eerst onder het Britsch bestuur, op den toenmaligen Hoogen Raad over, en diezelfde Hooge Raad, in 1819 herdoopt in Hoog Geregtschhof, had de *geregtsluyden van ’t fort* tot voorvaders.” ²⁾ Door Daendels was reeds den 14 Maart 1808 besloten om: „de jurisdictie van schepenen te Batavia over de ommelanden in te trekken en die te bepalen tot de linie der buitenposten” van de stad. ³⁾

Bij het lezen der vele en verschillende keuren, wetten en besluiten, in die eerste jaren, volgens mijn recueil-manuscript uitgevaardigd, die wij wel stilzwijgend moeten voorbijgaan, trof het mij, zoo gedurig hernieuwde resolutiën en strafbepalingen tegen boom- en straatschenderij, dronkenschap, twist, vechterijen

¹⁾ 15 Aug. 1620, Recueil enz.

²⁾ Jan Pieterszoon Koen. Tijdsch. van N. Indië 1844. Men leze daar ook over beide collegie’s.

³⁾ Daendels. Staat enz.

en dergelijke ongeregelheden te ontmoeten. Hoorden wij reeds, dat vele der vrouwen, die naar Java gingen, geenszins tot de besten behoorden, die resolutiën zeggen ons, dat het met een groot deel der mannen niet beter gesteld was. En welke strenge strafbepalingen: „tegen het schenden ofte beschadigen van fruytboomen, op de verbeurte van den hals” ¹⁾. „Gebiedende alle Nederlanders de Engelsche niet qualyk te bejengen ofte haar eenigen schade te doen, maar met deselve in vriendschap te leven, op poene van als oproermakers aan den lijf tot de dood toe gestraft te werden” ²⁾.

„Dat den balliuw en scheepens de vuyle dronkaards die langs de straten loopen, in de blokken sullen sluyten tot zy nugteren zijn geworden” ³⁾.

„Verbiedende onze Nederlanders, die Chinezen, ter sake van brand, die uyt een harer huizen ontstaan was, geen geweld aan te doen, op poene van als straatschenders op 't rigoureuste gestraft te worden” ⁴⁾

Plakkaten werden uitgevaardigd en herhaald, met strenge strafbepalingen tegen het dobbelen, spelen, schreeuwen, rumoer maken in de herbergen en op straat, vechten, verwonden, te laat tappen, leggen van arrest door de herbergiers op de gage van Compagnie's dienaaren ter sake van drank, enz., enz.,” zietdaar iets uit meer, dat zeer getuigt tegen de matigheid, den vreedzamen zin en het geregelde leven van velen der eerste burgers en Compagnie's dienaren van Batavia.

Maar wie waren ze ook velen dier burgers? Ontslagen Compagnie's dienaren na volbragten diensttijd, ongetwijfeld de meesten uit de lagere rangen; soldaten en matrozen, die veelal niet om hun goed gedrag naar Indië waren gegaan, en geen kans ziende om in 's Compagnies dienst verder te komen, liever verkozen burgers te worden, waardoor hun, hetzij met handel

¹⁾ 13 April 1620, Recueil enz.

²⁾ 9 Mei 1620, Idem.

³⁾ 28 Aug. 1620, Idem.

⁴⁾ Interdict 29 Aug. 1620, Idem.

of ander bedrijf, ligtelijk betere vooruitzigten geopend werden. Te meer daar de Compagnie volgens hare instructie voor Gouverneur-Generaal en Raden van Indië, van 22 Aug. 1617, dit begunstigde, „om de landen te beter met er tijd te peupleren,” en den zoodanigen, die wenschten als burgers te blijven en te komen, dit niet alleen toestond, onder bepaalde voorwaarden, maar ook om binnenlandschen handel te drijven of akkerbouw uit te oefenen. Tot den akkerbouw geneigd, werden hun zelfs gedeelten der overwonnen landen geschonken, ook vruchtboomen (cacaoboomen) onder hen uitgedeeld.

Reeds aanstonds telde dan ook Batavia vele burgers. Immers reeds bij resolutie van 18 Augustus 1620, art. 15, ¹⁾ werd gelast: „dat de schepenen in het district van de stad, alle de vrije Nederlanders, Japanders en swarten pertinent opteekenen en daaruit een dubbel getal opgeven sullen, om daaruyt hoofdofficieren over de burgerij te stellen en te doen maken.”

Bij de belegering van Batavia in 1628 waren dan ook reeds drie vaandels burgers, ieder van zeventig man, en een gelijk getal „Japanders en Mardyckers” georganiseerd, die met de Compagnie's soldaten de verdediging van fort en stad deelden. Koen heeft dus ook de schutterijen op Java ingesteld. En welk een luxe en vertoon daarbij later te Batavia heerschten, zegt ons wel geheel een ooggetuige een eeuw later, in het navolgende: „November (1721) werd een nieuwe kapitein over de burgers aangesteld, waarbij vele solemniteiten werden waargenomen en alles zeer schoon toeging. De vereenigde burgers trokken met volle wapenrusting op, en schaarden zich op de markt voor het Stadhuis. De Europeanen, twee compagnien sterk, reden op de schoonste paarden. Allen droegen gelijke uniform van hemelsblauw fijn Hollandsch laken, geborduurd en met gouden tressen versierd. Zij droegen witte veëren op hun hoeden; hun wapenen waren pistolen en karabijnen. De officieren hadden blaauwe veëren, en een uniform van rood

¹⁾ Recueil enz.

scharlaken, rijk met goud bedekt. Hun muzijk bestond uit pauken en trompetten. De zwarte burgers gingen te voet met hun geweer en sabel, en droegen rokken van verschillende kleur, gelijk ze die gewoon zijn te dragen. Zij vormden de infanterie. Nadat de kapitein voorgesteld was, gaf eerst de kavallerie een salvo uit haar pistolen, daarna de infanterie uit haar geweren, eindelijk weêr de kavallerie uit haar karabijnen" ¹⁾.

Wij zouden te ver gaan, indien wij ook maar in het voorbijgaan wilden gewagen van alle wetten en besluiten, in die eerste jaren genomen voor het militaire, de regeling der burgermaatschappij in haar verschillende rigtingen, omtrent handel, zeevaart, pachten, regten en meer. Wij bepalen ons daarom nog kortelijk bij die omtrent kerk en school, de slavernij en het concubinaat.

De kerkeraad van Batavia schreef op 22 Dec. 1628 aan de classis van Walcheren en Amsterdam: „Z. H. E. (Koen) ons getrouwelijk de hant biedt in de regering der kerk" ²⁾ en dat mogt zij wel. A. J. Hulsebos, reeds van 1614; die de belegering van 1619 doorstond, was de eerste predikant van Batavia. Op diens voorstel en dat van eenige anderen, met hem zamengekomen ter eerste regeling van de kerkzaken te Batavia, bepaalde Koen, dat nevens de reeds vroeger aangevangen Nederduitsche, ook voortaan de Maleische zou beginnen; stond hun daarin, alsmede in de regeling der verdere Nederduitsche dienst, — den ommegang in de gemeente en de avondmaalsbediening in beide talen, met hulp op zijde; beval ook dat de arbeiders des sabbaths behoorlijk mochte rusten ende afstaan van den arbeid om de godsdienst te mogen frequenten." ³⁾

De strenge politie plakaten en resolutiën, zoo even vermeld, voorzeker ook grootendeels in het belang der godsdienst geno-

¹⁾ Barchewitz, Reisebeschreibung.

²⁾ Kerkelijk Brievenboek B. (Manuscript.)

³⁾ Handelingen v. d. kerkeraad 1620, (Manuscript.)

men, getuigen mede voor Koens ijver om de kerk te dienen, godsdienst en zedelijkheid te bevorderen.

Op voorstel van den kerkeraad, besloot hij ook in rade, om te „eligeren en te doen bevestigen” de beide eerste ouderlingen te Batavia, Wynant Raeff en Gommares van Stain ¹⁾. Hij verbood ook „Zondags voor de middag onder de predicatie te tappen op 3 realen boete;” en verder; „hun vrouwen, kinderen, slaven of slavinnen te doen doopen noch trouwen, dan bij consent en bij advies van onze respectieve overheit deser plaatse, en dat bij den dienaar des Heiligen Woords Godes, bij de classis van H. Kercke der Vereenigde Nederlanden, daartoe geauthoriseert, en bij ons gecommiteerd.”

Zijn militaire artikelen, 25 Julij 1628, vangen aan: 1. „Dat die den naam des Heeren met vloeken, sweeren ofte lasteren misbrykt, boven arbitrale correctie nog gemorioneert werden. 2. Item op gelijk poene, die dienaren van Gods woord berispt, turbeert, of in haar bedieninge belet.”

Daar bestond eenstemmigheid tusschen Koen en den kerkeraad, hoewel deze toch ook wel eens verbroken werd. Hij toch eischte, volgens order van Heeren Bewindhebbers, „instantelyk zonder eenige uitvlucht alle (kerkelijke) brieven aan haar over te stieren,” waaraan de kerkeraad „om der vrede wille,” echter onder protest, eindelijk maar toegaf ²⁾. Bekend is de later zoo veel opzien barende twist tusschen Spex en den kerkeraad, vooral tusschen hem en den predikant Heurnius.

Batavia bezat ook reeds vroeg een school. Op 26 Jan. 1625 wordt zij vermeld ³⁾ en genoemd „een cieraat der stad Batavia,” waar Michael Seroyen onderwijzer was, en „Nederlandse, mestise en swarte jongens in lezen, schrijven, cijferen” onderwezen werden. Er kwamen ook meisjes, „Maleische en Jakatrasche dochters om uitgehouwelykt te worden.” De dochters, uit het vaderland komende, waren ook daar, „zich met naai-

¹⁾ Handb. van de kerk, 2 Januarij 1621.

²⁾ Brievenboek, October 1625.

³⁾ Brievenboek.

jen erneerende", tot zij huwden. Het was dus wel een zeer gemengde school, tegelijk een weeshuis of meisjes-opvoedingsgesticht.

Den 11 Dec. 1620 ¹⁾ vaardigde Koen een plakkaat uit, aldus besluitende: „zoo is 't dat wij het voorschreven aanlokkende quaet soekende te stuyten en naar vermogen te weeren, met advyze van onze presente Rade, goetgevonden ende geresolveerd hebben te interdiceren en te verbieden, gelyck interdiceren ende verbieden mits deze, dat niemant binnen deze onze republycke van Jacatra residerende ofte onder de jurisdictie van dien sorterende, eenige slavyn ofte slavinnen, byzit ofte byzitten, in zyn woonplaats ofte elders zal moge houden, onder wat protest hetzelve ook zoude mogen geschieden, op poene so van ten contrarie bevonden zal worden gedaan te hebben, van arbitrale correctie.”

Den 20 Junij 1622 ²⁾ volgde een tweede meer gedetailleerd plakkaat van zeven artikelen, strenge strafbepalingen in geld en aan het lijf tegen concubinage en hoererij bevattende; ook den dood des zwaards bepalende op overspel, hetzij beiden of ook maar een der schuldigen getrouwd zouden zijn.

Slavenhandel en slavernij werden toen algemeen en zonder aanstoot gedreven. Koen voorzag ook daarin ³⁾. Geen christenen mogten hun slaven aan onchristenen verkoopen; bovendien lag de beoordeeling der oorzaken van verkoop eens slaven geheel aan den magistraat, „die den koop sal vermogen te approbeeren ofte annuleeren en daarvan register houden en acte verleenen.” De onchristenen moesten ook aanstonds afstand doen van slaven, „die Christenen willen werden”, tegen billijke vergoeding. De Christen slaven moest men ook „civielder behandelen ende in godsdienst onderwysen.” Insgelijks werd streng verboden „lyfeigenen in drinkgelagen te vercoopen of verruylen nog te verspeelen.”

¹⁾ Handb. van den kerkeraad.

²⁾ Recueil, enz.

³⁾ Placaat 4 Mei 1622, Id.

Carpertier gaf daarop later nog ampliatiën ¹⁾. Hij verbood de slaven „niet anders als civiliter en domesticquelyk te straffen in blok of boeijen te sluiten, dan met consent.” „Zwaarder straffen verbleven aan den „officier en geregte.” Mishandeling der slaven, gevolgd door den dood, zou „aan lijf, leven off anders gestraft worden.” De slaven hadden ook vrijheid zich over hunne meesters bij den officier te beklagen, dit echter „sonder wettige redenen doende,” zulle ze „gegeeselt en dan weder 't huys gesonden worden.”

Daarin werd tevens bepaald: „de kinderen, geld off goederen van Lyfeigenen horen haar meesters toe,” ook dat de nalatenschap van vrijgegeven lijfeigenen later „prospereerende en zonder erfgenamen overlijdende,” voor de eene helft aan het land en voor de andere aan hun vroegere heeren of hun erfgenamen zou vervallen.

IV.

Zoo maakten we dan in beide voorgaande schetsen, eenige kennis met het uit- en inwendige van het oude Batavia, in zijn eerste ontwikkeling. Vestigen wij thans een oogenblik het oog op zijn toenmaligen omtrek. Hoe geheel anders dan thans vertoonde zich die toen. De inneming van Jacatra, de vijandschap en verwikkelingen met Bantam, en de herhaalde belegering van het fort door den vorst van Mataram, — hadden het zoogenaamde koninkrijk Jacatra, vroeger wel bevolkt, grootendeels ontvolkt. De kampongs met de hoofd- en handelplaats Jacatra waren verbrand, en de rijstvelden verlaten door hun bebouwers, welke de ellende des oorlogs had vermindert of verjaagd, en die nu of uit vrees voor of uit haat tegen de nieuwe overheerschers terugbleven. Bosschen en ruigten wiessen overal op, en de omtrek van Batavia, thans zoo bebouwd, bevolkt en veilig, was een grootendeels woest, ledig en onveilig oord geworden; als geheel aan de natuur teruggegeven. Tjagers, die zoo vreeselijke plaag van Java, thans verre van daar

¹⁾ 1625 zonder datum, Recueil enz.

teruggedrongen, schuilden in de bosschen en omringden de stad van nabij, als ook ander wild of verscheurend gedierte. Men ging uit de stad op de tijgerjagt. Toen Carpentier, die Koen als gouverneur-generaal verving en weder door hem vervangen werd, eens tegen het vallen van den avond van de tijgerjagt naar het fort terugkeerde, gebeurde het, dat een kaaiman, terwijl men de paarden nabij de stad aan de rivier drenkte, een daarvan weghaalde. De ruiter, „een van zijn Edelheids lijfschutten”, die er op was blijven zitten, had nauwelijks den tijd er zich af te werpen en het gevaar te ontkomen. ¹⁾ De omtrek van Batavia was toen even onveilig, als nog heden de woeste berg- en boschoorden van Java's binnenland. Nog langen tijd later kwamen de tijgers, verdwaalde ook soms een rhinoceros, tot nabij Batavia. „Men heeft op Java ook de Rhinoceros”, meldt Valentijn, „van welke nu en dan wel een afgedwaalde zich ontrent de stad komt vertoonen, waarvan ook in opzigt van de tijgers, nog versche voorbeelden zijn, alzoo er anno 1706 of 1707 nog een in een thuin pas buiten de nieuwe poort, en nog eens in een ander ontrent de Sontar gevonden en geschooten is”. ²⁾

Later werden die omstreken allengskens meer bevolkt door verschillende eilanders, vrije en gevlugte slaven, die zich met Bantammers en de nog hier en daar overig zijnde schaarsche inwoners vermengden. Een zeer gemengde, ook weinig te vertrouwen bevolking, zoo zelfs, dat men nog in het begin dezer eeuw, als de Gouverneur-Generaal naar zijn landgoed Buitenzorg reisde, in de kerken openbare gebeden opzond voor zijn behouden reis.

Daendels klaagt dan ook nog nog zeer over de onveiligheid en den verlaten toestand dier landen tijdens zijne komst. Geheele horden van Bantammers liepen jaarlijks na den oogsttijd de Ommelanden af en stroopten tot voor de poorten van Batavia. Er waren daar slechts weinige wegen bruikbaar voor

¹⁾ Valentijn, Beschrijving van groot Djava, IV deel pag. 275.

²⁾ Idem, pag. 256.

rijtuigen. Dagelijks leverden die landen verschrikkelijke tooneelen op van de geweldigste rooverijen en de gruwzaamste moorden. ¹⁾ Hoe geheel anders en beter is het sedert geworden in die landen, thans bevolkt, bebouwd, rustig, veilig; van goede en breede wegen doorsneden, waarvan gij langs dien naar Buitenzorg in vier uur van Batavia daar heen rijdt, terwijl vroeger bijna even veel dagen voor die reis noodig waren. Maar keeren wij terug naar het oude Batavia.

Wij zeiden reeds, dat Antonie van Diemen, de zoon van een burgemeester, maar die „als een der lage krijgsofficieren in Indien verschenen is” en die, toen men volgens Valentijn, „zoo in het naauw was om een algemeen boekhouder, dat men zich genoodzaakt vond met de trom te laten rondslaan om te zien, of er iemand onder de soldaten, of onder de andere borsten was, die zijn dienst daartoe wilde aanbieden”, tot dat ambt gekozen werd, dat hij vooral veel heeft bijgedragen tot de verdere verfraaijing, uitbreiding en versterking van Batavia.

Wij hoorden dat de Groote Kerk van Batavia en de Kasteelskerk onder zijn regering zijn gebouwd, dat hij een Latijnsche school aan Batavia gaf, plakATEN uitvaardigde om de straten op te hoogen en te plaveijen, goten en riolen te metselen, en de burgwallen behoorlijk op te trekken; dat hij ook een belasting uitschreef, om de buitengewone onkosten voor de muren en fortificatiën der stad eenigzins te dekken.

Toen (1640), werden ook twee jagten, Koukerken en 't Zeepaard gebezigd, „om koraalsteen en hout van de Agnites eilanden tot opbouwinge van de nieuwe kerk, stadswallen, bolwerken, burgwallen, bruggen en diergelijke werken meer, te haalen; daar daagelijks veel seere beenen en quade ulceratiën voortvielen; vermits het volk alle dagen in de koraalsteen, hout-hakkerij, door distelen en doornen moeste loopen en zwaar arbeiden doen. ²⁾

¹⁾ Daendels, Staat der Ned. Oost. Ind. bezittingen 1814, verslag pag. 16, 17, 33.

²⁾ Reysen van Nicolaus de Graaff, enz. Hoorn. 1604 pag. 6.

Van Diemen vervolgde of volbragt hetgeen zijn voorgangers begonnen of zich voorgenomen hadden. Niet dat onder hem Batavia reeds Batavia werd, hoe zou het ook kunnen: hij regeerde van 1636 tot 1645; de meeste openbare gebouwen, de roem en trots van Batavia, waren van later tijd, even als de prachtige huizen op de Tijgersgracht en langs de rivier; maar daarom werd Batavia niet minder door van Diemen verfraaid, uitgebreid en bevestigd.

Valentijn heeft ons verschillende datums van beteekenis voor de stad bewaard. Van de vier hoofdpoorten van Batavia werd aan de oostzijde de Rotterdammerpoort in 1636, aan de zuidzijde de Nieuwpoort in 1631 en de Diestpoort in 1657; aan de westzijde de Utrechtsche poort in 1651, gebouwd. De landpoort van het Kasteel, later onder van Imhoff afgebroken, had op de buitenzijde 1631, en op de binnenzijde 1637. Boven de poort, waarvoor men het verblijf van den Gouverneur-Generaal binnentrad, stond het jaartal 1647. De Middenpoort van het Kasteel had het jaartal 1641, en de Waterpoort dat van 1630.

Van Diemen moet onder de eerste gouverneurs-generaal genoemd worden. Niet alleen werden onder hem gelukkige oorlogen gevoerd, Malacca en een groot deel van Ceylon veroverd, de rust hersteld in de Moluccos en onze magt daar beter gevestigd; maar hij breidde ook zeer onzen handel uit, liet ook ontdekkingsreizen doen, vanwaar nog Van Diemensland hem ter eere genoemd. Onder zulk een bewind van toenemenden handel, kennis, magt en heerschappij, moest de hoofdplaats van zelf nog meer opbloeijen.

En evenzeer als Koen was van Diemen er ook op uit, het inwendige van Batavia te regelen en te vestigen. De verschillende collegien van schepenen, weesmeesters, boedelmeesters, huwelijkszaken, het bestuur van het „vrouwentugthuys” (spinhuis), van „s Compagnie's ziekenhuys” (hospitaal), de pachten en nog meerdere zaken, vroeger en later geregeld, waren onder hem naar wet en orde werkzaam. Hij gaf aan de kerk een

uitvoerige „kerkenordeninge,” vervat in zestien hoofddeelen ¹⁾. Hij vervaardigde ook de „Bataviasche statuten” of „verzameling der ordonnantien en keuren van Batavia,” later door Maatsuiker vervolgd en voleindigd, getrokken uit de vroegere en latere resolutiën en plakكاتen der regering, zoo langen tijd het groote wetboek van Java.

Wij willen hem nog doen kennen uit zijn plakكاتen als een bijzonder streng ijveraar voor de invoering van de Nederlandsche taal onder de inlanders, tevens als een goed handhaver der politie.

Hij wilde niet, dat de slaven „hoeden off mutzen” zouden dragen, tenzij zij „de Nederlandse taal redelijk verstaan en spreken konnen, die daarvan een acte van de commissarissen van huwelijkszaken zal gegeven worden.” De overtreders werden gestraft met verbeurte van hun hoed of muts en „telkens daarvoor strengelijk gegeeselt te werden”. De Christenen mochten hun slaven of slavinnen niet vrijgeven, konden voor hen geen vrijbrieven erlangen, „tenzij deselve alvorens de Nederlandsche taal redelijk spreken en verstaan konnen ende daarvan bescheid hebben.”

Ook mochten geen inlandsche vrouwen met Nederlanders trouwen, „als die in de Nederlandse tale, gelijk voorsz., ervaren zijn.”

Insgelijks mochten geen „mardykers”, vrije inlanders, tot officieren bij de burgerwagt gekozen worden, „als die in deselve tale gelijk boven gemeld is, ervaren zijn” ²⁾.

Hij renoveerde ook de plakكاتen van Koen en diens opvolgers omtrent de slaven.

Thans wat de politie betreft. Het was den Javanen, die met hun vaartuigen ten handel kwamen naar Batavia, verboden krissen te dragen en na zonsondergang langs de straten te gaan. Zij moesten dan „in haar logies off vaartuigen blijven op poene voor de eerste reis hun geweer te verbeuren en

¹⁾ Recueil enz. 7 Dec. 1643. Valentijn.

²⁾ Idem. Placaat van 8 Junij 1641, pag. 80.

12 realen, voor de tweede reis met de arbitrale correctie daarenboven."

Ook de Chinezen en de verschillende inlanders, woonachtig te Batavia, mogten "na 9 uren geen geweer dragen" op zware straffen bij herhaalde overtreding; "drie etmalen in donkere gevangenis zitten en voor de derde reis daarenboven aan den lyve arbitrarie gestraft."

De inlanders moesten ook altijd een briefje, "teken van den Sabandhaar", bij zich hebben, en de Nederlanders, "uytgezonderd die van de Justitie en de officieren van de wagt by nacht," mogten na acht uur niet langs de straten "als met een brandende kaars," op boete van 3 realen voor de eerste, 6 voor de tweede en "arbitraire correctie" voor de derde maal ¹⁾.

Die op schildwacht sliepen of hun wacht niet behoorlijk waarnamen, werden "voor de eerste reys driemaal gewipt en de tweede reys geacquebureert" ²⁾. Op "het beschadigen en 't plukken van suykerriet sonder consent," stond "een jaar in de ketting arbeiden" ³⁾.

Ook werden door van Diemen de vroegere plakkatens tegen het messen dragen, vechten, wonden, enz., en het verboden naar boord varen der komende schepen, gerenoveerd.

Na een bijna tienjarig en gelukkig bestuur overleed de omtrent Indië en in het bijzonder omtrent Batavia, zoo verdienstelijke gouverneur-generaal. "Hy gaf op syn siek- en sterfbed het bestuur over aan Kornelis van der Lyn, volgens een besluit, by de Heeren van de Hooge Regeering genomen," hetwelk aldus aanvangt: "Zyn Edelheid, de Gouverneur Generaal Antoni van Diemen, door de bezoekende hand des Heeren in ziekte zoodanig verzwakt, dat hy al eenige dagen *de koy* heeft moeten houden" ⁴⁾.

¹⁾ Recueil, enz. Placaat 23 Jan. 1637, pag. 73.

²⁾ Idem, Id. 4 Oct. 1638, pag. 95.

³⁾ Idem, Id. 18 Junij 1688, pag. 75.

⁴⁾ Valentijn deel IV, pag. 295.

Dat *koy* in een zoo gewichtig en plechtig besluit der Hooge Regering, mag wel getuigen, dat toen, nevens de dagelijksche, ook de officiele taal nog geenszins zeer gezuiverd was, nog al tijd onder den invloed stond van scheeps- of matrozentaal.

V.

Hebben wij in de voorgaande schetsen eenige kennis gemaakt met het oude Batavia in zijn wording en eerste ontwikkeling, thans willen wij het leeren kennen als geworden, als die stad, welke door vroegere en latere schrijvers vaak als de Koninginne van het Oosten werd geroemd. Zoo bestond het reeds een eeuw na zijn stichting.

Waarlijk, dat oude Batavia was geenszins een stad om in te verdwalen. Slaan wij een oog op zijn plattegrond, aanstonds treft ons de regelmatige aanleg, het regtlijnige van zijne straten en grachten. Daardoor zoo geheel een tegenbeeld van de oudvaderlandsche steden, met haar kromme stegen, straten en grachten; was het overigens toch een echt Hollandsche stad. Aan het strand, te midden van moerassen gebouwd, naar alle kanten van grachten doorsneden, met boomen-rijen langs de kanten, met stoepen en gemetselde banken voor de huizen, nevens en aan elkander gebouwd, — kon de Hollander, na een lange reis vol verveling en ellende, daar eindelijk aangekomen, er zich terug denken, ja, gelukkig droomen, te midden der stoepen en banken, der boomen en burgwallen van de stad zijner geboorte.

Door de rivier in twee bijna gelijke, ook bijna gelijkvormige deelen gescheiden, had de stad den vorm van een parallellogram. Dat parallellogram, zich van het noorden naar het zuiden uitstrekkende, werd ook in dezelfde rigting, door vijf grachten of kanalen, in zes omtrent gelijke strooken verdeeld. Van het oosten af, waren zij de Kaaimansgracht, de Tijgersgracht, de Rivier, de Jonkersgracht, Roeca Malacca en de Rhinocerosgracht. De dwarsgrachten en straten, welke haar regtlijnig doorsneden, verdeelden die strooken weêr in een me-

nigte langwerpige vierkanten, die den plattegrond van Oud-Batavia geenszins teekenachtig, integendeel zeer stijf doen uitzien. De eerste dwarsgracht en straat, welke van het zuiden af de stad in haar geheele breedte doorsneed, was de Leeuwinegracht, thans voor een deel Passer Pisang, die van de Rotterdammerpoort, aan den oostkant over de nog bestaande middelbrug der rivier, in het westelijk gedeelte der stad, door de nog bestaande Utrechtsche straat, naar de poort van denzelfden naam, aan de westzijde voerde. De tweede daar beneden was de Amsterdamsche aan de oostzijde, de Maleische gracht aan de westzijde, welke beide over de rivier, door de thans nog bestaande brug bij het vendukantoor vereenigd, insgelijks de stad in haar gansche breedte doorsneed.

Daar tusschen en daar buiten doorsneden haar nog verscheidene andere kortere dwarsstraten en grachten, wier ligging en namen de lezer op een plattegrond van Batavia kan nazien, en met enkele, waarvan wij later nog wel eenige kennis zullen maken.

De stad, door het kasteel verdedigd, was verder omringd door muren en bolwerken, van koraalsteen opgetrokken, die tusschen een buiten- en binnengracht lagen. De buitengracht had, volgens Valentijn¹⁾, een breedte van 13 tot 14 roeden, en was bovendien versterkt door „een aarde wal, met steenen van buiten omzet,” terwijl „de barm onder de muuren der stad met een dichte hagedoorn of carindong bezet was, daar niet wel is door te komen.” De muren en bolwerken hadden, volgens Stavorinus²⁾, „omtrent de hoogte van twintig voeten.” Zoo ook, blijkens het nog overgebleven gedeelte, die der stad. Valentijn meende de stad daardoor „in staat om zich zeer wel te verdedigen.” Intusschen meenden anderen, en voorzeken te regt, daar het kasteel „geen ravelijnen noch een bedekten weg had,” bovendien de stadswallen „zonder eenige

¹⁾ Deel IV, pag. 232.

²⁾ Reize enz. naar Batavia, Bantam, Bengalen enz. Leyden, 1793, IIe Boek, pag. 212.

buitenwerken en de meeste bastions van een gebrekkig maaksel waren, zoodat zij elkander niet konden bestrijken;” — dat Batavia voldoende sterk tegen een belegering van inlanders, echter „op geenerhande wijze in staat was om zich tegen eene geregelde Europesche belegering te verdedigen.”¹⁾ Sedert van Imhoff was het kasteel ook zoo goed als ontmanteld, althans geheel open naar de zuidzijde, waar hij met de vroegere woningen der raden van Indië, ook den muur liet afbreken, om een ruim plein en vrij uitzigt voor het Gouvernementshuis te hebben.

Het is genoegzaam bekend, hoe weinig Daendels op had met de versterkingen van stad en kasteel, daar hij de muren en bolwerken liet slechten. Bestreek bij zijn stichting het Kasteel de reede, het allengskens aanwassende strand verwijderde dat zooverre daarvan, dat dit later niet meer mogelijk was. Daarom liet van Imhoff aan het einde van het hoofd, aan de westzijde, een versterking „het Waterkasteel” aanleggen, een „ongeregeld fort,” ook „hoornwerk” genoemd, „met overgrootte kosten voor de Maatschappij gebouwd, dewijl men aldaar, wegens de diepte, verscheiden schepen en vaartuigen moest laten zinken, om op dezelve een goed fundament te kunnen leggen.”²⁾ Het was in Stavorinus tijd reeds „zeer bouwvallig, de muren begonnen op verscheidene plaatsen in te zakken.” Thans is het geheel verdwenen, benevens nog twee versterkingen, 't Loo en Diesen, daar beneden, insgelijk bewesten de rivier. Ook was in Stavorinus tijd het strand sedert den bouw van dat waterkasteel weêr zoo aangewassen, „dat schoon men de schepen uit hetzelfde konde bestrijken, men echter op zoo grooten afstand weinig shade zou kunnen toebrengen.” Geheel juist gezien, zegt Stavorinus ook, dat die versterking daar onnoodig was, dewijl „een vijand van buiten, het ingeval van eene landing langs dien weg niet zoeken zou, maar liever

¹⁾ Batavia, de hoofdstad van N. O. Indien, enz. Amsterdam, 1793, 1e deel, pag. 116.

²⁾ Stavorinus, enz. pag. 209.

daartoe een gemakkelijk hard zeestrand verkiezen, zooals men boven Antjol vindt." Immers, wat hij voorzeide, is gebeurd, toen de Engelschen Java kwam nemen. Zij ontscheepten te Tjilientjing, boven Antjol, een gemakkelijke en zekere landingsplaats.

De bolwerken, met de vier van het Kasteel, zevenentwintig in getal, waren van verschillenden vorm. Zij worden heele en halve katten (schietkatten), vierkanten en bolwerken of bastions van ongeregeld maaksel genoemd, waarvan verscheidene van „moordgraven" waren voorzien. Wij zullen hun namen, als van overledenen, maar bij Valentijn laten rusten, uitgezonderd die van de beide nog alleen overgeblevene, Kylenburg en Middelburg, aan de westzijde der rivier, bij het binnenkomen. In den muur tusschen beide is ook nog altijd de Vierkantspoort, die door haar naam zoo juist beschreven wordt. Deze was de minste der vijf poorten van Batavia. De Rotterdammerspoort was in een *schietkat*, de Nieuwpoort in een *vierkant*, de Diestpoort op zich zelf staande en de Utrechtsche poort „onder den wal doorlopende" gebouwd ¹⁾.

De stad had drie voorsteden: buiten de Rotterdammerspoort de ooster-, buiten de Nieuwpoort de zuider-, buiten de Utrechtsche poort de westervoorstad.

Valentijn geeft voor zijn tijd ²⁾ voor de stad Batavia de navolgende getallen van huizen: 679 groote Hollandsche huizen, 574 kleine, 997 Chineesche petakken, 203 Hollandsche huizen, door Chinezen bewoond, een totaal van 2442.

In 1779, ruim vijftig jaar later, volgens „Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap," was het getal der groote huizen, wel opmerkelijk, nog juist hetzelfde, 678, terwijl dat der kleine huizen vereenigd, wordt opgegeven als 1315. Worden daaronder ook de Chinesche petakken van Valentijn geteld, dan was het getal der kleine met ruim vier honderd vijftig verminderd, zoo niet, dan met ruim vijf honderd vijftig vermeerderd. Dat laatste zal wel het geval zijn; immers wij

¹⁾ Batavia, enz., deel I pag. 114 en 115.

²⁾ Deel IV, pag. 234.

weten, dat bij den Chineschen moord, na Valentijn, de wijk der Chinezen afbrandde, en zij sedert dien tijd grootendeels buiten de stad gingen wonen.

Het getal der woningen in de drie voorsteden was in 1779 te zamen 5220; in Valentijns tijd, „ook die der Chinezen medegerekend, 2328; het getal was dus meer dan verdubbeld, waarlijk een belangrijke vermeerdering.

Het langwerpig vierkant der stad had met het kasteel, noord- en zuidwaarts, een lengte van 350 Rhijnlandsche roeden; oost- en westwaarts een breedte van 250 gelijke roeden ¹⁾.

Volgens Valentijn had de stad met haar voorsteden „wel anderhalve mijl in haren omtrek.” ²⁾ Ruim vijftig jaar later besloeg zij „met de voorsteden, die zeer wel bevolkt zijn, wel drie mijlen in haren omtrek.” ³⁾

Op omtrent een uur en minder afstands, was de toegang tot de stad nog door verschillende fortjes, als het oosten aanvangende, Antjol, Jacatra, Noordwijk, Rijswijk, Vijfhoek, Ankee, verdedigd ⁴⁾. Aan de wegen daarheen, lagen vele buitenplaatsen. Die fortjes vormden de eerste linie verdedigingswerken van Batavia. Verder, meer binnenlands in, lagen nog op den weg naar Bantam, het fort Tangerang; aan dien naar Cheribon, het fort Tandjong Poera; en de forten Meester Cornelis, Buitenzorg en Bantar petee aan den weg naar de Preanger landen ⁵⁾.

Een reis naar die forten was volgens van Hogendorp, het non plus ultra der reizen van uit Batavia in dien tijd. En waarlijk geen wonder, daar toen nog geen reiswagens over Java's wegen rolden, te voet of te paard of in draagstoel moest gereisd worden, door bosch en ruigte of langs smalle paden, en ook alles moest worden medegenomen.

¹⁾ Batavia, enz., deel 1 pag. 114.

²⁾ Deel IV, pag. 230.

³⁾ Batavia, enz., deel 1 pag. 114.

⁴⁾ Idem, pag. 148. Carte des environs de Batavia.

⁵⁾ Van Hogendorp. Beschrijving der Nederl. bezittingen in O. I., 1833.

VI.

Wij gaven een totaal blik, een algemeene schets van Batavia en zijn omtrek; thans willen wij die stad, althans zooveel ons mogelijk is, in eenige bijzonderheden leeren kennen. Wij begeven ons daartoe op weg, wandelen door zijn straten, langs zijn grachten, bezigtigen zijn openbare gebouwen, treden hier en daar een woning binnen, zien en hooren van 't geen daar al, vroeger en later, is geschied, — hoe onze vaderen daar leefden en stierven. Maar vanwaar onze wandeling aangevangen? het Kasteel trekt mij aan, — de Groote Kerk, — het Stadhuis, — de deftige Tijgersgracht, — ook de grootsche rivierkaden. Wij staan verlegen. De keus is moeilijk, wij keeren daarom terug naar Levi's woning, waar wij aankwamen, onze eerste kennis met Batavia maakten, en willen van daar onze wandeling aanvangen of juister vervolgen. Immers wij wandelen, den kapitein gevolgd, van den Boom reeds daarheen, over een smal dijkje, een ophaalbrug, door een muurpoort. Die muurpoort is, gelijk wij reeds zeiden, de nog eenig overgebleven poort van het oude Batavia, zoo juist als kort door haar naam beschreven, de Vierkantspoort, in 1639 gebouwd. Zij is een waterpoort, daar zij onmiddelijk aan de oude stadsbuitengracht bij de rivier uitkomt. „Zij brengt ons op een soort van een eilandje, hetwelk ten zuiden de stadsgracht en ten noorden de Vrijmanshaven heeft.” Over dit vaarwater voerden twee bruggen naar het „Javaansche kwartier,” aan het strand tusschen de uitwatering der Vrijmanshaven en de groote haven van Batavia gelegen. Langs den westelijken vleugel der haven „vindt men de zoogenoemde Kaasjes, meestal geringe huisjes, bewoond door visschers, praamvoerders en meisjes van plaizier.” ¹⁾ Bij deze poort was ook „de lijnbaan der Maatschappij, alwaar de touwdraaijers hun verblijf hebben, die hunne konst oefenen in een zeer lange vermaakelijke loopbaan, aan de binnenruimte der wallen, die door veele koele boomen beschut is.” ²⁾

¹⁾ Batavia, enz., deel I, pag. 121.

²⁾ Idem, pag. 145.

De Vierkantspoort binnengekomen, kwam men in het noordelijk gedeelte der oude stad, aan de westzijde der rivier. Links heeft men daar nog het oude bastion Midelburg, waarop thans het telegraafkantoor en de tijdbal zijn. Regts strekken zich de oude westzijdsche pakhuizen der Compagnie uit, langs den stadmuur tot aan het bastion Kuylenburg, het meest noordelijke der stad, van waar de muur met een stompen hoek naar het westen loopt, langs welke de pakhuizen onder één dak voortlopende, nog een eind weg vervolgen. Als ge hun gewelfde poorten binnentreedt, den stevigen bouw, de zware en vele balken, het metselwerk aanziet, dan zegt ge, geheel overtuigd, indien ge er soms nog aan mogt twifelen, waarlijk onze voorgangers in Indië waren solieder bouwheeren dan wij.

Daar werden „de fijne waaren der Specerij eilanden, als peper, kanceel, nagelen, nooten, foelie, enz. opgeslagen en gelost.” ¹⁾

Wij zeiden, dat we bij aankomst door de Middelpoort gegaan, op een onregelmatig plein kwamen; daar staan thans eenige Gouvernements pakhuizen, vroeger was daar het zoogenoemde „Vierkant.” Voor wij van dat Vierkant en zijn naaste omgeving iets verder zeggen, willen wij er ons eerst nog een weinig oriënteren. Wij bepalen ons daartoe tot dat gedeelte der oude stad, besloten tusschen de Maleische gracht, reeds genoemd, de rivier en de stadsmuren. Dat gedeelte, de kleinste helft van het westelijk deel der stad, was even als de andere, ook van verschillende grachten en straten doorsneden. Bij de inzage der plattegronden van het oude Batavia, verwondert, ja verbaast men zich onwillekeurig over de lust en liefhebberij onzer voorvaderen, om Batavia naar alle kanten met grachten, juister sloten, want de meesten waren bijster naauw, te doorsnijden. Beneden de Maleische gracht, thans gedempt en die van de nu nog bestaande noordelijkste of derde brug over de rivier, naar de westelijke binnengracht der stad liep, — door-

¹⁾ Batavia, enz., deel I, pag. 146.

sneed de Gript, insgelijks gedempt, de stad daar ook evenzeer in haar breedte; daarboven lag nog de Javaansche gracht, welke het Vierkant en de daarachter liggende ruimte, waar een kruidmolen stond, langs hun zuidkant begrensd.

Zoo van het oosten naar het westen. Van het zuiden naar het noorden, doorsneden haar de verlenging der Jonkersgracht, als Jonkersstraat, verder Zandzee of Lepelstraat genoemd, en die van de Rhinocerosgracht als Moorsche gracht. Beide liepen tot aan de Javaansche gracht. Nog doorsneden haar langs de Stadsbinnengracht, ten westen van de Moorsche gracht, en ten oosten van de Jonkersstraat, achter de Werf, — twee straten, welker laatste de Ankerstraat genoemd werd.

Door al die grachten en straten, was dat gedeelte der stad in acht blokken verdeeld, waar beneden nog het Vierkant met zijn daarachter liggend Kruidmolenplein, als het noordelijkste gedeelte der stad, lag. Ook die ruimte was, blijkens de plattegronden van Batavia, 1731 en 1780 ¹⁾, die wij volgen, nog van enkele grachtjes doorsneden, thans insgelijks gedempt.

De beide blokken langs de rivier werden ingenomen, beneden, juist tegenover het Kasteel, door „de Scheepswerf,” thans nog „de Werf” genoemd; een ruim plein, omringd van Marinepakhuizen en gebouwen, waarin ook de kantoren van den havenmeester zijn.

Daarboven lag „de Ankerwerf,” verder de vischmarkt, aan de rivier, alsmede de vleesch- en rijstmarkt, nevens elkander gebouwd en aan de Ankerwerf grenzende. Deze met de Ankerwerf lagen tegenover het Kasteelsplein. Haar ruimte wordt thans ingenomen door de pakhuizen en gebouwen van het Entrepôt. Dit zij genoeg. Overigens zal een vergelijkende inzage der drie genoemde plattegronden van Batavia, den lezer, indien mijn beschrijving, wat ik gaarne geloof, te wenschen overlaat, die door aanschouwing voldoende verduidelijken.

Keeren wij thans terug naar het „Vierkant,” ook „Blok”

¹⁾ Batavia, enz., deel I, pag. 134 en 214. — Arie Huyzers, N. O. I. Etablissementen, 1789.

genoemd. Het werd zeer waarschijnlijk zoo genoemd, omdat daar vroeger een massief vierkant blok huizen stond. Thans is zelfs geen spoor meer daarvan overig.

Aan de rivier gelegen, over den Boom, zeer nabij de Vrijmanshaven, die benoorden de stad daar omliep, zoo genoemd, omdat de schepen der vrijlieden, burgers, welke handel dreven op de buitenkantoren, er lagen, — kon het wel niet anders, of reeds spoedig moesten in het Vierkant koopmans woon- en pakhuizen verrijzen. Geen ander gedeelte der stad was daarvoor zoo geschikt gelegen. Wij lezen dan ook dat het vroeger „sterk bewoond was en bezet met zwaare koopmanswooningen en pakhuizen, die dikwerf voor 25 duizend Rijksdaalders en meer werden verkogt.” ¹⁾ Dat Vierkant begon echter, sedert het midden der vorige eeuw, weêr te vervallen, toen Mossel een bevel van de Heeren XVII uit het vaderland ontving, dat „de inwoners van Batavia geenerhande Negotie (meer) mogten doen op de buitencomptoiren.” Een andere oorzaak van zijn verval wordt gezocht in „de ongezondheid van 't moeras, aan den mond der rivier, waardoor veele lieden hunne huizen hebben verlaten, om verder stadwaards in of in de voorsteden te wonen, alwaar het veel gezonder was.” Een en ander, misschien nog andere oorzaken, liepen zamen, dat „onder anderen het blok zoodanig is vervallen, dat de voornaamste huizen ledig staan, en hetzelfde nu (1780) meest door arme Chinezen wordt bewoond ²⁾.”

Beurs en middelpunt van Batavia's partikuliere handel, waar ook, gelijk wij hoorden, de Compagnie haar pakhuizen en kruidmolen had, werd daar nog meer gevonden. Immers wij lezen bij Barchewitz ³⁾, reeds genoemd, dat in het „Vierkant veele bommen en gevulde granaten lagen, er steeds een compagnie Europesche militie ingekwartierd lag,” dat ook daar

¹⁾ Batavia, enz., deel I, pag. 134.

²⁾ Als boven.

³⁾ Ostindianische Reise Beschreibung, 1711, 1722, pag. 90 en 590.

„die Magazinen und Backhäuser der Edlen Ostindianischen Compagnie sind.”

Zoo was die plaats, thans als ledig en verlaten, verre waarvan de Europeanen nu wonen en die zij, door hun ambt of werk daar heen geroepen, zoo spoedig mogelijk weêr ontvlugten, eenmaal vooral een plaats van Europesche drukte en bedrijvigheid, waar handelaars en zeevarenden, militairen, matrozen en werklieden door elkander drongen; waar rijke kooplieden woonden, schippers en klerken hun kantoren in- en uitgingen, en de pakhuizen dagelijks weêrgalmden van het leven en rumoer der arbeiders, die balen en kisten afleverden of ontvingen.

Maar daardoor was die plaats en omtrek ook tevens in gansch Batavia berucht en gevreesd om de buitensporigheden, daar vaak gepleegd, de schandelijke tooneelen, die er soms voorvielen. Valentijn ¹⁾ wijst er ons reeds op, als hij zegt: „de Lepelstraat,” — wij gaven haar ligging aan, als uitkomende op het Vierkant, — „werd meest van herbergiers, tappers en lieden die kostgangers houden, bewoond.” Barchewitz en de Graaff weten er ons, als ooggetuigen, nog meer van te vertellen, meer voorzeker dan wij zouden vermoeden. De eerste toch zegt ²⁾: „Hier (in het Vierkant), hebben ook de matrozen hun gewone duel- en vechtplaats, waarheen zij gewoon zijn, elkander op een sneedje met hun groote messen te bescheiden.” En hoe erg, hoe verregaande, in weerwil van alle verbod en straf, het daarmee vaak toeging, zoodat de plaats niet meer veilig was, — en wat strenge strafbepalingen noodig waren om het kwaad te beteugelen, zegt ons wel de tweede in het navolgende berigt. „En niettegenstaande alhier op Batavia zware Justitie gedaan word, zoo hoord men egter van veel schelmstukken spreken. Evenwel bevind men dat de schrik onder de dronken matrosen en voorvegters is, dewijl dezelve nu so niet snijden en vegten aan 't *Vierkant*, als in voorgaande tijden, vermits de zware straf die op de vegters is gesteld.

¹⁾ Deel IV, pag. 232.

²⁾ Pag. 30.

Want zo ymant een mes trekt, en een ander komt te snijden of te quetsen, dezelve wordt terstond gevat, aan de Paal gebonden, en met rottingroeden wel strengelijk gegeeselt; en so den een den ander komt dood te steken, so wordt *de levendige met de dode des anderen daags bij malkander aan een halve galg, welke daar tot dien einde is opgericht, opgehangen, gelijk ik korteling ook heb gesien.* Zijnde dese strenge order op dese dronken fielten, een seer nodige saak; want voor desen plagt een eerlijk man, over dese plaats gaande, niet veilig te wesen, en wierd niet alleen 's avonds, maar ook op den helderen dag van haar aangerand en mishandeld." ¹⁾

Barchewitz verhaalt ons ook van een landsman uit Erfurt, dat deze dagelijks naar een speelhuis ging, „Kloot-Deyn” genaamd, waar „dagelyks met dobbelsteenen gespeeld werd, allerley liederlijk volk zamen kwam, menigeen tot zyn hembd van het lyf verspeelde, ook menigeen een hoed vol dukatonnen won.” Misschien was die hel van Kloot-Deyn ook wel aan het Vierkant of in de Lepelstraat gelegen.

VII.

Wij hoorden, de „Scheeps- en Ankerwerven,” van welke althans de eerste aan het Vierkant grensde, strekten zich langs de rivier uit. Daar werden „beschadigde en oude vaartuigen hersteld, ook schepen gebouwd, die op de reede worden gebruikt. Aldaar zijn insgelijks verscheidene suiker-pakhuizen, voor zeilen en touwwerk, blokmakers winkels, het huis van den commandeur der werf, enz. Nevens het midden deeser werf (de oude scheepswerf), is eene deur, die tot het schrijfvertrek leidt, daar de boeken worden gehouden en tevens zee- en paskaarten te bekomen zijn.” ²⁾ Thans meen ik, zijn in dat huis nog zeekaarten te verkrijgen en is daar het kantoor van den havenmeester.

¹⁾ Pag. 215.

²⁾ Batavia enz. 1e deel pag. 142 en 146.

Wij willen nog hooren wat een later beschrijver, een zeeman, Stavorus ¹⁾, ons van die werven zegt. „Digt bij deze poort (de Vierkantspoort), tegenover het Kasteel, ligt de Equipagewerf; niet ver van hier de pakhuizen van scheepsbehoefden alsmede de werkplaatsen der timmerlieden, kuipers, zeilmakers, smids en hetgeen verder tot de schepen betrekking heeft. Hier staan ook de huizen der commandeurs en equipagiemeesters, die certijds verplicht waren op de werf te wonen, doch sedert eenige jaren wordt daarvan geen gebruik gemaakt, zij wonen in andere en meer gemakkelijke gedeelten der stad.” Het hoofd der werf, „equipagemeester,” ook „bevelhebber der werf” genoemd, was een man van groot aanzien. Hij had gelijken rang met „de algemeene ontfanger, de algemeene boekhouder, de algemeene visitateur en de majoor of ’t hoofd der krijgsmagt van Indien!” hun onderlinge rangorde werd bepaald door langer of korter dienstdienst ²⁾. Zij volgden in rang op de beide opperkooplieden van het kasteel, waarboven nog de raden van justitie, raden van Indië, de Directeur-Generaal, de Gouverneur-Generaal, waren. Waarlijk in dien tijd van koopmans regering was aan „’t hoofd der krijgsmagt van Indien” wel een zeer nederig plaatsje aangewezen in het gevolg van zoo veel groote heeren.

De equipagiemeester der werf kwam ook dagelijks bij den Gouverneur-Generaal, en werd onder de eersten toegelaten. Zoo althans Valentijn voor zijn tijd. „Alle dag (behalve als hij uitreed), geeft zijn edelheid voor de middag gehoor; ’s morgens ten 7 uuren, komen de majoor, equipagemeester, fabriek, constapel-majoor en meer anderen, zijn edelheit bericht van ’tgeen voorgevallen is, geven, en verzoeken te gelijk last, omtrent hetgene er diend gedaan te worden.” ³⁾

De audienties werden toen niet alleen iets vroeger, maar ook een weinig meer dan thans gegeven. Toen ’s morgens ten

¹⁾ Deel I pag. 214, 215.

²⁾ Valentijn, deel IV pag. 244.

³⁾ Idem pag. 262.

zeven-, thans ten negen of halftien ure; toen dagelijks, thans eenmaal in de maand. Dat zamenspreken dier heeren met den Gouverneur, over 't geen den vorigen dag voorgevallen was en dien dag verder diende gedaan te worden, klinkt, hoe huise-lijk ook, toch wel een weinig vreemd voor de tegenwoordige dagen; hoewel het ook veel twist- en lang geschrijf, ook ver- traging der werkzaamheden, waaraan de tegenwoordige dagen misschien maar al te rijk zijn, moest voorkomen.

Laten we, nu toch op audientie, nog een oogenblik van Valentijn hooren, hoe het daar toen verder toeging. „Nooit gaat er meer als een binnen en alle die een degen of rotting bij zich hebben, moeten dien, eer zij bij zijn Edelheid gaan, zoo lang bij den helbaardier afleggen.” Nog heden komt men een voor een binnen, of het moest een kommissie, korporatie zijn, en treedt men ook niet met stok of rotting in de hand voor zijn Excellentie; „'t hoofd der krijgsmagt van Indien” geeft thans echter, evenmin als zijn jongste officier, nog den degen af, hetzij men hem toen vreesde als een sluipmoordenaar, of wel daardoor wilde doen gevoelen, dat hij een gering dienaar van zijn hoog Edelheid was.

„Nadat dit — de audientie dier heeren — voorafgegaan is, dat wel anderhalf uur gemeenlijk duurd,” vervolgt Valentijn, „geeft hij aan alle anderen die hem spreken willen, tot 9 of 10 uren gehoor; doch 's namiddags nooit, ten ware dat er schepen aan- gekomen zijnde, de schippers met brieven boven komen, of ook wel bij voorvallen van aangelegenheid, die geen uitstel lijden.”

Wilt ge nog een tweede audientie, omtrent een halve eeuw later, bij den gouverneur generaal van der Parra bijwonen, wij volgen daartoe Stavorinus naar Weltevreden, toen een buiten- verblijf, tevens van der Parra's „gewoon verblijf, prachtig van voorkomen en aanleg,” waar wij weder iets vreemds zullen hooren, waarmeê wij thans geen vrede zouden hebben, tevens ook een lesje voor al te beleefde audientie najagers: „Hier, te Weltevre- den, verleent zijn hoog Edelheid des maandags en donderdags openbaar gehoor, en dingsdags en vrijdags op een ander buitenhof

aan den weg van Jacatra; de andere dagen der week spreekt hij niemand, dan over zaaken van het uiterste gewigt, en die geen uitstel lijden kunnen. Niemand vervoegt zich daar, dan die den generaal iets heeft bekend te maaken of te verzoeken. Het zou zeer kwalijk genomen worden, indien men zich liet aanmelden, om hem slechts een pligtpleging te doen of naar zijn welstand te vraagen. Zijn hoog Edelheid verledigt zich gewoonlijk daartoe des morgens omtrent zes of half zeven, en eindigt ten agt uren. Ieder wacht op het plein, voor het huis in de open lucht, tot dat een van de lijfwachten hem binnen roept." ¹⁾ Waarlijk onze vaderen in Indië stonden niet alleen met den Gouverneur-Generaal wel zeer vroeg op, maar waren ook wel zeer zijn nederige dienaren; dat ze daar buiten, op het plein, in de open lucht, zoo geduldig wachtten, tot de hellebaardier hen ter audientie binnenriep. Stavorinus zegt dan ook, „het is niet wel mogelijk te beseffen, of men moet zulks bijgewoond hebben, met welk een slaafsche onderwerping men zijne, — des gouverneurs, — bevelen ontvangt,” en roept daarna verontwaardigd uit: „Hoe is het mogelijk dat vrije Hollanders zich aan zulke slavernij zullen kunnen gewennen!” ²⁾

Hoe zijn sedert de palen verzet; hoe is sedert 't getij geheel verloopen! Indien Stavorinus weêr uit zijn graf kon opstaan, nog eens rondgaan, zien en hooren te Batavia en op audientie, natuurlijk ook de couranten en tijdschriften in de Harmonie en Concordia lezen, de gesprekken hooren, — wat zou de man nu wel zeggen, uitroepen? zou hij nu zijn vrije Hollanders te Batavia vinden, hun de hand kunnen drukken? „Meent gij dat misschien,” zegt iemand, — ik niet, maar wel, dat hij met een Cicero en Catilina verontwaardigd zou uitroepen: o tempora, o mores! consul videt, senatus intelligit, attamen... om daarna van schrik en ontzetting weêr in zijn graf te kruipen.” In dat geval zullen wij den ouden heer Stavorinus dan ook maar in zijn graf laten rusten.

¹⁾ Deel I, pag. 228.

²⁾ Deel I, pag. 227 enz.

Maar terug naar de Werf en wel om daar getuige te zijn van een brand. Het verhaal daarvan danken wij aan den korporaal Barchewitz, die met nog een korporaal en „dertig gemeenen” daarbij waakte, dat de kettinggangers, die in hun brandemmers water uit de rivier moesten aandragen, niet weg liepen. Het was den 24 Julij van 1721, dat des avonds ten zeven ure de vlam uit een der pakhuizen sloeg, waarin pek, teer, zeilen en scheepstouwen waren. Een geweldige vlam, die ook weldra een nabijstaand suikerpakhuis aangreep. Een ontzettende brand. Bovendien verspreidde zich de schrikmare door de stad, dat ze door de inlanders was gesticht. Geheel het garnizoen en de burgerij, van stad en vesting, snelden toe. De gloed en hitte waren zoo geweldig, dat „een klok die ver van het vuur, op ruime en vrije plaats, in het Vierkant hing, daardoor getroffen, haar klank verloor en later moest omgesmolten worden!” Batavia verkeerde in groot gevaar. In het Vierkant lagen vele bommen en gevulde granaten, en het suikerpakhuis brandde, met geweldige vlam, in de nabijheid. De hitte was onverdragelijk op het Vierkant. Zijn huizen werden bedreigd. Men moest de bommen en granaten wegbrengen, maar de poort kwam tegenover den brand uit. Niet zonder levensgevaar werden ze langs het brandende pakhuis weggedragen en op het bolwerk Groningen geborgen. Men werd door de onmiddellijke nabijheid der rivier den brand eindelijk meester, die zich hoofdzakelijk tot beide genoemde pakhuisen bepaalde ¹⁾.

Stavorinus ²⁾ zegt ons, dat de betrekking van den equipagemeester, dien hij „commandeur en opper-equipagiemeester” noemt, „een der voordeeligste doch lastigste bedieningen op Batavia” was geweest, maar dat daarvan de voordeelen zeer verminderd waren, en de lasten slechts gebleven, sedert hij „een hoofd boven zich had gekregen.” Vroeger was de equipagemeester ook vlootvoogd, hoofd der Indische marine; althans die boven hem, werd eerst sedert 1762 benoemd, als

¹⁾ Barchewitz pag. 589 en 590.

²⁾ Deel I, pag. 241.

„hoofd der zeemagt,” en was de vice-admiraal N. Houting. Deze had den rang van een raad van Indie, werd ook „edel heer” genoemd en nam plaats in den raad, doch beneden het jongste lid, en alleen om daar „in zaken die de zeevaart betroffen te adviseeren.” Omtrent dien tijd werd „t hoofd der krijgsmagt van Indien” ook van majoor ¹⁾ tot brigadier bevorderd, met rang echter volgende „op dien van het hoofd der zeemagt.”

Hij had onder zich als hoofdofficieren, een luitenant-kolonel en twee majoors te Batavia, ook zooveel op Ceylon; verder een majoor aan de Kaap de Goede Hoop en een op de Kust van Malabar. Een der majoors van Batavia „was teffens het hoofd der artillerie.”

Onder den kommandeur en opper-equipagemeester stond een vice-kommandeur en equipagemeester, met rang van kapitein ter zee. Dan volgden de scheepshoofden, „die thans, vermits de Compagnie geen capiteinen of capit. lieutenants meer heeft, uit schippers, opper- en onderstuurlieden bestaan.” De kapiteins ter zee, tot schippers gemaakt, hadden verder weder de rang van kooplieden! In 1770 waren er nog negenendertig die zich op Batavia ophielden, „of in het land omvoeren.” ²⁾

Wij komen later daarop terug, thans zij het genoeg, dat onder de koopmansregering der Compagnie, de rangorde zeer eigenaardig, ook zeer naief ontleend was aan den handelstand. Opper-koopman, koopman, onder-koopman, boekhouder, assistent was de groote rangstandaard, waaraan een ieder zich te meten, — de rangladder, waarop ieder zijn sport in te nemen had. Slechts eenigen, die daar boven en buiten waren. Die daar beneden, waren hoogstens onderofficieren.

Stavorinus zeide, dat de betrekking van den opper-equipagemeester een der voordeeligste te Batavia was. Intusschen had de man, „voor drie jaren aangesteld,” niet meer dan „140

¹⁾ Hij werd gewoonlijk kapitein Majoor genoemd, door de inlanders uitgesproken, als kapitein moor of moer.

²⁾ Stavorinus, deel I, pag. 240 en 242.

gulden gage ter maand, en mogt geene hogere soldije winnen," volgens het generaal reglement van 31 Julij 1753 ¹⁾, terwijl hij bij aanvaarding van zijn ambt de navolgende eed had af te leggen: „dat zij haar ampt getrouwelyck sullen bedienen, en dat zij gedurende dien tijd directe nog indirecte, door haar zelven nog door een ander, in 't minste geen particulieren handel, voor haar zelven nog voor de haaren ofte iemand anders zullen drijven, nog bij haar weeten zullen laten geschieden, nog ook eenige goederen voor haar zelven ofte anders dan voor de E. Compagnie herwaarts of derwaarts zenden, nog ook ter plaatse harer bedieninge ontfangen, of passeeren laten of gedoogen, dat zulx met haar kennisse, door de suppoosten gedaan word, dienvolgende den particulieren handel in geenderley manieren te zullen conniveeren veel min favoriseeren en behulpzaam wezen, maar dat zij ter contrarie alle zoodanige particuliere verbode waren, haar en haare suppoosten, zo zij haar daarvan kennis doen voorkomende, zullen aanbrengen en leveren daar 't behoort." ²⁾

Waarlijk, bij zulk een eed, op een tractement van honderd veertig gulden 's maands, nog een der „voordeeligste bedieningen op Batavia" te vervullen, getuigt zeer tegen de eerlijkheid en de eeden der toenmalige Compagnie's dienaren. En toch was het toen, vroeger en later, helaas, over het algemeen, althans met de meesten te Batavia, in Indië niet beter gesteld. Wel mogten de predikanten van Batavia in hun schrijven naar Holland (1777), onder de oorzaken „van verbastering in geloof en zeden," dan ook vermelden „de menigvuldige lichtvaardige en roekelooze eeden die dagelijks in de Indien worden gedaan." ³⁾ Zij stelden daarom voor, „dat men jaarlijks eene leerrede moest doen in tegenwoordigheid van alle dienaren der

¹⁾ Arie Huijzers enz. pag. 241.

²⁾ Recueil enz. Resolutie van den 28 November 1656 enz. voor den ont-fanger, Equipagemeester, de cooplieden van 't fort, den licentmeester en het opperhoofd van Onrust.

³⁾ Batavia enz. 1ste deel, pag. 55.

Compagnie, over 't gewigt van den eed, en de tijdelijke en eeuwige straffen, aan welke zij die hunnen eed schenden en daardoor het welzijn der maatschappije verraden, zich schuldig maaken." ¹⁾

Wat zou ze gebaat hebben, die leerrede, bij het blijven van den toenmaligen stand van zaken. Bij een traktement toch, waarvan zij onmogelijk leven konden, en een strengen eed, die in alle mogelijke gevallen tegen ontrouw en stelen voorzag, — stelde de Compagnie haar dienaren in staat om naar alle kanten en straffeloos te stelen, gingen de grooten de kleinen daarin voor.

VIII.

Wij vervolgen onze wandeling en komen van de Werf op de aangrenzende visch-, vleesch- en rijstmarkten. Het tegenwoordige entrepot neemt niet alleen de vroegere Ankerwerf met haar ruime en soliede pakhuizen, waarin ook de suiker gestapeld werd, in, maar is nog verder zuidelijk langs de rivier uitgebouwd. Dat ingenomen gedeelte en het verdere langs de rivier tot aan de brug, was de ruimte welke de visch-, vleesch- en rijstmarkt van het oude Batavia besloegen.

De vischmarkt met haar hoog dak, was op palen boven de rivier gebouwd. Omtrent in het midden stond een huisje voor den afslager ²⁾.

Ook de vleeschmarkt, juist " twee vleeschhallen," ³⁾ stonden op den kant der rivier aan 't water, op paalen, beschooten met planken en gedekt met een pannen dak, zoodat alle vuiligheden gemakkelijk in de rivier konden worden geworpen. Tweemaal 's weeks werd er geslagt ⁴⁾.

Reeds onder Koen was de vischmarkt opgericht en bij " ordre"

¹⁾ Batavia enz. pag. 56.

²⁾ N. de Graaff enz. Oost Ind. spiegel pag. 4; Batavia enz. Ie Deel pag. 144.

³⁾ Een van haar moet aan de Rotterdamerpoort gestaan hebben, althans later.

⁴⁾ Als boven noot 2.

bepaald, „dat de visch bij 't gewigt ofte cattys zal worden verkocht" ¹⁾.

Alle visch in zee, de rivier of elders in de wateren onder Batavia gevangen, moest naar die markt gebragt, mogt daar alleen verkocht worden. Het was den visschers, uit zee komende, verboden ergens aan te leggen, op boete van 3 realen, waarvan een derde voor den pachter. Zij moesten aanstonds naar de markt roeijen, waar hun visch, naar volgorde van aankomst, bij afslag aan de meestbiedenden verkocht werd ²⁾.

„Dit verkopen van de vis," zegt ons de Graaff, „duurd van des morgens ten tien tot 's namiddags ten vier uren, konnende een iegelijk zijn genoegen van zee- of riviervis krijgen, en te marckt gaan na zijn beurs gesteld is" ³⁾.

De visschers werden na afslag onmiddelijk door den pagter der markt betaald, welke „van ider Rl. een dubbelde stuyver (mogt) aftrecken". De mijners of vischkopers, meest alle Chinezen volgens de Graaff, betaalden den pachter 's maands voor „ider visbank 2 realen." Daarvoor was de pachter verplicht hun een geschikte bank onder dak aan te wijzen ⁴⁾.

Gelijk de vischmarkt, het regt om te Batavia visch te verkoopen, waren ook de wateren die geacht werden onder Batavia 's jurisdictie te behooren, of het regt van visschen daarin, verpacht, en wel volgens conditien en voorwaarden van 16 Maart 1658. ⁵⁾ Deze verpachting geschiedde in twee perceelen. „Het eerste omvatte de groote Rivier van Jacatra en voorts alomme aan de oostzijde tot aan de Rivier Carawaan (Krawang); en liet tweede alle de wateren aan de westzijde tot Ontong Java, op verbeurte van 20 realen en van zijn vistuig voor iederen overtreder; alle deze boeten te verdeelen $\frac{1}{3}$ voor den officier, en de andere $\frac{2}{3}$ voor den pagter."

¹⁾ 11 Nov. 1624, Recueil enz. pag. 47.

²⁾ Recueil enz. pag. 340. Supplementa ad pag. 31. Anno 1641.

³⁾ Oost Ind. spiegel pag. 4.

⁴⁾ Recueil enz. pag. 341.

⁵⁾ Idem pag. 142.

„In al die wateren bewesten en beoosten van Batavia, gragten, sloten, poelen ook daaronder gerekend, mogt niemand buiten de pagt” op de gestelde boete vissen „als alleen met de hengel”. Eigenaars mogten echter „in de sloten, gragten en rivieren in hare tuijnen op landen vissen, op zoodanige wijze als sullen goedvinden.”

Reeds onder Brouwer was bij plakkaat verordend, „het vleesch van alderhande vee als varkens en groff vee niet hoger te verkopen als tegens 6 st. het R^1 .”

Toen stond het aan „nieder vrij vleesch te kopen, slagten en verkopen,” mits de slager den pachter daarvan 's heeren gerechtigheid betaalde. Bij te hooge taxatie kon de slager het den pachter toewijzen, of moest de baljuw van Batavia den twist beslechten ²⁾.

Er waren tien vleeschbanken, waarvan acht aan „8 bequaame vleeschhouters vergunt werden.” De twee andere banken waren ten behoeve van wildschutters ³⁾.

„In der Halle oder Fleischbank zu Batavia ist alle Tagen wild Schweinefleisch zu bekommen”, zegt Barchewitz ⁴⁾.

Van het groffe vee „moest den tienden penning 's Heren gerechtigheid betaald worden ⁵⁾. De slagters waren verplicht al het vee, waarvan de tiende penning aan den pachter voldaan was, „dat haar lieden toegebracht zou worden,” voor de eigenaars te slachten en op hun bank te verkoopen. Als slachtloon ontvingen zij „voor een groot beest $1\frac{3}{4}$; een gemene beest $1\frac{1}{4}$; een vaers $\frac{3}{4}$; een hart $\frac{1}{4}$; een bok $\frac{1}{4}$ rd. Tevens was bepaald dat de eigenaars „der vetste en beste beesten de preferentie in 't slagten (zouden) hebben” enz. ⁶⁾.

De „Wildschutters met varkens, koebeesten, harte enz. ter

¹⁾ 7 Junij 1633. Recueil enz. pag. 64.

²⁾ Idem.

³⁾ 27 April 1653. Recueil enz. pag. 112.

⁴⁾ Pag. 602.

⁵⁾ 2 Junij 1623. Recueil enz. pag. 16.

⁶⁾ Recueil enz. pag. 113 enz. 27 April 1653.

markt komende" waren ook verplicht „haar wilt te prijseeren en aan de pagter de impost te betaalen" ¹⁾.

Volgens de pachtvoorwaarden, had de pachter der vischmarkt boven zijn „dubbelde stuiver" van ieder reaal, welke hij den visschers uitbetaalde, „uitgezonderd de javaanse vissers die acht stuivers van de reaal moesten betalen, nog drie kroonen 's maands „van de visverkoopers die op de vismarkt zitten."

De pachter der vleeschmarkt had voor bankgeld nog boven den tienden penning of van 10 pond een halve kroon van ieder groot beest, van een bok of geit slechts een vierde kroon.

Die der rijstmarkt ontving van ieder persoon „die daar met rijst te vercoopen voor zit een halve kroon 's maands ²⁾."

Rijst mogt ook maar alleenlijk „op de publycque markt, ten waare speciaal schriftelijk consent van den heer president van schepenen" verkocht worden ³⁾.

Zelf werd later „op de overtredinge daarvan een boete gesteld van 12 Rds. en daarenboven in de ketting geklonken te worden en zes maanden of langer aan de gemeene werken zonder loon te arbeiden" ⁴⁾.

„Dwers — zoo verhaalt ons Nicolaus de Graaff ⁵⁾, die daar vaak rondging, — tegen over de vismarkt ziet men de rijstmarkt, bijna op deselve wijze gebouwd, dog men vindt geen banken in deselve. Aan 't eene eijnde woond de Eik-meester, die twee maal in 't Jaar, namelijk in Soomer- en Loumaant alle maten en gewigten op 't stadhuis ten overstaan van twee schepenen, met de openbare Eik eikt, ontvangende voor ijder eik 6 stuivers. De mate met de welke de rijs wordt gemeten en verkogt, wordt van de Inwoonders Gantang genaamd en houdt omtrent veertien pond rijs, en wordt gemeenlijk de maat voor 6 st. verkogt."

¹⁾ Recueil pag. 341. Supp. ad pag. 81, 1641.

²⁾ Recueil enz. Ordonnantie 20 Dec. 1652, pag. 149 seqq.

³⁾ Idem. Billet 15 April 1712, pag. 363.

⁴⁾ Idem. Placaat 24 Febr. 1713, pag. 368.

⁵⁾ Oost Ind. spiegel. pag. 4.

MENANGKABAUSCHE SPREEKWOORDEN

DOOR

J. HABBEMA.

De Maleische taal, zooals die in de Padangsche Bovenlanden wordt gesproken, is zoo verschillend van het Riouwsch dialect, dat zij ook voor hen, die dit dialect volkomen magtig zijn, nagenoeg onverstaanbaar is. De meest algemeen bekende oorzaak hiervan, is de veranderde uitspraak der Riouwsch-Maleische woorden in het Menangkabausch, welke veranderingen reeds gedeeltelijk in de Maleische grammatica van den heer de Hollander, en later meer volledig door den heer Neubronner van der Tuuk en anderen zijn opgegeven.

Van mindere bekendheid schijnt het voorkomen van een groot aantal woorden in het dialect van Sumatra's Westkust, die of in het Riouwsch ook bestaan, doch minder gebruikelijk, of in dat dialect geheel onbekend zijn.

Zoo zegt men meestal *tibo* (tiba) voor *sampai*, *saka* (sakar) voor *goela*, *lalo*^s (lelap) voor *tidor*; terwijl woorden als *oesah* in den zin van *djangan*, *tyako* voor *straks*, *toending* voor *spreken*, in het Riouwsche dialect onbekend zijn. Men sla eenen blik in het Woordenboek van den heer von de Wall, om zich te overtuigen, dat er zeer vele woorden worden opgegeven, speciaal eigen aan het Maleisch van West-Sumatra.

Nog andere min bekende oorzaken werken mede, om het verschil tusschen beide dialecten te vergrooten; niet alleen de dikwijls vreemde zinsbouw, maar ook het gebruik van werkwoordsvormen, die in het Riouwsch dialect onbestaanbaar

zouden zijn, en eindelijk eene zucht, om door middel van een minimum van woorden veel te zeggen.

De laatstvermelde eigenaardigheid openbaart zich onder anderen in het veelvuldig gebruik van spreekwoorden. Die meestal korte, en steeds veel zeggende uitdrukkingen, maken een integreerend deel van de spreektaal der Maleijers uit; vele dier spreekwoorden liggen als het ware in den mond van den inlander bestorven, en ik zou bijna durven zeggen, dat de groote kracht zijner taal in de spreekwoorden ligt.

Tegenover ons Europeanen zal de Maleijer niet ligt van zijne, voor ons veelal onbegrijpelijke papatah's gebruik maken. Maar ziet men zijne blijde verbazing, wanneer wij in staat zijn eene dier eigenaardige uitdrukkingen te pas te brengen, daar waar het behoort, zoo komt men tot de overtuiging, dat kennis der spreekwoorden een niet al te gering te achten onderdeel is van de kennis der taal.

Eene algemeene eigenschap van spreekwoorden is zeker, dat met weinig woorden in den regel veel wordt gezegd, en dit is waarschijnlijk niet het minst in het Menangkabausch het geval.

Hoewel het nu voor den schrijver en den lezer beiden gemakkelijker zou zijn, wanneer het Maleische spreekwoord steeds door een Hollandsch kon worden weergegeven, is dit echter niet altijd het geval, ten minste zoover ik dat met mijne onvolkomen kennis, ook van Hollandsehe spreekwoorden, kan beoordeelen.

Waar de woordelijke vertaling der onderstaande spreekwoorden niet wel mogelijk was, of tot al te onbegrijpelijke zinnen aanleiding zou geven, heb ik getracht de uitdrukking door omschrijving duidelijk te maken.

Dikwijls heb ik het gebruik der spreekwoorden door voorbeelden opgehelderd, daar de toepassing niet altijd onmiddelijk uit de beteekenis is af te leiden.

Eindelijk merk ik nog op, dat het aantal spreekwoorden legio is, van welk groot aantal ik heb getracht de meest gebruikelijke te vermelden.

1. *Oewië oewië minta^s gatak.* (1)

Oewir oewir minta getah.

De oewir oewir vraagt om lijn.

De oewir oewir (een soort van boomkrekel) doet midden op den dag zijn doordringend scherp geluid hooren, verraadt daarvoor de plaats, waar hij zich bevindt, en wordt dus gemakkelijk gevangen, wat geschiedt met een dun lijnstokje, b. v. een lidi met lijn bestreken.

Dit spreekwoord beteekent dus: moedwillig, door onvoorzigtigheid of door eigen schuld zich in moeilijkheden wikkelen; door eigen schuld ongelukkig worden; wat verboden is of ons in ongelegenheid kan brengen zoo doen, dat ontdekking niet kan uitblijven, en dus de straf of de nadeelige gevolgen niet ontgaan kan worden.

2. *Sadang badindang bidoea^s hilië; sadang badiang nasi masa.^s*

Sedang berdendang bidoek hilir; sedang berdiang nasi masak.

Onder gezang gaat het vaartuig stroomafwaarts, en terwijl men zich bij het vuur warmt, wordt de rijst gaar.

Deze uitdrukking komt overeen in beteekenis met ons: „praten en breijen,” „terwijl de visch kookt, smelt de boter”; ook nog: „het nuttige met het aangename vereenigen.”

3. *Pandéka ila^s djaoë.*

Pandikar ilak djaoeh.

Een schermmeester wijkt uit, (terwijl het wapen van zijn tegenstander nog) ver is.

Dit spreekwoord is van toepassing op voorzichtige menschen die bij tijds alles vermijden of ontwijken, wat hen in moeilijkheid of gevaar kan brengen.

---

(1) Bij de transcriptie heb ik de uitspraak van het dialect van Kota Gedang (Agam) gevolgd.

4. *Adat taloea^s timboenan kapa.*

Adat teloek timboenan kapal.

Gewoonlijk is eene baai de verzamelplaats van schepen.

Zoo ook zijn het de rijken en aanzienlijken, tot wie armen of hulpbehoevenden zich in de eerste plaats om ondersteuning en bescherming wenden.

5. *Habih geli di bagitië,^s habih raso di biaso.*

Habis geli oleh bergitik (getek), habis rasa oleh biasa.

De kitteling houdt op door (herhaald) kittelen; als men iets gewoon is, voelt men het niet meer.

Worden wij b. v. aanhoudend gestraft of beknord, dan worden wij er eindelijk onverschillig onder en het maakt geen indruk meer op ons; men raakt langzamerhand ook aan het onaangename of moeilijke gewend; wie dagelijks een zwaren last draagt, voelt het niet meer.

6. *Oerang panggamang mati djatoë.*

Orang penggamang mati djatoeh.

De vreesachtige valt dood.

Iemand die zeer vreesachtig is, zal bij het overgaan van een smal bruggetje eerder naar beneden tuimelen, dan iemand die het niet is.

Dit spreekwoord is b. v. van toepassing op beklagden, die door hunne zichtbare vrees den regter aan hunne schuld doen gelooven, ook al zijn zij onschuldig. De Maleijers zijn van meening, dat het bij het spelen beter is veel te wagen, dan telkens met een kleinen inzet te spelen, en passen bovenstaande uitdrukking ook op te voorzigtige spelers toe.

7. *Ba^s boedjang djolong bakarik.*

Seperti boedjang (jang) djoeloeng berkeris.

Als een jongen, die voor het eerst een kris draagt.

Dit zegt men van personen, wien het aan te zien is, dat zij een diep besef hebben van het gewigt hunner persoonlijkheid,

hetgeen vooral toepasselijk is op personen, die van niet iet zijn geworden, en nu verwaand en opgeblazen zijn.

8. *Talampan panggang djadi hangoeih.*

Terlaloë panggang djadi hangoes.

Te hard gebraden (vleesch of visch) brandt aan.

Dat is dus in het algemeen: „te veel haast schaadt.”

9. *Imat pangka kajo; sio sio hoetang toemboeë.*

Himat (آءءء) pangkal kaja; sia sia hoetang toemboeh.

Zuinigheid is het begin van rijkdom; (door) nutteloos (zijn geld uit te geven), geraakt men in schuld.

Komt overeen met het Hollandsche: „zuinigheid met vlijt, bouwt huizen als kasteelen”, of „wie het kleine niet eert, is het groote niet weerd.”

10. *Basi baije^s di bodjo-i.*

Besi baik di badja-i.

(Alleen) van goed ijzer maakt men staal.

De uitdrukking wordt gebezigd sprekende van personen, vooral hooggeplaatste, die door hunne eerlijkheid, regtvaardigheid of andere goede eigenschappen, zich hunnen rang of hunne positie ten volle waardig maken; ook om aan te duiden, dat alleen uitstekende menschen, die door geboorte, bekwaamheid en deugd uitmunten, in aanmerking mogen komen voor hooge betrekkingen, of dat het natuurlijk is, dat dezulken bevordering maken.

11. *Aloen doedoea,^s ná^s mangoendjoea.*

Belom doedoea, hendak mengoendjoer. (1)

Nog niet zitten, en al de voeten willen uitsteken.

(1) Komt geheel overeen met No. 183 uit de verzameling Riouwsche spreekwoorden van den Hr. Klinkert. Zie Bijdragen Taal-, Land- en Volkenkunde 3e Volgreeks Deel I.

D. i. in het algemeen: voorbarig zijn, pedant zijn; willen meêpraten over zaken, waarvan men nog geen verstand heeft, willen doen, wat men nog niet kan. Ook wordt de uitdrukking wel gebezigd, met de beteekenis van ons: „de huid verkoopen vóór dat de beer geschoten is.”

12. *Aloen ana^s, lah di timang.*

Belom anak, soedah di timang.

Er is nog geen kind, en er wordt al met de armen gewiegd.

Komt geheel overeen met no. 11.

13. *Talampan tjapè^s, djadi lambè^s.*

Terlaloe tjepat, djadi lambat.

Al te spoedig wordt langzaam.

Ons spreekwoord: „haastige spoed is zelden goed” of liever „hoe meer haast, hoe minder spoed.”

14. *Manapoed^s aije di doelang, mata djoego kanai patjahno.*

Menepoek ajer di doelang, mata djoega kena petjahnja.

Op het water in een bak (met de vlakke hand slaande), worden de ooggen door de spatten getroffen.

Begaat een der leden eener familie (vereeniging, korps) eene belangrijke fout, zoo is het niet verstandig gehandeld, wanneer een der andere leden daaraan ruchtbaarheid geeft. De smet (patjahno) toch, die daardoor op de geheele familie wordt geworpen, treft ook hem; dus: „die zijn neus schendt, schendt zijn aangezicht”.

15. *Habih manjih, taboewang sapah.*

Habis manis, terboewang sepah.

Als het niet zoet meer is (b. v. een stuk suikerriet), werpt men het uitgekauwde pruimpje weg.

De uitdrukking is van toepassing op personen, die zooveel mogelijk van iemand profiteren, en hem dan links laten liggen.

16. *Ba^s mananti oerang dahoeloe; ba^s malalah oerong koedian.*
Seperti menanti orang dahoeloe; seperti meelalah orang koedian (kemoedian).

Als wachten op iemand, die (al) vooruit is; als naloopen van iemand, die (nog) achter is.

Wordt b. v. gezegd van iemand, die om eene betrekking solliciteert, waarvoor (buiten zijn weten) al een ander bestemd is. In het algemeen dus: vruchteloos werk doen, of gelijk het Hollandsche: "achter het net visschen."

17. *Managa^s kan soempit^s ta barisi.*

Menegakkan soempit tiada berisi.

Een ledige rijstzak overeind zetten (doen staan). [*Sempit*, kleine, fijn gevlochten zak voor rijst (zie Pijn. Woordenb.); hier zegt men *soempit*.]

Bovenstaande uitdrukking is van toepassing op personen, die zich het air geven van bijzonder knap of bijzonder vornaam te zijn, zonder dat dit werkelijk het geval is.

18. *Nan tinggi tampak djaoeh, dake^s djolong basoeo.*

Jang tinggi tampak djaoeh, (jang) dekat djoeloeng ber-soewa.

Wat hoog is kan men ver zien, wat nabij is ontmoet men het eerst.

Gebeurt er iets verkeerd in de kampong, dan wordt in de eerste plaats de panghoeloe kapala er over aangesproken; van een leger, dat eene overwinning heeft behaald, wordt in de eerste plaats de opperbevelhebber beloond.

19. *Makanan enggang, na^s mamakan pipi^s.*

Makanan enggang, hendak memakan pipit.

Voedsel (geschikt) voor eenen neushoornvogel, wil de musch eten.

Deze uitdrukking is toepasselijk op personen, die zich wagen aan iets, wat boven hunne krachten gaat, of die boven hunnen stand leven.

20. *Nan didjoeloea^s inda^s dapè^s, nan pandjoeloea^s tingga di atèh.*

Jang didjolak tiada dapat, jang pendjolak tinggal di atas. Waar men naar steekt, krijgt men niet; waarmede men gestoken heeft blijft boven; (nl. in den boom, wanneer men naar eene vrucht heeft gestoken).

Het spreekwoord komt overeen met het Hollandsche: „goed geld naar kwaad geld werpen.”

21. *Taga^s, saroman saroman; doedoea^s saroepo saroepo.*

Tegak, saroman saroman; doedoek, saroepa saroepa.

Staande gelijken ze op elkaar, zittende ook (maar toch is het verschil groot).

Al tracht iemand van minder allooi zich als een groote heer voor te doen, door zich mooi te kleeden, of zich aan te stellen als een man van gewigt, komt de aap toch uit de mouw.

22. *Masa^s masam, moedo manjih.*

Masak masam, moeda manis (¹).

(Te) rijp wordt (de vrucht) zuur, als zij jong is (maar toch rijp), is zij zoet.

Dit zegt b. v. iemand, die langen tijd in dezelfde betrekking heeft gediend, of lang over het zelfde werk heeft getobd; ten laatste gaat het hem vervelen (*masam*). Ook van iemand, die niets krijgt, omdat hij te veel vraagt; had hij minder gevraagd, dan had men het hem misschien gegeven. Het genezen van eene verouderde ziekte is moeilijker (*masam*), dan wanneer men die onmiddellijk had behandeld. (Ook een raadsel, waarop het antwoord is: een komkommer).

23. *Tanggoea^s rapè^s, karoentoeng boeboeh.*

Tanggok rapat, karoentoeng boeboes.

(¹) Komt overeen met no. 40 van de verzameling van den heer Klinkert.

Het schepnet is dicht (gevlochten), in de karoentoeng is een gat. [*Karoentoeng*, mand van gevlochten bamboe.]

Er wordt hier gedoeld op een visscher, die de visschen, welke hij met zijn schepnet heeft opgehaald, in de karoentoeng doet; daar deze boeboes is, vallen ze er door.

In het algemeen dus: het doen van werk, dat tot niets leidt; b. v. van een man, die zich uitslooft om wat te verdienen, maar wiens vrouw het verdiende even spoedig aan mooie kleeren of sieraden opmaakt.

24. *Kaloewa ba^s loebang taboeë, masoea^s ba^s loebang pandjahi^s.*
Kaloewar seperti lobang taboeh, masoek seperti lobang pandjahit.

Het gaat er uit als (uit) het gat van een taboeh, en het gaat er in, als (door) het oog van een naald.

Wordt gezegd van menschen, die veel te vertellen hebben, en over alles medepraten, doch bij wie het niet diep zit. Wil men hun de eenvoudigste dingen uitleggen, dan begrijpen zij het zeer moeilijk (*masoea^s ba^s loebang pandjahi^s*).

25. *Boengkoea^s sadjangka, ta^s takadang.*

Bengkok sadjangkal, tiada terkedang.

Een krom (stuk hout) van eene span lengte kan niet gestrekt (regtgebogen) worden.

Is toepasselijk op koppige lieden, die niet naar rede willen luisteren.

26. *Mati hanan tingga di oetan, mati gadjah tingga gadingnjo.*

Mati enau tinggal di oetan, mati gadjah tinggal gadingnja.

Sterft de sagueerpalm, dan blijft hij in het bosch liggen (en vergaat); sterft de olifant, dan blijven zijne tanden (het ivoor) achter.

Dit spreekwoord komt voor in de oendang-oendang, en beteekent: sterft een panghoeloe, dan gaat zijne waardigheid op zijnen neef over (tinggal gadingnja), maar de geringe man sterft, zonder dat er iets overblijft, wat aan hem kan herinneren.

27. *Batarèh kaloewa, bakoeli^s kadalam.*

Berteras kaloewar, berkoelit kadalam.

Het hart (van den boom) buiten (eig. naar buiten), de schors binnen.

D. w. z. zich beter voordoen dan men is; huichelen, of: „het achter de mouw hebben”.

28. *Babaen ba^s hambatjang, badjadja^s ba^s bakiè^s.*

Berbae separti hambatjang, berdjedjak separti bakik.

Rieken als hambatjang, sporen vertoonen als van eene snip. [*Bakiè^s* (^{ky} bakik), snip, die zich op de sawahs ophoudt, en wier sporen gemakkelijk herkenbaar zijn.]

De zin van bovenstaande uitdrukking is: aan den reuk herkent men de hambatjang, aan de sporen de snip. Iemand, die bij het lijk van een verslagene wordt gevonden met een bebloed mes in de hand, is hoogst waarschijnlijk de moordenaar.

29. *Mamapèh ikan di belango.*

Memapas ikan di belanga.

Visch vangen in een aarden pot.

Dit zegt men van iemand, die op zijn gemak gesteld is, b. v. van een zoon, die op kosten zijner ouders leeft en te lui is om zelf den kost te gaan verdienen.

30. *Salah djambo, mahoeloeakan.*

Salah djamba (mendjamba), mengoeloerkan.

Salah tariè^s, mangoembalikan.

Salah tarik, mengembalikan.

Mendjamba, wegnemen, grijpen; *tarik*, in bezitnemen, onverschillig op welke wijze; ook: koopen.

Beide bovenstaande uitdrukkingen beteekenen: wat onwettig verkregen is, moet teruggegeven worden.

31. *Koetiko pandèh, lah loepo katjang koeli^s no.*

Koetika panas, soedah loepa katjang akan koelitnja.

Als de zon schijnt, vergeet het boontje zijne schil.

Wanneer iemand door eens anders hulp is vooruit gekomen, vergeet hij zijnen vroegeren beschermer, omdat hij hem niet meer noodig heeft. Het wordt b. v. gezegd van een leerling, die later vergeet, wat hij aan zijn onderwijzer te danken heeft.

32. *Poetoeh tali poetoeh kaloewan, poetoeh kaloewan rampoeang hidoeang.*

Poetoeh tali poetoeh kaloewan, poetoeh kaloewan rampoeang hidoeang.

Het touw is gebroken, de kaloewan is stuk, en de neus is geschonden. [*Kaloewan* is het touw, dat door den neus van den buffel gestoken, en achter zijne horens vastgebonden wordt; daaraan wordt bij zijn neus de tali gebonden, waarmêe hij geleid wordt.]

De uitdrukking wordt gebezigd om aan te duiden, dat iets onherstelbaar is; b. v. door een man, die van zijne vrouw voor de derde maal is gescheiden, en dus niet weer met haar mag trouwen.

33. *Talabiè lakèh maloeleoa, kasada^san.*

Terlebièh lekas meloeleoa, kasedakan.

Te snel geslikt, verslikt men zich.

Komt weer overeen met ons spreekwoord: „haastige spoed is zelden goed.”

34. *Tarambau di himpi^s djandjang.*

Terambau di himpit djandjang.

(Van de trap) naar beneden tuimelen, en (bovendien door de vallende trap) getroffen worden. [*Ambau*, zich van boven naar beneden werpen; iemand, die wanhopig is, voegt men spottenderwijs toe: „*Ambauilah tabièng nan-toen*”, spring in 't ravijn.]

De uitdrukking beteekent in 't algemeen: „een ongeluk komt nooit alleen.”

35. *Ijo sapandjang hari, inda^s sapandjang diam.*

Ja den geheelen dag, neen zoo lang (hij) leeft.

Dit wordt gezegd van personen, die veel beloven, maar hunne beloften zelden of nooit nakomen.

36. *Baban barè^s, singgoeloeng batoe.*

Baban (beban) berat, senggoeloeng batoe.

Eene zware last, en (bovendien) een steenen senggoeloeng.

[Singgoeloeng (senggoeloeng) beteekent behalve „eene soort duizendpoot”, hier ook nog: een opgerolde doek, dien de inlanders op het hoofd dragen, en waarop de last wordt gezet.]

Heeft betrekking op iemand, die reeds iets verkeerd of strafbaars gedaan hebbende, zijne schuld nog verzwart, b. v. door halsstarrig ontkennen, ofschoon de schuld bewezen is; door verzet tegen de politie, of iets dergelijks.

37. *Samo taraso ba^s bagatoe.*

Sama tarasa seperti bergatoe.

Beide hetzelfde gevoelen even als (wanneer men elkander) krabt (eigenlijk: drukt met den nagel).

D. w. z. „oog om oog en tand om tand”; en tevens: de eene dienst is de andere waard.

38. *Kalakati mandjè^s paran, aloen mati aloen djaran.*

Kalakati mandjat paran, belom mati belom djaran.

De kalakati klimt (naar) den zolder, zoo lang hij niet dood is, verveelt het hem niet. [Kalakati, klein, ongevleugeld, rood insect, dat de gewoonte heeft tegen den wand van het vertrek op te klimmen (¹). Heeft hij den zolder bereikt, zoo kan hij niet voor- of achteruit, en valt naar beneden; ditzelfde spel herhaalt hij steeds, zonder er wijzer door te worden. Paran is hier niet nokbalk (zie Pijnappel), daarvoor zegt men, „toelang boe-

(¹) Het is dus een ander insect dan de kalakatan (zie Pijn.), dat men hier kalakatoe noemt.

boengan", maar de buitenste balken waarop de zolder rust.
Djaran == poewas; *hambo alah djaran mangadjo pakadjo-an nantoen*, dat werk verveelt mij al, ik heb er genoeg van.]

Dit spreekwoord heeft betrekking op personen, die reeds een of meermalen gestraft voor een vergrijp, niet schromen zich op nieuw aan hetzelfde misdrijf schuldig te maken.

39. *Tjantjang tadadè^s, djadi oekie.*

Tjantjang terdedat, djadi oekir.

In het wilde hakken, geeft (soms) snijwerk. [*Dadè^s* (dedat) == verdwaald (sesat).]

Dat is: een buitenkansje hebben; iets krijgen, waarop men niet gerekend had, b. v. door eene toevallige omstandigheid eene uitvinding doen.

40. *Tinggi galapoea, rendah laga.*

Tinggi gelepar, rendah laga.

Hoog opvliegen, (maar) onbeduidend in het gevecht.

Men denke hierbij aan een vechthaan, die bij het aanvallen van zijn tegenstander, veel beweging maakt, maar toch blijkt een slecht vechter te zijn. De uitdrukking komt overeen met het Hollandsche: "veel geschreeuw, maar weinig wol."

41. *Soerang makan tjoebada^s, sadono kanai gatahno.*

Sa-orang makan tjampedak, semoewanja (sa-adanja) kena getahnja.

Een persoon eet tjampedak, en allen worden bevlekt door de gom.

Komt overeen in beteekenis met ons spreekwoord "één schurftig schaap steekt de geheele kudde aan."

42. *Padi nan saganggam, labiè dari padi nan saloemboeng.* ?

Padi jang sagenggam, lebih deri padi jang saloemboeng.

Een handvol padi, (die men bezit), is meer dan een schuur vol, (die men nog krijgen moet).

*Lebih baik padi saganggam dengan ceuang laci,
 dari pada padi saloemboeng dengan ceuang laci.*

Of zooals wij zeggen: „één vogel in de hand is beter dan tien in de lucht.”

43. *Toendjoea^s loeroeh, kalingking bakai^s.*

Toendjoek loeroes, kalingking berkait.

De wijsvinger is (wel) regt, (maar) de pink is krom.

D. w. z. zich niet voordoen, zooals men wezenlijk is, „het achter de mouw hebben.”

44. *Malam masa^s, siang matah.*

Malam masak, siang mentah.

Des nachts gaar, des daags raauw.

Wordt gezegd van wispelturige menschen, die nu eens zus en dan weer zoo willen.

45. *Lantai di tèmba^s, hidoeng kanai.*

Lantai di tembak, hidoeng kena.

Op den vloer wordt geschoten, en de neus wordt getroffen.

Dit zegt men van iemand, die niet antwoordt op hetgeen hem gevraagd wordt, of iets anders doet dan hetgeen hem bevolen was. Deze uitdrukking doet tevens dienst als raadsel, waarvan de oplossing minder voor vermelding geschikt, maar trouwens zeer gemakkelijk is.

46. *Mampitjajokan dada^s ka koedo.*

Mempertjajakan dedak kapada koeda.

De zemelen aan het paard toevertrouwen; of zooals wij zeggen: „de kat bij het spek zetten.”

47. *Mati ta^s bakoeboea, hilang ta^s barimbo.*

Mati tiada berkoekoer, hilang tiada berimba.

Gestorven en geen graf, verdwenen en (zelfs) geen wildernis (achterlaten).

Eene sawah, die verlaten wordt, gaat na verloop van tijd in rimbo over.

De beteekenis van bovenstaande uitdrukking is: spoorloos

verdwijnen, zooals iemand kan zeggen van zijn geld, dat hij met het spel verloren heeft.

48. *Maminta sisië^s ka limbè^s.*

Meminta sisik kapada limbat.

Schubben vragen aan de limbat. [*Limbat* eene soort van kwabaal, dus zonder schubben].

De uitdrukking beteekent dus: zoeken waar niet te vinden, vragen waar niet te krijgen is.

49. *Ta^s laloe dandang di aije di goeroen (voelië) dirangka^s kan.*
Tiada laloe dandang di ajer, di goeroen boleh dirangkakkan.

Kan het vaartuig niet door het water (omdat het te ondiep is), dan moet men het over de vlakke trekken (doen kruipen). [*Goeroen* is niet alleen: zandvlakte (zie Pijn.), maar in het algemeen, onbebouwde grond, woeste grond, braakland (*goeroen tandèh*).]

De bedoeling van het spreekwoord is: gaat iets niet goedschiks, dan maar met geweld.

50. *Ba^s tali bairi^s iri^s, ba^s tambang ba-asa^s asa^s.*

Seperti tali beririt irit, seperti tambang berasak asak.

Als een touw, waaraan in verschillende rigtingen getrokken, als een tambang, die steeds verplaatst wordt.

[*Tambang*, houten pen, die in den grond wordt geslagen, en waaraan het touw van den buffel is bevestigd; tambangkan koeda, een paard aan een tambang vastbinden. *Asak* is ook, verplaatsen, verschuiven; mengasakkan kris kahadapan (zie Pijn.).]

De uitdrukking wordt gebezigd van lieden, die „van den hak op den tak springen.”

VRAGEN TER OPHELDERING

VAN

OUD-JAVAANSCH E WOORDEN

DOOR

Dr. H. NEUBRONNER VAN DER TUUK

(*Vervolg van bladzijde 336*).

30. In 't Plantkundig Wdb. van Filet wordt *raboeset* als Maduresche benaming opgegeven van de passie-bloem, die op Bali *kap* (zelden *tjakap*) heet. In oud-Jav. gedichten komt als bloemnaam vaak voor *prabhoeset*, waarnaast ook *prabhoesatmata*, zooals blijkt uit de twee redacties van de *Wangbang Widea*, de eene waarvan *prabhoeset* en de andere *prabhoesatmata* opgeeft. Aan de geaspireerde *b* kan men weinig hechten, daar de Balinesche afschrijvers er raar mede omspringen.

Is ergens op Java een der opgegeven bloemnamen nog in zwang?

31. De *mirabilis jalappa* heet in 't Bal. *nodja*. Men heeft twee soorten; de eene heeft een purperen en de andere een gele bloem. In 't Jav. Wdb. wordt het ook opgegeven, maar zonder dat men weet, welke bloem er mede bedoeld is. Een andere Bal. naam is *sandja-sandja* (*sandja* beteekent *avondschemering*), omdat de bloem zich eerst tegen zonsondergang opent. Te Batavia is de naam *këmbang pagi sore* (*ochtend-avond-bloem*), en als Jav. namen zijn mij opgegeven *këdërat* en *tëgërat* (beiden niet te vinden in 't Jav. Wdb.).

32. Rumphius geeft op als benaming van de gomphraena globosa 1° *rabna bakadja*, dat slecht gehoord is in pl. van *ratna pakadja*, en 2° *radna poetih* (lees *ratna p.*).

Op Bali noemt men de roode, zoo wel als de witte soort *ratna*, terwijl men te Banjoewangi *měntoelan* zegt. Het Jav. Wdb. bevat geen enkele dezer benamingen. In de gedichten komt echter *ratna pakadja* ook voor. Ik vermoed, dat het de benaming is van de roode soort. Uit Mal. gedichten is *ratna pakatja* als liefkozingswoord bekend. Dat dit in pl. v. *ratna pakadja* is, kan men zien uit de *Angling Darma* uitgave van Winter bl. 86.

33. In Roorda's Jav. spraakk. wordt *adjā tanora* gehouden voor een woord met drie ontkenningen (*adjā, tan* en *ora*). Die uitdrukking bevat slechts twee ontkenningen, daar *tanora* de vorm is, waaruit 't hedendaagsche *ora* is ontstaan. In Jav. poezie vindt men bijna nooit *ora*, maar meestal *nora*, dat reeds in de oudere taal nu en dan voorkomt. Het lijdt geen twijfel, dat *nora* een verkorting is van *tanora*, 't welk bestaat uit *tan* (ontkenning) en *ora*, moderne uitspraak van *wvara*, de *ngoko*-vorm van *wwantěn* ('t Jav. *wontěn*). De samenstelling komt dus overeen met die van 't Mal. *tijada*, zijnde *ti*, blijkens 't Malag. *tsi*, een negatie, en *ada*. Ook *botěn* is op dezelfde wijze ontstaan, want in 't oud-Jav. vindt men *tanwwantěn* en in nieuwer Kawi *tanwontěn*, *nbontěn* en *mbontěn*, zoodat 't Madur. *boentěn* (1) nader aan den oorsprong staat dan *botěn* (2).

De overgang van *w* tot *b* door een neusklank, die zich regelt naar 't orgaan, waartoe de beginletter van 't volgende woord behoort, vindt men ook bij *tamboeh*, dat ontstaan is uit *tanvroeh* en nu nog door geleerde

(1) 't Bal. heeft *tanwontěn, bentěn* en *nentěn* naast elkaar.

(2) De verklaring, Tob. spraakk., bl. 237 noot 1, gegeven, vervalt dus.

Javanen *tanboek* gespeld wordt (hetgeen door Roorda ⁽¹⁾, die gevolgd door Kern, in 't Kawi de moeder van 't Jav. niet *wil* zien, afgekeurd wordt).

Het Jav. *pitamboek* is in 't oud-Jav. *mapitanvroeh* (*doen als of men niet weet*), hetgeen in 't Bal., dat een afschrik van de *w* in sommige gevallen heeft, *tandroeh* geworden is.

34. In t' Bal. is *ergoelo* (dagelijks zegt men *lirgilo*) de benaming van de witte roos. 't Jav. Wdb. geeft *rëgoelo* op, zonder te zeggen, welke roos er onder bedoeld wordt. In alle geval is dit *rëgoelo*, waarnaast *argoelo* wordt opgegeven, een verbastering van *ergoelo*, dat in 't Kawi niet de bloem beteekent, maar *rozenwater*. De verschuiving van beteekenis is overeenkomstig die welke bij 't Mal. *ajër-marwar* plaats gehad heeft, daar *marwar* reeds *rozenwater* (ماورد) beteekent. Daar nu *er*: *water* beteekent (Mal. *ajër*, *ajar*, Menangkabowsch-Mal. *air*), zoo moet *goelo* de beteekenis hebben van *roos*. Ik heb het echter nooit alleen gevonden, en weet ook niet of 't gelijkkluidende Sund. woord, in een der woordenboeken met *„zekere bloem”* verklaard, zulks kan bevestigen ⁽²⁾. Tevens vestig ik hier de aandacht op de Perz. benaming van de *roos*, namentlijk *goel* (گل). Dat er in 't oud-Jav. reeds Perzische woorden voorkomen, is een feit; voorbeelden: *taradjoe* (ترجوة), dat in de *Rāmājāna*, en *djong* (جذگت), dat in de *Bhaumakāwja* aangetroffen wordt. Ook *goelā* ('t Jav. *goeloe*) doet aan 't Perz. (گلور) denken. In 't nieuwere Kawi der *kidoeng's* vindt men onder andere *djëbad* en *sëřëbën*

(¹) In Veth's Java Dl. I. 413 wordt van de meening van anderen volstrekt geen melding gemaakt, niettegenstaande Roorda, zooals nog blijkt uit de tweede uitgave van Gericke's Wdb., nooit een oog geslagen heeft in een Kawi gedicht Gelukkig, dat niemand zich aan de meening van Veth zal storen.

(²) Het Wdb., waarin *goelo* opgegeven wordt, is dat van Geerdink, en is hier en daar geheel onbruikbaar.

- (*hoofddoek, tulband*) (1). Dit mag wel bevreemding wekken, want in de *kidoeng*'s vindt men geen enkel Arab. woord. Het Kawi der handschriften op Bali is dus zoo heel oud niet.
35. In Jav. gedichten vindt men *wratsari* (ontbreekt in 't Jav. Wdb.) als een der namen van de *tjampaka*-bloem. In de *kidoeng Smarawedana* komen als naam van een bloem zeer vaak voor *ratsari* en *ratsanloen*.
36. Onder de oud-Jav. namen van de *doerijan* (*durio zibethinus*) vindt men *patjèkan*. Zou dit de oorspronkelijke naam zijn? Immers *doerèn* kan geen Jav. zijn, daar 't Mal. *doeri* (: *doren*) geen Jav. is. En toch komt *doerèn*, in den vorm *doerjan*, in de *Rāmājāna* voor. 't Jav. Wdb. geeft *doeri* als Kawi op, maar verdient geen geloof (2). De Javanen hebben dit *doeri* aan 't Mal. *doerijan* (: *de gestekelde vrucht*) ontleend, want 't Jav. *ri* (: *doren*) is in 't oud-Jav. *rwi* (vgl. Brieven over het Lampongsch en zijn tongvallen § 39). 't Boven aangehaalde *patjèkan* moet van een *patjèk* afgeleid worden, en dit *patjèk* schijnt *iets puntigs* (*pin, stekel?*) beteekend te hebben, hetgeen waarschijnlijk is, als men let op de beteekenis er van in 't Balineesch (3)!
37. Op Bali kweekt men gaarne de *salmalia malabarica* (Sansk. en oud-Jav. *çalmali*, Bal. *kěpoeh*, Jav. *rañdoe alas*) op kerkhoven. Dit gebruik schijnt uit oud-Indië af te stammen, daar in de *Wirātaparwa* ook van een *çalmali* gesproken wordt op een kerkhof. In de reizen van *Arjā Poerwā Lélānā* (I bl. 178.) wordt van zulk een boom in de nabijheid van graven gesproken. Weet iemand hier van iets mede te deelen?

(1) Mal. *sěrbān* uit 't Perz. *دربند* (letterlijk *hoofdband*).

(2) Het zoude zoowel *aq^{ri}*, als *aq^{ri}*, zijn! Ook *ana^{ri}* is uit 't Mal. *ada* gemaakt en heeft aanleiding gegeven tot een verkeerde vertaling van *Wiwāha* II str. 1 reg. 1.

(3) B. v. de dag, waarop men scherpe dingen moet maken, heet *pèmatjèkan agoeng*.

38. (Vgl. No. 2) In de *Râmâ* (uitgave van Winter bl. 198) vindt men *katimâhâ*, dat bij Filet met *katimohoh* bedoeld is. In 't Jav. Wdb., dat lezers van Jav. gedichten telkens wanhopig maakt, komt deze vorm niet voor.
39. In 't Jav. Wdb. ontbreekt *swanita* (: *zweet*). De beteekenis, er aan gegeven, is verkeerd, want in de Bal. handschriften beteekent het nog *bloed*, zijnde een bijvorm van *çonita* (Sansk.), waarnaast het dikwijls gebezigd wordt.
40. Met de eigennamen maakt 't Jav. Wdb. het niet beter dan met de woorden, in Jav. gedichten voorkomende. Zoo had b. v. *koembina*, in de *wajang's* dikwijls aangetroffen, wel een plaats verdiend. Het is een verbastering van *koençina* (Sansk.), zooals het nog in de Bal. handschriften geschreven wordt. Zonder tot 't Kawi zijn toevlugt nemen, is het onmogelijk dergelijke verbasteringen tot den oorspronkelijken vorm terug te brengen.

Wie begrijpt *kèndi wratnala* zonder de *Wirâtaparwa* gelezen te hebben? Het moet zijn *kèdi Wrêhadnala* of *Wrêhannala*, daar *Ardjoena* aan het hof van *Wirata* als *kèdi* dien naam droeg.

Even erg is de verhaspeling van *dwidja kangka*, den naam, waaronder *Joedhisthira* te *Wirata* verkeerde, tot *Widjâ kângkâ*. Zou men hieruit niet opmaken, dat de Javanen hunne heidensche letterkunde eerst langen tijd, uit Mâhomedanschen ijver, hebben verwaarloosd, en daarna, toen zij haar weder op prijs gingen stellen, reeds veel waren vergeten, zoodat zij slechts op den klank afgingen? Immers *dwidja* en *kèdi* zijn bekende woorden en geen eigennamen.

41. (Vgl. No. 13). Het woord *kêtjombrang* is ook te Batavia bekend. In 't Sund. is het *tjombrang*. Hier vinden we dus weder een bijvorm zonder *ka* (Tob.

spraak. § 135), zooals ook in het boven (zie No. 38) aangehaalde *katimaha*. Hiertoe ook te brengen 't Jav. *rěnā* of *lěnā*, dat te *Banjoewangi* nog *kalěna* is, en verder 't Jav. *poetjoeng* (boom- en vruchtbenaming), dat 't Menangkabowsch-Maleische *kapětjoeng* is (Sund. *pitjoeng*). 't Jav. *tinggi* is in 't oud-Jav. *katitinggi*; Prof. Veth (Java I) zegt, dat de inlander, de Javaan dus, de wandluis *koetoe boesoek* noemt.

42. Ook 't Jav. heeft sommige poëtische woorden als *krāmā-inggil* in gebruik gebragt; zoo b. v. *djānggā* ⁽¹⁾, dat in 't oud-Jav. de naam is van de *gađoeng*, met wier kronkelende stengel een fraaie hals wordt vergeleken.

Op dezelfde wijze heeft het Balineesch zijn *ridjasa* (oud-Jav. *radjasa*) ⁽²⁾, en *mimba* (Jav. *imba*) gekregen.

43. De afleiding van *ηεαοασηγ* in 't Jav. Wdb. uit 't Arab. is verkeerd.

Dit woord heeft in 't Jav. dezelfde beteekenis als in 't Sund. en Bal. en beteekent *edel*. In 't gedicht *Menak*, op *Bali* en *Lombok* onder den naam van *Amir* naar den titel van den held (*amiroelmoeminin*) bekend, wordt *Hamzah* telkens *wong menak* d. i. de *edelman* genoemd. Den adel, zooals de hooge kasten, duidt men alhier met *pramenak* aan.

44. De afleiding in 't Jav. Wdb. van *bomantara* uit *bhrama* en *antara* is ook verkeerd. In 't Kawi zegt men nog *bjomāntara*, zoodat het van *wjoma* en *antara* moet afgeleid worden. Ook die van *pratjeka* is verkeerd. Het is 't oud-Indische *pratyeka* (*een voor een opsomming* in 't Kawi beteekenende), dat in 't Bal. *prateka* is geworden.

(1) In Oost-Java ook *krāmā* (zie Reis van een Javaan over Bali, waar het van den hals van een paard gebezigd wordt).

(2) Zie Mededeelingen over 't Kawi en Balineesch in de Bijdragen van 't Koninklijk Inst. v. T. L. en V. v. N. I. 3e Volgrees 6e deel.

45. In 't Jav. Wdb. staat wel *koedoe*, maar niet *wangkoeļoe*, dat wel bij Raffles (Woordenlijst bl. CI), maar niet bij Winter (Kawi-Jav. Wdb.) voorkomt. Dit *wangkoeļoe* is wel het Mal. *měngkoedoe* (Menangkabowsch-Mal. *bangkoedoe*; Sund. *tjangkoedoe*); vgl. Tob. spraakk. bl. 68 Aant. In 't oud-Jav. is het *woengkoedoe*. De verbastering tot *koedoe* doet denken aan *lakētan* (zie No. 8).
46. 't Bataksche *irisanna* en *irisanja* (: Noord-Oost) uit Sanscr. *aiçāni* is een bewijs, dat de spelling *ersanya* in de Kawi handschriften van Bali (men vindt ook *rēsanya*) zeer oud is. Het sluiten van een langen klinker door een *r* heeft ook plaats gehad in *raditya* in pl. van *āditya*, zoodat het vroeger *arditya* moet geweest zijn. Tegen de meening, dat het bestaan zou uit *ra* het bekende voorvoegsel, waarover Tobasche spraakk. (bl. 253), en *āditya* (zie Jav. Wdb.), pleit 't gebruik van *āditya* als *zon* en *raditya* als wekdag-benaming in de inscripties. De omzetting van *ar* in *ra* of *rē* in de 3de lettergreep zien we ook in 't boven (No. 34) vermelde *rēgoelo*. 't Bataksch heeft *artija* naast *adintija*. De oud-Indische woorden in 't Bat. zijn, zooals ik vroeger, Tob. spraak. Inleiding V, reeds heb opgemerkt, niet onmiddelijk uit het Sanskrit, maar uit 't oud-Jav. er in gekomen.
47. Rumphius geeft *bilak* als de Mal. naam van de *aegle marmelos* (Jav. *mādjà*) op.

Te Rijow is het, blijkens H. von de Wall's Mal. Wdb., niet bekend. Ook mij is het nimmer voorgekomen. Pijnappel geeft een geheel andere beteekenis op, en noemt ook zijn bron niet. Te onderzoeken, waar die benaming in zwang is.

Intusschen heeft 't woord zeer veel van 't Bal. *bila*, dat de Bal. uitspraak is van *wila*, een moderne vorm van *wilwa*, zooals het in 't oud-Jav. (uit 't Sanskr.) eigentlijk is.

48. In oud-Jav. gedichten vindt men zeer dikwijls *rafoet* vóór den naam van iets, dat hoog geeerd of wel heilig is. Het komt in beteekenis vrij goed overeen met ons St. vóór namen van heiligen. Op Bali verstaat men het niet; van daar de belachelijke verklaring van *rafoet sawi* (naam van een tempel in 't Westen) als *ramboet sawit* ⁽¹⁾ (*één haar*), daar de voorvader der Brahmanen, die gemeenlijk onder den naam gaat van *dwidjendra* (*Brahmaanvorst*) of *padanda bae raoeh* (*pas aangekomen priester*) op die plaats een zijner hoofdwaren plantte. Ook de naam van den uit Bal. duiten gemaakten god, *ramboet sědana*, is een bewijs, dat *rafoet* niet meer verstaan wordt; immers de naam moet *rafoet s.* geweest zijn. Wat *sědana* eigenlijk beteekent, is tot nog toe niet te zeggen, want men kan het opvatten als *sědhana* en ook als een samenstelling van 't voorvoegsel *si* en *dhana* (*rijkdom*), door dat 't Balin., evenals 't Mal. van Rijow, in de 3de lettergreep van achteren iederen klinker gaarne als *ě* uitspreekt. Zulk een afleiding zal vooreerst wel een gissing moeten blijven. Op Java zal *rafoet* misschien nog in dezen of genen tongval schuilen. De wondergong in 't *Kědirische*, waarvan *Arjā Poerwā Lělanā* in zijn Reizen (I. bl. 160) spreekt, heet in de *Dangdang pětak* steeds *rafoet paradah*; een naam dien men ook in een Chronijk vindt van *Bandjarmasin*, waarvan de taal zeer vermengd is met Jav. woorden, waaronder thans op Java niet meer verstande. Uit de twee handschriften, door mij geraadpleegd — zij behooren aan 't Batav. Genootschap van Kunsten en Wetenschappen — blijkt dat ook te *Bandjarmasin* het woord is verouderd, want het eene leest *سفرابت فراده* en 't andere *سیرابت فراده*.

(¹) *Wit* is hier hulpstelw. zooals *hěləj* in 't Mal. Bij 't tellen van haren bezigt men in 't Bal. *katih* (*ramboet akatih*, één haar).

BABAGAI-BAGAI TJOERITŌ
NAN
DIPITJAJŌI OERANG MELAIJŌE
TANAH-DARĒ⁵ ALAM
MINANGKABAU.

~~~~~
VERSCHEIDENE VERHALEN
OMTRENT HET
BIJGELOOF VAN DE MALEIERS
IN HET LAND
MINANGKABAU.
DOOR
J. L. VAN DER TOORN.

De Maleier is zeer sterk in het geloof aan de zonderlingste verschijnselen, en laat men hem kalm en bedaard spreken, dan hoort men een legio staaltjes daarvan, welke den grootsten onzin bevatten.

Wat ik hieromtrent hoorde, heb ik voor een gedeelte opgeteekend en geef het gaarne ten beste om tweeërlei redenen. Men leert er mijns inziens eenigszins door, een blik slaan in het gemoedsleven van den inlander, terwijl de vertellingen, in zijn eigen taal gedaan, tevens aanleiding kunnen geven tot opmerkingen, die wellicht zullen bijdragen tot de kennis van de eigenaardige spreekwijzen van een volk, dat zulk een belangrijke plaats inneemt onder de bewoners van het eiland Soematra.

De woorden, die ik in de bestaande woordenboeken niet heb kunnen vinden, of in beteekenis met het Bovenlandsch verschillen, heb ik aan het einde dezer verhalen opgeteekend.

Sommige benamingen of enkele opschriften liet ik onvertaald, vooral daar waar de vertaling aanleiding kon geven tot lange omschrijvingen; de beteekenis in het Hollandsch vindt men echter ook in de woordenlijst opgegeven.

Opmerkingen omtrent de spelling heb ik weggelaten, omdat menigeen vóór mij daaromtrent reeds het een en ander heeft medegedeeld.

1. DARI HAL BATOE PANDAPÈ⁵AN.

Moengkö adölah saboeah nagari dalam lingkoëangan toean koemandoea loeha⁵ Tanah-Data, namönö Tanajoëang-Soengajang. Moengkö dalam nagari nan toen adölah soerang mandapè⁵ sa-tjië⁵ batoe, dinamöi oerang batoe pandapè⁵an. Adöpoen wörönönö batoe nan toen saröman tambaga gadangnö aga⁵-aga⁵ sagalang koetjapi. Moengkö batoe nan toen ditaroëähkan èlö⁵-èlö⁵ banai kabiliä⁵ dilata⁵kannö diatèh kasoea panda⁵.

Pabilö oerang na⁵ malië⁵i oentoeängnö kamoedjoea atau kama-lang, moengkö pailah iö kabatöe pandapè⁵an nan toen saratö mambaö saripati pitih dan siriäh dan pinang dan koemajan. Moengkö saripati nan toen diagiähkan kaoerang nan poenjö batoe nan toen.

Djökö⁵ oerang nan banasa nan toen handa⁵ malië⁵i oentoeängnö, kè⁵ lai kadjadi rang banamö atau inda⁵, moengkö nan poenjö batoe nan toen pailah kabiliä⁵ mandjapoei⁵ batoe dibaönö kaloea. Djökö⁵ batoe nan toen akan dirèndjèng oeliäh oerang labiäh dahoeloe dilimani dalam saboeah talam djö aiü liman poeroei⁵ atau liman nan lain.

I. OVER DEN BATOE PANDAPÈ^sAN.

In het gebied van den assistent-resident van Tanah-Datar is eene plaats, Tandjoeng-Soengajang geheeten. Iemand vond daar een steen, die den naam kreeg van batoe pandapè^san. Deze is koperkleurig en heeft zoo wat de grootte van een viool. Die steen werd door hem zorgvuldig in huis opgeborgen en op een matje gelegd.

Indien iemand zijn toekomstig lot wil onderzoeken, dan gaat hij naar den batoe pandapè^san, geld, sirih, pinang en benzoé met zich nemende, welke offerande hij aan den eigenaar van den steen geeft.

Indien iemand zijn fortuin wil beproeven, of hij al dan niet een aanzienlijk man zal worden, dan gaat de eigenaar van den steen naar binnen en haalt dezen voor den dag. Alvorens den steen op te tillen, besprenkelt men hem in een metalen schotel met sap van de limau poeroet of van een andere limoen.

Koetikö itoe djoë dipanggang sakèlè^s koemajan dan diasò^s kan babènta-bènta batoe nan toen tigö bènta. Soedah itoe moengkö iö mambaroei^s kan tapa^s tangannö ka batoe nan toen, kamoedian dirèndjèngnö. Kö^s lai tarèndjèng batoe nan toen akan djadi rang banamölah oerang toe; kö^s inda^s tarèndjèng inda^s lah kadjadi rang banamö. Ba^s itoelah salamö-lamö.

Misiki a-a banai nan dimasoei^s oerang nan banasa, djökö^s tarèndjèng batoe nan toen, balakoe masoei^s; kö^s inda^s tarèndjèng, inda^s kabalakoe masoei^s adönö.

II. DARI HAL OERANG TOEÖ DJÖ OERANG HALOEIH.

Adölah saboeah tempat dinagari Soengai-Kamoelang, moengkö ditempat nan toen adö satjiè^s pintjoeran goenöndö oerang maambiä^s aiä minoen. Moengkö disènan adö poelö saboeah loebang nan gadang banai. Adö djoë soerang-oerang toë bajönö aga^s toedjoeäh poeloeäh limö tahoen; ialah nan diakoei oerang haloeih, akan tatapi oerang haloeih nan toen inda^s nampa^s, soearönö samiang nan tadanga dioerang toë nan toen kaloea diloebang toe.

Djökö adö oerang nan saki^s, moengkö pailah iö na^s mintö oebè^s katampat nan toen kapadö rang toë tjakö, dan oerang toë nan toen masoeä^s lah kadalam loebang doedoeä^s basimpoeäh mamintökan oebè^s oerang nan saki^s itoe kaerang haloeih.

Inda^s bara lamöndö, moengkö kaloealah rang toë nan toen dari dalam loebang saratö bakatö kaerang saki^s nan toen djanjö: panjaki^s kau lah lamö kö moeüh nan kaebe^s nö moelö-moelö oemboei^s ana^s pisang tambatoe, sitawa, sidingin, koempai, tjikarau. Sakaliannö diritjiäh-ritjiäh boe^s kan kadalam tjawan basah djö aiä pintjoeran nan toen. Soedah itoe baroei^s kan kasabatang badankau. Kö^s lai toeloeäng allah tjéga^s saki^s kau nan toen.

Moengkö oerang nan saki^s toe mambarilah saripati bara-baranö kaerang toë nan toen; adö pitih, adö siriäh, apö-apö nan di baö.

Tegelijkertijd brandt hij ook een weinig benzoë en bewie-rookt daarmee den steen, er driemaal om heen gaande. Ver-volgens strijkt hij er met de vlakke hand over en licht hij hem op. Gelukt dit, dan wordt hij een aanzienlijk man; zoo niet, dan is dit ook niet het geval. Zoo is het altijd.

Wat degene, die de proef neemt, ook verlangt, indien hij den steen oplicht, dan is zijn verlangen welkom; zoo niet, dan wordt zijn verzoek ook niet gunstig ontvangen.

II. OVER DEN OUDEN MAN EN DEN GEEST.

Op een plaats in Soengai-Kamoejang is een waterstraal, waar men drinkwater haalt. Er is daar ook een zeer groot hol en een oude man van omstreeks vijf en zeventig jaren. Hij is de vriend van een geest; deze is echter niet zichtbaar voor hem; alleen zijn stem, uit het hol komende, kan door den grijsaard gehoord worden.

Indien er iemand ziek is, dan gaat hij naar deze plaats, om aan den ouden man geneesmiddelen te vragen. Deze gaat in het hol, knielt daar neder en vraagt den geest medicijnen voor den zieke.

Na eenigen tijd komt hij er uit en zegt tot den lijder: „deze uwe ziekte is reeds van ouds; de geneesmiddelen er voor zijn het hart van de jonge pisang tambatoe, sitawa, sidingin, koempai en tjikarau. Snijd deze alle in stukjes, doe ze in een kom, bevochtig ze met water van den straal en besmeer er dan uw geheele lichaam mede. Zoo God wil, zult ge van uw ziekte herstellen!”

De zieke geeft den grijsaard een kleinigheid, b. v. geld, sirih of wat hij bij zich heeft.

Tiö^s-tiö^s hari banja^s banai oerang pai mamintö oebè^s kaoerang toë^s nan toen; banja^s banai paroepaiannö nan dapè^s dirang toë^s toe.

III. DARI HAL OERANG DJADI-DJADIAN.

Moengkö adölah dikètjè^s-kètjè^s kan oerang, basö oerang djadi-djadian nan toen asanö oerang banai, tapi oerang nan lah mati. Inda^s pö hari mai^s nan toen dalam koeboea, moengkö iö hidoei^s babaliä^s katèh doeniakö saratö dibaönnö kain kapannö; moengkö kain nan toen lah tasandang dilikianö. Moengkö roepönnö aloen baeobah, saröman nan dahoeoe djoëö, tatapi aboeä^s nö dan boeloe badannölah pandjang. Moengkö diamnö dalam rimbö samiäng, karanö inda^s iö amoeäh basoeö djö oerang; adang-adang malak hari malam iö pai karoemah biainö mamintö nasi, tapi inda^s iö naiü^s karoema dibawah samiäng. Kö^slah tadanga dirang di-roemah soearönnö mintö nasi, moengkö oerang saisi roemah mambari makanan barang sadönnö. Soedah itoe diseroeälnö oerang djadi-djadian toe maila^s dari sènan.

Pabilö di boenoeäh oerang, moengkö iö hidoei^s poelö babaliä^s; inda^s pö hari lamönnö lah mandjadi römannö babagai röman atau bangsö; adö nan djadi harimau, adö nan djadi siamang, adö nan djadi kandiü^s dan lain-lainnö.

IV. DARI HAL BATOE NAN MANDAROEI^s.

Djökö^s adö batoe gadang nan mandaroei^s atau nan manggigia boenjinnö tengah rimbö atau tengah padang katö-katö hati oerang malajoe, tempat toe atau batoe nan toen didiami wali aratinö oerang kiramah atau oerang batoeah nan lah mati, aroeälnö nan disènan; sabab itoe banja^s banai oerang bakaoea kabatöe nan toen bakèh aroeäh wali atau aroeäh oerang batoeah nan mahoeni batöe nan toen. Moengkö dikètjè^s kan oerang, batöe nan toen tempat kiramah atau tempat batoeah.

Adöpoen oerang nan bakaoea nan toen inilah djalannö.

Iederen dag gaan er lieden om geneesmiddelen aan den grijsaard te vragen, en deze maakt daarmee goede zaken.

III. OVER HEN, DIE DE GEDAANTE VAN EEN DIER AANNEMEN.

Men zegt, dat de oerang djadi-djadian afkomstig zijn van gestorven menschen. Na dat dezen eenige dagen in het graf geweest zijn, keeren zij weer levend op aarde terug, gehuld in hun doodskleed. Zij zijn nog niet van gedaante veranderd, maar hun hoofdhaar en dat op hun lichaam is zeer lang geworden. Zij houden zich op in het bosch, omdat zij niet gaarne iemand ontmoeten. Tusschenbeide gaan zij 's nachts naar het huis van hun moeder, om wat rijst te vragen; zij komen echter niet boven, maar blijven buiten. Indien de bewoners van het huis hen om rijst hooren vragen, dan geven zij hun wat er is. Daarna gebieden zij hun, zich van daar te verwijderen.

Wanneer men hen doodt, dan worden zij toch weer levend. Na eenigen tijd veranderen zij in verschillende gedaanten; sommigen worden tijgers, anderen siamangs of oengka's, nog anderen varkens en zoo al meer.

IV. OVER DEN GELUIDGEVENDEN STEEN.

Wanneer er in het bosch of op het veld een steen wordt aangetroffen, die een brommend of dreunend geheid geeft, dan wordt volgens de denkwijze van den Maleier deze plaats of die steen bewoond door den oerang wali, dat wil zeggen door den oerang kiramat of den oerang batoeah, die reeds gestorven is en wiens geest daar huisvest. Daarom doen velen een gelofte aan dien steen, d. i. aan de ziel van den wali of batoeah, die daar woont.

Het doen van zulk een gelofte geschiedt op de volgende wijze.

Kö^s lai satoempa^s savahnö, koetikö padinö lah baboeah tiö^s-tiö^s malam dimasoë^si kandia^s, moengkö padö sakali oerang nan poenjö sawah mambaka koemajan dalam parasö^san dipakaoeakannö katampat tjakö, katönnö: "kö^s salamät samiäng sinang sari hambö nangkö, hambö dabiäh djoë^s hajam dan hambö döakan aga^s soerang malin katampat nan toen."

Moengkö koedian harinö, djökö^s padinö inda^s dimasoë^si kandia^s, lai tabaö djoë^s padinö poelang, baharoelah didabiäh^s hajam saratö ditana^snö nasi, dihimbavnö malin, dibaönnö katampat nan toen, disoeroëahnö mandöakan makan minoen disenan. Soedah itoe poelanglah iö. Adö poelö nan bakaoea djö pitih samiäng disidakakannö bakèh malin dan adö poelö djö nan lain-lain.

V. DARI HAL OERANG BATARA^s.

Adöpoen oerang nan batara^s nan toen idlah sia-sia oerang na^s mamintö élémoe kadjihin atau kasétan. Moengkö takalö oerang kabatara^s, labiäh dahoeloe iö bagoeroe élémoe batara^s, kamoedian di tjarinö aiä nan sati atau goeö nan dalam atau boeki^s nan tinggi nan ta^s ditoeroei^s-toeroei^s oerang. Takalö iö na^s pai batara^s nan toen, dibaönnö sakètè^s barèh nan lah barèndang; koedian baharoelah oerang nan kabatara^s pai katampat bakèh batara^s koetikö matöhari sapanggalah lai katatjampoeäng.

Djökö^s idlah tibö, moengkö iö doedoeä^s diatèh saboeah batoe atau dima-dima soekö iö doedoeä^s dangan manakoeakan kapalönnö dan barèh rëndang tjakö diséra^s-séra^snö koeliliäng tempat iö doedoeä^s nan toen.

Inda^s lamö tibödlah djihin atau sétan dari tempat bakèhnö tara^s nan toen, babagai-bagai samiäng römännö, mamakan barèh rëndang tjakö; aiö nan saröman rang toë^s badjangoëi^s pandjang dan batoengkö^s, antah sabara-bara djihin nan lain, soepajö oerang nan batara^s nan toen djadi takoei^s.

Er is een rijstveld, waarop de padi reeds in de aar zit en dat des nachts bezoek krijgt van wilde varkens. De eigenaar van de sawah brandt nu wat benzoë op een rookpan en legt aan bovengenoemde plaats zijn gelofte af, zeggende: „indien mijn rijst beveiligd blijft, zal ik een kip slachten en met een priester komen bidden.”

Indien nu de volgende dagen de varkens niet meer in zijn veld komen en de rijst naar de schuur gebracht is, dan slacht hij een kip en kookt wat rijst, terwijl hij een priester ontbiedt, die met hem naar die plaats gaat, alwaar hij hem jaat bidden en onthaalt. Vervolgens keert hij naar huis terug. Er zijn er ook, die een gelofte doen om geld te geven, hetwelk zij den priester schenken; nog anderen doen het op een andere manier.

V. VAN DEN OERANG BATARA^s.

Zij, die dezen naam dragen, zijn lieden, die van de booze geesten of van den duivel een of andere wetenschap willen leeren. Indien iemand zich daarvoor wil afzonderen, dan moet hij eerst in de kunst daarvan onderwezen worden, vervolgens zoekt hij een of ander heilig water, een diepe grot of een hoogen berg, waar geen menschen komen.

Wanneer iemand zulk een afgezonderd leven wil gaan leiden, dan neemt hij een weinig gebraden rijst mede en begeeft zich tegen zonsondergang naar genoemde plaats. Als hij daar gekomen is, dan zet hij zich neder op een steen of waar hij goedvindt; hij strooit de gebraden rijst rondom zich en verliest zich in gepeinzen.

Niet lang daarna komen de geesten of duivels van verschillende gedaanten uit hun verblijfplaats bij hem, om de gebraden rijst op te eten; er, zijn er die er uitzien als grijsaards met lange baarden en steunende op een stok; hun aantal is ontelbaar, om den kluizenaar schrik aan te jagen.

Djökö^s oerang batara^s takoei^s atan^s na^s lari malië^s djihin toe, moengkö^s inda^s kadapë^s élémoe; kö^s oerang toe inda^s takoei^s atan lari, moengkö^s djihin djö sétan nantoen inda^s soekö lai manakoei^s dan oerang tara^s toe batanjö lah kadjihin nan toeö tjakö apö-apö soeköndö maadjakan élémoe kapadöndö; moengkö^s djihin nan toen maadjakan élémoe babagai-bagai samiäng; adö nan ta^s talö^s dibasi, adö nan djadi koet banai.

Koetikö matöhari tabi^s (poekoea limö) moengkö^s oerang batara^s nan toen babaliä^s poelang; koedian pabilö^s oerang nan toen handa^s batamoe djö djihin nan tjakö poelö, moengkö^s iö manjaroe djö élémoe nan lah ditoendjoeä^s kan djihin nan toen; moengkö^s sabenta itoe djoeö djihin toe tibö kapadöndö. Moengkö^s oerang itoe mananjökanlah a-a nan kaditanjökannö. Damikianlah adöndö.

VI. DARI HAL OERANG NAN DIAKOEI^s RANG BOENJIAN.

Moengkö^s oerang nan diakoei^s oerang boenjian nan toen, oerang nan doekoen djoeö. Doekoen toe saröman oerang batölan banci djö rang boenjian nan toen.

Pabilö^s dihimbaundö djö sjaratnö, moengkö^s rang boenjian toe tibölah. Djökö^s sia-sia nan saki^s di djalangnölöh doekoen nan toen na^s mamintö oebë^s, dibaöndö lah sarapati saröman nan biasö djoeö. Kö^s lah tibö diroemah doekoen nan toen dibarinö salam boenji katöndö: "angkoe, hambö kamari na^s mintö oebë^s dan na^s malië^s i akööh panjaki^s hambö, dimakööh tasapö hambö, a-akööh nan kaebe^s hambökö."

Moengkö^s katö doekoen nan toen: djadilah na^s kitö tjoebö-tjoebö malië^s i, tapi nantilah dahoeloe aga^s tigö harikö, boeliäh kitö hasiakan koelamboe katampat kami boroendiäng bapapa djö ninia^s.

Pabilö^s lah sampai tigö hari, moengkö^s oerang saki^s nan toen tibö poelö, moengkö^s dilië^s nö koelamboe soedah hasia. Moengkö^s doekoen toe pailah kakoelamboe saratö bakatö kasia-sia oerang

Indien deze laatste op het gezicht van de geesten wegloopt, dan wordt hij niet in de kunst ingewijd; vlucht hij niet, dan hebben de geesten en duivels ook geen begeerte hem verder bevreesd te maken, en de kluizenaar verzoekt hen, om hem in een of andere kunst, die zij goedvinden, te onderwijzen. De geesten onderrichten hem dan in verscheidene zaken; er, zijn er, die (zoo doende) onkwetsbaar worden; er zijn er, die een groote kracht verkrijgen.

Tegen zonsopgang gaat de kluizenaar weer naar zijn huis terug en wenscht hij nu in 't vervolg een onderhoud met de geesten te hebben, dan ontbiedt hij hen door middel van de wetenschap, die zij hem geleerd hebben. Zij verschijnen alsdan onmiddellijk voor hem, en hij vraagt hun, wat hij te vragen heeft.

VI. OVER LIEDEN, DIE IN GEMEENSCHAP STAAN MET GEESTEN.

Zij, die onder de bescherming staan van de geesten, zijn de doekoens. Deze zijn gewone menschen, die bevriend zijn met de geesten. Wanneer zij dezen ontbieden, verschijnen de laatsten ook voor hen.

Indien er iemand ziek is, dan gaat hij een doekoen opzoeken, om geneesmiddelen te vragen, de gewone offerande met zich nemende. Aan de woning van den doekoen gekomen, groet hij dezen en zegt: *angkoe*, ik kom hier, om geneesmiddelen te vragen en te vernemen, welke ziekte ik heb, waar ik door den duivel ben aangesproken, en wat moet dienen, om beter te worden.

De doekoen antwoordt: *goed*, we zullen trachten er achter te komen, maar wacht eerst een dag of drie, dan kunnen wij de koelamboe in orde maken, om met den geest te spreken."

Na verloop van drie dagen, komt de zieke terug en ziet dat de koelamboe in orde gemaakt is. De doekoen gaat daar achter en zegt tegen degenen, die bij hem zijn: *hoort eens!*

nan adö disènan: "hai, pabilö maliè^s kö^s-a kö^s-a atau kö^s-a kö^s-a nan didanga, djan disapö-sapö atau disiasè^s-siasè^s; hantö^s hantö^s samiäng; sabènta lai niniä^s katibö.

Moengkö sadönö oerang nan disènan basipaka^s samiäng inda^s maliè^s soeö^s kida. Inda^s lamö antarönö oerang boenjian nan toen lah tibö dikoelamboe toe saratö iö baroendiäng djö doekoen nan toen.

Soearö doekoen tadanga dioerang diloea tapi soearönö oerang boenjian inda^s saeolah-oelah, doekoen nan toen samiäng nan mandanga.

Kirö-kirö sapamakan siriäh lamönö, moengkö doekoen nan toen kaloealah dari koelamboe saratö bakatö kaoerang nan mintö oebè^s tjakö katönö: "moelö-moelö-kaudapè^s panjaki^s nangki^s sadang mandi, masö itoe adölah hoedjan-hoedjan panèk rintia^s-rintia^s, koetikö itoelah kau disapö sétan. Iököh baitoe atau ba-a?"

Moengkö katö nan saki^s nan toen niö angkoe!"

Moengkö katö doekoen poelö: "kini nan kaeobè^s saki^s kö, limau poeroei^s tigö boeah dan koenji^s tigö rimpang. Kalau soedah adö moengkö di tawanö didoekoen nan toen saratö katönö: taboea-taboealah limau nangkö katampat bakèh tasapö nan toen; na^s angga saki^s kau toe.

Inda^s lamö koedian dari itoe tjéga^s lah panjaki^s oerang toe. Moengkö iö datang poelö karoemah doekoen nan toen mambaö nasi dan djoedah-djoedah, saratö mintö döa. Koetikö itoelah di namökan oerang mamati oebè^s, djan panjaki^s babalia^s-balia.

VII DARI HAL MANANGKÖ^s HARIMAU.

Moengkö adölah soerang-oerang goebalö banja^s banai djawan kambiängnö; sagalö tarana^s nö nan toen dikimpangkannö hami piäng rimbö.

Moengkö padö satoe hari tibölah harimau sikoea katampat itoe, ditangkö^s nö ana^s djawi sikoea. Takalö rang goebalö tahoe, djavinö lah ditangkö^s harimau nan toen, moengkö pailah iö kapadö oerang pandai mamindjarö. Pabilo iölah tibö diroemah

wat ge ook mocht zien of hooren, vraagt niets, doch weest doodstil; zoo dadelijk zal de geest komen.

Al de lieden, die daar zijn, doen als of zij doof zijn, rechts noch links ziende. Een oogenblik later verschijnt de geest achter de koelamboe en begint met den doekoen te spreken.

De stem van den laatste wordt door de menschen, die buiten staan, vernomen, doch die van den geest volstrekt niet; alleen de doekoen kan deze hooren.

Ongeveer een kwartier later komt de doekoen te voorschijn en zegt tot hem, die geneesmiddelen vraagt: „ge hebt deze ziekte opgedaan onder het baden, toen het stofregende en de zon scheen; op dat oogenblik heeft de duivel u aangesproken. Is dit zoo, of hoe is het?”

De zieke antwoordt: „ja, angkoe!”

De doekoen vervolgt: „hetgeen u beter maken moet, zijn drie stuks limau poeroet en drie deelen van de koenji.” De doekoen spreekt er een tooverspreuk over uit en vervolgt: „bestrooi hiermede de plaats, waar de ontmoeting plaats had, opdat uw ziekte verdwijne.”

Niet lang daarna is de zieke hersteld en komt hij nog eens, rijst en gebak medebrengende, bij den doekoen terug, om te bidden. Dit noemt men de geneesmiddelen van kracht maken, opdat de ziekte niet meer zal terugkeeren.

VII. OVER HET VANGEN VAN TIJGERS.

Een herder heeft een groote kudde geiten en koeien, en drijft al deze dieren naar den zoom van het bosch.

Op zekeren dag komt er een tijger op die plaats en maakt zich meester van een kalf. Wanneer de herder dit ondekt, gaat hij naar iemand, die bedreven is in het vallen zetten. Is hij bij den vallenzetter gekomen, dan vertelt hij dezen, wat er

toekang pindjarö toe, moengkö dikatökannölah hal djawinö tjakö dan toekang pindjarö manjoeroeäk manjadiökan kajoe kapindjarö saratö disoeroeäk tjarinö poelö kambiang kaoempan; tapi kambiang nan toen djan soembarang samiang, malainkan kambiang balang sabaliu^s badannö.

Djökö^s lah sadiö sadönö, moengkö diboeë^s pindjarö. Pabilö lah soedah pindjarö nan toen, adölah doeö atau tigö hari koe-diannö, moengkö dikampoeängkannö oerang rami-rami katampat mamindjarö nan toen dan koetikö itoelah dimasoë^skan kambiang kadalam pindjarö kaoempan harimau nan toen.

Adöpoen pindjarö toe basanö aga^s-aga^s tengah dö ila^s, lawèhnö sahétö, moengkö dalam pindjarö nan toen adö poelö babatèh katampat kambiang, soepajö harimau inda^s boeliäk mamakan.

Soedah itoe bakatölah toekang pindjarö tjakö djö karèh soerönö djanjö: «oetang njaö baia djö njaö, oetang atö baia djö atö; nan sapatang-patang hari nangkö baia djoë oetang; kö^s inda^s dibaia, kamoe mananggoeäng kasoesian. Kaboeki^s ta^s boeliäk, angin, kaloerah ta^s boeliäk aiä, kabawah ta^s bawerö^s, kaatèh ta^s bapoetjoeä^s.

Dalam sabenta nan toen djoëö, tingaranlah ditoekang pindjarö toe djawab harimau tjakö manggaroeäng boenjinnö. Inda^s bara lamönö soedah itoe, moengkö harimau toe masoeä^s lah kadalam pindjarö itoe. Djökö^s harimau nan toen ta^s amoeäk masoeä^s, moengkö toekang pindjarö nan toen mandoakan doa pitanggung namönö.

Pabilö harimau nan toen lah kanai döa pitanggung, inda^s amoeäk makan djo minoen lai; kasoedahannö mati kalapaiin samiang. Damikianlah adönö.

met zijn rund is gebeurd, en de eerste gelast hem, hout bijeen te zoeken tot het maken van een val, en een geit tot lokaas (voor den tijger). Het mag echter geen alledaagsche geit wezen, maar een met een witten ring om het lijf.

Wanneer dit alles in orde is, dan wordt de val gemaakt, en twee of drie dagen later gaat hij in vroolijk gezelschap naar de plaats, waar de val gemaakt is en laat de geit hier binnengaan, die tot lokaas voor den tijger moet dienen.

De val is zoo wat anderhalf el lang en een elleboogslengte breed; er is een afscheiding in voor de geit, opdat deze niet door den tijger zal worden opgegeten.

Vervolgens roept de vallenzetter op luiden toon: „bloed wordt met bloed, schatten worden met schatten betaald; voldoe nog dezen avond wat ge schuldig zijt; zoo niet dan zullen allerlei plagen u treffen; op de bergen zult ge geen frissche lucht, in de dalen geen water vinden; ge zult op geen levensonderhoud meer kunnen hopen!” (zie bladz. 459. VII).

Op dat oogenblik hoort de vallenzetter het gebrul van den tijger tot antwoord en niet lang daarna komt deze in den val. Mocht de tijger er niet in willen, dan bidt de vallenzetter een pitanggang over hem af (dat is een verbod, waarbij het onmogelijk is te eten of te drinken of aan eenige andere behoefte te voldoen).

Wanneer de tijger onder den indruk van dit gebed gekomen is, dan wil hij niet meer eten of drinken en het einde is, dat hij van honger omkomt. Zoo is de toedracht der zaak.

WOORDENLIJST.

I.

lingkoeängen = *lingkoengan*, gebied, omgeving.

*loeha*⁵ = *loehak*, dal, vallei, diepte.

oentoeäng moedjoea = *oentoeng moedjoer*, fortuin, voorspoed.

oentoeäng malang, tegenspoed.

saripati, offerande.

agiäh, geven, verdeelen.

banasa = *bernasar*, het voornemen hebben, van plan zijn.

marëndjèng, oplichten, optillen.

koemajan = *kemenjan*.

bènta = *bentar*, rondloopen, rondom iets gaan.

*baroei*⁵ = *baroet*, besmeren, insmeren; ook sussen, geruststellen. *Moekö hambö di baroei⁵ nö tjakö djö bada⁵*, hij heeft straks mijn gezicht met bedak ingesmeerd. *Tadi ana⁵ toz lah toean bangih, kini baroei⁵ hatinö sakètè⁵*, straks is dat kind door mijnheer beknord, thans is zijn hart een weinig gerustgesteld.

II.

bajö, ouderdom, leeftijd.

basimpoeäh = *bersimpoeh*, knielen.

pisang tambatoe, een soort van harde pisang, voornamelijk gebruikt om te bakken.

sitawa en *sidingin* voor *setawar* en *sedingin*.

koempai en *tjikaran* zijn beide een soort van hard gras of biezen.

paroepaian gebruikt in de beteekenis van: bruikbaar, nut, voordeel. *Tanam-tinaman banja⁵ paroepaiannö*, de planten zijn

zeer nuttig of geven veel voordeel. *Apō paroepaian roemah nan gadang banai?* waartoe is een zeer groot huis dienstig?

III.

amoëh = *amoeh*, willen.

barang sadō nō, wat er is.

maila^s voor *mengelak*.

kandia^s = *kandik*, wild zwijn.

IV.

daroei^s = *deroet*, leven maken, zooals van voorwerpen, die men voortschuift; ook brommen. Het woord wordt ook gebruikt voor 't geluid in de keel bij menschen, die te veel getegen hebben (kokhalzen); ook van hen, die met tegenzin of moeite iets doorslikken. *Daroei banailah, makan tarandjoeran* [*tarandjoer* en *tarandjoeran* zijn hier beide gebruikelijk], 't staat me zeer tegen; ik kokhals er van; 't eten komt naar boven.

manggigia = *manggigir*, dreunen, een dreunend geluid maken.

wali, hier dikwijls gebruikt voor *aulia*; een soort van heiligen, die in verbond staan met God; zij zien er uit als gewone menschen, doch kunnen zich onzichtbaar maken.

kiramat = *karamat*, een soort van heiligen. Hier onder zijn er, die zich geheel onzichtbaar kunnen maken en ook anderen, wier ziel alleen zich — wanneer dit noodig is — naar andere plaatsen begeeft.

oerang batoeah zijn wezens, die bovennatuurlijke eigenschappen bezitten; b. v. zij zijn onkwetsbaar; kunnen anderen gelukkig of ongelukkig maken; raden van anderen de geheimste gedachten enz. (zie Wdb. von de Wall blz. 430).

mahoeni, bewonen, verblijven, huisvesten.

sinang sari, de benaming, die de Maleier wel eens als bewijs van eerbied aan de rijst geeft, als zijnde zij de voeding bij uitnemendheid; *sari* is o. a. voedzaam, *pa-inang* of *si-inang* is de voedster, de min.

V.

rëndang, braden, waarbij het noodzakelijk is te roeren, ten einde aanbranden te voorkomen. In overdrachtelijke beteekenis ook: onrustig zijn, kloppen van 't hart. *Allah ba^s dirèndang hati awa^s ditinggakan sabbat*, ach, het is als of mijn hart opspringt, nu mijn vriend mij heeft verlaten.

sapanggulah matohari katatjampoëang, zoo wat vijf uur 's avonds (de uitdrukking beteekent: als de zon op een stoklengte na ondergegaan is). Zoo zegt men ook *sapanggalah matohari naiä^s*; ook *doeö*, *tigö panggalah*. Van tien tot twaalf uur, noemt men *tangah naiä^s*; van twee tot vier uur, *tangah toeroen*; *sapanggalah toeroen* is omstreeks één uur 's middags.

sera^s verstrooien, rondstrooien.

talö^s = *telap*, ook verwonden, hetzij door slaan, vallen, branden; enz. *Talö^s koeli^s kapalö awa^s dipaloe djö toengkè^s*, ik ben gewond aan 't hoofd, men heeft mij geslagen met een stok. *Talö^s toendjoeä^s hambö tapanggang diapi*, mijn wijsvinger is gewond, ik heb me aan 't vuur gebrand.

VI.

baroendiäng-bapapa, *baiö-batida^s*, *baiö-baboekan*, overleggen, bespreken, beraadslagen.

sapö en *siasè^s* (*siasat*) verschillen in zooverre van elkander, dat het eerste beteekent: vragen *aan*, en 't tweede vragen *naar* iemand. *Tasapö samiäng diawä^s padoesi nan toen tjakö, indä^s tasiase^s kaoerang balaki atav indä^s*, ik heb 't straks maar aan die vrouw gevraagd, ik heb niet eerst aan iemand gevraagd, of zij een man had of niet. *Kama angkoe? Manga iö toëankoe larèh tjakö karoemah angkoe?* waar gaat ge heen, angkoe? Waarom is 't larashoofd straks bij U geweest? (van *angkoe* zegt men nu *sapo*; van *toëankoe larèh* zegt men *tasiase^s*.)

paka^s = *pekak*, *basipaka^s* wordt gezegd van iemand, die zich doof houdt.

sapamakan siriäh of *sapatana^s* is ongeveer een kwartier uurs.

De *koenji*^s = *koenjit* heeft verscheidene geledingen; een geleding noemt een *rim pang*.

angga = *anggar*, opgehouden b. v. van den regen; gaan liggen b. v. van den wind; hersteld of beter zijn (van een zieke). *Lai ba^s a saki^s si Anoe? Lai bakaoea angga!* hoe is 't met Anoe? Hij begint reeds beter te worden.

tjéga^s ook gebruikt in de beteekenis van: hersteld.

mamati oebé^s wordt gebruikt met de beteekenis van: het geneesmiddel van kracht maken, versterken (van *pati* = *pateri*).

VII.

djanjo wordt hier in de beteekenis van: zeggen, voor alle personen gebruikt. *Ba^s nan toen banai, djanjo dèn bakèh ang,* zóó, heb ik je gezegd. *A djanjò ang bakèhno?* wat hebt ge hem gezegd? *Ka pai iò atav inda^s?* zal hij meegaan, zegt hij, of niet?

kaboeki^s ta^s boeliäh angin, kaloerah ta^s boeliäh aiä; kaba-wah ta^s baeerè^s, kaatèh ta^s bapoetjoeü^s. Deze woorden behelzen een hevige verwensching en doelen op den geheel en ondergang van iemand. Dikwijls voegt men er nog bij: *ditangah dilariü^s koembang.* Het eerste beteekent: zelfs boven op de bergen zult ge gebrek hebben aan frissche lucht, en in de dalen zult ge geen water vinden, om uw dorst te lesschen. Het laatste kan wedergegeven worden door: Ge zult zijn als een boom zonder wortelen en zonder kruin, wiens stam door de koembangs wordt doorknaagd.

pitanggang van *tanggang*, zich van iets onthouden, zijn lust bedwingen, buiten iets blijven; *pitanggang*, een verbod waardoor het onmogelijk is, zich van voedsel of andere benoodigdheden te voorzien.

HET LAATSTE OVERBLIJFSEL

VAN

DJAKATRA,

DOOR

Mr. J. A. VAN DER CHIJS.

Omtrent het oude Djakarta (¹), — de nederige voorgangster van het trotsche Batavia, dat zich eenmaal de Koninginne van het Oosten liet noemen, — omtrent dat aan Bantam ondergeschikte Soendasche dorp is weinig bekend, hoezeer Nederlanders gedurende bijna 23 jaren (13 November 1596 — 30 Mei 1619) gelegenheid hadden dat plaatsje gade te slaan: Engelschen daar ruim vier jaren vertoefden en niet minder dan de Nederlanders met de Djakatrannen in aanraking kwamen, terwijl de Portugezen reeds in 1522 een contract met het hoofd van Djakarta op de plaats zelve sloten.

De mogelijkheid, Djakarta te leeren kennen, heeft alzoo aan den Europeaan niet ontbroken, en gelegenheid om zijne bevindingen daaromtrent te boek te stellen heeft hij genoeg gehad. Maar de Europeanen, die Djakarta zagen, waren noch ethnographen, noch plaatsbeschrijvers. Zij waren grootendeels ruwe gasten, die 't wel om gewin, doch niet om wetenschap te doen was.

(¹) *Djaja*(geluk)-*krèta*(maken), derhalve *de geluk aanbrengeende* [plaats].— Evenzoo *Djaja-singga* (Jasinga) = de plaats, waar het geluk zich neêrzet.

Van daar, dat zij ons slechts weinige, zeer fragmentarische berigten omtrent Djakatra hebben nagelaten, waaruit men noode een beeld van die desa kan reconstrueren.

Zelfs de plaats, waar Djakatra heeft gestaan, is onzeker. Op geene enkele kaart van Batavia en omstreken, niet eens op de oudste, vindt men eenige aanwijzing nopens die plek; en uit de schrile berigten betreffende Djakatra kan men slechts opmaken, dat die desa binnen een kanonschot — wel te verstaan een kanonschot der 17e eeuw, — van de Nederlandsche loge (het latere fort Batavia) verwijderd lag. Door toevallige omstandigheden ben ik bij magte in de volgende regelen hieromtrent eenige meerdere zekerheid te verschaffen.

Melvill van Carnbée deelt in het Tijdschrift van Neêrlands Indie, zesde jaargang, vierde deel, bladzijde 177, mede: „in de kampong *Klenting*, even buiten de stad Batavia, nabij het vroeger zoogenaamde Pennisten-gesticht, was weleer een zeer hechte en groote steenen toren aanwezig, welke oorspronkelijk tot een observatorium was opgebouwd. De president van Beusechem, die in de jaren 1808, 1809 en 1810 de betrekking van buiten-regent van het Pennisten-gesticht bekleedde, herinnert zich nog zeer klaar, dat destijds genoemde toren, waarvan thans [1844] alleen nog de fondamenteen overig zijn, in zijn geheel bestond. Die toren diende toen reeds niet meer tot observatorium, maar werd geheel tot huisvesting ingerigt; dezelve was geheel van steen gebouwd, en bestond uit zes verdiepingen, te zamen minstens van meer dan 50 voeten hoogte. Het schijnt dat Mohr de stichter is geweest van deze sterrentoren: en dat hij, door eene onbegrensde lust tot het doen van sterrekundige waarnemingen gedreven, tot de daarstelling van dat gebouw (geheel op eigen kosten) heeft besloten.”

De heer Melvill van Carnbée heeft zich vergist door den bewusten toren te houden voor het observatorium van den in vele opzigten merkwaardigen predikant en liefhebber-astronoom, Johan Maurits Mohr, zoowel omdat van elders bekend is, dat

deze zijn buitenverblijf Kliphof, ten oosten der stad Batavia aan den Soentarschen weg gelegen, als plaats zijner astronomische observatiën heeft uitgekozen ⁽¹⁾, als omdat in een zeldzaam boekje, getiteld: „Isaaci Sundermans zijn geschriften,” 3^e druk, 1714, bladzijde 20, wordt vermeld: „te voren was het „[scil. Batavia] maar een Negerei of Dorp, met een dikke Toorn „die noch [t. w. omstreeks 1695] buiten de Nieupoort staat.”

Dit „buiten de Nieupoort” en Melvill's vrij naauwkeurige opgave nopens de plaats, waar de gewaande sterrentoren heeft gestaan ⁽²⁾, stemmen volkomen met elkaar overeen.

Wat Melvill zonder veel en naauwkeurig onderzoek voor het observatorium van ds. Mohr heeft aangezien, is derhalve niets anders geweest dan „een dikke Toorn” van wijlen de desa Djakarta, — niet, zooals de krankbezoeker en catechiseermeester Sunderman, als een echte *tótó*, meent, een dorpstoren, maar een laatste overblijfsel der verdedigingswerken van de op 30 Mei 1619 door J. P. Coen verwoeste desa Djakarta, welke desa, evenals de hoofdplaats Bantam, in het begin der 17^e eeuw grootendeels binnen eene steenen omwalling lag ⁽³⁾.

Welligt is dit laatste overblijfsel het sterke steenen bolwerk aan de noordzijde van de desa Djakarta, hetgeen eenige man-

(1) Bougainville, reis rond de wereld, Holl. vert. 1793, bl. 298: „de heer „Mohr . . . . . heeft aldaar [Batavia] in een tuin van een zijner lusthuizen „een sterre schouwplaats, die ieder Koninklijk geslacht eer zoude aandoen, laten „oprigten.” — „Er [Mohr] war ein Deutscher, der eine Sternwarte für 80000 „hiesige Reichthaler oder hundert und zwei und neunzig tausend holl. Gulden „hier aufbaute” (Briefe des Herrn von Wurmb etc. Gotha, 1794, S. 124).— Mohr zelf getuigt, dat hij de overgangen van de planeet Venus over de zon in 1761 en 1769 — de meest bekende zijner astronomische observatiën — op Kliphof heeft waargenomen (Verhandelingen der Hollandsche maatschappij van wetenschappen te Haarlem, deel VII en XII).

(2) „Volgens afpassing op de beste kaarten, van den plattengrond van Batavia, ligt de plaats, waar vroeger de sterrentoren stond, ongeveer 1900 Ned. ellen „zuidelijk en 500 Ned. ellen oostelijk (dat is 1' Z. en 16" O.) van het gebouw „de uitkijk, alwaar sedert 1839 een tijdbal is opgericht.” — Deze plaatsbepaling leidt tot een punt bewesten Molenvliet, niet verre, zuidwaarts, van Glodok.

(3) Zie mijn geschrift: de Nederlanders te Jakatra, bladz. 39, 55, 80 (noot 2), enz.

schappen van Coen op bovengenoemden datum met ladders beklommen (1).

Vreemd is, dat, voor zoo verre ik heb kunnen nagaan, in oude beschrijvingen van Batavia geen gewag wordt gemaakt van dien toren, welke, indien men de opgave van den president van Beusechem vertrouwen mag, door omvang en hoogte niet onbelangrijk en derhalve in eene plaatsbeschrijving der vermelding waardig moet geweest zijn.

De topographen van oud-Batavia wisten waarschijnlijk met dien toren geen raad. Zijn oorsprong en beteekenis waren allens onbekend geworden en daarom lieten zij vermoedelijk dat raadselachtige, door fraaiheid, noch door gebruik merkwaardige voorwerp liever onvermeld.

Al wie te Batavia eenigen tijd vertoefd heeft, kent den weg van Djakatra; en welligt heeft deze of gene op eene kaart van Batavia de aan dien weg grenzende kampong Djakatra gevonden. Ligt zoude men uit den naam van dien weg en van die kampong besluiten, dat het oude Djakatra in de buurt van dien weg of kampong gezocht moet worden. Maar uit het vorenstaande blijkt, dat men op die wijze het spoor bijster raakt. Die weg en kampong hebben hunnen naam te danken aan een fortje, dat de Indische regering in de 17^e eeuw aldaar deed oprigten en dat eveneens Djakatra heette.

In 1844 waren van het bovenbedoelde bolwerk nog fundamenten overig; thans zijn ook deze en daarmede het laatste overblijfsel van het oude Djakatra verdwenen.

(1) Ibidem, bladz. 184.

BESCHREVEN METALEN PLAATJES

VAN DE

DESA PASINDOER,

AFD. LEDOK (BAGELEN).

DOOR

K. F. HOLLE.

Te Wonosobo maakte ik kennis met een zilveren en een gouden plaat, behoorende bij de beeldjes, bedoeld bij § g der notulen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen dd. 2 April 1878. Een F. S. van de daarop voorkomende inscripties, hier achter volgende, zond ik aan Prof. Kern, die de welwillendheid had mij de hieronder volgende verklaring te zenden.

I. DE ZILVEREN PLAAT.

ပွဲတို့ကတလင်စိစာ 826 ကြပကစကစိ ထိ (1) မာသိဗ္ဗိယုဗ
ကျဗကျ (d. i. ကျကူ) ကမ (d. i. ကမကျ) မေဗက (moet zijn
မေဗ ဗက, á. wâra, d. i. áditjawâra) စာဗူ (lees စာဗူ, d. i. tat-
kala verkort) ခံဗျကျကူမိဗိဗကျကူမာကသေဗကျမိက, နူကျကျ
မာကစိမာကကျ ကျကျ

II. DE GOUDEN PLAAT.

ပွဲတို့ကတလင်စိစာ 826 ကြပကစကစိ ထိ (1) မာသိဗ္ဗိယုဗ
ကျဗကျကူမေဗ ဗကစာဗူ (lees စာဗူ) ခံဗျကျကူမိဗိဗကျကူမာက
သေဗကျမိက, နူကျ? ကျကျ မာကစိမာကကျ ကျကျ

(1) De tha, waarvoor geen teeken meer in Jav. en Bal. schrift aanwezig is. Deze wordt in Balin.-Kawi HH. SS. onophoudelijk met ခ, d. i. tha verward.

I. Zilveren Plaat.

අප්පුච්ඡිකතට්ඨිගිත ආදාය ඉපකප්පට්ඨික
ඉප්පුච්ඡිකතට්ඨිගිත ආදාය ඉපකප්පට්ඨික
ඉප්පුච්ඡිකතට්ඨිගිත ආදාය ඉපකප්පට්ඨික

II. Gouden Plaat.

අප්පුච්ඡිකතට්ඨිගිත ආදාය ඉපකප්පට්ඨික
ඉප්පුච්ඡිකතට්ඨිගිත ආදාය ඉපකප්පට්ඨික
ඉප්පුච්ඡිකතට්ඨිගිත ආදාය ඉපකප්පට්ඨික

OVER DE FEESTEN, DIE IN GEBRUIK
ZIJN BIJ DE MALEIERS VAN DE
BOVENLANDEN,

VERTAALD DOOR

J. L. VAN DER TOORN.

I.

HET GASTMAAL.

Het gastmaal is een zeer groot feest voor de bewoners van de geheele afdeeling Agam; het is de grondslag van de adat. Tot dit feest wordt overgegaan, wanneer men een imam of katib ⁽¹⁾ wil aanstellen; het eind er van is een onthaal. Wanneer dit onthaal niet plaats heeft, dan is de aanstelling niet wettig, 't is als een huis zonder wanden.

De imam nagari fungeert in alles wat den godsdienst betreft; hij is de hoogste persoon in den tempel. Welke zaken er ook zijn, hetzij bidden, hetzij aalmoezen, hetzij de opbrengst aan rijst of een huwelijk, de imam behandelt ze. Indien de bevolking een tempel wil bouwen of vernieuwen, dan wordt er met den imam beraadslaagd, ziedaar de grootheid van den imam. Hij, die imam wordt, wordt gekozen uit den gegoeden stand en moet te huis zijn in de godsdienstige geschriften. Worden er in de negeri sedekah's gehouden, dan krijgt deze imam meer dan anderen. Deze imam wordt alleen in den tempel tot zijn waardigheid verheven.

(1) Hier wordt bedoeld de imam hadat en katib hadat. Er is nog een imam nagari, wiens verheffing geheel anders is.

HALÈ^s HALÈ^s NAN BIASÖ BAPAKAI DI OE-
RANG MALAJOE DI DARE^s BA^s DIKATÖ-
KAN DIBAWAH INI.

I.

HALÈ^s DJAMOE NAMÖNÖ.

Adapoen halè^s djamoe itoe halè^s nan gadang banai di oerang nan sapahoë^s Agam; itoelah nan poehoen bakèh bahadat. Moeng-kö halè^s djamoe nan toen dikaoekan djökö^s mandirikan imam djö katib (1) disoedahi djö djamoe. Pabilö inda^s badjamoe imam katib nan toen aloen sampörönö lai, saröman roemah aloen ba-dindiäng.

Adapoen nan imam nagari nan toen ikoetan dalam sagadji djalan agamö, inda^s nan gadang dari padönjö dalam masjid. Barang sabagainö parakatö kitab baiä^s sombajang, baiä^s dzakat, baiä^s pitak, baiä^s nikah satahoe imam nan toen djoë. Djökö^s nagari akan mamboë^s masjid atau mampaëlö^s masjid imam nan toen dibaö samoepakal; itoelah kagadanganö imam nagari; ta-tapi oerang nan djadi imam nan toen tapitidih oerang nan patoei^s dan nan ma^s alin djalan kitab allah. Kalau nagari basedakah imam nan toen labiäk banja^s boeliäk daripadö nan lain-lain. Diangkè^s imam nan toen dalam masjid samiäng.

(1) Iölah imam hadat dan katib hadat; adö poelö soerang imam nagari namönö tapi mangaradjatinö balain-lain.

De imam katib en imam adat staan in maatschappelijk standpunt gelijk met den panghoeloe andikö. Wanneer de panghoeloe's over een zaak, de adat betreffende, vergaderen, dan zijn de imam en katib adat gelijk met en zitten ook even hoog aan als de panghoeloe's. In zaken, tot den godsdienst behoorende, heeft de imam adat geen gezag, maar de katib wel; deze leest de koran in den tempel of op groote dagen; geen ander dan de katib heeft hierin iets te vertellen. Daar er doorgaans twee of drie in elke negeri zijn, zoo leest de jongst aangestelde de koran. Is deze katib er niet, dan kan hij door een ouderen vervangen worden. De imam en katib adat krijgen een even groote sedekah en worden behandeld als de panghoeloe's andikö.

Het is zeker, dat hij die een imam en katib adat wil aanstellen, dit alleen doet om naam te maken; want het is een bewijs, dat men tot den gegoeden stand en tot de rijken van de negeri behoort. Indien men geen geld heeft, van hoe hooge afkomst men ook zijn moge, men stelt geen imam en katib aan. In Agam kan men alleen een imam en katib tegelijk verheffen; één van die twee gaat niet. Zoo is het.

Hij, die een imam en katib wil laten benoemen, houdt daarvoor eerst een feestelijke bijeenkomst, d. i. hij roept al de panghoeloe's van de negeri, benevens alle ontwikkelde lieden bij elkander; er mag niemand thuis gelaten worden. Wanneer zij uitgenoodigd worden, dan wordt de naam van den gastheer genoemd, b. v. wanneer kinderen dit doen, dan zeggen zij: „angkoe, datoek poetih laat u verzoeken, om in de kota te willen bijeenkomen; er zijn op dit oogenblik reeds veel menschen.” Hij die uitgenoodigd is, zegt dan: „goed, ga maar vooruit!” Het kind gaat dan alle anderen vragen; als het iemand vergeten heeft, mag het niet teruggaan. Wanneer er maar één persoon wegblijft, dan wordt en niet beraadslaagd; het bespreken wordt uitgesteld; zoodat men vier, vijf malen bijeengekomen is, voor dat de zaak behandeld wordt.

Adapoen imam katib hadat itoe pangkè^s nò samò djoèò djò panghoeloe andikò. Djökò^s panghoeloe-panghoeloe akan moepakat parakarò hadat-hadat, imam katib nan toen samò-samò djoèò dan kadoeoeðannò samò-samò samiäng djò panghoeloe. Dalam djalan agamo imam hadat inda^s bakoeasò, tapi katib adò pègangannò, iðlah mambatjò katòbah dalam masjid atau padò koetikò hari rajò; inda^s boeliäh nan lain katib nan koeasò. Sabab imam katib hadat nan toen adò nan badoeò, adò nan batigò dalam satoe-satoe nagari, tapi nama ⁽¹⁾ nan baharoe badiri, itoelah katib nan mambatjò katòbah. Kalau katib nan toen anggan boeliäh digantikan oeliäh katib nan dahoeoe. Moengkò imam katib hadat nan toen sedakahnò atau hadatnò samò samiäng djò panghoeloe andikò.

Nan sasoenggoeðhnò oerang nan mandirikan imam katib hadat nan toen sakirò-kirò mantjari namò samiäng; tandònò oerang patoei^s dan oerang kajò dalam nagari. Djökò^s inda^s nan kajò mesiki ba-a banai tinggi bangsènnò, inda^s mandirikan imam djò katib nan toen. Dalam lðha^s Agam nang kò, kò^s mandirikan imam hadat malainkan bakatib djoèò, atau kamandirikan katib baimam djoèò, inda^s boeliäh badiri satoe-satoe.

Moelònò banai sia-sia nan kamandirikan imam djò katib nan toen bahalè^s bakampoeängan namònnò, aratinò mangampoeängkan sarapè^s panghoeloe dalam nagari dan sagadji oerang tjadiu^s pandai, inda^s boeliäh bakatinggaan. Moengkò takalò mahimbau nan toen disaboei^s kan namò gala nan kabadjamoe nan toen, oepamònnò djökò^s ana-ana^s nan mahimbau mangatòkan boenjind: "ang-koe hambò datoeü^s poetiäh manjoeroeäh mahimbau angkoe bakampoeängan kakötò nan toen, kini-kini oerang lah banja^s." Katò nan dihimbau toe: "jadilah tò lah dahoeoe!" Moengkò ana^s nan toen paulah mahimbau nan lain-lain sadjimè^s-djimè^s nò, soerang samiäng ta^s boeliäh soeroei^s lampu. Djökò^s soerang tjiljü inda^s djadi; badjandikan poelò katò, salinggò sampai ampè^s limò^s kali bahalè^s bakampoeängan nan toen; moengkò dapè^s katò ditantoeakan.

(¹) nan ma = nan mana.

Op iedere bijeenkomst geeft de ontwerper aan de genoodigden het een of ander en wel koffie met twee of drie soorten gebak. Is dit onthaal afgelopen, dan gaat ieder naar huis. Wanneer alle personen, die gevraagd zijn, bijeen zijn, en er niemand weggebleven is, dan staat er als ceremoniemeester van den ontwerper, iemand op, die goed het woord kan doen, om hen aan te spreken. Hij spreekt hen aan, zooals hieronder volgt:

„Ik bied mijn groet aan — ik richt mijn woorden tot alle panghoeloe's van elke soekoe, tot de imams en katibs, geleerden, geringen en aanzienlijken; ik kan u niet geregeld opnoemen; die genoemd moeten worden, zal ik dit doen met mijn groet — allen te noemen personen zijn in mijn sembah vervat” — [De spreker maakt hier zijn sembah beginnende bij den hoogsteplaatste en zoo vervolgens tot aan den laagst gezetene.] „Ik zal het woord richten tot u, datoek anoe [hij richt zich nu meer tot één persoon], wat ik ook te spreken heb, ik breng het voor u, want het is een goede zaak, omdat zij bij de bewoners van geheel Agam in gebruik is. Een goed werk moet spoedig worden afgedaan, opdat het door geen kwaad gestoord worde! Mijn bedoeling is dat de ontwerper een imam en katib wil aangesteld zien, en indien alle panghoeloe's en allen, die hier tegenwoordig zijn, hun toestemming geven, dan wenschen wij tot een groot feestmaal over te gaan. Dat is wat ik wilde zeggen; uw bevelen (antwoord) wensch ik te mogen vernemen.” Onder de panghoeloe's staat er nu weer iemand op, om op den toespraak van den ontwerper te antwoorden. Hetgeen hij zegt, is als volgt „Ik richt het woord tot U, ontwerper, zwagers en aangetrouwden binnen deze kampong. Ik kan u niet allen noemen, maar gij allen zijt in mijn groet opgenomen. Mijn woorden gelden den ontwerper. Wat datoek straks zeide, was, dat een goed werk moest bespoedigd worden, opdat het door geen kwaad zou gestoord worden. Het voornemen was om, indien alle panghoeloe's daartoe hun toestemming gaven, een imam en katib aan te stellen en een feestmaal te geven. Is dit niet zoo?. Het

Moengkö tiö⁵-tiö⁵ bakampoeüangan nan toen nan pangka mambari sakirö-kirö samiäng kapadö sagadji oerang nan datang nan toen, iölah minoen kopi djö djoedah doeö atau tigö bagai. Soedah itoe halé⁵ nan toen poelanglah. Pabilö lah sarapè⁵nö sagadji oerang nan di himbau, inda⁵ soerang djoeö nan tingga, moengkö taga⁵ lah soerang djoearö nan pangka oerang nan pandai bakatö-katö akan manjambahkan katö; boenjindö ba⁵tjondö dibawah kö:

„Manjambahkan samballah hambö di panghoeloe hambö nan tiö⁵-tiö⁵ soekoe, manjambahkan samballah kapadö imam katib, tjadiä pandai, nan hindö nan moelia; inda⁵ katabilang tahatö⁵ nan kapam bilang pahatö⁵ pasambahan. Sambah tibö kapadö datoëä Anoe, a iö nan banamö dipasambahkan kahariban datoëä⁵; iö banai karanö lah bapakai djoeö di oerang nan supahoeä⁵ Agam. Kadjö baiä⁵ lakèh-lakèhkan djan ditimpö nan boeroëä⁵. Nan taniat dikami sipangkalan na⁵ mandirikan imam djö katib, kö⁵ lai babari dininiä⁵ mama⁵ sagadji nan halia diroemah nang kö, iö kami na⁵ malaloekan kadjamoe sakali. Sakian sambah titah na⁵ dipohoenkan.” Moengkö diantarö panghoeloe nan toen taga⁵ poelö soerang kamandjarwap pasambahan nan pangkalan tjakö. Moengkö disambalikannölah katö, boenjindö: „Manjambahkan samballah hambö dioerang sipangkalan nan baiä nan babisan, nan baoerang-oerang samandö dalam kööröng kampoeäng nang kö bakèh hambö mandatangkan sambah, inda⁵ katabilang katahatö⁵ nan kapambilang pahatö⁵ pasambahan. Pasambahan tibö kapadö datoëä⁵ nan pangka. Ma iö nan pasambahan datoëä⁵ tjakö, dangkatö kadjö baiä⁵ dilakèhkan, djan ditimpö nan boeroëä⁵; nan taniat dihati kö⁵ lai babari disagadji ninüä⁵ mama⁵ kan na⁵ mandirikan imam djö katib dan na⁵ dilaloekan poelö kadjamoe. Kan ba⁵ nan toen banai? Inda⁵ lai kö⁵ nö itoe pamintö datoëä⁵ lah sabaiä⁵-baiä⁵ banai nö toe. Atö sakè⁵-tè⁵ karanö dansana⁵-dansana⁵ lah halia diroemah nang kö na⁵ kami paüökun malah.

„kan niet anders of het verzoek van datoek is zoo behoorlijk „mogelijk. Er is echter nog iets; n. l. de familie leden, die „hier tegenwoordig zijn wenschen wij eerst te hooren.”

Al de panghoeloe's gaan daarop samen overleggen. Sommige zeggen, dat zij het om de een of andere reden nog niet voor de negeri gebracht hebben en de zaak wordt wel vier vijfmalen uitgesteld. Wordt er toestemming gegeven, dan zeggen zij: „goed, wij staan het toe; wat er noodig is, kunt ge bijeen zoeken!” Tevens wordt de dag bepaald.

Daarna zorgt de ontwerper er voor, dat alle benoedigdheden bijeengezocht worden, tot dat niets meer ontbreekt. Hij begint met het beslag te maken voor de karèh-karèh, zooveel als men zoowat zal noodig hebben, of men maakt olèng klaar benevens wit, gebloemd en rood doek, zooveel rollen als er noodig zijn, om de olèng in te wikkelen, of om vlaggen te maken; en de bewoners van de negeri doen ook zoo, van hetgeen er noodig zal zijn, krijgt ieder zijn aandeel; want volgens de adat komt dit feestmaal, ofschoon door slechts één persoon ontworpen, ten laste van de geheele negeri. Ieder huisgezin betaalt er minstens honderd gulden aan.

De gang van het feest is als volgt.

Wanneer alles gereed is, dan verzamelt de ontwerper weer alle panghoeloe's evenals vroeger, om te vertellen, dat hij klaar is en te vragen, wanneer hij toestemming kan krijgen tot het rondzenden van de sirih voor elke negeri van Agam. Wanneer er verlof gegeven is, dan gaan er eenige honderden of duizenden pakjes naar de genoodigden, terwijl tevens de dag voor het feestmaal bepaald wordt.

Is die dag aangebroken, dan wacht de ceremoniemeester op het feestplein of aan den ingang van de plaats met den betelschaal om de gasten te gemoet te gaan. Zijn dezen tot op een vijftig passen genaderd, dan wordt er als huldeblijk voor de laras op de taboeh geslagen. Wie er ook als gast verschijnt, hij wordt laras genoemd. Is men op het plein gekomen, dan wachten alle gasten daar in de rondte er van, terwijl de ceremo-

Moengkö sagadji panghoeloe nan adö koetikö itoe baiö-baboekalah. Katö satengah aloen katabaö dinagari lai karanö ini atau karanö itoe; kirö-kirö ampè^s limö kali badjandi-djandi samiang. Djökö^s lah kababari pamintöan nan toen, moengkö dikatökan djadilah lah babari dikami, kö^s apö-apö nan tida^s tjarilah, saratö ditakoeä^s hari.

Sasoedahnö itoe moengkö nan pangka bakökö^s lah akan mantjari apö-apö nan tidö, sahinggö inda^s nan koerang lai. Baharoelah dimoelöi manoe^s karèh-karèh aga^s bara nan kasampai atau ölèng di sadikakan poelö dan kain poetiäh, kain tji^s kain kasoembö, pö kajoe nan kapagoenö, panoengkoeh ölèng atau akan diboeè^s mandera, dan oerang nagari ba^s itoe poelö kirö-kirö bara kasampai dibahagi soerang soerang karanö nan sapanjang hadat halè^s djamoe nan toen, mesiki soerang nan mamboeè^s, sanagarinö djoeö nan mamikoea. Sakoerang koerang kaloea balandjö saboeah-saboeah roemah saratoeik roepiah.

Inilah djalannö dibawah kö:

Djökö^s lah sadiö sadönö, moengkö nan pangkalan mangampoeangkan poelö sagadji panghoeloe saröman nan dahoeloe djoeö, akan mangatökan soedah hasia dan pabilökö^s kadapè^s idjin malapèh siriäh katiö^s-tiö^s nagari dalam sapahoeä^s Agam. Djökö^s lah babari idjin moengkö dilapèhlah siriäh bara-bara ratoeik atau riboe kamamanggia saratö ditantoekanlah harinö djamoe katibö. Pabilö lah sampai dihari djamoe tibö nan toen, moengkö djoearö nan pangka sadiölah mananti ditengah tapian atau dima-dima pintoe kamasea^s nagari djö mambaö siriäh ditjaranö akan panjongsong djamoe nan datang. Djökö^s lah tampa^s djamoe nan toen kirö-kirö limö poeloeäh langkah djaoehnö lai, moengkö digoegoeah taboeäh akan mambari harömat larèh nan datang toe. Mesiki sia-sia banai djamoe nan tibö nan toen disaboei^s kan larèh sadö-

niemeester hen toespreekt en met de gasten de complimenten wisselt. [Bij wijze van een pantoen vraagt de gastheer om den oudste volgens de adat en den oudste volgens leeftijd te mogen weten, aan welk verzoek op de zelfde manier wordt voldaan].

De gastheer zingt: Westewind, oostewind en zuidewind; de datoos gelieven bekend te maken wie de oudste in adat en de oudste in leeftijd is.

Van den kant der gasten wordt geantwoord:

Van Tandikè^s naar Tandikai gaande, blijft men te Bandar Salat over.

Hij die een gestreepte destar op heeft, is de oudste in adat.

Wil men van de schuit naar huis gaan, om daar eenigen tijd te blijven, dan brengt men droge rijst mee. Hij, die bezig is met stampen in zijn vijzel, is de oudste in leeftijd.

Vervolgens brengt de ceremoniemeester de gasten naar zijn woning en plaatst ze zoo naar behooren, er mag hierin niet de geringste fout geschieden.

Wanneer dit plaats geven geregeld is, staat de ceremoniemeester op en richt het woord tot de datoeks, om vergiffenis te vragen, wanneer er wanordelijkheid mocht bestaan, wanneer hij, die bovenaan dient te zitten, beneden aan geplaatst is; of wanneer hij, wiens plaats aan den beneden kant is, is bovenaan is gezet; of wanneer degeen, die in het midden thuis behoort, aan den kant zit; of wanneer iemand, die aan den kant zijn plaats moest hebben, in het midden is terechtgekomen. Onder de gasten staat er nu weer iemand op, om den ceremoniemeester te antwoorden, zeggende dat, wat de plaatsing betreft, alles volgens adat is geschied en er niets verkeerd is. De gastheer beantwoordt dit. Dan eerst gaat men tot het eten en drinken over. Is dit afgelopen, dan worden de gasten onder de bewoners van de negeri verdeeld; er zijn er twee of drie of meer in één woning; de huizen zijn versierd met gor-

nö. Djökö^s lah tibö ditapian atau midan nagari, moengkö bahanti sagadji djamoe nan toen disènan babènta dan djoearö nan pangka bapadatölah babalèh-balèhan djö djamoe tjakö poedji-mamoedji. Adö poelö bapantöen hadat namöndö, katö boenjinö nan pangka:

Angin barat dan angin timoea
 Katigö angin salatan;
 Toeö hadat djö toeö oemoea
 Kadoeöndö datoeä^s tarangkan.

Moengkö djawab djamoe nan toen:

Dari Tandiké^s ka Tandinaï
 Na^s singgah kabanda Salat,
 Manö badèta bapalangai,
 Itoelah oerang toeö hadat.
 Dari adjoeäng masoeä^s kabilüä^s
 Singgah mambaö barèh djamoea
 Manö mangoentjang giriä^s-giriä^s
 Itoelah oerang toeö oemoea.

Soedah itoe, moengkö djoearö nan pangka mambaö djamoe itoe poelang karoemahnö saratö didoedoeä^s kan dangan sabaiä^s baiä^s nö inda^s boeliäh basalahan sakètè^s djoeöpoen.

Pabilö soedah salasai kadoedoeä^s an nan toen, moengkö djoearö nan pangka taga^s lah manjambah tantang daripadö doedoeä^s kö^s hèreng kö^s gèndèng; kö^s nan diatèh takabawahkan; kö^s nan dibawah takaatèhkan; kö^s nan ditengah takatapikan; kö^s nan ditapi takatangahkan, mintö dibari maüf. Moengkö diantarö djamoe nan toen taga^s poelö soerang mandjawap sambah djoearö nan pangka tjakö^s, mangatökan tantang daripadö doedoeä^s lah sapandjang hadat, inda^s basalahan lai. Moengkö nan pangka bapadatölah babalèh-balèhan. Soedah itoe baharoelah oerang makan minoen, soedah itoe moengkö oerang nagari maügiäh djamoe nan toen, adö nan badoeö saroemah adö nan batigö adö poelö nan labiäh; saratö mamliharökan baiä^s-baiä^s tempatnö makan minoennö dangan baiasi djö tabia langi^s-langi^s; makanannö disaö^s djö toedoeäng sadji dan dalama^s basölam. Nan pangka inda^s manunggoeäng lai, lain daripadö sahari djamoe akan lapèh sa-

dijnen het eet- en drinkgereedschap wordt goed in orde gehouden en het eten dicht gedekt met de daartoe dienende bladeren en kleedjes. De ontwerper is voor niets verantwoordelijk dan op den dag, dat de gasten uit elkander gaan. Gedurende zoo wat acht dagen gaan de gasten overal rond, of worden huis voor huis in de negeri onthaald; in iedere woning eet en drinkt men en slaat men van weerszijden toasten. Wanneer de gasten naar huis gaan, dan krijgt ieder nog een karèh-karèh of een olèng. De karèh-karèh is rijstemeel gebakken met olie; de olèng is hetzelfde maar dikker en omwikkeld met wit of gekleurd katoen.

Zoo worden die acht dagen doorgebracht. Maar wat het lastigste is bij dit onthaal, men kan zich onder het zitten niet bewegen, men moet doodstil blijven, al duurt het ook ongeveer een uur [een patana^s rekent men op zoo wat vijftien minuten] men moet het volhouden. Als men eens verschuiven wil, dan moet men dit eerst vragen aan zijn buurman; eten kan men niet naar hartelust; alleen de toppen van de vingers kunnen het eten langzaam naar den mond brengen. Veel gasten worden in die acht dagen mager. Zijn de acht dagen om, dan komen al de genoodigden weer op het plein bijeen, zonder dat er iemand achterblijft. Op dat plein heeft de ontwerper een hoeveelheid olèngs, vlaggen en geld in gereedheid en verdeelt dit onder de gasten; er zijn zoo wat twee duizend stuks olèngs, evenveel karèh-karèh en duizend vaandels en vlaggen. Wanneer al de gasten aanwezig zijn, dan worden de olèngs en karèh-karèh verdeeld; de voorname gasten krijgen hiervan of van de vaandels meer, maar van het geld evenveel; elk krijgt een koepang [zoowat 30 centen]. Die dag is het deel van den ontwerper alleen, de bewoners bemoeien er zich niet mee. Het feest is op dien dag afgelopen; alle larashoofden gaan naar hun negeri terug; ieder naar zijn eigen woning en dan pas is de imam en katib deugdelijk aangesteld.

Als men de uitgaven voor dit feest berekent, dan zijn die voor hem, van wien het uitgaat, zoowat twee duizend, en voor de negeri zoowat honderd vijftig gulden per huisgezin.

miäng. Adölah kirö-kirö salapan hari lamönö djamoe nan toen diléga oerang atau dipahalé^s-kan oerang dalam nagari dari saboeah roemah kasaboeah roemah, dan tiö^s-tiö^s roemah itoe mambari makan minoen saratö bapadatö-padatö balèh-babalèh. Djökö^s djamoe nan toen katoeroen moengkö dibari karèh-karèh dan ölèng saboeah soerang. Adapoen karèh-karèh itoe barèh nan soedah djadi tapoeäng digorèng djö minja^s; ölèng ba^s-itoe djoè tapi ölèng labiäh taba daripadö karèh-karèh dan batoengkoeh djö kain poetiäh atau tjè^s atau kasoembö.

Itoelah kadjö djamoe nan toen dalam salapan hari tiö^s-tiö^s roemah samö samiang. Tapi adölah nan talabiäh soesah banai dalam hadat djamoe nan toen, doedoeä^s inda^s boeliäh ranjah, tatö^s samiäng; mesiki sampai ampè^s patana^s ditahan djoè. Kö^s na^s bakisa-kisa doedoeä^s labiäh dahoeloe manjambah kapadö oerang nan samö-samö doedoeä^s toe, dan makan inda^s boeliäh sa-soekö hati malainkan oedjoeäng djari samiäng nan manjoeö^s balambè^s-lambè^s banai. Kabanja^s-an diantarö djamoe nan toen dalam salapan hari toe djadi koeroeih. Pabilö lah sampai salapan hari baharoelah sadönö djamoe nan toen bahimpoen kamidan inda^s batingga-tingga. Dimidan nan toen nan pangka lah manjadiökan bara-bara ölèng dan mandéra-mandéra dan pitih akan diagiäh-agiäh andji^s djamoe nan toen; kirö-kirö doeö riboe boeah ölèng dan doeö riboe boeah karèh-karèh sariboe batang marawa dan alam-alam. Djökö^s djamoe soedah halia sadönö, moengkö diagiäh ölèng dan karèh-karèh; kö^s djamoe nan toen labiäh bangsönö banja^s dapè^s ölèng dan karèh-karèh atau marawa tatapi pitih ratö sakoepang soerang. Sahari nan toen lah nan bahagi nan pangka sandiri; inda^s oerang nagari tjampoea. Salasailah padjamoean, dihari nan sahari nan toen. Sakalian larèh poelang kanagarinö soerang-soerang; baharoelah sampörönö imam djö katib adönö. Djökö^s dikimat karoegian salamö badjamoe nan toen nan pangka kirö habih doeö riboe roepiah; nagari tiö^s-tiö^s roemah kirö-kirö tangah doeö ratoeih roepiah.

AANTEKENINGEN.

Pahoë^s = *pahoek*, dal, vallei (hier genomen in de beteekenis van afdeeling); hetzelfde woord beteekent te Fort-de-Kock: hakken, waarvoor men te Kota Gedang *pakoë*^s zegt.

Bakèh = *bekas*, aan, voor, bij, naar (van personen sprekende). *Barikan djòh soerè*^s *nangkò kò bakèh si Tai*^s; geef toch dezen brief aan Taib. *Kò*^s *bakèh oerang nan toen, maha banai mam-bali barang*; wat betreft bij dien man is het zeer duur koopen.

Inda^s = *indak*, de ontkenning.

Aloen = *baloen* = *beloem*.

Gadji, soort; *sagadji*, van dezelfde soort; de geheele soort, gelijk, even als; allen, alles. *Bagadji-gadji barang dipakan, tapi sadönö maha*; er zijn verschillende goederen op de markt, maar alle zijn duur. *Sagadji barèh dipasa habiuh dibali rang tjimö*; al de rijst op de markt is door de Chineezen opgekocht. *Sagadji samiäng koedö ampè*^s *ikoea nan dibali si Anoe tjakö*; de vier paarden, die Anoe straks gekocht heeft, zien er hetzelfde uit of zijn van dezelfde soort.

Panghoeloe andikö, het hoofd van één kampong.

Banai voor *benar*.

Sarapè^s = *sarapat*, de geheele vergadering, allen. *Lah sarapè*^s *nö oerang mangatökan si Anoe djahè*^s; de geheele vergadering zeide dat Anoe een booswicht was. *Sadönö oerang nan dihimbau lah sarapè*^s *nö datang*; (al) de genoodigden zijn reeds gekomen.

Kini-kini, onmiddelijk; terstond.

Tö, gebruikelijk om iemand aan te moedigen; terugziende op hetgeen waarmee men bezig was.

Djimè^s = *djimat*, zie Wdb. von de Wall blz. 503. Hier gebruikt ook in de beteekenis van: in zijn geheel, alles, allen *Sadjimè*^s *djimè*^s *nö*; al wie er zijn, al wat er is; *Djimè*^s *kain awa*^s *basah dihoedjan*; mijn geheele kain is nat door den regen. *Lah djimè*^s *nasi tasandoë*^s; al de rijst is opgeschept. *Sadjimè*^s *dji-mènö ajan dimakan moesang*; al de kippen zijn opgegeten door de moesangs.

Soeroei^s = *soeroet*, zie Wdb. Pijnappel blz. 36; ook: herhalen, nog eens doen, terug, bedaard, hersteld, beter; over het algemeen, een terugkeeren tot den vroegeren toestand. *Tjakö*^s *harilah nä*^s *hoedjan*; *kiröno soeroei*^s *poelö panèh*;^s straks dreigde het te regenen, het schijnt dat het weer warm zal worden. *Kapatang hati hambö panèh banai bakèh si Anoe, kini lah soeroei*^s *samiäng hati dèn nan toen*; gisteren was ik erg boos op si Anoe, nu ben ik echter weer bedaard. *Lah soeroei*^s *toean dari Padang atau aloen?*; is mijnheer reeds terug van Padang of nog niet? *Si Anoe nan saki*^s *dahoeloe lah soeroei*^s *sanang kini*; Anoe, die vroeger ziek was, is weer hersteld.

Tjitjia = *tjitjir*, zie Wdb. Pijnappel blz. 117; ook: blijven, achterlaten. *Kapatang oerang badjalan badoeö barana*^s; *tengah djalan di tjitjiakannö ana*^s *nö*; gisteren was er iemand met zijn kind op weg; onderweg bleef zijn kind achter.

Djoeadah komt hier meer voor in de beteekenis van gebak.

Himbau, is roepen.

Djoearö = *djoeara*, zie Wdb. von de Wall blz. 491; ook een persoon, die bij feestelijke gelegenheden de zaken regelt; ceremoniemeester, kommissaris van orde.

Hatö^s = *hatap* of *atap*, ook gebruikt in de beteekenis van: regelen, iets met orde of regelmaat doen; opstapelen, vermeerderen. *Manimboen djalan hatö*^s *kan sakètè*^s *batoe*; als men den weg ophooft, moet men de steenen wat geregeld leggen. *Djan di pahimpi*^s *himpi*^s *kan samiäng soerè nan toen, hatö*^s *èlö-èlö*; ge moet die boeken zoo maar niet op elkander leggen, rangschik ze behoorlijk. *Ba*^s *a kian kömari samiäng talata*^s *makanan inda*^s *dihatö*^s; waarom is het eten hier en daar, (door elkander) geplaatst zonder orde.

Hariban van *riba*.

Kadjö voor *kerdja*.

Niniä^s *mama*^s of *iniä*^s *mama*^s zijn de gezamenlijke panghoeloe's.

Baipa en *babisan* van *ipar* en *bisan*; *ipar*, een zwager of zwagerin; *bisan* heeten mannen of vrouwen, wanneer de eerste met zusters, de laatsten met broers getrouwd zijn.

Samandö = *samanda*, in 't algemeen aangehuwelijkt; als familielid aangenomen. De man wordt *samandö* van de geheele familie der vrouw; hij die trouwt met een vrouw van een andere kampong wordt *samandö* van die kampong; de man en vrouw mogen niet tot dezelfde soekoe behooren. *Ba^sa oerang bahalè^c banai sikö. Laikoh oerang nan kasamandö. Laki-laki di Piliang nan toen nan kasamandö kakampoeäng si Koembang nang kö*; waarom heeft men hier zoo'n groot feest. Gaat er iemand trouwen? de man van Piliang (een kampong) ginds zal vermaagschapt worden met de kampong Koembang hier.

Ma iö = *mana io*.

Dangkatö = *dangkata* wordt gebezigd in de beteekenis van *djekalan*; ook wel om terug te wijzen op het gezegde van een vorigen spreker. *Sakali-kali djan ang pai kapamainan nan toen! Dangkatö ba^sitoe pikiran angkoe inda^s malah*; ge moocht volstrekt niet naar dat spel heengaan! Als u er zoo over denkt, dan ga ik maar niet. *Dangkatö tjakö poekoea tigö ang kabakadjö; kini a djalannö poekoea ampè^s ang datang*; ge hebt straks gezegd om 3 uur te gaan werken, wat is de reden dat ge om 4 uur komt?

Kan in *kan ba^s nan toen banai*, is eene verkorting van *boekan*.
Atö = *hanjö*.

Kèlè^s = *kèlèk*, klein, gering, wemig.

Dansana^s = *dansanak*, kinderen van dezelfde moeder.

Baïö baboekan; *baroendoeäng bapapa*; *baïö bamölah*, gebruikt men in de beteekenis van bespreken, overleggen, beraadslagen.

Takoeä = *tekoek*, insnijding, kerf, keep, zeer dikwijls gebruikt als kenteeken voor een bepaalde afspraak, overeenkomst, plan; hiervan *manakoeä*, bepalen, vaststellen. *Takia^s* is ook keep, kerf, maar voor een ander doel, b. v. om gom te verkrijgen. *Takö^s* wordt hier gebruikt in de beteekenis van: gissen, raden, op het oog iets doen, b. v. bij het planten de rechte lijn of rij maken. *Taki-taki*, waarvoor men hier ook *takö-takö* gebruikt, komt alleen voor in de beteekenis van raadsels. *Alah loeroeik banai takö^s oerang nang kö inda^s hèreng kèndèng* (zegt

men b. v. van iemand die aan 't planten is). Deze man blijft goed in de rij, (bakent de lijn goed af); hij gaat niet scheef; *Takö^s taki-taki dèn di rang ndjatoh kabawah ditjari kasitèh.* "A itoe? (*Iölah hatö^s nan tirih*); raad mijn raadsel "het valt naar beneden en men zoekt het boven." Wat is dat? (Een lekkend dak.) *Batakoeä^s-takoeä^s goendiäng aboeä^s si Anoe* (ook *batakiä^s-takiä^s*); het haar van Anoe is ongelijk geknipt. *Pabilö kadjadi pai ka Batoe Sangka elö^s banai di takoeä^s harinö*; wanneer we naar Batoe Sangkar mochten gaan, is het zeer goed den dag te bepalen.

Kököh, in orde brengen of maken, waken, bij de hand of gereed zijn, er goed of naar behooren uitzien. *Kö^s kadjadi badjalan-djalan kököh-kököh baka*; als het lukt dat we gaan, brengt dan den voorraad in orde. *Kä^s kama si Anoe bakököh banai roepönö!* waar gaat Anoe (die of die) heen, dat hij er zoo welgedaan, welgemoed uitziet. *Kökökhkan banai medja nang kö karanö kadibarikan bakèh rang galang*; zorg dat deze tafel er goed uitziet (maak deze tafel goed af), want ik wil ze aan voornamen lui geven. *Toean lah nampa^s bakököh atau aloen*; is mijnheer reeds bij de hand, of nog niet? *Salarian banai toeboeah oerang nan toen, kököh banai taga^s nö.* (*Salarian*, naar evenredigheid). Deze man heeft een regelmatigigen lichaamsbouw; zijn houding is flink.

Manoekoea = *menoekoel*, komt ook voor in de beteekenis van: vermanen, verwijten. *Ba^s-a tiö^s-tiö^s hari kadjö ang salah samiäng, barapö kali banai ka dèn toekoea toekoeakan bakèh ang?* waarom is toch elken dag uw werk verkeerd, hoeveel keeren zal ik u daarover toch moeten beknorren? *Alah toean lah kanai toekoea awa^s di si Anoe, karanö awa^s di tölöngnö, awa^s-nö inda^s tatölöng*; ach, mijnheer, Anoe heeft me beknord; ik ben door hem geholpen geworden, en ik kon hem niet helpen. (Hij heeft mij een dienst bewezen en ik kon hem geen wederdienst doen).

Karéh-karéh = *keras-keras*, een soort van gebak, zoo geheeten omdat het hard lijkt. Het deeg er voor wordt in een

klapperdop met gaatjes gedaan, door kloppen loopt het in een pan met kokende olie.

Olèng een soort van gebak zooals het vorige, maar dikker; ook: waggelen van menschen, vaartuigen, enz. *Olèng banai padjalanan oerang nan toen; kakinö kètè^s, badannö gadang*; deze man heeft een waggelenden gang; zijn voeten zijn klein en zijn lichaam is groot. *Bidoea^s nan bakèh hambö manoempang olöng banai karanö isinö inda^s bara*; de schuit waar ik medeging waggelde zeer, want zij was niet zwaar geladen.

Pö, verkorting van *apö-apö*.

Sadönö, alles, allen = *sadana*.

Idjin voor *izin*.

Tapian van *tepi*; is ook dikwijls de plaats of het plein voor genoegens gebruikt.

Sonsong, zie Wdb. Pijn. blz. 23; voor: "niemand achterna komen of inhalen" zegt men hier *mangadja(r)*, *malalah*. De laatste beteekenis wordt ook hier gebezigd; ook: tegengaan of inhalen, tegenspreken. *Katö si gadang äjan dionsong*; wat grooten zeggen, moet men niet tegenspreken. *Wakatoe toean basa datang banja^s banai oerang manjonsong kabatöh*; toen de resident kwam, gingen velen hem tot aan de grenzen te ontmoet. *Oenggèh lajang-lajang pansonsong angin*; de vogel vliegt tegen den wind op.

Dina-dima = *dimana-mana*.

Goegoeh = *goegoeh*, slaan, voornamelijk op muziekinstrumenten.

Babènta = *babèntar*, rondloopen, in de rondte gaan.

Bapadatö, een toespraak houden, een toast drinken.

Bapalangai, gestreept.

Koentjang = *goentjang*.

Giriä-giriä^s = *girik-girik*, een soort van vijzeltje, waarin de oudjes hun sarih fijn maken; gemaakt van dunne bamboe of ook wel van ijzer.

Djamba = *djamba^l*, portie, hoeveelheid eten voor een zeker

aantal personen. *Oerang mandjamba* is hij, die het eten klaar zet, wat steeds met stilzwijgen gepaard gaat. Iemand, die in een gezelschap liever toehoort dan meespreekt, noemt men ook *mandjaba*. *Lai ba^sa datoea^s Anoe dimoekö oerang banja^s?* *Boenjinö na tö iö mandjaba samiäng*; hoe is Anoe toch in groot gezelschap? Men zegt dat hij steeds stilzwijgt.

Hèrèng en gèndèng beteekenen beide: scheef, ongelijk, te veel vóór- of achteruit, niet in de rij, ongeregeld; enz. *Hèrèng-gèndèng* wordt doorgaans samengebruikt als versterking van bovenstaande. *Oerang doedoeä^s ditèh koedö nan toen lah tahèrèng*; die man zit scheef op zijn paard. *Oerang nan bakatö-katö nan toen lah bagèndèngan roepönö*; de man die daar spreekt schijnt de zaken te verdraaien.

Baiasi = *berhiasi*.

Dalama^s wordt hier meestal gebezigd voor *toedoeng idang*.

Léga = *légar*, in de rondte loopen, rondwandelen, ook in processie rondgaan. (Snel ronddraaien is hier *babèlèng*). *Koedö nan toen moelö diratja^s baléga-léga samiäng*; als men dit paard wil bestijgen, doet het niets dan ronddraaien. *Kapatang oerang nan toen lah malégari doeö nagari*; gisteren zijn die menschen twee plaatsen rondgewandeld. *Kini hari panèh banai, sadönö sia^s badjalan malegari nagari djö rati^s*; dezen dag is het zeer heet; al de geloovigen zullen in processie rondgaan, den naam van God uitroepende.

Sia^s zegt men voor de vrome gemeente, de geloovigen; zoo noemt men de ongoddienstigen *balalan*.

Andji^s komt in beteekenis overeen met *oentoech*.

Marawa, marawal, vaandel; men heeft ook nog *kalimantang* voor een soort van langen wimpel van wit doek gemaakt.

WOORDENLIJST

VAN DE TALEN VAN ENGGANO, MENTAWEI EN NIAS

DOOR

J. A. C. OUDEMANS.

	ENGGANO.	MENTAWEL.	NIAS.
Hoofd	é oeloe	oté	heugen
Oor	kaliha	talinga	talinga
Neus	éfano	asak	idong
Mond	ékā	bibo	baba
Oog	ébāka	mata	mata
Kin	ékie	bakēla	bēm̀bè
Hoofdhaar	foedoedoe-oeloe	alai	boe-oe
Baard	fororoife	boeloe	gambi
Hals	hoenoe	lolokat	bāgi
Borst	émāha	karoeekat	baloedjoesoe
Buik	kiedāi	bācha	daloe
Arm	é afo	para	païo
Hand	rechter- linker- mieno afo	takip	tangan { gambolo gambéra
		{ kètjoe toëk	
Vinger	mieno	siñgōngai	toeroe
Nagel	ekaso-afo	soelet	tèsāa
Duim	nai-afo	sikeboe	toeroe siaā
Wijsvinger	ejara-afo	benang seoe	
Midd. vinger	éoe-afo	katenga	" wadāloe
Ring "	kiefa éjoe éjoe	bagit katenga	" taloe
Pink	mieno-afo noekie	tôtjingongai	" sideidei
Dij	épara	pekâpat	gai
Knie	éfoe	bôkelô	baloedoeho

Vrouwenborst	é koko	tôtôt	doesoe
Lichaam	karaha	toeboe	bôtô
Mensch	etakka	sekalelègat	nîha
Man	émané		" simatoea
Vrouw	éhoda	nenalep	" sihalāwé
Kind	famoa	tôga	iraônô
Maagd	efainama	sjôkô	ira labè
Oud mensch	m. ekafoe vr. kaniejahé	bâdja	niha satoewa
Jong "	fananamie	soelè	niha sakaboejoe
Vader	amama	oekoei	ama
Moeder	naina	manda ina	ina
Zoon	éjara émrne	tôga semanteoe	iraumeu simatoewa
Dochter	éjara éhoda	sinanalep	— sihalāwè
Oom	kahoe	pamâman	anasiaki
Neef (cousin)	à-à	boea	talifoeso
" (neveu)			onowinîo
Grootvader	} oefoenai		
Grootmoeder			
Kleinzoon	} koöijoe		
Kleindochter			
Band om het mid- del en tusschen de beenen door	} eafie	kâbit	
Hond	e afiē	djôhdjôh	asoe
Varken	kojo	sikôko	babi
Hert	(niet aanwezig)	semasoera	beuheu
Kat	ebéo	maoe	maoe
Haan	eokeiko émané	gôgô eilalock	manoe tjilatao
Kip	" choeda	" semanosa	" sipagêlo
Vogel	eke-èfe	oëwä	pòpò
Paard	(niet aanwezig)	koerô	goerô
Koe	(niet aanwezig)	djawi	djawi
Visch	e ajo	kâ	gîa
Klappernoot	effô	toitet	banîo

Pisang	iedjo	bagô	gâhé
Sago	(niet aanwezig)	sagai	sagoë
Water	ebbo	jôja	idaneu
Huis	oeba	oêmâ	nômô
Boom	kahara koewo	bâkat	embôrô
Hout	ekoewo		geoe
Rivier	iebo	toeboe djodja	loeâha
Zee	éowé	hôt	nâsi
Schip	eoeba-kiemo	kinâpat	nôwô
Sampan	elohoa	abak	toendaha
Pagaai	eodjie	loega	galoege
Vuur	ejobie	oebengan	galitah
Dak	oekoe-oeba	tôbat	poeloedjakoe
Deur	karoëbe	pengiloh	babandoewo
Zon	kaha	soeloe	mataloeoh
Dag	lakieho	mepatoh	loeoh
Maan	ekanoa	lakô	bâwa
Ster	éfé odā	penjanjat	dôfi
Middag	paroheije	metoëget tjoeloe	tengaloeoh
Wind	ekiejoe	roesa	nangi
Stroom	kaha kakie	marekdek	idaneu sabè-è
Heuvel	ekohé	boekoe	ili sideidei
Berg	"	boelak	ili siboea
Bandjir	kaoëdoe doewe	madjoedjoet	môloe siboea
Schild	ékieahe	koerâbi	{ (groot) dangé { (klein) toelo toelo
Steekmes	efiekofieko	palitei	boeloësèwa
Boog	} epiéko*		
Pijl			
Klewang	feitjie		toho telègœe
Werp spies	ekajo		
Groot	a-ieje	abéoe	siboea
Klein	noekie	segôsô	déi déi
Oud	éā	kêla	satoewa
Jong	eahanieje	lô	sikaboejoe

Mannelijk	émané		simatoewa
Vrouwelijk	éhoeda		sihalāwé
Lang	aieje-noe	ata	enaoe
Kort	kakoewo	metètè	dogo dogo
Breed	aieja foho	alîd	ebeûlo
Smal	noekie foho		
Mooi	kaowe	méroei	seuchi
Leelijk	kieohé	makàtai	leu-eu seuchi
Hoog	ietjébé	ata	enaoe
Laag	ietofó	metètè	dogo dogo
Noord		sikalaoet	
West		bertapat soenjie	
Zuid		kajâman	
Oost		matatjoedoe	
Hongerig	éaba	meladjè	alófó daloe
Verzadigd	hobelélé	mètèng	aboesoë "
Ik	oewa	akoe, mangaû	jaôdô
Gij	oh	ekéo	eû, jaôgô
Hij	kieja	ekéo léo	ja fja
Wij	ieka	akoe sengabilinga	ja-itanda
Gij	oh	ekéo "	? iaôgô
Zij	kieja	ekéo léo "	? ia-ija
1	kahaie	sara	sara
2	adoewa	doewa	doewa
3	akoloe	têloe	teuloe
4	afa	epat	ôfa
5	alieba	lima	lima
6	kaikiene	ènèm	eôneû
7	aliebe é adoewa	pitoe	fitoe
8	afa é afa	waloe	waloe
9	aliebe é afa	siwa	siwa
10	kahafoeloe	poeloe	foeloe
11	" é kehaie	poeloe sara tera	filisara
12	" " adoewa	" doewa "	filidoewa
13	" " akoloe	" teloe "	fili deuloe

20	kahaie takka	doeang a poeloe	doewapoeloe
30	" é kahafoeloe	telonga "	teuloepoeloe
40	adoewa takka	epatuga "	ofapoeloe
50	" é kahafoeloe	limanga "	limapoeloe
60	akoloe takka	ènèngapoeloe	eônèupoeloe
70	" é kahafoeloe	pitoenga "	fitoe "
80	afa takka	waloenga "	waloe "
90	" é kahafoeloe	siwanga "	siwa "
100	alieba takka	sengôtoe	ôtoe
200	kahafoeloe takka	docangôtoe	
300	" é alieba "	teulongôtoe	
400	kahaie kadodoka		
1000	adoewa "	poelongôtoe	nahônô
Eten	meno	mesoeboe	manga
Drinken	ietho	melôh	membâdoe
Slapen	abawoehe	mèrèp	meureu
Zitten	hèkoe	koedoe	dedâo
Loopen	kekokoje	moeino	moefano
Staan	kaènoe	morîô	madjidjîto
Baden	kabaike	berau	
Zwemmen	kaäke	moelâlak	melângi
Koken	faboehé	menèò	membôi
Klimmen	bahèle	kepâta	moi djâwa
Dalen	katofo	kebâra	moi tauoe
Ja	O!	hòò	ja-ija
Neen	kèwa	tâ-oe	leu-eu
Binnen	kèfo	kebâra	bâcha
Buiten	ietofo		bairô
Boven	ietebe	kepâta	djâwa
Beneden	ietofo	kepolak	tauoe

EENIGE MALEISCHE WAJANG VERHALEN TOEGELICHT

DOOR

H. N. VAN DER TUUK.

~~~~~
INLEIDING.

Algemeen is men van meening, dat de Maleische geschriften, die niet ontleend zijn aan Arabische of Perzische bronnen, uit Javaansche gedichten of wajangverhalen getrokken zijn. Pijnappel beweert zelfs, dat velen daarvan in den Engelschen tijd vervaardigd zijn, omdat Raffles en andere Engelschen zoo gretig waren in 't verzamelen van inlandsche geschriften. Let men echter op taal en inhoud der Maleische verhalen, dan blijkt het, dat 't hedendaagsche Javaansch veel onverklaard laat. Wel is waar zijn er, die getrokken zijn uit gedichten, in 't hedendaagsche Javaansch opgesteld; de meesten echter blijken vertalingen te zijn van werken, die heden niet meer op Java schijnen te bestaan. Van daar een treffende overeenkomst met de op Bali in zwang zijnde gedichten ¹⁾, die, zooals bekend is, van ouderen datum zijn, want aan een invloed van 't Balineesch op de Maleische letterkunde is bezwaarlijk te denken. Reeds aan sommige eigennamen en andere woorden ziet men dat niet 't moderne Javaansch, maar 't Kawi de bron moet geweest zijn. Voorbeelden zijn:

مروم *mëroemroem* (ook, maar zelden, *mëngroemroem*), een vrouw

¹⁾ Zoo b. v. is *Wiranantadja* (Niemann, Bloemlezing uit Mal. geschr. I Aant. 9) een der hoofdpersonen van de *Malat*, en is bij de Balinezen algemeen bekend onder den naam *Malajoe*.

liefkoozen met zoete woorden. In 't Javaansch is dit *ngroengroem*, maar in 't Kawi *angroemroem* of *mangroemroem*.

Rangdoe en *rangda*, zooals op Bali, in pl. v. *rañdoe* en *rāñdā*.

ننتبوت *nantaboga* (de koning der draken in de onderwereld) is in 't Jav. *antābogā*, maar in 't Kawi *anantabhoga*.

ودو كال (*wadwa kala*, benaming van de volgelingen van *Doerga*, verblijf houdende op 't kerkhof *Gandamajoe*. Hierin is *wadwa* ¹⁾ al weder geen Javaansch, waar het *wadyā* is, maar Kawi. Ook *Gandamajoe* is Kawi en Banjoewangisch, want in 't Jav. is de naam van dat kerkhof *Gāndāmaji*.

Evenals in 't Balineesch *Darmawangsa* en niet *Darmakoesoema*. بهگدت (*Bahgadata*), eigennaam van een persoon in de *Bhā-ratajoeddha* (*Brātājoedā*) is in 't Jav. *Bāgādentā*, maar in 't Kawi en oud-Indisch *Bhagadatta*.

De *widyadari Soeprabha* heet in 't Mal. altijd *Sakërba*, hetgeen overeenkomt met *Sokarba*, in de *Sri Tanjoeeng* (zie Vragen N°. 11 op bladz. 137 van dit deel).

Bibisanam in pl. v. *Wibisana* schijnt uit 't Tamil te zijn.

Awantipoera, en niet *Sarwantipoerā*, dat ontstaan is uit *Crjawan-tipoera* (*Crī-awantip.*), evenals *samogā* ontstaan is uit *syamogha* (d. i. *si-amogha* ²⁾; z. *Bhaumakāvja*) en *sāpā* uit *syapa* (*si-apa*).

Pantjakoemara (de vijf jongelingen d. i. de vijf zonen der zonen van *Pandoe* bij *Dropadi*) vindt men in de *Geschiedenis der Pandawa's*, waarvan ik in een vroeger deel van dit tijdschrift een verkorte vertaling heb geleverd, terwijl de *Brātājoedā* dezen naam niet bevat, maar in plaats daarvan *Pāntjāwālā* (met gelijke beteekenis). Hieruit blijkt, dat 't Maleische verhaal niet aan de thans op Java in zwang zijnde *Brātājoedā* is ontleend, maar aan een oudere redactie van dit gedicht, die misschien verloren gegaan is. Dit *Pantjakoemāra* komt tel-

¹⁾ Is 't Sanskr. *badwa*; beteekent vaak *volgeling*, *onderhoorige*. Van daar 't Lampongsche *badoewa* (slaaf).

²⁾ Een zeer geschikte naam voor een verschrikkelijk wapen, want 't woord is als eigennaam op te vatten (*Niet misser*) De verklaring in 't Jav. Wdb. is verkeerdt.

kens in de *parwa's* van 't *Mahābhārata* voor, maar daar 't Maleische verhaal 't Javaansche gedicht geheel op den voet volgt, ben ik eerder geneigd, het woord te verklaren uit een oudere redactie van de *Brātājoedā*, dan uit een der *parwa's*.

Het verhaal, den oorlog behandelende der *Pandawa's* en *Korawa's* heet in 't Maleisch steeds *Hikajat Pandawa Djaja*, terwijl *Bratajoeda* slechts in zeer moderne geschriften voorkomt.

De zonderlinge namen, die de Javanen thans aan sommige hoofdpersonen van de *Brātājoedā* geven, zooals b. v. *Djākāpitānā* (*Doerjodana*), *Djanākā* (*Ardjoena*), *Angkāvīdjājā* (*Abimanyoe*) enz., zijn in de Maleische verhalen even onbekend als op Bali.

Ook de inhoud wijst op een oudere redactie, zooals men zien kan uit het beneden medegedeelde verhaal, dat schier geheel de *ādīparwa* volgt, en niets gemeen heeft met de *lakon obongobongan balé si gālā-gālā*.

Ter staving van 't bovenstaande worden hier eenige wajangverhalen medegedeeld, die betrekking hebben op de *Pandawa's* en hun vrienden of vijanden. Zij zijn getrokken uit een handschrift in de Boekerij van 't Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen. De taal is alles behalve zuiver en behoort tot 't geen de leerlingen van Roorda ten onregte «de gewone spreektaal» gelieven te noemen. Blijkbaar draagt de afschrijver hiervan de schuld, want uit een handschrift in mijn bezit, dat niet volledig is en dat ik met *b* kenmerk in de hier bijgevoegde aantekeningen, blijkt het, dat er ook een redactie van in goed Maleisch bestaat. Beide handschriften wijken zoo zeer van elkander af, dat men ze voor geheel verschillende werken zou houden, zoo niet de groote overeenkomst in sommige verhalen op een oorspronkelijke eenheid wees. Maar juist het verschil heldert zeer veel op, daar gelaten, dat we er uit zien kunnen, hoe de inlandsche afschrijvers, ten behoeve hunner lezers, met taal en inhoud van een handschrift plegen te werk te gaan. 't Verschil namentlijk leert ons, dat vele trekken in de Maleische verhalen van lateren datum zijn, en er door de Javaansche afschrijvers in gebragt zijn. Immers houdt men in 't oog, dat de in de Maleische

verhalen optredende personen andere namen dragen dan in de Javaansche, dan is het waarschijnlijk, dat dwaasheden, in lateren tijd ontstaan uit een verkeerd begrepen plaats van 't een of andere Kawi gedicht, niet oorspronkelijk zijn. Zoo b. v. moet in de Maleische *Geschiedenis der Pandawa's* de vermelding van *Sagotra* (zie de plaats over 't menschoffer) blijkbaar een inschuifsel zijn van een op Java te huis behoorenden afschrijver. *Sagotra* heeft, zooals bekend is, zijn aanwezen te danken aan een woord, dat *met de familie* beteekent, en de Javanen geven hem zelfs een vader van vleesch en been. Dat hij oorspronkelijk niet in de *Hikajat Pandawa Djaja* te huis behoort mag men als zeker aannemen, want in 't Maleische verhaal, dat overeenkomt met de *lakon obong'an balé si gâlâ*, waarin hij optreedt, wordt hij in 't geheel niet genoemd. Ook op Bali bestaat hij niet, omdat het *sagotra* van de *Bháratajoeddha* er nimmer is misverstaan geworden. Opmerkelijk is het ook, dat de vloek van den Brahmaan in geen enkel handschrift van de *Hikajat Pandawa Djaja* voorkomt, en dat de Balineesche vertalers *dwidja* in den laatsten regel van de Kawi strophe vertalen met *Metri*, wiens vloek hun zeer bekend is. Ook de verwarring van *rawan* met *Irawan*, kan den oorspronkelijken schrijver niet geweten worden, daar hij toch wel geweten zal hebben, dat *Irawan* eerst later in 't gevecht door den *kala Srènggi* werd gedood. Zij schijnt een wanhopige poging te zijn van dezen of genen onkundigen afschrijver, die met *rawan* geen weg wist. De hoogleeraar Kern ¹⁾ denkt, dat dit woord een vertaling is van een Indisch woord met de beteekenis van offer, maar 't verband wijst duidelijk op een persoon, en niet op een zaak. Had de schrijver van de *Bháratajoeddha* een offer bedoeld, dan had hij niet behoeven te zeggen hoe het heette, daar toch zijne lezers zijn geloofsgenooten waren. Op Bali vertaalt men *rawan* met *bandega* (scheveling), zoodat men 't recht heeft, die strophe voor een inlapsel te houden, te meer daar 't storten

¹⁾ Een Indische sage in Jav. gewaad.

van 't bloed eens Brahmaans op Bali even goed een heiligschennis is. Onder de vele Balineezen, die uit de *Bhāratajōeddha* geheele zangen weten op te dreunen, heb ik nog geen enkelen ontmoet, die de strophe van 't menschoffer van buiten kent.

Een ander inlapsel in 't Maleische verhaal is dat gedeelte, waarin *Karna Abimanyoe* tracht te bewegen zich van 't slagveld te verwijderen (zie bl. 35.), en de Balineezen hebben mij maar één handschrift ¹⁾ van de *Bhāratajōeddha* kunnen brengen, waarin die plaats voorkomt. Ook zij houden haar voor onecht en beweren, dat zij gedicht is door een Balinees ²⁾.

De hieronder medegedeelde verhalen schijnen in vroegere tijden zeer populair geweest te zijn, want men vindt er dikwijls toespeelingen op, ook in werken, die een geheel ander onderwerp behandelen, zooals b. v. in de *Pandji Sëmiring*. Men mag er dus wel eenige aandacht aan wijden, daar zij op een oudere redactie wijzen, en hier en daar licht verspreiden over menige duistere plaats in de Kawi gedichten. Vele trekken toch der Javaansche wajangverhalen ontbreken er in; zoo b. v. de witte *garangan*, die den *Pandawa's* uit het brandende huis naar de onderwereld tot gids is. Pfr. Kern tracht dit te verklaren door een plaats uit de oud-Indische Mahâbhârata, die verkeerd is opgevat. Ik geloof eerder, dat de Javanen de *garangan* er in gebracht hebben, om van 't bezoek der *Pandawa's* aan *ântâ-bogâ*, die over de slangen heerscht, een verklaring te geven, daar toch genoemd diertje gewoon is de slangen op te zoeken. De persoon, die op last van *Widoera* een onderaardschen gang heeft te graven, om den *Pandawa's* gelegenheid te geven te ontsnappen, heet in de oud-Jav. *âdîparwa*: *Kanana* (*sang K.* en *si K.* heeft mijn handschrift). In de Sanskrit text heet hij *Khanaka*, dat in 't groote Petersburger woordenboek als eigennaam wordt opgevat. Daar nu *Khanaka* van *khan* (delven) is afgeleid, zoo kan ook dit woord de aanleiding zijn van de verschijning van

¹⁾ 't Handschrift was juist vol leemten op die plaats.

²⁾ Dat zij ook in 't Maleische verhaal voorkomt, pleit tegen deze bewering.

een *garangan*, die toch ook helen delft. Ook in de Balin. wajang ¹⁾ wordt van de *garangan* als gids der *Pandawa's* niet gerept. 't Brandend huis is er een spelonk, waarin brandstoffen opgestapeld zijn, en die digtgemaakt wordt met *gala'*, om de *Pandawa's* daarin te doen stikken. Door zijn nagels krabt *Bima* een doorgang open, waardoor hij met zijn broeders en moeder weet te ontsnappen.

Wat de aantekeningen betreft, zij betreffen meestal de eigenamen, die in de Verzameling van wajang-verhalen, uitgegeven door Ch. te Mechelen, den Bladwijzer achter Cohen Stuart's uitgave van de Bråtajoedå en het Jav. Woordenboek niet gevonden worden (men zie b. v. bij *Ekalaja*.)

Bismaka ²⁾ vorst van *Mandirapoera* ³⁾ had drie dochters, *Amba*, *Ambawati*, en *Ambalika*. Tot *sajëmbara* ⁴⁾ van deze drie bestemde hij twee reuzen. Al wie hen dooden kon, zoude zijne dochters tot vrouw bekomen. Hij noodigt de hem bekende vorsten uit, aan de *sajëmbara* deel te nemen.

Dewi Sajodjana Soegandi, weduwe van den vorst van *Astina* had drie zonen: *Dewabrata*, *Tjibranggada* en *Tjitrasena*. De eerste was in de leer bij *Bagawan Rama Parasoe* te *Djadjjar Angsoka*. Toen de uitnoodiging van vorst *Bismaka* kwam, besloot zij *Dewabrata* te ontbieden, daar hare andere zonen nog te klein waren. De twee reuzen, uit de nageboorte (*arj'*)

---

¹⁾ De taal van de Balin. wajang is niet, zooals men denken kan, zeer zuiver. Zeer moderne verbasteringen, denklijk aan omwerkingen van Kawi gedichten ontleend, zijn er in zwang; b. v. *Sajongsarba* in pl. v. *Swajëmprabha* (Jav. *Sajëmprabå*) en *Gantajoe*, ja zelfs *Gëntajoeng*, in pl. v. *Djatåjoe!* Deze beide erhvaspelde eigennamen vindt men ook in de *Ramajana Sasak*, een nieuwe omwerking van de *Rāmājana*, die niets gemeen heeft met de *Rāmā*, waarvan Winter een uitgave heeft bezorgd.

²⁾ Zie Alphabetisch register van de Bråtå Joedå, uitgave van A. B. Cohen Stuart en mijn Verslag van de Mal. handschr. van de Asiatic Society te Londen in de Bijdragen van het Kon. Inst. Derde Volgreeks 1ste deel onder No. 21.

³⁾ In 't Jav. *Koëmbina*; zie Vragen No. 40 (bladz. 436 van dit deel).

⁴⁾ *Swajamwara*.

van een der princessen ontstaan, konden niet anders gedood worden dan door middel van een bamboesplinter.

Dit vernemende, gaat *Dewabrata* naar zijn moeder, en vervolgens geheel alleen naar *Mandirapoera*. Van de andere uitgenodigde vorsten worden er 39 genoemd. Als proeve van hunne namen deel ik slechts mede: *sang Garoewangga*, *sang Saroewanti*, *sang Manggadatjandra*, *sang Manggadapati*, *sang Ratna Kakawi* en *sang Saroewangapati*. (*Saroewanti* is het Jav. *srawanti*, zie Inleiding) De patih *Oerjatasena* ontvangt en brengt hen bij zijn vorst.— Gevecht van de vorsten tegen de twee reuzen, die hen op den vlugt jagen. Zich verschuilende zeggen zij: *djikalau akoe tahoe demikijan sakitnja orang jang hëndak berbini poetri tijadalah akoe maoe toeroet¹an bijar akoe mëntjari anak rangda²) kasihan sadja sopaja djangan mëndapat sakit saperti jang demikijan ini.*

Dewabrata laat zich bij *Bismaka* aandienen, die met zijn twee patih's, *Oerjatasena* en *Darsalah*, in de audientiezaal zit.

De vorst is verwonderd hem alleen te zien komen om de reuzen te bestrijden. Ook de weggeloopten prinsen komen naar 't gevecht zien.—*Dewabrata* kan de reuzen niet overwinnen, tot dat hem 't geen hem zijn leermeester omtrent hun ontstaan en de wijze, waarop zij gedood moesten worden; gezegd had, in den zin komt. Hij vervaardigt gevolgelijk een lans van een bamboesteel. Beide reuzen worden daarop door hem gedood. *Dewabrata* begeeft zich vervolgens naar den vorst, die met zijn bovengenoemde patih's en nog een (met name *Nalasetah*) gezeten is in de audientiezaal. ²)

De vorst, die denkt, dat hij overwonnen zou worden, daar de overige bestrijders de reuzen niet hadden hunnen overwinnen, was verheugd, en geleidde hem vervolgens naar 't vertrek, waar de drie princessen met de koningin zaten te wachten.

¹) Zie Inleiding.

²) Vroeger *pêngadapan*, maar hier *panangkilan* (Jav.) genaamd.

De vorst geeft hem de keus, maar hij neemt al de drie princessen en voert ze naar *Astinapoera*.

De door de reuzen overwonnen vorsten wachten *Dewabrata* op den weg op, om hem de princessen af te nemen. Hij doodt hunne krijgsknechten met zijn pijl *Kala Bandjar*, die geheele reien neerschiet, en bestrijdt daarop de vorsten met zijn pijl *Arja sangkala*, waarvan de kop gelijk die van een naga, 't lijf als een ketting was.

Bij zijn tehuiskomst worden de drie princessen aan hem en zijn jongere broeders uitgehuwelijkt, maar *Dewarbata* besliep zijne vrouw niet, daar hij *tapa tapal* (تفل) *berma* ¹⁾ was.— Op een goeden nacht begaf hij zich naar *Djadjar Angsoka* en werd door *Dewi Amba* gevolgd. Hierover verstoord dreigt hij haar met zijn pijl, en schiet haar bij ongeluk dood. Hij doet nu een gelofte, zich door een vrouw te laten dooden, en de *atma* ²⁾ van *Amba* is hierover verheugd.— Hij verbrandt 't lijk en begeeft zich vervolgens naar zijn leermeester, die hem uitnodigt bij hem de *tapa Angarpati* ³⁾ in werking te brengen. Als kluzenaar neemt hij den naam aan van *Bagawan Bisma*.

Twee goden uit den Indra-hemel, die denzelfden naam dragen als de twee broeders van *Bisma* gaan hunne naamgenooten bestrijden, daar zij over de gelijkheid in naam zeer verstoord zijn. Zij worden van hunne menschelijke naamgenooten onderscheiden door *ing Kajangan* (van den hemel) in tegenstelling van *ing Astina* (van *Astina*).

De pijlen waarmede gestreden wordt, heeten *paroedanda*, water als een zee voortbrengende, *tomaragni*, vuur als bergen zoo groot voortbrengende, *najabërma*, digte regen, *srikonta*, duizenden knodsen, *bajoegëmpita*, storm en duisternis, terwijl pijlen

¹⁾ Dit woord is mij onbekend. De onthouding van vrouwen heet op Bali *njoeklabrahmatjari* (van *goekla br.*). Dit *bërma* is dus in pl. v. *brahma*.

²⁾ Zie Geschiedenis der Pandawa's.

³⁾ اشرفاني.

zich veranderen in *səmpani* slangen, *naga Gungga*, en in *garoeda's* en *wilmana's*, die elkander in de lucht bestrijden. Andere pijlen heeten hier *kalawira* en *poerwasangkala*. De strijd is onbeslist.

Batara Goeroe zendt *Narada* met de *Pasoepati* naar beneden, om den Indra-goden de zege te bezorgen, daar hunne namen den stervelingen, die ze zich toeëigenen durfden, ten vloek waren. Beide vorsten worden gedood, en de helft van *Astina* wordt verbrand. — Geween der vrouwen. — *Bisma* verlaat zijn kluis, en begeeft zich naar zijn moeder. Deze verzoekt hem de twee princessen te bezwangeren, daar beiden nog kinderloos waren. Hij weigert, maar denkt aan *Bagawan Bijasa*, die zich op den berg *Majapèrtapa* bevond. *Bisma* raadt haar aan, *Bijasa* in gedachte te roepen ¹⁾. Zij doet zulks, en op eens staat *Bijasa* voor haar met zijn pijlkoker (دشن ترکسن). Zij gelast hem, de twee princessen en ééne bijvrouw van zijn jongsten broeder te beslapen. Hij geeft daaraan gevolg. — *Ambawati* bedekt hare oogen uit vrees voor *Bijasa*, *Ambalika* bedekt zich met een wit kleed, en de bijvrouw trekt hare beenen op ²⁾.

Bijasa en *Bisma* keeren ieder naar hunne kluis terug. Daarna worden de drie vrouwen zwanger. *Ambawati's* zoon was blind, omdat zij zich gedurende de bijslaap de oogen had bedekt. *Ambalika* kreeg een zoon, wit over 't geheele lichaam, omdat zij zich met een wit kleed had omsluijerd, en de derde kreeg een kreupelen zoon, omdat zij hare beenen had opgetrokken. — De eerstgeborene kreeg den naam van *Dèstarata*, de tweede van *Pandoe Dewanata* en de derde van *Widoera Soekma*. — *Bijasa* bezocht zijn zonen om de zeven dagen. Op zijn zestienjarigen leeftijd was *Pandoe* een schoon jongeling, en kreeg van *Bijasa* onderrigt in alles, wat den oorlog betrof.

¹⁾ *Tjita*.

²⁾ Vgl. Verslag van de Maleische handschriften, toebehoorende aan de Royal Asiatic Society te Londen no. 21.

Basoekwesti van *Bodinagara* had drie kinderen. De oudste was *Koenti Nalibrata*. De daarop volgende *Basoedewa* en de jongste *Arja Praboe* ¹⁾. De vorst laat een *panggoengan* (soort tribune) vervaardigen, om een man voor zijn dochter te vinden. Hij zendt tevens zijn twee zonen uit, om de vorsten uit te nodigen, die naar hare hand wilden dingen. *Arja Praboe* gaat naar 't Oosten en zijn broeder naar 't Westen.

Koenti Nalibrata is bedroefd, om dat men haar uithuwelijken wil, daar zij reeds zwanger is, want zij had bij den zonnegod de tooverformule *pantjalapoetra pantjalapoetri* geleerd. Zij mocht dat formulier gedurende den slaap opzeggen, maar vergat 't geen haar de zon gezegd had.— De vorst, achter de zwangerheid zijner dochter komende, wil haar dooden, maar wordt wederhouden door den zonnegod, die hem met de ware toedragt bekend maakt, en 't kind uit 't oor doet te voorschijn komen, door *Koenti* op de *boenboenan* te blazen. Hij slingert 't kind vervolgens met de nageboorte naar boven, en het valt in een bosch bij den voet van den berg *Wilis*, terwijl de nageboorte op 't strand te recht komt in de nabijheid van de kluis van *Bagawan Sempani* ²⁾. Deze spreekt er een tooverformule over uit, en doet een kind ontstaan, dat hij *Djajadrata* noemt. 't Kind zelf wordt opgenomen door een *Mahdrəsi*, die het *bangbang Radeja* ³⁾ noemt.

Basoekwesti is verheugd van de schande af te zijn en de zonnegod verdwijnt.— *Basoedewa* noodigt *Salja*, vorst van *Madoera gopoera* uit, en daarop ook vorst *Binoeman* van 't rijk *Doewalangat* of *Walangat* met zijn 100 broeders, terwijl hij zijn *pangalasan* uitzendt, om den vorst van *ing Wangga* ⁴⁾ uit te noodigen. Daarop keert hij terug.

¹⁾ In de *Sajëmbärä Devi Mahendrä* zijn de namen geheel verschillend. De vorst heet *Koenti Bodjäl* en heerscht over *Madoerä*. Hij had 4 kinderen; de oudste is *Basoedewä*, daarop volgen *Koenti*, *Arjäl Praboe* en *Oegräsenä*.

²⁾ Zie C. Stuart 's Bladw. achter de *Brätäjoedä*.

³⁾ رادي. Terecht wordt er *Karna* mede bedoeld en niet, zooals in de *Jav. lakon*, zijn pleegvader.

⁴⁾ *Ngawänggä*.

Arja Praboe gaat naar *Astina*, waar bij *Bijasa* met zijn 3 zonen aantreft.

Bijasa was zeer bezorgd over de toekomst zijner zonen, daar ieder hunner een gebrek had. Op *Pandoe* valt de keus van *Arja Praboe*, daar hij geen in 't oog vallend gebrek had (hij was impotent). Terugkeerende ontmoet hij zijn broeder, die hem vraagt, welken vorst hij heeft uitgenoodigd. *Arja Praboe* heeft den naam vergeten, en geeft slechts hoog op van de schoonheid van *Pandoe*. Ook den naam van *Pandoe's* verblijfplaats is hij vergeten. Te huis bij zijn vader lijdt hij aan denzelfde vergeetachtigheid. Ondertusschen zijn de uitgenoodigde vorsten aangekomen met uitzondering van *Salja*, dien men door een *pangalasan* nog eens uitnoodigt. *Salja* neemt afscheid van *Satijawati*, die hij in 't gezelschap aantreft van *Dewi Madoerani* ¹⁾. Na haar met de belofte gesused te hebben haar als zijn geliefdste vrouw te zullen behouden, vertrekt hij.

Bijasa gaat met *Pandoe* op reis, en neemt zijn weg door ontoegankelijke bosschen om spoediger aan te komen. Met hem zijn *Sëmar* en zijn drie zonen *Petroek*, *Nalasetra* en *Djambla* ²⁾. Zij verdwalen en raken in een tuin, met name *panggëroengan* (?), waarin *Pandoe* zich gaat baden, na over de muur met *Bijasa* en *Nalasetra* gesprongen te zijn *Sëmar* met zijn dikken buik kan er niet over komen, en gebruikt na vergeefs beproefd te hebben door een gat, waardoor 't water afgeleid werd, binnen te komen, een list, om de deur door *Pandoe* van binnen open te doen maken, door namentlijk een lawaai te maken, alsof hij woorden met iemand had.

Koenti wordt aangekleed, en naar de *pangoengan* geleid. De vorsten, die zich daaronder vertoonen, worden allen door haar afgewezen. Men oppert 't denkbeeld haar aan den grootsten krijgsman uit te huwelijken. *Salja* weet de overige vorsten te beleedigen, en geraakt gevolgelijk met hen in strijd.

¹⁾ Zie bl. 500 noot 2, waar de naam eenigzins anders luidt.

²⁾ Zie bl. 509 noot 1.

Hij overwint hen en wil *Koenti* van de *panggoengan* halen, maar men weet uitstel te verkrijgen, door hem aan te raden zich eerst van 't bloed te gaan reinigen, want *Arja Praboe* hoopte nog steeds op de komst van *Pandoe*. *Salja* gaat met *Togog* en *Tëmbiloeng* ¹⁾, zijn beide volgelingen, zich baden, maar raakt verdwaald in de tuin *panggëroengan*.

Na met elkâar kennis gemaakt te hebben, gaan *Pandoe*, *Bijasa* en *Salja* met hunne volgelingen weder naar *Koenti's* vader. Aldaar krijgen *Pandoe* en *Salja* twist, en strijden. *Salja* wordt overwonnen, en moet aan *Pandoe* zijn zuster *Mandoelani* ²⁾ afstaan.— *Salja* vertrekt, en daarna ook *Pandoe* met zijn vader, vrouw enz.

Pandoe doet *Salja's* residentie aan, en haalt van daar zijn tweede vrouw. Zijn reis huiswaarts vervolgende, komt hij te *Mandoelangi*, waarvan de vorst, *Gandarsena*, een zoon had, genaamd *Arja Gandaradesa* en eene dochter genaamd *Dewi Anggandari*.

Gandarsena vat 't plan op *Pandoe* zijn twee vrouwen te ontrukken, maar met hem in strijd gerakende, is hij de overwonnene, en staat hem zijn beide kinderen af.— *Bijasa* stelt *Pandoe* voor *Dewi Gandari* aan *Dëstarata* tot vrouw te geven. *Pandoe* wil zijn broeder laten kiezen. *Sëmar*, medelijden hebbende met zijn heer, maakt dat *Dëstarata Gandari* uitkiest, door de andere vrouwen te bewegen, zich in slechte kleederen te steken en met paardedrek te besmeeren. *Gandari*, de vrouw wordende van den blinden *Dëstarata* zweert, dat hare kinderen de vijanden zullen zijn van die van *Pandoe*.

Basoedewa huwt met de twee dochters van den vorst van *Kë-sambinagara*, *Dewi Araswati* en *Dewi Andanoë* ³⁾. Op de jagt gaande naar 't bosch *Pringkëtjapas*, neemt hij alleen de eerste vrouw mede en overnacht daar. Den volgenden dag

¹⁾ In de Geschiedenis der Pandawa's verkeerdelijk *Sëmbiloeng*.

²⁾ De *Madrim* der Javanen.

³⁾ Verder op heet zij *Randanoë*.

zendt hij *Arja Praboe* om ook zijn andere vrouw, die hij bij toeval vergeten had meê te nemen, af te halen.

De raksasa *Boewasangara*, ¹⁾ die vroeger om de hand gevraagd had van *Dewi Randanoe*, *Basoedewa* in 't bosch *Pring-këtjapas* ziende, besluit haar op te zoeken. Hij neemt de gedaante van *Basoedewa* aan, en beslaapt haar. *Basoedewa*, er achter komende, wilde, nadat de reus ontsnapt was, *Dewi Randanoe* (ook *Wirandanoë* genaamd) dooden, maar wordt door *Arja Praboe* weerhouden. *Dewi Randanoe* baart een zoon, die zeer groot van stuk was, en wordt met haar kind door haar gemaal naar den berg *Wilis* verbannen.

Boewasangara ²⁾ van *Sajambara Gandoe* zendt *Kala Raksa* naar den berg *Wilis*, om zich bij *Kangsa* als dienaar te verbinden. — Er wordt een stad gesticht en *Kangsa* wordt een groot vorst, die vele rijken aan zich onderwierp. Daarna zendt hem zijn vader, *Boewa Sangara*, een grooten olifant, dien hij door een zijner dienaren, de *Sarati Bantar* (zie bl. 505 noot 1), laat brengen.

Dewi Koenti en *Dewi Mandoerani* deelen elkander de impotentie ³⁾ van haren man mede. — Zij wekken haren gemaal op naar 't bosch *Indra Goena* te gaan, om zich met de jagt te vermaken.

Batara Goeroe beraadslaagt met *Narada* ⁴⁾ over den ongelukkingen toestand van den hemel en den daarin gelegen tuin, *Bandjaran Sari*, die 't gevolg was van *Pandoe's* ongemeene verhouding tot zijn beide vrouwen ⁵⁾. *Batara Goeroe* verandert zich in een kidjang-bok en *Narada* in 't wijfje ⁶⁾. Zij

¹⁾ Vgl. Cohen Stuart Inleiding op de Brâhmoedâ no. 48.

²⁾ Ook *Bda. s.* Denkelijk te lezen *Boeta s.*

³⁾ *Tijada bolch dëngan përempewan.*

⁴⁾ *Narada*, met *kakang* door *Batara Goeroe* aangesproken, en *B. Goeroe* door *Narada* met *adi goeroe*.

⁵⁾ *Sëgala boenga^ran ditaman Bandjaran sari itoe habis bërgoegoeran sabab gara^rnja sang Pandoe itoe.*

⁶⁾ In de op Bali populaire *Bimaswarga* en in de *âdiparwa* is het *Bhagawân Kindama*, die zich in een kidang (Mal. *kidjang*) verandert.

gaan vóór *Pandoe* en zijn vrouwen copulëren, en verwekken daardoor bij beide vrouwen droefheid. *Sěmar* tracht ze weg te jagen, maar telkens komen ze weder, om de vorstinnen beschaamd te maken. Eindelijk schiet *Pandoe* een pijl op hen af, en beweegt hen, hun vorige gedaante te hernemen. *Batara Goeroe* is vertoornd, en zendt een leger van goden op *Pandoe* af onder bevel van *Siva*, *Loedra* en *Brahma*. Het wordt door *Pandoe* verslagen.

Batara Goeroe zendt nu *sang Madepati* ¹⁾ af, om *Pandoe* met zijn lichaam naar de vlakte *si Djampang Roedji* te brengen en daar dagelijks met een ijzeren hamer te slaan (*ambil si Pandoe sěta raganja sěkali dan djikalau soedah kau-ambil bawa-lah kapada padang si Djampang Roedji koemědijan paloe-lah olehmoe děngan paloe běsi sa-hari*^r).

Pandoe keert terug en wordt ziek. Hij wordt door zijn twee vrouwen opgepast. Toen hij ze beiden uitzond, de eene om water te koken, en de andere om een granaatappel te halen, kwam *sang Madepati*, en vloog met hem naar de vlakte *si Djampang Roedji*, waar hem slagen werden toegedeeld met een ijzeren hamer. — Ontsteltenis der beide vrouwen. — *Bijasa* komt ze troosten en blijft bij haar, terwijl *Widoera* te *Měrtawangsa* in plaats van *Pandoe* vorst wordt, wordende de dood van *Pandoe* verborgen gehouden.

Gandari verlangt vele kinderen te hebben, bezoekt *Bagawan Tjindawa*, die haar tooverrijst, ²⁾ waarbij de noodige wierook gebrand wordt, om de goden naar beneden te roepen, laat nuttigen. Zij wordt tengevolge daarvan zwanger. De vrouwen van *Pandoe* verlangen ook zwanger te worden. *Bijasa* laat ze over een *tjětjoepoe manik astagina* ³⁾ stappen. *Koenti* denkt aan den naam van *Baginda Dewa Mahāradja*, en droomt van een samenkomst met *Pandoe*, ten gevolge waarvan zij een zoon baart,

¹⁾ In de *Bimaswarga* een geheel andere naam.

²⁾ نسی فذدام

³⁾ Vgl. Geschiedenis der *Pandawa's*.

die den naam kreeg van *Darmawangsa* ¹⁾. De zachte aard van dezen zoon mishagde haar, daar zij dacht, dat hij deswegen voor vorst ongeschikt zou zijn (*djangankan sěntara běrpěrang sědang tahi ajam tijada pětjah di indjakanja itoe bětapa poela ija mendjadi radja*). Zij verlangt een tweeden zoon, en *Bijasa* laat haar weder den naam van een god, *Baginda Batara Bajoe* prevelen, na dezelfde formaliteiten in acht genomen te hebben (zich zuiveren, de *astagina* enz).

Gedurende een verschrikkelijk onweder bevalt zij daarop van een kind, dat, in een vlies (*saroeng*) gehuld, zoo onkenbaar was, dat *Sěmar* er geen notitie van nemen wilde. Allerlei wapens worden beproefd om het open te krijgen, maar te vergeefs. *Koenti* was hierover zeer bedroefd, en wenscht zich nog een zoon. *Bijasa* laat haar aan *Kamadjaja* ²⁾ denken, en zij bevalt van een zoon, die pas geboren, reeds oogjes tegen zijn moeder maakte, en zoo toonde naderhand een eerste liefhebber van de kunne te zullen worden ³⁾. Dit kind kreeg den naam van *Ardjoena*.

Mandoerani begeert op de zelfde wijze als *Koenti* kinderen te krijgen. *Bijasa* laat haar 't zelfde doen, zonder dat zij echter deze of gene godheid noemt. Zij bevalt van tweelingen, die den naam krijgen van *sang Sakoela* ⁴⁾ en *sang Sadewa*.

De vier kleine zonen van *Pandoe* spelen loopende, met uitzondering van *Bima*, in zijn vlies, die door *Sěmar* of een ander mede wordt rondgedragen. *Sěmar* raadt de kinderen aan, zich naar den berg *Měmantang* (?) te begeven in de hoop van aldaar *Bima* door den olifant *Sena* te zien dooden. Aldaar komende worden zij door dien olifant overvallen. Allen klimmen in een boom, terwijl *Bima* onder blijft liggen. De olifant stoot met zijn slag tanden 't vlies open, en wordt door *Bima* gedood. *Sěmar*

¹⁾ *Ioedhistira*. Zie Inleiding.

²⁾ De liefdegod is hier in plaats van *Indra* gekomen, om de schoonheid van *Ardjoena* uit te doen komen.

³⁾ Vgl. Geschiedenis der Pandawa's.

⁴⁾ Ook op Bali in pl. v. *Nakoela*.

geeft hem daarom den naam van *sang Sena*. Zij gaan allen verheugd naar huis en maken pret.

Te *Astina* viert men ook feest, want *Děstarata* heeft nu 108 zoonen, waarvan de oudste *Doerjodana* genaamd werd. De daarop in ouderdom volgende krijgen den naam van *Doersasana*, *Boerisrawa*, *Doermanggala*, *Doergampat*, *Doerniti*, *Djajamanggada*. *Děstarata* ontbiedt zijn schoonbroeder *Gandaradesa*, dien hij tot patih aanstelt met den naam van *Arja Sangkoeni*, hem tevens zijn kinderen toevertrouwende.

Basoedewa van *Darawati Poerwa* krijgt twee zonen; de eene was roodachtig wit (*poetih wirang*¹⁾ *artinja poetih sěmoe merah*), en kreeg den naam van *Kakarsana*. De jongste was groenachtig zwart (*hitam tjamani artinja hitam sěmoe hidjau* en werd genaamd *Ajarana*²⁾. *Arja Praboe* vraagt voor zijn broeder verlof om zijn vader te *Bodinagara* te gaan bezoeken, omdat hij zag dat zijn broeder nu twee krachtige zoonen had. — 't Wapen van *Ajarana* is de pijl, dat van *Kakarsana* de knods.

Kangsa op den berg *Wilis* verneemt door een stem uit den hemel, dat hij gedood zal worden door twee prinsen van een bijzondere kleur. Hij weet beiden met een zoet lijntje bij zich te krijgen, zekeren *Kala Raksa*³⁾ er op afzende. Daarop laat hij een grooten olifant met brandnetels (*latěng*)⁴⁾ insmeeren en arak ingeven, en noodigt daarop de twee jongens uit, met 't dier te gaan spelen. *Ajarana* springt tusschen de slag tanden en trekt ze uit. De olifant wordt door hem ge-

¹⁾ Van dit woord kan ik niet zeggen, waaruit het verbasterd is. Ik zou denken aan 't Bandjarmasinsche *wirang*, maar dit beteekent *zwart* (Bat. *biróng*) en is een andere uitspraak van 't oud-Jav. *hirěng*. Daar het echter ook *donkerbruin* kan beteekenen, zoo is de vertaling met *merah* niet te ruw.

²⁾ Jav. *jejerana* (in de lakon *Krěšna Kěmbang*) dat blijkbaar een verbastering is van *Nájārana*, een bijnaam van *Wisnoe*, die op een zijner incarnaties, *Krěšna*, is overgegaan. In de lakons, door te Mechelen uitgegeven, vindt men *Nārđjand* als naam van *Krěšna*.

³⁾ Zie bl. 501.

⁴⁾ Dat Jav. en geen Mal. is.

dood en daarna ook zijn leider (*sarati*) met name *Mantar* ¹⁾ Een gevecht ontstaat tusschen hem en de onderdanen van *Kangsa*. Zij behouden 't slagveld, en dooden ook *Kangsa*.

Vorst *Běda Sangára* ²⁾, zijn zoon zoekende te wreken, wordt door de beide prinsen gedood. *Dewi Randanoë* zich schamende een boeta in den dood te volgen, gaat boete bedrijven op den top van den *Wilis*. *Ajarana* en zijn broeder gaan naar *Arja Soedápa*, die voor hen, intusschen volwassen geworden, van *Basoedewa* behoorlijke kleederen vraagt. — Zij krijgen een zuster, die den naam bekomt van *Soebadra*. — De twee prinsen verhalen hun lotgevallen, den dood van *Kangsa*, enz. — *Basoedewa* verneemt door een stem uit den hemel, dat *Ajarana* een incarnatie is van *Bisnoë* (*mahābisnoë maminda* ³⁾ roepa *mēndjadi Ajarana*), en wordt gelast *Ajarana Krēsna* te noemen, en *Kakarsana Baladewa*. — *Krēsna* volgt zijn vader te *Darawati* ⁴⁾ op, terwijl *Baladewa*, na een dochter van *Salja*, met name *Satya-wati*, gehuwd te hebben, vorst van *Mandoera* wordt. — De oude koning verdeelt zijn onderdanen onder zijn twee zonen. *Arja Soedapa* en zijn broeder *Antagopa* komen in dienst bij *Krēsna* de pati *Daroeda* en zijn zoon bij *Baladewa*, terwijl *Strajása*(?) en zijn beide broeders bij *Soebadra* blijven.

De vijf zonen van *Pandoe* aan 't spelen zijnde, vraagt *Doerjodana* met zijn broeders verlof met hen te gaan spelen. De moeder zet hen aan, de *Pandawa's* te overmannen. Hen trachtende te verdrinken, worden zij door *Bima* afgeranseld.

Eenigen tijd daarna beklimmen de *Korawa's* een djamboeboom, en vullen dien zoo, dat er geen enkele vrucht voor hunne neven overschiet. *Sěmar* gaat *Bima*, die er niet bij was, maar aan 't baden, waarschuwen. *Bima* schudt den boom, en de *Korawa's* vallen er met bebloede koppen enz. van af. — *Děstarata*

¹⁾ 't Jav. *Sarati māntrā* is geheel eigennaam geworden; vgl. bl. 501.

²⁾ De Boewasangara van bl. 501.

³⁾ Is weder Javaansch.

⁴⁾ Jav.; op Bali *Dwarawati*.

laat zijn zoonen door *Sangkoeni* bij *Bagawan Krěpa* ¹⁾ brengen om door hem onderwezen te worden. *Widoera* brengt ook zijn neven bij *Krěpa*. Ook hier trachten de *Korawa's* de *Pandawa's* te overmannen. Op een goeden dag omringen zij de *Pandawa's* en beregenen ze met pijlen. *Bima*, gewaarschuwd door *Sěmar*, ontzet zijn broeder, en zoo ging het steeds, zoo dat *Bima* door *Doerjodana* bij *Sangkoeni* wordt aangeklaagd als de kwade man. *Sangkoeni* gaat naar *Bijasa*. Deze keurt al dat getwist af, en zegt aan *Sangkoeni*, dat zij naderhand tegen elkaâr zouden gaan oorloggen, maar dat de *Pandawa's* zouden overwinnen. *Sangkoeni* vindt dit onwaarschijnlijk. *Bijasa* spreekt van een weegschaal, om de beide partijen te wegen. De weegschaal was zonder band en van den hemel afkomstig; van daar dat men daarin plaats genoeg vond om te wegen. Toen de *Korawa's* aan één kant (*sabělah daoen timbangan*) geklommen waren, was er nog ruimte genoeg (*masi djoewa lapang*). De *Pandawa's*, aan den anderen kant geklommen, bleken zwaarder te zijn, 't blad den grond rakende, terwijl de kant, waar de *Korawa's* op zaten naar boven wipte. *Bijasa* raadt de verdeling van 't rijk in tweeën aan, om een oorlog deswegen te verhoeden. Eén voor één de *Pandawa's* latende afstijgen, bleek het dat de weegschaal-bladen gelijk hingen, zoo *Bima* slechts zijn hand aan den éénen kant hield. De weegschaal verdween daarop. *Děstarata*, dit vernemende, wil *Bima* dooden door een omhelzing, die hem zoude vergruizelen ²⁾. *Bima* ontsnapt den toeleg, door dat zijn blinde oom in zijn plaats een afgodsbeeld (*batoe-radja*) ³⁾ omhelst, en verwijt *Děstarata* zijn verraderlijkheid.

Sangkoeni peinst op middelen om den *Korawa's* alleen 't rijk te geven. Hij haalt de *Pandawa's* over weddingschappen op een klophaan (هائم قو) tegen de *Korawa's* aan tegaan. *Doerjodana* gebruikt, op raad van *Sangkoeni*, *Doersasana* als haan.

De *Pandawa's*, met uitzondering van *Bima*, die op den

¹⁾ *Kopa* in 't handschr. is een schrijffout door de overeenkomst van de , en

²⁾ *Karana ada minjak قلوبوران (palëboeran?) padakoe.*

³⁾ Lees: *rětja*.

berg *Prigi* zich met 't vangen van tortels (*titiran*) ¹⁾ vermaakte, halen hunne hanen voor den dag, maar verliezen al wat zij bezitten. Nu haalt *Sěmar Bima*, die een vederloozen haan (*تروندول*) ²⁾ er op nahoudt. Deze wil niet vechten, en *Bima* acht het verloren te hebben. *Bima* geeft zich echter niet gewonnen en woorden krijgende scheldt hij *Doerjodana's* blinden vader uit. *Doerjodana* verwijt hem, dat hij niet eens weet, waar zijn eigen vader is, zelfs niet ook zijn *tjandi* zou kunnen aanwijzen, verondersteld dat hij dood was. De *Pandawa's* begeeven zich naar hun moeder om het van haar te vernemen.

Koenti is radeloos, en gaat met hen naar *Bijasa*, die weigert omtrent *Pandoe* inlichting te geven.

Bedreigd door *Bima*, verhaalt hij, hoe *Pandoe* door *Batara Goeroe* was weggenomen. *Bima* vraagt naar de verblijfplaats van den god; daar hij haar wil verwoesten. De verblijfplaats van *Batara Goeroe* is, zegt *Bijasa*, in de *kajangan* genaamd *djonggeng* ³⁾ *sělaka*, maar geene menschen kunnen er komen, voor zij dood zijn. *Bima* staat er toch op, en *Bijasa* laat hem met zijn broeders gaan, terwijl *Sěmar* met zijn zonen den weg moeten wijzen. De broeders te langzaam loopende, draagt *Bima* hen, *Darmawangsa* op den regter-, *Ardjoena* op den linkerschouder, *Sakoela* en *Sadewa* op den rug, terwijl *Sěmar* en zijn zonen, al vallende, zoo hard mogelijk meeloopen. Aan den berg *Mahameroe* gekomen, wordt deze toegankelijk door *Sěmar's* belezing.

Op den top bevond zich de *Sela běrtangkěp*, ⁴⁾ die als 't ware de deur was, en open en dicht ging, ieder die geen god is knelende. *Semar* beleest de *Sela běrtangkěp* even als vroeger den berg *Mahameroe*, door te zeggen: „indien ge ouder bent dan ik, knel mijn voeten, indien ik ouder ben dan gij, open u dan”. Nu gaat *Sěmar* vooruit naar de vlakte *si Djampang Roedji*.

¹⁾ Is ook Balineesch (Jav. *kitiran*).

²⁾ Jav.

³⁾ Jav. In de *Bimaswarga* is in de plaats van *Batara Goeroe* telkens *Jama*, zoodat dit wajangverhaal geheel Javaansch is (zie de Vragen No. 27).

⁴⁾ In 't Jav. Wdb. (bl. 465 regts) had *sela matangkěp* onder *tangkěp* moeten geplaatst worden. De verklaring aldaar gegeven is ook verkeerdt.

Pandoe werd geslagen door een ijzeren hamer, die zoo dik was als de stam van een lontarboom. *Sang Madepati* ¹⁾, die hem deze pijniging moet aandoen, medelijden met hem hebbende, verontschuldigt zich door te zeggen, dat hij 't op bevel van *Batara Goeroe* deed. Ondertusschen komen *Bima* en zijn gezellen op die vlakte. *Sěmar* ontraadt *Bima* vooruit te gaan, daar zij bevoerd was met allerlei wapenen. *Sěmar* bezweert ze. Daarop zet *Bima Madepati* na. Deze loopt met *Pandoe* weg naar de *helpan* (*kawah*) *Tambragomuka* ²⁾, en werpt *Pandoe* daarin. *Pandoe* sterft en zijn ledematen worden vergruizeld. *Madepati* vlugt naar *Batara Goeroe*. *Sěmar* bezweert de *kawah* zeggende: „uw rook is mijn veest, uw modder mijn drek”. Hiertegen niet bestand, wordt de *kawah* koud, met zieden ophoudende. *Bima* ziet geen kans de beenderen zijns vaders onder de andere te herkennen, maar *Sěmar* helpt hem. *Bima* laat zijn broeders afstijgen, en te zamen brengen ze die beenderen in orde. *Gesěmbahđ* door *Sakoela* en *Sadewa* sluiten ze zich aan elkaar; door *Ardjoena* krijgen ze spieren, en door *Darmawangsa* vleesch en huid. Om 't leven er in terug te brengen, moest ook *Bima* zich er voor buigen, maar hij weigert, daar hij van kindsbeen zich niet heeft kunnen buigen. *Sěmar* laat zijn kinderen een kuil graven, om *Bima* in de gelegenheid te stellen zich voor die beenderen te buigen ³⁾.

Batara Goeroe, door *sang Madepati* van alles onderrigt, beveelt *Narada* de hemelsche heerscharen bij elkaar te brengen, om de *Pandawa's* in hun voornemen te belemmeren, terwijl *Madepati* 't lijk van *Pandoe*, voor dat *Bima* er zich voor buigen kan, met geweld moet wegvoeren. Na de verdwijning van 't lijk valt *Bima* ondersteund door *Ardjoena* de goden aan. De goden wijken, alleen *Batara Gana* ⁴⁾ met zijn knods houdt

¹⁾ Zie boven.

²⁾ Dus evenals op Bali. De Javan. hebben het onzinnige *tjěndrđ gomoekđ* (vgl. mijn brief aan het Batav. Gen. over een oud-Jav. inscriptie in een der aan-teekeningen).

³⁾ Zoodat *Bima* zijn hoofd niet behoefde te buigen.

⁴⁾ D. i. *Ganeça*.

stand, terwijl *Batara Najabarma* (?) met *Arđjoena* aan den gang is. *Narada* doet een duisternis ontstaan, maar *Arđjoena* vaagt haar met zijn *bermastra* weg.

De strijd is door de menigte goden onbeslist. *Semar* en zijn zoonen *Djambla* ¹⁾, *Petroek* en *Nalasetra* mengen zich in den strijd, en geene wapens hebbende, gebruiken ze als zoodanig pis en drek. De goden trekken allen achter de verschansing terug, en buiten staan slechts *Arđjoena*, *Bima Semar* en de zijnen. *Bima* schopt de poort open, en treft als wachters twee reuzen aan, genaamd *Tjikrabala* en *Bala Oepati* ²⁾. Beiden worden door *Bima* gedood, en hun lijken naar *Batara Goeroe's* troon geslingerd.

Batara Goeroe op de balé *Mertjoekoenda* zittende, verneemt van *Narada* de nederlaag der goden, terwijl kort daarop de lijken der poortwachters voor hem nedervallen, en na aldaar herleefd te hebben, alles bevestigen. *Batara Goeroe* ziet in, 't lijk van *Pandoe* te moeten afgeven, want, zegt hij, de *Pandawa's* zijn in onzen tijd *banjoe limpas tan kèna asat, gni moeroeb tan kèna padèm* (overstroomend water, dat niet droog worden kan en opvlammend vuur, niet uit te dooven ³⁾). Vluchtende goden komen daarop de aankomst van den woedenden *Bima* aankondigen, en *Batara Goeroe* is bevreesd voor de vernieling van den karang *Pawidadarèn* en de balé *Martjoekoenda*. *Narada* wordt afgevaardigd om *Bima* te paaijen. Deze blijft vertoornd op *Batara Goeroe*, die *Pandoe* tot zich neemt, zonder zijn lichaam (*raga*) op aarde te laten, daar toch andere vorsten 't voorrecht hebben een tombe (*tjandì*) te hebben. ⁴⁾ *Narada* beschuldigt

¹⁾ De Jav. *Djambli* en de andere namen zijn op Bali onbekend.

²⁾ Zie de Vragen in dit deel van 't tijdschrift No. 27.

³⁾ ایر فاسخ تیاك بوله سورت ائب بر پال تیاك بوله مات

⁴⁾ Deze bestorming van den hemel, om 't lijk van *Pandoe* te krijgen, is 't onderwerp van de *Bhimaswarga* met 't onderscheid, dat niet *Batara Goeroe* maar *Jama* de bestreden godheid is. Dat de Javanen van *Kingkarabala* (*Jama's* onderhoorige) een dienaar van *Batara Goeroe* maken is wèer een der afwijkingen, die doet zien, dat alleen 't oud-Jav. ons op den weg kan helpen. Vgl. de lakou *Pandoe papà* in Verh. Bat. Gen. deel XL.

Semar, van alles de bewerker te zijn, maar uitgedaagd neemt hij de wijk. *Bima*, *Ardjoena* en hunne volgelingen gaan waar zij *Darmawangsa* en *Sakoela* met *Sadewa* hebben gelaten. Zij besluiten een *tjandi* voor hunnen vader te maken, en keeren naar *Mèrtawangsa* terug.

De vorsten komen te *Mèrtawangsa* op 't berigt van *Pandoe's* dood. *Bijasa* raadt den *Pandawa's* aan in alles *Krèsna* te raadplegen, en zend *Ardjoena* uit om hem te halen. *Ardjoena* weigert, daar hij op de jagt wenschte te gaan. *Bima*, geleid door *Semar*, gaat vervolgens naar *Darawati*. *Krèsna* geeft zijn vader kennis van 't geen *Bima* is komen berigten, en laat ook *Baladewa* door *Arja Soedapa* halen. Men vertrekt naar *Mèrtawangsa*, *Bima* vooruit gaande.

Salja komt te *Mèrtawangsa*, namentlijk om afscheid te nemen van zijn zuster, die hare ehtgenoot in den dood wil volgen, en aan de zorg van *Koenti* hare twee zoonen overlaat. Zij sterft op 't rustbed van haren echtgenoot. Beide lijken worden in een *bandoesa* gedaan, en met de gebruikelijke plegtigheden op een *tambangan* gezet en verbrand ¹⁾.

Bij 't opstapelen der steenen voor een *tjandi* bespeurt men, dat het al vergeefsche moeite is.

Bijasa zegt, dat slechts de *pandita Poesaragam* ²⁾ op den berg *Malah Sena* ³⁾ dat doen kan. *Bima* wordt uitgezonden om hem te halen.

Bijasa deelt hem mede, dat die *pandita* hem zal uitnoodigen tegen hem om 't hardst te loopen, en dat hij hem geen antwoord moet geven, behalve wanneer hij vraagt „is het *Bima*?”—Zegt hij, „is het een olifant, is het een tijger of een raksa-sa?” dan moest hij hem geen antwoord geven. *Bima* vertrekt en hoort op weg iemand om hulp roepen. Hij bespeurt een

¹⁾ Lees: *toemangan* (oud-Jav. het stellaadge, waarop de lijken om verbrand te worden, worden vervoerd.)

²⁾ فوس راگم

³⁾ ماله سين

kikkert, die door een slang zoude verslonden worden, en verlost hem. Kikvorsch en slang worden beiden menschen en blijken te zijn *Dewi Nila oetama* ¹⁾ en *sang Irawan*, ²⁾ die gevloekt door Indra, een beestegedaante hadden gekregen, waaraan slechts door *Bima* een einde komen kon (*itoe lah jang mèroewatkèn malapatakamoe.*) *Sang Irawan*, vernemende werwaarts *Bima* wilde gaan, geeft hem zeven steenen en *Nila oetama* zeven haren van *Hanoman* (³⁾). „Als *Poesaragan* u uitnodigt tegen hem te loopen, werp dan eenen steen, en één haar van *Hanoman*, en zij zullen worden een vijver en een *koewil* (kapel van afgodendienaars ⁴⁾.) Alsdan zal hij ophouden en 1600 *wedams* ⁴⁾ prevelen”. Na dit gezegd te hebben keeren beiden naar den hemel terug. *Bima* komt aan den voet van den berg *Malak Sera*, en doet zooals hem gezegd was. De *pandita* stelt hem een harddraverij voor, waarbij de verliezer slaaf van den winner moest worden. *Bima* wint het van den *pandita* in den beginne, maar bij de aankomst te *Mertawangsa* is hij nog slechts met de helft van zijn lijf binnen de poort, toen hem de *pandita* inhaalde. De overwinning, onbeslist, geeft aanleiding tot gekibbel. De vorsten nemen allen *Bima*'s partij, maar de *pandita* wil zich slechts aan 't oordeel van *Darmawangsa* onderwerpen. Deze laat *Bima* nederliggen, en wijst de helft van zijn lichaam den *pandita* toe. Over deze uitspraak is de *pandita* zoo te vreden, dat hij *Darmawangsa* de helft te geschenke geeft. De *tjandi* wordt gebouwd en de *pandita* verdwijnt voor de oogen van de vorsten, die hem naar huis moesten begeleiden. De gasten keeren huiswaarts, en ook *Bijasa* gaat naar zijn kluis terug, na de *Pandawa*'s aan de zorg van *Widoera* toevertrouwd te hebben.

¹⁾ *Nila oetama* is frequent in plaats van *Tilottama*.

²⁾ Hiermede is denkelijk *Airawana* bedoeld; zie *Wiwâha*.

³⁾ ارتين كويل آيت رومه برهال

⁴⁾ De woorden *koewil* en *wedam* zijn beiden uit 't Tamil.

Bagawan Koembajana komt van *Kling* op Java, en noemt zich *dangjang Dorna* ¹⁾. Hij ging naar *Angsoka pantja* bij *Bagawan Kërpa* ²⁾, en trouwt de zuster. Zijn roem verspreidde zich, en *Sangkoeni* brengt de *Korawa's* bij hem, om onderwezen te worden in alles wat den oorlog betreft.

Ook de *Pandawa's* begeven zich tot hem. Van alle leerlingen was *Ardjoena* de bekwaamste, *Doerjodana* is hier over verstoord, en beklagt zich bij *Dorna*, die hem zegt, dat de goden het aldus beschikt hebben. De *Korawa's* roepen de hulp in van *Sangkoeni*. Deze haalt *Dorna*, door hem de helft van *Astina* toe te zeggen, over, om *Bima*, dien hij voor den gevaarlijksten onder de 5 broeders hield, met list uit den weg te ruimen. *Dorna* belooft *Bima* al zijn *kasaktian* te geven, zoodra hij zich in 't water *kawitra* ³⁾ zal gebedd hebben. Dit water bevond zich in de *télaga Sakoerangga* ⁴⁾ aan den voet van den *Mahámeroe*. Aldaar hield zich op de *naga Ardawalika*. *Bima* vertrekt heimelijk derwaarts, daar *Dorna* vreesde, dat zijn broeders zich er tegen zouden verzetten. De *Korawa's* zijn verheugd, daar zij van *Bima's* dood nu zeker meenen te zijn.

Bima, aan die *télaga* komende ontmoet *Ardawalika* ⁵⁾, die hem ronduit zegt, dat *Dorna* hem beet neemt. Hierover verstoord bestrijdt *Bima* den draak en doodt hem.

Van 't water neemt hij een flesch meê en brengt het bij *Dorna*, die evenals de *Korawa's* verbaasd is over zijn behouden terugkomst. *Dorna* werpt 't water weg, en zegt *Bima* dat het niet deugt, om dat 't bloed van den draak het heeft verontreinigd. Hij beveelt hem naar de *poesat tasik* ⁶⁾ te gaan. *Bima* gaat afscheid nemen van zijn moeder, en wordt door *Widoera* ge-waarschuwd. Des nachts echter vertrekt hij.

¹⁾ *Drona*.

²⁾ 't Handschr. leest overal كوف; zie bl. 506 noot 1.

³⁾ Verbastering van *pawitra*.

⁴⁾ سكو، اشنگما (oud-Jav. *Sindoerangga*, zie Nawaroetji).

⁵⁾ In de Nawaroetji een geheel andere naam.

⁶⁾ De *zeenavel*; vgl. beneden.

Op weg komt hij aan 't bosch *Melanggang*, ¹⁾ waar hij den reus *Indrabawa* ²⁾ ziet, en ook van hem moet vernemen, dat hij een stommerik is, die zich door *Dorna* laat beet nemen. Hij bevecht hem en vernietigt zijn *malapětaka*, ³⁾ door hem te dooden. 't Was namentlijk *Indra*, die hem nu als slaaf wil gaan dienen, en bekend maakt met de verraderlijke plannen van *Dorna* en de *Korawa*'s. Hij zendt *Indra* terug en blijft bij zijn voornemen, 't *kawitrawater* te gaan halen. Aan de zee komende, waagt hij zich te diep daarin, en wordt door de golven medegesleept.

Batara Goeroe krijgt met hem medelijden, daalt neder en maakt een eiland met een paleis er op, zich zelf *bagawan Tarodjaja* ⁴⁾ noemende.

Bima wordt in 't leven gebragt, en verneemt toen van den *bagawan*, dat de hem door *Dorna* opgedragen last niets anders was, dan een middel, om hem uit den weg te ruimen. *Tarodjaja* leert hem de *adji Djalasangara*, om over 't water heen loopende naar huis te kunnen gaan. *Bima*, terugkomende, gaat naar *Dorna* en ranselt hem af. De *Korawa*'s nemen de vlugt en verbergen zich. *Sanghoeni*, tusschen beiden komende, wordt door *Bima* ver weggeslingerd, en bezeert zich zeer aan een boomstomp (*toenggak*), waarop hij nêerkomt. Hij haalt daarop *Bima*'s broeders, om *Dorna* te komen helpen. *Bima* laat *Dorna* los, hem afvragende, wie hem opgestoot had, en verneemt daarop, dat *Doerjodana* van alles de schuld droeg. De *Korawa*'s en *Pandawa*'s worden met elkander op aandrang van *Dorna* en *Darmawangsa* verzoend. De *Pandawa*'s gaan terug naar hunnen oom (*Widoera*) enz. [Handschrift *b.* heeft hier nog: de *Pandawa*'s stichten *Martawangsa*. Daarin stond *Indrapasta* (*Indraprasta*) de residentie

¹⁾ عكك

²⁾ In de Nawaroetji *Indrabāhoe*.

³⁾ D. i. zijn tijdelijk door een vloek teweeggebragte monstergedaante.

⁴⁾ In een ander handschrift *Tawarodji*, dat blijkbaar een fout is in plaats van *Nawaroetji*, zooals hij in 't oud-Jav. geschrift heet.

van *Darmawangsa*, *Agoel Paménang* (zie bl. 520) die van *Bima*, *Batarawarsa* ¹⁾ die van *Ardjoena* en *Kisanaga* (?) die van de twee jongste broeders]. Ook de *Korawa's* gaan huiswaarts. *Děstarata* maakt *Doerjodana* koning van *Astina*, hem *Doersāsana* als arja, *Boerisrawa* als patih, *Doermanggala* als mantri, en *Doerniti* (zie boven bl. 504) als poenggawa toevoegende. Vervolgens doet hij *Doerjodana* met een dochter van *Salja*, *Banoewati*, trouwen.

't Bosch *Indragoena* wordt ontoegankelijk gemaakt door een leeuw, die daar als vorst heerschte, en de namen droeg van *sang Ragapati* en *Doergapati* ²⁾. *Oegrāsena* beraadslaagt, en gaat daarop dien leeuw bestrijden. Hij sneuvelt, en zijn weduwe, *Tjiptawati*, en dochter, *Oegrawati*, gaan zich onder de bescherming van *Bagawan Kapi Djembawa* ³⁾ stellen.

Tjiptawati zegt hem haar rijk toe, en zelfs hare dochter, ofschoon dit ongaarne, daar *Kapi Djembawa* een aap was. *Djembawa* doodt den leeuw *Doergapati*, en doet op verzoek van de vorstin, *Oegrāsena* herleven door een slingerplant, die in vroegere tijden op last van *Rama*, door zijn voorvader *Hanoman* van *Imagiri* werd gehaald ⁴⁾, om *Rama's* leger te doen herleven, de wortels de goden, de bast de menschen en de bladen de dieren doende herleven. *Djembawa* krijgt *Oegrawati*, die weldra verneemt, dat hij geen werkelijke aap is, en hem een dochter, genaamd *Djamboewati*, baarde. *Djembawa* heeft er berouw over, zich aan zooveel genot overgegeven te hebben, neemt afscheid van vrouw en kind, en gaat zich weder in een kluis afzonderen.

Kěsna vraagt van zijn vader verlof, in 't bosch *Indragoena* te gaan jagen. 't Wordt hem ontraden wegens den dood van *Oegrāsena* door den leeuw *Dargasena* (sic.). *Basoedewa* wil hem

¹⁾ Verbastering van *Bharatawarsa*?

²⁾ Beide namen moeten ontstaan zijn uit *mregapati* (heer uit de dieren).

³⁾ Te lezen *Kapi Djambawan* (de aap Dj.).

⁴⁾ Vgl. *Rāmājana*. De Jav. omwerking heeft *mahasadilātd*. Vgl. de vragen No. 26. bladz. 333 van dit deel.

uithuwen aan de dochter van vorst *Doerganda* van *Maljapoera*. Hij weigert en wordt door zijn vader weggejaagd. *Arja Soedapa* en *Antakopa* volgen hem naar *Indragoena*, waar hij zich uit wanhoop door den leeuw wil laten verslinden. Zij vinden in 't bosch slechts krenge en gaan naar een doesoen, alwaar zij een lusthof aantreffen, waarin zij zich baden.

In dien lusthof komt ook *Djamboewati* met haar moeder. *Kēsna* raakt op *Djamboewati* verliefd, maar toen hij haar naderde, gaat zij op de vlugt, en begeeft zich tot haren vader. Deze, *Kēsna* als een incarnatie van *Wisnoe* kennende, heeft niets tegen 't huwelijk zijner dochter.

Vorst *Doerganda* van *Maljapoera* had een zoon genaamd *Santjaki* (Jav. *Sětyaki*) en een dochter *Satyabama* ¹⁾. *Satyabama* vraagt verlof van hare moeder ²⁾ zich te gaan baden, om een ongeluk af te wenden, dat haar over 't hoofd hangt. Zij had namentlijk gedroomd, dat haar zon en maan in den schoot vielen. Hare moeder deelt haar mede, dat de zon een man en de maan een vrouw aanduidde, en dat die droom integendeel gunstig was. *Satyabama* gaat in den lusthof zich met hare volgelingen vermaken.

Kēsna komt op zijn terugkeer naar *Darawati* bij een zeer hoogen boom, een *tjěmpaka malja*, en verneemt, dat aldaar *Maljapoera* ligt. Hij vindt *Satyabama* en voert haar op haar eigen wagen mede. Te huis komende wordt hij met vreugde door zijn vader, wiens toorn intusschen bekoeld was, zijn moeder ³⁾ *ارساتي* en zijn zuster *Soebadra*, verwelkomd. De oude vorst zendt naar vorst *Darahgandá*, ⁴⁾ om zich over de ontvoering van zijn dochter te verontschuldigen.

Satyabama's ouders komen te *Darawati*, en aldaar wordt een feest gevierd.

¹⁾ Jav. ook: *Sětjābāmā*.

²⁾ سارین

³⁾ Jav.

⁴⁾ Vroeger *Doerganda*.

Koenti laat *Kēsna* halen, daar *Bijasa* haar en *Widoera* op 't hart had gedrukt, in alles *Kēsna* te raadplegen. Zij had namentlijk 't plan, in de helft van *Astina* haren zoon als vorst te doen zetelen. *Bima* wordt uitgezonden, om de helft van de *Korawa's* te eischen. Zij vragen twee dagen uitstel. *Sangkoeni* komt den *Pandawa's* zeggen, dat zij de helft kunnen krijgen, zoo zij op zich nemen, met hun vijven, een kanaal van den bergvoet af tot aan de zee te graven, terwijl de *Korawa's* 't zelfde zouden doen. Die nu 't eerst klaar is, zal het winnen. *Bima* neemt er genoeg in, en scheldt zijn moeder en broeders uit, toen zij hem onder 't oog brachten, dat hij te ligtvaardig was, daar de *Korawa's* zoo talrijk waren.

Beide partijen beginnen te graven. De vier *Pandawa's* — *Bima* was afwezig en vermaakte zich op den berg *Prigi* met 't vangen van tortels (*titiran* ¹⁾) — hadden nog maar slechts 10 vadem gegraven, terwijl de *Korawa's* reeds op de helft waren. Nu haalt *Sēmar Bima*, die *Bataru Bajoe's* hulp inroept, en zijn broeders, *Darmawangsa* en *Ardjoena*, gelast hem aan de regterhand te trekken, terwijl *Sēkoela* en *Sēdewa* hem aan de linker- en *Sēmar* aan de voeten trekken. Hem naar zee op die wijze slepende, zouden zij een kanaal krijgen. Een *ojot sanggara* wordt *Bima* aan de voeten gebonden, maar breekt tot spijt van *Sēmar*. Daarop haalt *Sēmar* een *ojot mingmang* ²⁾, om hem de voeten te binden. Men sleept hem naar zee, en zoo ontstaat een rivier, die *Bima* met den naam *Srajoe* ³⁾ doopt. *Sangkoeni* geeft den *Korawa's* den raad *Bima*, zoo hij om de helft van *Astina* kwam, 't bosch *Martapoera*, waar het spookte, af te staan, om er een stad te stichten.

Sangkoeni weet *Bima* te overreden, dat de helft van *Astina* niet der moeite waard is, en dat hij liever dat bosch moest ontginnen, daar hem dagelijks 200 onderdanen van *Astina*

¹⁾ Vgl. bl. 507.

²⁾ Aan deze slingerplant wordt op Bali de kracht toegeschreven, iemand, die zich aan meened schuldig maakt, aan 't dwalen te brengen. In 't Jav. Hindwd. staat verkeerdelijk *minang*, want ook de inscripties hebben *mingmang*.

³⁾ Vgl. de wajangs door te Mechelen uitgegeven.

zouden gegeven worden, om de boomen te vellen. *Kēsna* en de *Pandawa's* zijn verstoord over *Bima's* toegeven, en *Kēsna* deelt hem mede, hoe ellendig het met dat bosch gesteld was, daar het geheel onbewoonbaar was, en de verblijfplaats van *Arja Sapoedjagat* ¹⁾ en zijn patih *Djangkasetra*, die over een talloos heer spookten (*dēdēmit*) heerschen. *Bima* verontschuldigt zich, daar hij nauwkeurig (*tlatèn*) 't voorstel van *Sangkoeni* had gehoord. De hem afgestane onderdanen waren spoedig op door ziekte, dood enz. *Bima* gaat nu zelf naar 't bosch, maar wordt na een hevig gevecht op de vlugt gejaagd. *Kēsna* brengt hem in herinnering, dat hij in 't bezit is van de *adji bajoe perlambah* (?), hem door *Bijasa* geschonken, en dat hij daardoor 't bosch konde opklaren. *Bima* past dien *adji* toe, en rotsen komen uit zijn lichaam te voorschijn, die de spookten wegvagen.

Arja Sapoedjagat vernemende, wat er van 't bosch geworden was, gelast *Djangkasetra* *Bima* te bestrijden. *Bima* overwint hem, maar wordt zelf door *Arja Sapoedjagat* overwonnen, en voorts in een ijzeren kooi (*krangkeng*) opgesloten. *Arja Sapoedjagat* paste de *adji poepoebrata* ²⁾ op *Bima* toe.

De *Pandawa's* en *Kēsna* maken zich over *Bima* ongerust; daar hij in geen 8 dagen van zich had laten hooren. *Ardjoena* wordt gezonden, en moet hem in herinnering brengen, dat hij uit drift geen gebruik had gemaakt van de *adji djaja pèrkasa*. *Bima* raakt daarop los, en bestrijdt *Arja Sapoedjagat*, die het niet uithouden kan, en verdwijnt, door in *Bima's* lichaam te varen. *Djangkasetra* vlugt naar een ander bosch. Een stad wordt nu aangelegd, en nadat *Kēsna* teruggekeerd is, wordt *Darmawangsa* koning, *Bima* arja, *Ardjoena* dipati en de 2 andere broeders mantri. *Martapoera* ³⁾ bloeit door *Darmawangsa's* roem, en velen komen er zich vestigen.

De *Korawa's* weten *Bima*, dien zij 't meest vreezen, met een

¹⁾ Vgl. Geschiedenis der *Pandawa's*.

²⁾ قو، برات

³⁾ Jav. *ngamartā*.

zoet lijntje bij zich te krijgen, maken hem en zijn volgelingen dronken — in den *Bima* toegedienden drank was ook vergift — en werpen hem gebonden in zee. *Koenti* en de vier overige *Pandawa's* worden daarop verzocht ook te komen. *Koenti* wordt in de keuken gezonden, *Darmawangsa* gebezigd om de markt van vuilnis en krengen te zuiveren, *Sěkoela* om op jagthonden te passen en *Sědewa* om op kapoenen 't oog te houden. *Ardjoena* moet kalk verkoopen.

De lichamen van *Bima* en zijn volgelingen raken in de *poesat laut* ¹⁾, die op de zeven *patala's*, waar de residentie van *Antoboga* (of *Naga ardja* ²⁾) was, uitliep. *Antaboga's* dochter, *Nagagini*, droomde van de zon, die haar op den schoot viel. *Naga ardja* vindt *Bima* en zijn gezellen, doet ze herleven en brengt hem bij zijn dochter. *Bima* trouwt met haar, en toen zij zwanger geworden was, deelde hem zijn schoonvader mede, dat zijn moeder en broeders door de *Korawa's* gekweld werden. *Bima* neemt afscheid van zijn drakefamilie. Zijn schoonvader geeft hem een machtig wapen, een *běsi karang kidjang* (?). Bij 't vertrek mocht *Bima* niet rechts of links kijken, en moest steeds doorloopen. *Bima* vergeet dezen last, en ziet bosch en zee den weg belemmeren. 't Bosch, waarin zij zich bevonden, was nabij den berg *Pěrasoe*. Na 't vertrek van *Bima* bevalt *Nagagini* van een zoon, die den naam kreeg van *Raden Antaradja* ³⁾.

Sang Warakdara (*Wrěkodara*), die ook telkens *sang Warak* heet, een reus, hield zich in 't bosch چكره بولان ⁴⁾ op. Dat bosch in de nabijheid van den berg *Pěrasoe* liggende, zoo kwam *Bima* spoedig in aanraking met dien reus. Deze was vechtlustig, maar toch in den beginne zeer vriendelijk, daar hij *Bima* uitnoodigde zich eenigen tijd bij hem te blijven vermaken. *Bima* behandelde hem echter zeer onheusch, zoodat

¹⁾ 't Jav. *djaldtundl*, waarvan beide bestanddeelen oud-Ind. zijn, maar de samenstelling niet in de wdb. voorkomt, beteekent *waternavel*; vgl. boven *poesat tasik*.

²⁾ Bedoeld is *nagaradja* (slangvorst). Overigens heeft men in 't Mal. ook *Nantaboga* (zie Inleiding).

³⁾ Jav. *Antaradja*.

⁴⁾ In 't vervolg *Tjakraběngdalan* geheeten.

zij 't spoedig met elkaâr aan den stok kregen. De reus en *Bima* verrigtten wonderen, en *Bima's* naam vernemende, deelt de reus hem mede, dat zij beiden één *bajoe* (levensgeest) hebben (*ĕngkan dĕngan akoe ini sama djoewa kita satoe bajoe*) en geeft hem een machtig wapen, met name *bĕsi gĕtah* ¹⁾ en verder den naam van *Warkodara* ²⁾. *Bima* neemt afscheid van *Warkodara* en gaat met zijn volgelingen op reis.

Narada wordt door *Batara Goeroe* naar 't bosch *Tjakra-bĕngĕlan* gezonden, om voor *Bima* een knods te maken, die hem met de *bĕsi karang kidjang* en de *bĕsi gĕstak* ³⁾ tot wapen zou dienen. *Narada* maakt van zich een reus, met name *Kala Widati* ⁴⁾. Door den overmoed van *Bima* ontstaat een strijd. *Kala Widati* neemt zijn vroegere gedaante weder aan, en vertelt *Bima* wat hij kwam doen. De beide vroeger ontvangen stukken ijzer vereenigt hij met 't door hem medegebrachte tot een knods, de *gĕtah* midden, de *karang kidjang* onder en 't van den hemel afkomstige boven geplaatst wordende. *Sĕmar* verzoekt *Narada* voor hem een *parang kodi* ⁵⁾ te maken om hout meê te vellen, en *Narada*, zich uit gebrek aan ijzer verontschuldigende, bindt *Sĕmar* hem een touw van 40 vadem om de *tjawat*, zonder dat *Narada*, druk bezig met 't smeden, er iets van merkte. Toen *Narada* wegvloog, speelde *Sĕmar* met hem als met een vlieger (سرت نامبت ان سفرت) (اورغ برماينن لياشن لكون). *Sĕmar* laat hem eerst los, toen *Narada* hem een *bĕlanga boeboer bĕkatoel* had bezorgd. Bij den voet van den berg *Pĕrasoe* gekomen, zagen zij allerlei vruchtboomen. Terwijl *Sĕmar* en zijn zoon aan 't smullen waren, raken zij in de nabijheid van *sang Rimagoenah*, een vreeselijk grooten tijger. *Bima* bevecht hem, en hem overwonnen heb-

¹⁾ Of *b. gĕtik*? in 't vervolg بسی گسته

²⁾ وارکوداره

³⁾ بسی گسته

⁴⁾ ویداتی; de Jav. *Wĕrdati*?

⁵⁾ Jav.

bende, ziet hij hem veranderen in den god *Kamadjaja*, die uit dankbaarheid voor zijn verlossing (*měroewatkěn malapataka*) hem de nagels *pantjanaka* ¹⁾ ten geschenke geeft.

Op den top van den berg *Pěrasoe* bevond zich de *gěrda* ²⁾ *Mahādirdja*. Met hem raakt *Bima* in strijd, nadat de *gěrda* zich in een *raksasa* had veranderd. *Bima* gebruikt de *adji kěmpita* (vgl. bl. 526), en daaraan bespeurt de *garoeda*, dat hij met een *Pandawa* of met *Hanoman* te doen heeft, daar niemand anders in 't bezit van dien *adji* konde zijn. Vernemende dat het *Bima* was, omhelst hij hem en begiftigt hem met een gegloeng *sěpit oedang* ³⁾, en den naam *Djoedapati* ⁴⁾, omdat hij met hem in aanraking was gekomen.

Hanoman deed boete achter den berg *Pěrasoe* onder den naam van *bagawan Kapoerah*. Na een hevigen strijd tusschen *Hanoman* en *Bima*, verneemt *Hanoman* dat het *Bima* is, en geeft hem zijn *glang tjandrakirana* ten geschenke, hem tevens *Agoelpaměňang* (Jav.) noemende. *Bima* vervolgt zijn reis naar *Astina* waar hij gek — dit had hij vóór zijn aankomst zich toegewenscht — aankomt.

Bima's broeders lijden gebrek, en worden zelfs mishandeld. *Koenti* heeft vriendschap gesloten met *Banoewati*, die hen heimelijk nu en dan weet te onthalen op schoone rijst ⁵⁾ en 't vleesch van kapoenen en gelubde bokken. *Ardjoena*, de galante, weet zelfs middel te vinden *Banoewati* te beslapen.

De galanterien van *Ardjoena* worden door een *ěmban* aan *Doerjodana* verklapt. *Ardjoena* wordt in 't vrouwenvertrek (*kannjapoeri*) door de *Korawa's* belegerd. Intusschen komt de gekke *Bima* op de plaats van den strijd, en doet de *Korawa's* wijken. De *Pandawa's* met hun moeder gaan naar *Widoera* te *Martawangsa*, en worden door hem onthaald.

¹⁾ In 't Jav. meestal, hoewel verkeerd, *pantjěkanđkě*.

²⁾ *Garoeda* wordt raak in *gěrda* verbasterd.

³⁾ 't Mss. heeft telkens *مشت اودغ*..

⁴⁾ Jav. *Djoedipati*

⁵⁾ *برس یغ و مفلس*

Dëstarata, van alles onderrigt, is op wraak bedacht. Hij ontbiedt *Widoera*, en beveelt hem een paleis te bouwen, waarin de verzoening der *Korawa's* en *Pandawa's* zal plaats hebben. De bale's en staanders werden van *gala'* gemaakt en het dak en de wanden van *ëmbalo*. De *Pandawa's* gaan derwaarts, maar *Bima* wordt in 't geheim door *Widoera* onderrigt. Zes dorpsbewoners, waaronder ééne vrouw, vragen verlof met de *Pandawa's* daarin te mogen overnachten.

Dëstarata geeft een *brahmaan* den last, zich naar dat paleis te begeven, en, daar vernachtende, het in den brand te steken. *Bima* steekt gedurende den slaap der anderen 't paleis in brand, en draagt zijn moeder en broeders, die nog sliepen, in een nabijgelegen bosch. *Dëstarata* zendt een mantri, om naar de puinhoopen te zien, en verneemt, dat daarin zes verkoolde lijken liggen, waaronder een van een vrouw (zie Inleiding). De *Korawa's* juichen.

De *Pandawa's* komen te *Pring gëndani* ¹⁾, waar vorst *Arimba* ²⁾ over reuzen heerschte, en zijn zuster, *Arimbi*, als patih, terwijl zijn broeder, *sang Përbakesa* ³⁾ als hoofd der *poenggawa's*, hem ter zijde stond. Zij gaan zich daar in een lusthof vermaken, die door *Soeradjanggala* bewaakt werd. Deze raakt in strijd met *Bima*, en wordt gedood, terwijl zijn lijk naar de stad geslingerd wordt. *Arimba* gelast zijn zuster den moordenaar op te pakken, maar zij raakt op *Bima* verliefd. *Bima* eischt van haar een *kain bang bintoeloe* ⁴⁾ en tevens dat zij zich in een schoone vrouw moest veranderen. *Arimbi* is radeloos, daar dat kleedingstuk *Batara Goeroe* toebehoorde en verbant zich. De 10 *poenggawa's*, die haar vergezellen, raken in strijd met *Bima* die hen met de *pantjanaka* verslaat. Er blijven 4 over. *Arimba* laat zijn olifant, *Oeja-pati* optuigen, en gaat zelf *Bima* bestrijden, terwijl *Përbakesa* krijgsknechten bij elkaâr brengt. Eerst wordt *sang Përbakesa* tot wijken genoodzaakt. *Arimba's* strijd met *Bima* heeft beider

¹⁾ Het handschrift *b*: *Porabaja*.

²⁾ Oud-Jav. *Hidimba*.

³⁾ In de wajang te Banjoewangi *Përbakesa* (Jav. *prábakesa*.)

⁴⁾ Bal. *bintoeloe*.

uitgeputheid ten gevolge. Zij rusten uit, en *Ardjoena* drinkt zijn olifant in de *tělaga Majarotah*. De olifant kreeg, door zich daarin te baden en er uit te drinken, zijn krachten terug.

De strijd wordt vernieuwd, maar *Bima* geen rijdier hebbende, vindt het zeer lastig *Arimba* te bestrijden, daar de olifant telkens terugtrok, wanneer hij *Arimba* wilde beknodzen. *Sěmar* leent zich tot rijdier en wordt door *Arimba* tot zijn groote ergernis voor een buffel gehouden. *Sěmar* doet den olifant wijken door hem stof in de oogen te gooien, maar, zich weder in dien vijver badende, herstelt zich de olifant. *Sěmar* ziet kans, den vijver te bekakken, en belette op die wijze den olifant zich telkens te herstellen.

Eindelijk verdwijnt *Arimba* na door *Bima* overwonnen te zijn, in een rivier en *Pěrbakesa* onderwerpt zich. *Bima* trekt met *Pěrbakesa* en de zijnen in de stad.

Arimbi zoekt zich vergeefs van kant te maken. *Batara Goeroe*, medelijden met haar hebbende, zendt *Narada* met 't kleed *bang bintoeloe*, en beveelt hem tevens haar driemaal over 't gelaat te strijken, om haar in een mensch te doen veranderen. Toen zij zoo schoon geworden was als de *bidadari Darsanala* ¹⁾ en 't kleed ontvangen had, nam zij afscheid van *Narada* en ging naar de *Pandawa's*. Met moeite neemt haar *Bima* tot vrouw, daar hij in haar een veranderd spook bleef zien.

Arimbi bevalt van een zoon, wiens navelstreng men niet stuk konde krijgen, *Sědewa* zijn soedoek, *Sěkoela* zijn *tjandra*, *Ardjoena* de kris *si-pantjarobah*, *Pěrbakesa* zijn tanden, *Bima* zijn *pantjanaka* vergeefs er op aanwendende. *Darmawangsa* zendt *Ardjoena* om iemand te zoeken, wien zulks gelukken zoude. *Ardjoena* gaat, *Sěmar* met hem wegvliegende (?).

Batara Goeroe zit in verlegenheid, want *Naga Pěrtjona*, vorst van *Gandoetinatar* ²⁾ is van plan hem aan te vallen, daar hij

¹⁾ د, سانال

²⁾ In een Jav. wajangverhaal mij door den Heer Steinmetz, controleur te Wânâsâbâ geschonken, is *Pratjona* vorst van *Goewâ Kiskěpđđ* (mit de *Râmâ* wel bekend).

geweigerd had hem de *bidadari Sakërba* ¹⁾ tot vrouw te geven. Niemand konde hem dooden dan een kind, waarvan de navelstreng nog niet los was. *Narada* gaat met zijn *konta* naar beneden om zoo'n kind te zoeken.

Bangbang Radeja, door den *mahärsi* aan den voet van den *W'lis* opgeraapt, (zie bl. 498) wordt door hem weggejaagd, daar hij er vermaak in schiep, allerlei dieren met zijn pijlen dood te schieten, 't geen de *mahärsi* zich tot zonde wilde aanrekenen. Hem wegzendende meldt hem de heilige man, dat *Djajadrata* zijn broeder is. In 't bosch rondzwerfende, wordt *Radeja* door *Narada* voor *Ardjoena*, waarop hij sprekend geleet, aangezien. *Narada* daalt neder en geeft hem de *konta*, die een zeer fraaije pijl was, om er de *poesat* van zijn neef (*kaponakan*) mée te snijden. Toen *Radeja* de *konta* reeds in handen had, meldt hij *Narada* dat hij niet *Ardjoena* was. *Narada* is boos, en wil met hem vechten, maar *Radeja* loopt hard weg in de bosschen, daar hij de *konta* niet teruggeven en ook den god niet wilde bevechten.

Ardjoena en *Sëmar* vinden *Narada* zoekende naar *Radeja*. Zij worden van alles onderrigt. *Ardjoena* prevelt de *adji tingal djaja* of *tjaja*, die hem in staat stelt alles te zien. Hij vindt *Radeja* en geraakt met hem in strijd. Worstelende krijgt hij slechts de schede van de *konta* in zijn macht, terwijl *Radeja* zich uit de voeten maakt. *Ardjoena* begrijpende, dat de vervolging hem te veel tijd zoude kosten, gaat terug, te meer daar *Narada* hem meêdeelt, dat ook met de schede de navelstreng van zijn neef konde doorsneden worden. Toen 't kind de navelstreng was afgesneden, noemde *Bima* het *Gatokatja*. *Narada* daalt neder en vliegt met 't kind naar boven. *Bima* is boos niettegenstaande hem de reden daarvan wordt medegedeeld. *Batara Goeroe* verneemt van *Narada* dat slechts de schede van 't wapen gediend had bij de afsnijding van den navelstreng en zegt: „het is nu eenmaal verordend dat bij den

¹⁾ Zie Inleiding.

grooten strijd ¹⁾ niemand anders dan *Karna*, *Gatotkatja* kan dooden daar hij de *konta* heeft ²⁾”.

Daarop gelast hij *Batara Majaseta* 't kind naar *Gandoetinatar* te brengen, en het voor *Naga Përtjona* te werpen, om het te laten dooden, want zoo hij het nog niet heeft gedood, verliest hij zijn *djaja* niet ³⁾.

Na verschillende malen 't kind vergeefs naar den hemel geslingerd te hebben — *Majaseta* slingerde het telkens terug — bijt *Naga Përtjona* het in stukken. *Majaseta* verzamelt de beenderen, en bracht ze bij *Batara Goeroe*, die *Narada* gelastte 't lijk, vermengd met allerlei ijzer en staal, in een *kawak* te koken. Daarop geeft *Batara Bajoe* het een *bajoe* ⁴⁾, en brengt het aldus in beweging, nadat *Batara Indra* op het kind de *raga soekma* had geblazen, en het groot en lang had gemaakt, echter zonder dat het zich bewoog. *Brahma* prevelde de *hikmat widjaja goena*, en na 't kind driemaal geslagen te hebben, werd het toornig. Daarop deed *Siwa* 't zelfde na de *madelangkara* gepreveld te hebben, en maakte, dat het vliegen kon. *Gatotkatja* buigt zich voor die goden. Daarop krijgt hij van *Batara Goeroe* den naam *Porabaja*, van *Indra Djajasatoeka* ⁵⁾ van *Bajoe Djajapërlambak*, van *Brahma Djajapërdada* en van *Siwa Djaja Angkasa*. Vervolgens werd hij door de goden uitgedoscht. *Gatotkatja* valt *Naga Përtjona* aan, terwijl deze zich uitrustte, om zelf naar den hemel te gaan, zijn rijk aan de zorg toevertrouwende van zijn *mangkoeboemi*, *Kalarota*. Hij overwint hem, en verheft *Kalarota* in zijn plaats. *Batara Goeroe* met zijn overwinning bekend makende, krijgt hij verlof naar huis te gaan, na door den god als soeverein van *Gandoetinatar* erkend te zijn.

¹⁾ 't Handschr. heeft *قرع جاي* waarvoor te lezen *përang Pandawa djaja* (zie bladz. 528).

²⁾ Vgl. Geschiedenis der Pandawa's.

³⁾ *بلونله هيلغ جاين* (Bataviasch!) *مك*

⁴⁾ Zie boven.

⁵⁾ *ستوكا* maar zeer onduidelijk de eerste letter. Zonder twijfel is hier te lezen *Toetokê* (Jav. Wdb. *Tëttoekê*) een bijnaam van *Gatotkatja* als kind.

Terugkomende wordt hij eerst door zijn familie niet herkend, daar hij als kind hen had verlaten, en nu een volwassen man was. Hij wordt tot vorst van *Pringgandani* verheven.

Bangbang Radeja komt in de kluis van *bagawan Sampani* en maakt kennis met *Djajadrata*, die hem als zijn broeder wordt voorgesteld. De *bagawan* verandert zijn naam in *Karna* en deelt hem mede dat de *Pandawa's* dezelfde moeder als hij hebben. De beide broeders gaan vervolgens naar *Martapoera*, om de *Pandawa's* te bezoeken, maar, slechts een bosch van dien naam kennende, geraken zij te *Astina*, waar zij aan de paleispoort ¹⁾ blijven wachten, om aan den vorst voorgesteld te worden.

De *Korawa's* waren bezig aan 't vervullen van een gelofte ²⁾, daar zij dachten, dat de *Pandawa's* werkelijk dood waren. Bij hunne aankomst vernamen de twee broeders van *Sangkoeni*, dat de *Pandawa's* dood waren. Zij worden aan de dienst der *Korawa's* verbonden, *Karna* dipati over 't rijk *Wanggadibaja* ³⁾ en *Djajadrata* toemenggoeng over 't rijk *Padalapoera* ⁴⁾ wordende. Om hen nog meer te verbinden, worden zij uitgehewlijkt aan twee dochters van *Salja*; *Karna* kreeg *Dewi Soetrikanti* ⁵⁾ en *Djajadrata* *Soetikawati* ⁶⁾.

De *Pandawa's* gaan naar *Martapoera* terug, *Gatokatja* met zijn moeder en oom, *Përbakesa*, te *Pringgandani* achterlatende. Op hun reis komen zij te *Pantjalapoera*, waar vorst *Mangsapati* zijn dochter *Doerpadi* door een *sajëmbara* wilde uithuwelijken, de radja's van vele rijken ⁷⁾ bij elkaar geroepen wordende. Ook *Kësna* was gekomen, en verlangde naar de *Pandawa's*. De *Pan-*

¹⁾ *sëri mênganti*.

²⁾ ممباير (قول) كاؤل (d. i. قول)

³⁾ Zie boven.

⁴⁾ *فؤال قورا* onleesbaar.

⁵⁾ Jav. *Soetrikanti*; vgl. Geschiedenis der *Pandawa's*.

⁶⁾ Jav. *Doersilawati*, de zuster der *Korawa's*.

⁷⁾ *sëlawé nëgara*.

dawa's laten *Koenti* met *Sĕmar* buiten, en gaan als bergbewoners verkleed zelve binnen. *Darmawangsa* nam den naam aan van *ĕmpoe Darma*, *Bima* dien van *ĕmpoe Bajoe*, *Ardjoena* dien van *ĕmpoe Djaja*, en *Sakoela Sadewa* dien van *ĕmpoe Soewetah Sijoeman* (?).

Mangsapati zendt den *pati Kintjaka* naar de in de *bale mangoentoer* verzamelde vorsten, en laat hun zeggen, dat al wie de witte *kitiran* ¹⁾, die in een kooi op den top van een *wringin koeroeng* zat, met zijn pijl konde raken, de princes van de *panggoengan* mocht afhalen (*mĕnoeroenkĕn sang radjapoeetri dari panggoengan*). Allen schieten, maar slechts *Karna* raakt de punt van een vleugel. Hij denkt de princes reeds te bezitten, toen *Kĕsna* die intusschen gedaan had, alsof hij de *Pandawa's* niet kende, de opmerking maakte, dat nog vijf mannen hunne pijlen niet hadden afgeschoten. *Ėmpoe Djaja* is de gelukkige, en *Karna* met de andere vorsten druipen beschaamd af. De princes wordt *Ardjoena* toegewezen, en de vijf broeders gaan weder naar *Koenti*. Zij gaan naar huis. Daar aangekomen, wordt *Ardjoena* 't bezit van de princes door *Bima* betwist, daar hij door de *bajoe kĕmpita* den boom had doen schudden, en aldus *Karna* belet had den vogel te raken. De twee jongste broeders maakten ook aanspraak op haar, daar zij de kooi, met den vogel van den boom vallende, hadden opgevangen. *Bijasa* verschijnt eensklaps, en wijst haar *Darmawangsa*, als zijnde den oudste, toe. *Darmawangsa* verzoekt de wapens zijner broeders te mogen bewaren, ze zullende afgeven, zoodra zij zich ergens naar toe willen begeven. *Ardjoena* naar zijn leermeester (*adigoeroe*) te *Angsokapantja* wenschende gaan, alleen behoudt de zijne. *Bijasa* verdwijnt.

Sang Ekalaja ²⁾ te *Wantipoera* (b: *Awantipoera* ³⁾) wil bij *Dorna* les nemen, terwijl zijn jongere broeders *sang Krĕsra*

¹⁾ Elders *titiran*, z. bl. 507.

²⁾ De *Ekalawa* van de *ĕdiparwa* en de *Palgoenadi* van de *Jav. lakon*, waarin de naam *Ekalaja* ook, slechts in 't voorbijgaan, voorkomt.

³⁾ In de *Jav. lakon Toenggoel mĕlĕjĕ* maar te *Banjoewangi Paranggloeng* (vgl. Inleiding).

en *sang Malangdewa* ¹⁾), een kluizenaarsleven gaan leiden op den berg *Majaraga*. Te *Astina* komende wordt hij door *Dorna* vriendelijk ontvangen, maar *Doerjodana* weigert hem de vergunning bij *Dorna* les te nemen, daar zulks alleen vorsten paste. *Ekalaja* gaat naar een bosch, maakte een afgodsbeeld (*berhala*) van aarde, dat op *Dorna* geleek ²⁾), en bewijst 't beeld, dat hij in een tent خيمة ³⁾ plaatst, goddelijke eer.

Batara Goeroe heeft medelijden met hem, en trekt in 't beeld. *Ekalaja* om de kunst van met de boog te schieten biddende, krijgt een *ampal* ⁴⁾ ring, die hem bedrevener dan ieder ander zal maken. *Batara Goeroe* steekt hem dien ring aan den vinger, zonder dat *Ekalaja* hem te zien krijgt, want hij zat in den huid boven de beenderen. Hij zegt naar *Astina* ⁵⁾ terug te willen keeren, en gebiedt *Ekalaja* dat beeld niet meer te gebruiken. *Ekalaja* verbrandt tent en beeld, en gaat vervolgens op de jacht. Door zijn groote bedrevenheid in 't schieten ledigt hij de bosschen van 't wild.

Dorna wil wild eten, en zendt *Ardjoena* op de jacht, nadat de *Korawa's* te vergeefs hadden gejaagd. *Ardjoena* merkt dat er geen wild meer is, terwijl zijn jagthond ⁶⁾ door *Ekalaja* wordt gedood. Een strijd ontstaat. *Ardjoena* put zijn pijlen te vergeefs uit. Zijn *trisoela* wordt gebroken door *Ekalaja's* pan-

¹⁾ Deze beide namen doen aan *Krësna* en *Baladewa* denken; vgl. bl. 536.

²⁾ Deze trek uit de *âdiparwa* ontbreekt in de Jav. lakon.

³⁾ In *b*: ترائف

⁴⁾ Volgens een inlander, met de *wajang pasisir* bekend, zou dit de benaming zijn van een bijzonder fatsoen van ring. De Jav. lakon heeft soepe *maniking apal* (daar de sluitende neusletters in het handschrift telkens worden weggelaten, za dit wel *ampal* zijn), verder op in dezelfde lakon *maniking kapal*. Hier uit is op te maken, dat het woord niet meer verstaan wordt. In 't Jav. Wdb. is het natuurlijk niet te vinden. In *b* wordt van geen ring gewaagd, maar *Batara Goeroe* beschrijft zijn duim met de woorden *datoc wîdi sastra*. Geen twijfel of dit is een verhaspeling van *dhanoervedapâstra* (boogschiet-wetenschap). In de *âdiparwa* staat niets van den ring. *Drona* snijdt hem aldaar den rechterduim af.

⁵⁾ *Ekalaja* hield hem namentlijk voor *Dorna*.

⁶⁾ In *b* بلاغ gepaamd.

tjasoela, zijn *maja bandjar* (?) ter neer geworpen door *Ekalaja's ardatjandra* (halve maan), zijn *sèramapati* (?), een geschenk van *Indra*, gaat te gelijk met *Ekalaja's bèrmapati* terug naar den afschieter, terwijl *Ardjoena's pasoepati*, geschenk van *Batara Goeroe*, en de *sangjang boentaka* ¹⁾ geschenk van *Sangjang Wè-nang*, naar hem terugkeeren, omdat *Ekalaja* hun goddelijke eer bewees. *Ardjoena* vraagt hem, waar hij zulk een buitengewone bedrevenheid had opgedaan, en verneemt, dat het *Dorna* was, die hem had onderwezen. Verstoord gaat hij naar *Dorna* die, om zich te verontschuldigen, met hem en de *Korawa's* naar 't bosch gaat, en op een verraderlijke wijze *Ekalaja* den rechterduim uitrukt. *Ekalaja* sterft, en zijn lijk wordt door *Ardjoena* verbrand, nadat *Dorna* hem dien duim, waarin de ring *ampal* zat, aan de hand had gehecht. *Ekalaja's* ziel (*atma*) zegt: in de *prang* (*Pandawa*) *djaja* zal ik mijn dood op u wreken ²⁾. Zij ontmoet die van *Amba*, en beiden nemen 't besluit, zich te begeven naar *Pantjaradi* ³⁾, waar koning *Droepada* boete deed, om een zoon en dochter te mogen hebben.

Droepada krijgt een dochter, *Srikandi*, en een zoon *Notadjoemna* ⁴⁾. *Srikandi* was in haar doen en laten geheel een man en verlangde zelfs een vrouw te hebben, die van den vorst *Sègaramandoe*, ⁵⁾ *Wargasila*, werd gevraagd. Zij trouwt *Nilawati*, maar daar hare mannelijkheid weldra in verdenking komt, wil schoonpa haar nakend uitkleeden. Zij ontsnapt des nachts en gaat naar huis, maar daar ook verwijten hoorende, begeeft zij zich naar een bosch, waar zij onder een boom

¹⁾ Te lezen *boentata*, dat volgens 't Jav. Wdb. ook *pijl* zoude beteekenen? In *b* leest men *بوونذاتال*

²⁾ *Ekalaja* wordt volgens de wajang te Banjoewangi als *Drèstra Dyoemna*, die *Dorna* doodde, herboren.

³⁾ *b*: *Pantjalardi* d. i. *pantjåla radya* (is slecht Kawi in pl. v. *rådjya*, koninkrijk) (Jav. *tjèmpala*).

⁴⁾ *Drèstadjoemna*. In de Gesch. der *Pandawa's* bl. 25 heet hij ten onrechte (dat Arabische schrift geeft aanleiding tot allerlei verhaspelingen) *Dèstadjamina*.

⁵⁾ *b*: *segaramadoe* (سگارامدو).

in slaap valt ¹⁾ en door de geesten zoude opgegeten zijn, zoo *Doerga* niet tusschen beiden ware gekomen. De godin zegt haar, naar den reus *bagawan Binoen* ²⁾ te gaan, en met hem van geslacht te verwisselen. Hij woonde in den doesoen *Pžngalas*(?). Toen zij van geslacht met hem verwisseld had — zij leende namentlijk slechts het geslacht van den reus — kreeg zij twee zoons *Raden Oesantja* en *Raden Tawisantja* ³⁾.

De *bagawan Binoen* wachtte een paar maanden te vergeefs op de teruggave van zijn mannelijkheid. Tot zelfs drie jaar bleef *Srikandi* weg. De heilige man had vooral 't land aan de maandelijksche onreinheid, waaraan hij als vrouw onderhevig was. Hij gaat naar *Sğaramandoe*. *Srikandi* houdt hem eerst aan de praat, en vertrekt heimelijk, terwijl hij stond te wachten. De *bagawan* zet haar na, en zij wordt door *Batara Goeroe* gelast, de geleende mannelijkheid terug te geven. Daarop keert zij tot hare ouders terug, en wacht op een vorst, die haar tot vrouw zal nemen ⁴⁾.

Kano had een wonderolifant, wiens uitwerpselen allerlei gerechten en dranken waren. Zijn doesoen lag in 't rijk van vorst *Seta*, *nğğëri Kalanggána*, ⁵⁾ die den olifant kwam zien, en des nachts ontvoerde.

Radeloos gaat *Kano* om hulp naar *Martapoera*, en treft *Ardjoena* op reis aan. *Ardjoena* zegt, hem niet te kunnen helpen, daar zijne wapens bij *Darmawangsa* waren. Medelijden echter met *Kano* hebbende, gaat hij naar 't bed van zijn broeder, die

¹⁾ In *b* valt zij in slaap op 't kerkhof (*ksetra*) *Gandamajoe* (z. Inleiding). De Maleische tekst heeft hier *ودو كال* (Zie Inleiding).

²⁾ 't Handschr. *b* heeft *بتون* Is dit *Bitoen*, dan zou dit wel een verbastering kunnen zijn van *Mintoena* (zie de *Baron Sakender*, waar een *raksasa* van dien naam voorkomt).

³⁾ In *b*: *Oetasantja*.

⁴⁾ In *b*: *Srikandi* weder vrouw geworden, was zeer vreesachtig, maar door *Kalika*, op bevel van *Doerga*, bezielid wordende, werd zij niet alleen even stoutmoedig als een man, maar weigerde ook met iemand te huwen.

⁵⁾ Misschien *Kalingga*.

met *Dropadi* sliep, en neemt zijn wapens. Een pijlsteel valt op de borst van *Darmawangsa* en maakt hem wakker. *Ardjoena* wordt vervloekt, en voor 12 jaar verbannen. Hij gaat met *Sëmar* en zonen weg, en vertrekt vervolgens met *Kano* naar de residentie van *Seta*, dien hij uitdagende gelast den olifant terug te geven. Om tegen 't talrijke leger van *Seta* te kunnen strijden, verdeelt zich *Ardjoena* in vieren door de *adji tjatoer panangkarsi* ¹⁾ te prevelen. De eene *Ardjoena* heette *Ardjoena Sadjati*, de tweede *A. Toetoer Djati*, de derde *A. Djati Pitoetoer* en de vierde *A. Pitoetoer Djati*. *Sëmar* vocht met een slinger (*batoe ali*), *Djomblo* ²⁾ met een *parang koedi*, *Petroek* met een pijp, en *Nalasetra* met een *arit*. Hunne voornaamste tegenstanders waren *dipati Tatasoera*, *toemëngoerg Joedanagara*, *dëmang Singapartala* en *djëska Wiradarpa*. Eindelijk sneuvelt *Seta*, en zijn onderdanen onderwerpen zich.

Uit dankbaarheid geeft *Kano Ardjoena* zijne dochter *Kanowati* tot vrouw. Hij verlaat haar zwanger, en gelast haar, zijn zoon *bangbang Poespaseta* (onduidelijk) te noemen. *Sëmar* maakt hem opmerkzaam op *Sriwati* de schoone zuster van *Seta*. Hij trekt met *Sëmar* in de stad, en bezwangert ook haar, zijn toekomstigen zoon den naam gevende van *bangbang Poerwa lampita*. Daarop vertrekken zij weder naar de wildernis.

Doerjodana wil *Soebadra* ³⁾ (zuster van *Baladewa* van *Man-doera*) aan *Doersasana* tot vrouw geven. *Kësna* wordt door *Baladewa* in tegenwoordigheid van *Samba* en *Sëntjaki* opgezocht, maar zegt zijn zuster voor *Ardjoena* te bestemmen. *Kësna* zijn ouderen broeder, *Baladewa*, ontziende, geeft echter toe.

Met groote statie wordt *Doersasana* als bruidegom uitgedoscht en van *Astina* naar *Dwarawati* geleid. *Kësna* beveelt zijn

---

¹⁾ De verklaring hiervan is: *artinja tjatoer itoe*: empat, *artinja panangkarsi itoe*: pandita. Van 't tweede bestanddeel kan ik niet anders maken dan *pinangkarësi* of *pinakarësi* (als een heilige te beschouwen).

²⁾ Dezelfde als de *Djamblo* van bl. 509.

³⁾ 't Handschr. heeft *Soembadra*; *b* als in de tekst.

jongeren broeder *Santjaki* en zijn zoon wild voor de gasten te gaan zoeken in 't bosch *Indragoena*. ¹⁾

Samba en *Santjaki* treffen *Ardjoena* in dat bosch aan. *Ardjoena* was door de uitgestane ellende meer dood dan levend — 12 jaren waren er reeds verlopen — en wordt door hem voor een lijk aangezien, maar eindelijk herkend. Ze nemen hem in een *oesoengan* meê, daar hij niet in staat was zich te bewegen.

Ardjoena wordt op *Soebadra* verliefd, en komt binnen door de *adji l'empoeran*. *Soebadra* vlugt naar *Kësna*, en deelt hem mede, dat *Ardjoena* haar wil verkrachten (*m'eroegoel*), maar *Kësna* stelt haar gerust door te zeggen, dat hij *Ardjoena* zal dooden. Gerustgesteld gaat zij weder in haar slaapvertrek, en wordt daar door *Ardjoena* beslapen, want *Kësna* had haar wijs gemaakt, dat *Ardjoena* reeds dood was. 't Einde was de ontvoering van *Soebadra* door *Ardjoena*, terwijl hem *Kësna* kwasi laat nazetten, last gevende de geweeren (!) niet van kogels te voorzien.

Doersasana zet hem na, maar delft 't onderspit, een griffioen die uit *Ardjoena's* pijl *sëramapati* ontstaan was, met hem wegvliegende. *Karna* en *Djojadrata* zijn woedend, en bevechten *Ardjoena*. Even zoo *Baladewa* met zijn *nanggala*. *Ardjoena* bezigt tegen hem de pijlen *sëribëngawan* ²⁾ (wordende dui-zende bijën), *brata gni* (vuur als een berg) en *tjindramaja* (wordende een witte *dadali*). *Boelisrawa* laat een leger oprukken, maar door de *adji bajoe përtjanda* rigt *Ardjoena* een verschrikkelijke slagting onder hen aan. De *Korawa's* gaan naar *Dorna*, daar *Doerjodana*, voor *Bima* bang, den raad van *Karna* om *Martapoera* aan te vallen, niet wilde opvolgen.

Bima verwijt *Darmawangsa* zijn hardvochtigheid jegens *Ardjoena*. Bij zijn terugkomst wordt *Ardjoena* met vreugde door zijn familie ontvangen en onthaald.

¹⁾ Door 't Arabische schrift — een punt meer of minder kan zoo'n verschil te weeg brengen (z. *Tawaroetji* in pl. v. *Nawaroetji*) — waarschijnlijk verbastering van *Indrakoeta*.

²⁾ سري بڠاون lees *sëriboe tawon* of *sëriboe njawan*, zoodat de Bataviasche afschrijver hier zijn eigen taal heeft ingeloodsd.

Ondertusschen zochten *Sēmar* en zonen *Ardjoena* onder den boom, van waar hij door *Samba* was weggevoerd. *Sēmar's* droefheid door zijn zonen belachelijk gemaakt. Zij komen eindelijk te *Martapoera*, en verhalen hunne lotgevallen.

De *Korawa's* bezoeken *Dorna* te *Angsokapantja*, en vinden hem met *bagawan Kēropa*. *Dorna* was verliefd op *Srikandi* en verzoekt de *Korawa's* haar voor hem te koopen. *Karna* en *Djajadrata* gaan met een talrijk gevolg naar *Pantjaradi* (zie bl. 528) en hebben 't plan haar te ontvoeren, zoo men haar niet mocht willen geven.

Srikandi wil geen man hebben, die niet rickt als haar oom *Gandasoekma* ¹⁾. *Karna* en *Djajadrata* geven het op *Gandasoekma* te bevechten, en keeren terug. *Dorna* neemt 't besluit *Ardjoena's* hulp in te roepen, en zendt *Sangkoeni*.

Sangkoeni vindt de *Pandawa's*, die er over spreken, dat zij niet zoo vaak als de *Korawa's* hun opwachting bij *Dorna* maken. *Ardjoena* komt met zijn broeders te *Astina* en gaat vervolgens, alleen van *Sēmar* en zonen vergezeld, naar *Pantjaradi*.

Na een langen strijd met allerlei wapens, die onbeslist bleef, stelt *Ardjoena Gandasoekma* voor in elkaars lijf te varen (*běrmain mandjing raga*). *Gandasoekma* opent de 4 deuren en *Ardjoena* vaart in zijn lichaam, en ziet dat er nog veel onreins en duisters in is. *Ardjoena* gaat er weër uit, en *Gandasoekma* vaart in zijn lichaam, aldaar reinheid en helderheid aantreffende. *Ardjoena* sluit de openingen, en *Gandasoekma* uit 't lichaam van *Ardjoena* willende gaan, kan niet, de mond door *Djomblo*, de neusgaten door *Petroek*, de ooren door *Nalasetra* en de aars en penis door *Sēmar* bewaakt wordende. *Ardjoena* gaat naar *Droepada*, en meldt hem, dat *Gandasoekma* zonder reden (?) verdwenen is (*soedah moesna tanpa krana*). *Ardjoena* krijgt *Srikandi* en brengt haar naar *Angsokapantja*.

Daar *Srikandi* niet van *Dorna* wil weten, beschuldigt

¹⁾ Jav. *gāndmānā*, (Zie Tijdschrift van 't Batav. Gen. Dl. VI 207), de lakon van dien naam (T. van N. I. 1870 Sept. 164), en die genaamd *Sajēmbārā Gāndwati*.

Dorna Ardjoena op haar toovermiddelen aangewend te hebben. *Bima* daagt hem uit, maar *Dorna* verwijdert zich vertoornd, terwijl de *Korawa's* uit vrees ook de wijk nemen. De *Pandawa's* gaan terug. *Ardjoena* is bevreesd voor een *malapataka*, omdat *Dorna* zijn leermeester was, en verlaat heimelijk 't huis, om boete te doen ¹⁾. Hij verandert zich in een *pandita Ramboet api* (vuurhaar) en nam den naam aan van *Wardiningsih*.

Men laat te *Martapoera Ardjoena* zoeken. *Bima* laat *Gatotkatja* ten dien einde komen, en *Gatotkatja* gaat de boete doen, die bestond uit 't liggen op een roode wolk, om in staat te zijn, die taak te volbrengen.

Naga Ardja ²⁾ te *Saptapatala* wil zijn kleinzoon *Antarëdja* ³⁾ in zijn plaats tot vorst verheffen, maar deze weigert, daar hij zijn vader wilde gaan zoeken.

Om hem te vinden moet hij, zegt zijn grootvader, letten op iemand die hoog van statur is, en in 't bezit van de *gëgëloeng soempit oedang* (zie bl. 520) en de nagels *pantjanaka*. De *gëgëloeng këklingan* was 't kenmerk van *Darmawangsa* enz. *Antarëdja* vliegt weg, en laat zijn olifant achter. Hij treft *Gatotkatja* aan. Na elkander bestreden te hebben, vernemen zij van *Ijang (hjang) Naga Ardja*, dat zij broeders waren.

Na met zijn vader, ooms en andere familie kennis gemaakt te hebben, wordt hij door *Bima* gezonden *Ardjoena* te zoeken. Met *Gatotkatja* maakt hij een afspraak, dat zij elkaâr na 7 dagen aan den voet van den berg *Përasoe* moesten ontmoeten. Na vergeefs gezocht te hebben, gaan beiden boete doen. *Antarëdja* wordt een witte olifant, zich noemende *Limèn pëtak* (Jav. witte olifant), en *Gatotkatja* maakt van zich een banteng en noemt zich *banteng toenggal oeloeng* ⁴⁾. Zij houden zich op aan den voet van den berg *Përasoe* (aan den oost-kant).

¹⁾ بَرْتَاةِ اَعْرَافَاتِ zie boven bl. 496.

²⁾ *Antaboga* namentlijk; zie boven bl. 518.

³⁾ De Jav. *Antësend*.

⁴⁾ *Oeloeng* is de Bal. uitspraak van 't Jav. *wulung* (zwart).

Sasawarna te *Langká dirdja* hoorende van de schoone dochter van den vorst van *Darawati*, *Soebadra*, wilde haar tot vrouw hebben, niettegenstaande zij reeds een man had. Hij was reeds gehuwd met *Dewi Mandoepoeri*. Hij zendt den patih *Doemaraksa* ¹⁾ met een brief naar *Martapoera*. Deze was een zijner vertrouwdste raadslieden (twee andere zijnde *toemënggoeng Djangkarota* en de *dëmang Djaranggarawa*).

Kěsna droomt van *Martapoera* dat het door de zee verzwolgen en door bergen overstort is (*kabandjiran ajër laoet dan kagoegoeran goenoeng*), terwijl hij tevens hoort, dat *Ardjoena* verdwenen is. Hij vertrekt derwaarts, en vindt de *Pandawa's* in droefheid gedompeld. Een oogenblik later komt daar ook *Doemaraksa*. *Bima* werpt hem den brief in 't aangezicht en geraakt met hem in strijd. *Sěkoela* en *Sědewa* willen op last van *Kěsna* hem verhinderen een afgezant te dooden. *Darmawangsa* bedreigt hen met een vervloeking, en eerst nu laat hij *Doemaraksa* loopen. *Kěsna* vraagt als koopsom (*pětoekon*) van *Soebadra* 't hoofd van den *pandita Ramboet api*, bijgenaamd *Wardiningsih* op den berg *Wanaraga*; en verder den witten olifant *Liman pětak*, en den banteng *toenggal oeloeng* aan den voet van den *Pěrasoe* als *pěngiring*. *Doemaraksa* wordt door zijn vorst gelast de twee dieren op te zoeken, terwijl *Sasawarna* zelf den *pandita* zal in handen zien te krijgen.

Ardjoena, als kluizenaar, bevecht *Sasawarna* niet, en levert zijn hoofd over. *Sasawarna* snijdt het af en doet het in een gouden *gěndaga*. Hij keert naar *Langkadirdja* terug. *Doemaraksa* de twee dieren gevonden hebbende, zoude door hen gedood zijn, zoo niet *Narada* op last van *Batara Goeroe* het niet verhinderd had, en hun aanraadde zulks eerst te *Martapoera* te doen. *Sasawarna* gaat met een talrijk gevolg naar *Martapoera*. *Kěsna* laat de gouden *kěndaga* bij *Soebadra* in de *poeri* brengen. *Sasawarna* ook in de *poeri* komende, ziet daar *Ardjoena* tuschen

¹⁾ *Doemraks*a (Zie de *Râmâ*).

zijn twee vrouwen, *Soebadra* en *Srikandi* zitten. *Ardjoena* geeft zich als *sojèmbara*, dien *Sasawarna* moet dooden, om *Soebadra* tot vrouw te kunnen krijgen. Buiten bestrijden *Gatotkatja* en *Antarèdja*, in hunne aangenomen gedaanten, de volgelingen van *Sasawarna*. De *dèmang Djaranggarawa* en de *toemenggoeng Djangkarota* worden door hen gedood, terwijl *Doemaraksa* in de bosschen de wijk neemt. *Ardjoena*, ondersteund door *Bima*, *Gatotkatja* en *Antarèdja* drijven *Sasawarna* op de vlugt. *Ardjoena*, met *Sèmar* als volgeling, gaat hem zonder medeweten zijner broeders en van *Kèsna*, opzoeken.

Ardjoena en *Sèmar* ontzigtbaar door de *alji alimoenan*, zetten zich bij *Mandoeperi*, *Sèmar* bij de *èmban*, die een bokkelucht ¹⁾ terwijl hare meesteres een aangename geur waarneemt. Men vermaakte zich in 't paleis met dansen. *Ardjoena* geeft zich uit voor den *dewa Naja Kasoema*, en laat zich zien. *Sèmar* evenzoo, zich uitgevende voor *سنگيغ دنگول* (te lezen *sanghyang-loenggal*, *jangtoenggal*?) De *èmban* verwondert zich over zijn zwarthed en dikken buik.

Sasawarna 't huis komende, verneemt van een *dajang*, dat zijn vrouw door *Ardjoena* geliefkoosd wordt. Een strijd ontstaat, waarin *Sasawarna* zijn gunsteling *Doemaraksa*, wien *Ardjoena* door een toovermiddel zijn eigen gedaante gegeven had, gevangen neemt. *Sasawarna* wil na 't vertrek van *Ardjoena* zijn vrouw dooden, maar het wordt hem door haar duidelijk gemaakt, dat hij zelf de schuld van alles is, daar hij een anders vrouw had begeerd.

De *Korawa's* spreken over een bondgenootschap met *Sasawarna* om *Ardjoena* ten onder te brengen. Intusschen komen daar de broeders van *Ekalaja*, *sang Krèsna* en *sang Malangdewa* ²⁾, die op den berg *Majaruga* boete deden, om den dood van hun broeder te wreken. Men strijdt, en de beide broeders doen *Djajadrata* en *Karna* wijken. *Dorna* geeft den raad hem te paaijen en tegen de *Pandawa's* te gebruiken.

¹⁾ Waarmede *Sèmar* behebt was.

²⁾ Zie boven.

De beide broeders laten zich vinden, vliegen weg en vinden de *Pandawa's* bezig met 't oprichten van een *tjandi* op den berg *Bontar*.

Een der broeders gaat naar *Martapoera* om de *djimat poestaka kalimasada* ¹⁾ te stelen, en de andere om *Ardjoena* te bevechten.

Sang Krěsna stijgt uit de lucht, neemt de gedaante van *Gatokatja*, die met zijn broeder ter bewaking was achtergebleven, aan, en zegt door de *Pandawa's* gezonden te zijn om die *djimat* te halen, daar zij hem noodig hadden om de *tjandi* te voltooiën. *Srikandi* geeft de *djimat* af. *Gatokatja* en zijn broeder gaan den dief zoeken. *Malangdeva* kwam in de gedaante van *Narada* bij de *Pandawa's* en vraagt van wege *Batara Goeroe* den ring *ampal*, omdat het in den hemel zoo ongelukkig gesteld was, de goden waren meerendeels ziek, de bloemen in de *Bandjaran sari* vielen verwelkt af, 't water *tirta kamandaloe* ²⁾ was opgedroogd, en de *bale martjoekoenda* schudde 7 maal daags. De *ampal*, zeide *Ardjoena*, konde niet afgegeven worden, daar hij in 't vleesch vast zat. *Malangdeva* overwint *Ardjoena*, onthoóft hem, en legt 't hoofd in een gouden *kěndaga*. De beide broeders zijn verheugd over de behaalde buit. *Ardjoena's* hoofd wordt bij de *Korawa's* gebracht, en daar *Banowati* het zien wilde, naar binnen. 't Hoofd riep den romp tot zich en *Ardjoena* beslaapt *Banowati*. *Malangdeva* en *Ardjoena* strijden.

De andere *Pandawa's* treffen *Ardjoena* op den berg *Bontar* niet aan. Van alles onderrigt neemt *Kěsna* het op zich *sang Krěsna* te bestrijden, te meer daar deze zijn naam droeg. Men gaat naar *Astinapoera*. Groote slachting door *Bima* en zijn beide zonen. *Kěsna* en *sang Krěsna* vechten. *Sang Krěsna* bedreigt *Kěsna* met de pijl, die hij in zijn boete verkregen

¹⁾ Zie Geschiedenis der *Pandawa's*. De verklaring van Cohen Stuart is verkeerd, en in 't *Jav. Wdb.* (2e druk) kan ik het niet vinden. In den 1sten druk staat het onder 't Arab. *kalimah!*

²⁾ 't Levendmakend water.

had en *bratapoespa* heette. *Krěsna* stelt daar tegenover de *tjakra soedarsana* ¹⁾ en doodt *sang Krěsna*. *Malangdewa* zijn broeders willende wreken, wordt door *Ardjoena* gedood. *Darmawangsa* neemt de *poestaka kalimasada* uit de gordel van *sang Krěsna*. De *Pandawa's* vieren feest te *Martapoera*, nadat *Bima* door *Darmawangsa* verhinderd is geworden, *Astina* te vermoesten. *Gatokatja* en *Ardjoena* vertrekken, en bespreken met elkander de wijze, waarop zij elkanders hulp in 't vervolg hebben in te roepen.

---

¹⁾ Is de naam van *Krěsna's tjakra*; 't handschrift heeft: وَدَقْسَان

MENANGKABAUSCHE SPREEKWOORDEN

DOOR

J. H A B B E M A.

(*Vervolg van bladz. 431.*)

De onderstaande spreekwoorden zijn evenals de vroeger opgegevene van algemeene bekendheid; zij zijn *mahiš* (mahir), zooals de inlander zegt.

51. *Bantji di mantji^s nan sa-ikoea, di baka padi sa-rangkiang.*
Bentji akan mantjit (tikoes) sa-ekor, di bakar padi sa-rangkiang.

Omdat men boos is op ééne muis (die eene kleine schade aanricht, en die men wenscht te dooden), eene schuur vol padi verbranden.

In het algemeen: zich eene groote schade op den hals halen, omdat men zich een klein verlies niet getroosten wil.

52. *Poetjoea^s di tjinto hoelam tibo.*

Poetjoek di tjinta hoelam tiba.

Jonge uitspruitsels begeeren, en toespijs krijgen (d. w. z. plantaardige toespijs, waarvoor ook jonge uitspruitsels gebezigd worden).

De algemeene bedoeling van het spreekwoord is: buiten verwachting meer krijgen, dan men verlangt.

53. *Bilo pandai manggoelai, bada mandjadi tanggiri.*

Apabila pandai menggoelai, badar mendjadi tenggiri.

Wanneer men er slag van heeft goelai te maken, (smaakt) de badar als tenggiri.

De badar is eene kleine ordinaire; de tenggiri, eene groote smakelijke zeevisch.

Als men ervaren of bedreven in iets is, dan kan men van iets gerings nog wel iets goeds maken, zoo als lieden, die er slag van hebben er netjes uit te zien, al dragen zij eene goedkoope kain (jang tahoe pakoi).

Dus in het algemeen: „overleg is het halve werk.”

54. *Hoedjan bapoehoen, panèh barasa.*

Hoedjan berpohon, panus berasal.

Vrij vertaald: geen regen zonder wolken, en geen warmte zonder zon (de oorsprong der warmte).

Iemand die handel wil gaan drijven, dient een kapitaal, hoe klein dan ook, te bezitten, om zijn handel te beginnen. In het algemeen: alles heeft een begin of eene oorzaak, want, van niets kan iets worden.

55. *Gadang pasu^s dari tiang.*

Besar pasak deri tiang.

De spijker is grooter dan de stijl (waarin hij geslagen wordt).

Dit zegt men van menschen, die de tering niet naar de nering weten te zetten; in het algemeen ook van zaken, die de kosten niet waard zijn, die men er aan besteedt.

56. *Salah tjoto^s malantiëngkan, salah makan mamoeantahkan.*

Salah tjotok melantingkan, salah makan memoentahkan.

Wat verkeerd (of te veel) is opgepikt, wordt weggeworpen; wat te veel gegeten is, wordt uitgebraakt. [*Tjotok*, pikken van vogels; ook: steken van pijn, b. v. van eene zweer.]

De bedoeling van het spreekwoord is: wat onwettig verkregen is, moet teruggegeven worden.

57. *Poetiè tahan sasah, hitam tahan tapo.*

Poetih tahan sesah, hitam tahan tapo.

Wit (katoen) dat tegen wasschen, en zwart (katoen) dat tegen slaan kan. [*Sasah* (sesah), aanhoudend hard slaan, hetzij met de hand, hetzij met iets anders; ook wasschen op Indische wijze; *di sasah kato kato*, overstelpt worden met woorden; *ko^s injo makan talampau di sasahno*, wanneer hij eet, doet hij dat zeer gulzig (snel en alles door elkaar). *Tapo*, slaan met een stuk hout of ijzer. Wanneer katoen zwart is geleverd, wordt het daarna met een houten hamer geklopt (*tapo*), opdat de verw overal doordringe. *Toko^s* (toekok), zachtjes kloppen; b. v. een ijzersmid *manapo*; een goudsmid *manoko^s*. *Tapoea^s* (tepoek) is hier alleen: slaan met de vlakke hand.]

Dit spreekwoord wordt b. v. gebezigd door den regter, die na eene verklaring van den beschuldigde of een der getuigen te hebben gehoord, het bovenstaande vragenderwijs inrigt, daarmee bedoelende: „houdt gij in ieder geval de waarheid uwer verklaring vol, ook al wordt zij door andere getuigen tegengesproken”; „kan het navraag lijden”?

58. *Toewaka sabaije^s-baije^s baka.*

Tawakoel sa-baik-baik bakal.

Vertrouwen op God is de beste leefstogt.

59. *Ba^s gadik djolong manoemboea^s*

Seperti gadis soeloeng menoemboek.

Als eene maagd, die voor het eerst (padi) stampet.

Toepasselijk op personen, die een hoog denkbeeld van zich zelf hebben, verwaand ingebeeld zijn.

60. *Moerai bakitjan hari siang.*

De *moerai* is een vogel gelijkende op onze ekster; het geluid, dat hij voortbrengt heet *berkitjan*. Vertaling:

(zoo duidelijk, onloochenbaar) als een moeraï, die bij dag krast.

De uitdrukking komt overeen met: *hajam poetih terbang siang* (zie Mal. spreekw. Klinkert N°. 263), en wordt dus gezegd van personen, wier schuld niet te loochenen valt; b. v. van iemand, die op de pasar een moord begaat.

61. *Ana^s di pangkoe di lapèkkan, baroea^s di rimbo di soesoekan.*

Anak di pangkoe dilepaskan, beroek di rimba di soesoekan.

Het kind op den schoot wordt verwaarloosd, en de aap in het bosch wordt gezoogd.

Dit wordt b. v. gezegd van personen, die hunne betrekking verwaarloozen, om zich met zaken bezig te houden, waarmede zij niets te maken hebben.

62. *Hoedjan ta^s sakali djatoeë, simpai ta^s sakali hare^s.*

Hoedjan tiada sakali djatoeh, simpai tiada sekali erat.

De regen valt niet in eens (maar bij druppels); de rotan-hoepel is niet sterk, wanneer hij pas uit ééne omwinding bestaat.

Ons spreekwoord: „Keulen en Aken zijn niet op één dag gebouwd.”

63. *Ramboei^s djan poetoeh, tapoeang djan tasera^s.*

Ramboet djangan poetoeh, tepoeng djangan tersérak.

Breek het haar niet (dat uit het meel wordt getrokken), en stort het meel niet.

Het is eene aanmaning tot voorzichtigheid en bedaardheid, tot het aangaan van eene minnelijke schikking tusschen twistende partijen, opdat de goede verstandhouding niet voor altijd verbroken zij. „Zachtjes aan, dan breekt het lijntje niet.”

64. *Boelië bada tatimbakan.*

Beroleh badar tertimbakan.

Bij het water scheppen een badarvisch krijgen.

D. i. in het algemeen: een buitenkansje, een voordeeltje, waarop men niet had kunnen rekenen.

65. *Boeroea^s moeko, tjamin di patjah.*

Boeroek moeka, tjermin di petjah.

Wanneer het aangezicht leelijk is, wordt de spiegel gebroken.

In het algemeen: gebreken die men heeft, niet willen erkennen, maar ze op een ander of iets anders schuiven. Een slecht billardspeler b. v. geeft de schuld aan zijne queue.

66. *Tarandam ta^s basah, tarapoeng ta^s hanjoei^s.*

Terendam tiada basah, terapoeng tiada hanjoet.

Ingedoopt en niet nat zijn, drijvende en niet afdrijven (n.l. in stroomend water).

Iemand die geld heeft uitgeleend, dat hij niettegenstaande herhaald manen niet terugkrijgt, of een rekest heeft ingediend en reeds ettelijke maanden op de beslissing wacht, gebruikt bovenstaande uitdrukking. Hij heeft echter nog niet alle hoop opgegeven en in dit opzigt onderscheidt zich het spreekwoord van: *mati ta^s bakoebaea hilang ta^s barimbo.*

67. *Ana^s harimau inda^s ka djadi ana^s kambiëng.*

Anak harimau tiada akan djadi anak kambing.

Een jonge tijger kan geen jonge geit worden.

Komt overeen met ons spreekwoord: „de appel valt niet ver van den stam.”

68. *Boewah nan talampau manjih, baele^s.*

Boewah jang terlaloe manis, beroelat.

Al te zoete vruchten, zijn door de wormen aangetast.

Toepassing. Wanneer de kleuren van tjita zeer mooi en helder zijn, zullen ze spoedig verbleeken. Lieden, die zich altijd bijzonder beminnelijk voordoen, zijn dikwijls niet te vertrouwen; dus: „schijn bedriegt.”

69. *Maloe batanjo, sasè^s di djalan.*

Maloe bertanja, sesat di djalan.

Schaamt men zich (naar den weg) te vragen, zoo verdwaaft men.

Wie iets onderneemt zonder er verstand van te hebben, en toch den raad van deskundigen niet wil inwinnen, zal het zich te laat beklagen.

70. *Ba^s mahèto kain karoeang.*

Seperti menghasta kain saroeng.

Als meten van een saroeng (n.l. steeds rondgaande).

D. w. z. nooit verder komen; werk doen, dat tot niets leidt.

71. *Manoehoea^s kawan sa-irièng, manggoentièng dalam lipatan.*

Menoehoeok kawan sa-iring, menggoenting dalam lipatan.

Steken naar een kameraad, knippen in iets dat opgevouwen is.

Dit zegt men van twee vrienden, die met elkander vechten, of twee familieleden, die elkander benadeelen.

72. *Makanan gadjah dimakan kantjiè (kantjil).*

Het dwergghert wil het voedsel van een olifant eten.

Dus: iets doen, waarvoor men niet berekend is.

73. *Asièng kalang bidoea^s dilata^s.*

Asing kalang bidoek diletak.

Het steunhout en het vaartuig worden afzonderlijk gezet; (niet de bidoek op de kalang).

Dit wordt gezegd van iemand, die niet antwoordt overeenkomstig de vraag, die hem is gedaan.

74. *Manari di ladang oerang.*

Dansen in een anders rijstveld.

Profiteren ten koste van een ander; „riemen snijden van een andermans leer.”

75. *Moesoë dalam selimoet*^s.

Moesoe dalam selimoet.

(Als) een vijand in de selimoet.

Wikkelt men zich in zijn selimoet, dan kan het gebeuren, dat een duizendpoot of een dergelijk beest zich er in verschoelen heeft en den eigenaar bijt.

Deze uitdrukking slaat op valsche vrienden, die (als een selimoet) ons in het openbaar quasi ondersteunen en beschermen, maar in het geheim ons tegenwerken en kwaaddoen.

76. *Patah moeloet^s bakèh alah; patah karik bakèh^s mati.*

Patah moeloet bekas alah; patah keris bekas mati.

Is de mond tot zwijgen gebragt, dat is een teeken, dat men overwonnen is; breekt de kris onder het gevecht, dat is een teeken, dat men (moet) sterven.

De bedoeling van de beide deelen der bovenstaande uitdrukking is: „die zwijgt geeft zich gewonnen,” (n.l. nadat de hier bedoelde persoon door redenering overtuigd is, en het nuttelooze van verdere tegenspraak inziet).

77. *Moerah moeloet^s, maha timbangan.*

Moerah moeloet, mahal timbangan.

Vlug met den mond, maar langzaam in de uitvoering van hetgeen gezegd of beloofd is. [*Maha timbangan*, eigenlijk: langzaam in het overwegen, dus ook in het uitvoeren.]

De bedoeling van het spreekwoord is: veel beloven, maar weinig geven of doen; „veel geschreeuw maar weinig wol.”

78. *Boelië laoea^sno, na^s koewahnjo.*

Beroleh laoeknja, hendak koewahnja.

Laoek (kunnen) krijgen, maar de saus (alleen) begeeren.

Iemand die geld ter leen vraagt, wordt de gevraagde som ten geschenke aangeboden, welk aanbod hij echter uit trots of valsche schaamte van de hand wijst, bij zijn oorspronkelijk

verzoek blijvende. Iemand wien eene betrekking wordt aangeboden, beter bezoldigd dan de zijne, prefereert om de eene of andere reden, in zijne tegenwoordige betrekking gehandhaafd te worden.

79. *Ingè^s mantaro aloen kanai, imat mantaro aloen habih.*

Ingat semantara belom kena, himat semantara belom habis.

Zich in acht nemen, terwijl men nog niet geraakt is; zuinig zijn, terwijl (het geld) nog niet op is.

De uitdrukking doelt op voorzichtige en spaarzame personen.

80. *Ketè^s tarandjo-andjo, gadang tabao-bao.*

Ketjil terandja-andja, gedang terbawa-bawa.

Klein zijnde, wordt (het kind) in alles zijn zin gegeven; groot geworden, is het daaraan gewend geraakt. [*Andja-andja*, ook *mandja-mandja*, den zin geven, door de vingers zien (van gebreken). Zie Wrdb. v. d. Wall.]

De bedoeling van bovenstaande uitdrukking is: een jonge stam kan gebogen worden; is de boom oud en het hout hard geworden, dan is het te laat.

Wanneer ondeugden en slechte gewoonten bij kleine kinderen niet worden tegengegaan, wordt het kwaad hoe langer hoe erger.

81. *Didahoeloekan manjipa^s, dikoediankan malasoeih.*

Didahoeloekan menjepak, dikemoediankan melasoes.

Wat door schoppen werd voorafgegaan, wordt door snuiven gevolgd (eerst schopt hij en dan snuift hij) [*Melasoes* (*malasoeih*), snuiven als een woedende buffel.]

De uitdrukking wordt gebezigd van lastige, onhandelbare, nijldige personen; „dwarsdrijvers,” wien men het nooit naar den zin kan maken.

82. *Ba^s tanah pamoenggang balam.*

Seperti tanah pemoenggang balam.

Als (een kluitje) aarde, waarmee men naar eene duif werpt, (wel is waar is de kans om haar te raken gering, maar men verliest er niets bij). [*Poengkang* (memoengkang), werpen (naar iets).]

De uitdrukking wordt gebezigd door iemand, die iets wil verzoeken, maar weinig kans heeft, dat zijn verzoek wordt toegestaan. Hij denkt: „al weigert men mij hetgeen ik vraag, ik verlies er niets bij.” Dus ons spreekwoord: „baat het niet, dan schaadt het niet.”

83. *Sajang di garam nan sa-tjatjah, di boesoea^s kan kabo nan sa-ikoea.*

Sajang akan garam jang sa-tjatjah, di boesoeakkan karbau jang sa-ekor.

Door te zien op een korreltje zout, wordt een geheele karbau bedorven.

Wordt gezegd van personen, die onverstandig zuinig zijn; b. v. iemand die oude stijlen gebruikt bij het bouwen van een nieuw huis.

84. *Ba^s pala^s, babadjoe poelo.*

Seperti pelak, berbadjoe poela.

Als (iemand die) zweet, en nog een baadje aantrekt.

Toepasselijk op personen, die reeds straf verdiend hebbende, zich bovendien aan een ander misdrijf schuldig maken. Komt dus overeen met: *baban bare^s singgoeloelang batoe.*

85. *Lita^s tarabo, haoeih takatja.*

Litak tarabo, haoes terkatjar.

Vrij vert. Wanneer men zeer hongerig of dorstig is, grijpt men naar de eerste de beste spijs of drank, (zonder voorafgaand onderzoek). [*Lita^s* (letih?) uitgeput van honger, vermoeienis of ziekte. *Merabo*, iets haastig doen, b. v. spreken; *toean itoe marabo samiëng bakato kato*, die heer spreekt altijd zeer haastig, driftig, zonder eerst te

bedenken wat hij zeggen wil; *tarabo* beteekent hier haastig grijpen (gegrepen). *Katjar* komt in beteekenis overeen met *raba*, in den blinde rondtasten of grijpen. Wanneer het b. v. zeer donker is, zegt men: *bakatja hambo badjalan*, ik loop op den tast.]

Het spreekwoord is van toepassing op personen, die iets doen, zonder er eerst behoorlijk over te hebben nagedacht.

86. *Mambaka-i boeda^s lari.*

Membakali boedak lari.

Reisgeld geven aan een slaaf, die (daarna) wegloopt.

De algemeene beteekenis is: een dubbel verlies lijden; (de slaaf is weggeloopt, en men is bovendien het medegegeven reisgeld kwijt). Zoo b. v. iemand wiens huis instort, kort nadat hij er een nieuw dak op heeft laten zetten, of een gedaagde, die aan den eischer de sawah waarover zij geschil hebben terug moet geven, en bovendien in de kosten wordt veroordeeld.

87. *Kalihe^s-an idjoea^s ta^s basaga.*

Kalihatan idjoek tiada bersegar.

Wanneer men ziet, dat de idjoek niet door segar beschermd is, (kan men zonder gevaar van zich te steken de idjoek van den boom halen). *Segar* is de houtachtige stekels rondom den stam van den arèn palm, waarvan de inlandsche pen (kalam) gemaakt wordt; in den zin van: frisch, versch, hier niet bekend.]

Met iemand die geene invloedrijke vrienden of beschermers heeft, wordt minder consideratie gebruikt, dan met iemand, bij wien dit wel het geval is.

88. *Loeloeh pandjahi^s laloe koelindan.*

Loeloes pendjahit laloe koelindan.

Als de naald er (maar) door is, dan volgt de draad.

Het Fransche: ce n'est que le premier pas qui coûte.

89. *Minta^s dada^s di rang mangoebië^s.*

Minta dedak kapada orang (jang) mengoebik.

Zemelen vragen aan lieden, die (de rijst) met de handen pellen (d. i. die te weinig padi hebben om ze stampen).

[*Koebik* (mengoebik), pellen van padi en andere kleine vruchten met de vingers.]

De bedoeling is: ondersteuning in geld vragen aan iemand die arm is, of in de leer gaan bij een onbekwame.

90. *Tatoengkoei^s mambilang lantai;*

Tatingadah mambilang lahek.

Tertoengkoet mambilang lantai;

Tertengadah mambilang lahas.

Met het aangezigt ter aarde liggende de planken tellen; met het aangezigt naar boven de daklatten tellen. [*Toengkoet*,

met het aangezigt ter aarde liggen, zooals bij eene vechtpartij, hij die het onderspit delft, of ook als erbiedsbewijs.]

Dient als waarschuwing, zoowel voor lieden, die door eene ramp of tegenspoed getroffen, als voor personen, die door de fortuin begunstigd zijn; in het eerste geval (*tatoengkoei^s*) om niet moedeloos te worden, het hoofd te laten buigen; in het tweede geval (*tatingadah*) om zich niet door tijdelijken voorspoed te laten verblinden, het hoofd op te steken, trotsch te zijn.

91. *Boelië, saraso maroegi.*

Beroleh, sarasa meroegi.

Iets krijgen, maar een gevoel hebben als of men verlies heeft geleden.

B. v. genoten weldaden, waaraan men telkens herinnerd wordt; of een proces winnen, nadat men aanzienlijke sommen aan zijn advokaat heeft moeten betalen.

92. *Moesoeë djan di ari-ari, tasoeo djan di indahkan.*

Moesoeh djangan di ari-ari, tersoewa djangan di indahkan.

Maak u geen vijanden, maar ontmoet gij den vijand wees dan niet bang (geef er niet om). [*Ari-ari* of *ari*, veroorzaken, bewerken. Het woord schijnt alleen in dezen vorm te worden gebruikt; men zegt mij dat het een Maleisch woord is, niet een Arabisch zooals dr. de Hollander vermoedde (zie Aant. Sjech Djilal Oeddin).]

Behalve als vermaning kan deze uitdrukking b. v. gezegd worden tot iemand, die alles met het spel heeft verloren. Hij is zelf de schuld er van (di ari); nu het echter zoover is gekomen, moet hij zich niet laten ontmoedigen door zijn tegenspoed.

93. *Tangan manjantjang, bahoe mamikoea.*

Tangan mentjantjang, bahoe memikoel.

Met de handen wordt gehakt, de schouders dragen (het gehakte).

Doet men iets verkeerd, zoo treft de straf daarvoor *den geheelen persoon* van den dader; of, de misdaad van een persoon werpt eene smet op zijne geheele familie. Was vroeger een moordenaar niet in staat de „bangoen” te betalen, zoo was zijne familie, soekoe of negeri daarvoor aansprakelijk.

94. *Kapopoh goelai laboe.*

Als goelai laboe, die overkookt. (Zoodra men het deksel opligt, houdt het overkoken op). [*Popoh, mempopoh*, overkoken; van eene lamp: het boven het glas uitkomen van de vlam. *Popohkan banai api*, stook het vuur goed op, laat het hoog opvlammen; *hati hambo mangapopoh banai*, ik ben erg boos.

De uitdrukking wordt gebezigd om personen aan te duiden, die binnen korten tijd tot rijkdom of aanzien zijn gekomen. doch spoedig tot hunnen vroegeren toestand van armoede of onbeduidendheid zijn teruggekeerd.

95. *Ba^s mahando^s di balië^s loemboeang.*

Seperti mengendap di balik loemboeng.

Als (iemand) die zich verschuilt achter eene rijtschuur.

De loemboeng is even als alle huizen in de Bovenlanden op palen gebouwd. Door zich dus daarachter te verschuilen, onttrekt men alleen het hoofd en de schouders aan het gezicht, terwijl de beenen en het onderlijf zichtbaar blijven.

De uitdrukking wordt gebezigd, sprekende van personen, die hunne goede of kwade gezindheid jegens iemand trachtende te verbergen, echter door woorden of daden aanleiding geven, dat men hunne gevoelens doorgrondt; ook van iemand die hardnekkig ontkent, terwijl zijne schuld zonneklaar blijkt.

96. *Kama kèlò^s lilin kakioen kèlò^s lojang.*

Kamana kèlok lilin kasana kèlok lojang.

Het (gesmolten) geel koper volgt de krommingen van het was.

Om koperen voorwerpen b. v. een „talam” te gieten, gaat men op de volgende wijze te werk. Men maakt van was een vorm geheel gelijk aan het voorwerp, dat men gieten wil. Om dezen wassen vorm brengt men klei of leem aan, waarna men het was uit eene opening in de klei, door verwarming verwijdert. Gaat men tot het eigenlijk gieten over, dan zal het koper de plaats van het was innemen. [*Kèlok*, *berkèlok*, kronkelen, slingeren. *Tanggo bakèlò^s*, wenteltrap. *Batang wijè^s nan toen bakèlò^s* (*mangèlò^s*) *banai*, die rivier heeft een zeer kronkelenden loop.]

De uitdrukking wordt gebezigd door een ondergeschikte, om zijne geheele afhankelijkheid van zijn meerdere uit te drukken; ook wordt er mede bedoeld op twee of meer personen, die het geheel en al eens zijn; wat de een doet, dat doet de andere ook.

97. *Roemah soedah, toko^s pahè^s baboeni poelo.*

Roemah soedah, toekok pahat berboenji poela.

Nu het huis reeds klaar is, weerklinkt weêr het slaan (met een hamer) op een beitel.

Toepassing. Nu de zaak al afgedaan, het vonnis al uitgesproken is, kan het verder bespreken dier zaak door de regters, tot niets leiden; nu ik mijne schuld reeds geheel heb afbetaald, komt gij mij manen.

98. *Di ma perioea patjah, di sènan tambingka tingga.*

Di mana perioek petjah, di sana tambikar tinggal.

Waar de rijstpot breekt, daar blijven de scherven liggen.

Wanneer iemand op reis wil gaan, doch een vriend hem daarvan tracht terug te houden, door hem de gevaren der reis voor te spiegelen, zoo antwoordt hij met bovenstaande uitdrukking met de bedoeling: als ik sterven moet, welnu dan sterf ik, ik kan mijn noodlot toch niet ontgaan.

99. *Ta^s kajoe djandjang di kapiëng, ta^s wijje talang di pantjoeng.*

Tiada kajoe djandjang di keping, tiada ajer talang di pantjoeng.

Bij gebrek aan brandhout hakt men de trap aan stukken; bij gebrek aan water snijdt men eene (levende) bamboe af (waarin men water vindt).

Iemand die een feest wil geven, of zijne schulden moet betalen, doch geen geld heeft, verkoopt of verpandt zijn huis of zijne sawah, om aan geld te komen. De uitdrukking komt dus overeen met het Hollandsche: „van den nood eene deugd maken.”

100. *Batoeng di tanam, haoca toemboë.*

Betoeng di tanam, aoer (doeri) toemboeh.

Betoeng (bamboe) wordt geplant, (maar) er groeit (bamboe doeri) van.

In het algemeen: „goed met kwaad vergelden.”

101. *Papè^s di loea, pantjoeng di dalam.*

Papat di loear, pantjoeng di dalam.

Vlak, effen van buiten; scherp, puntig van binnen.

De uitdrukking doelt op personen, die zich beter voordoen dan zij inderdaad zijn (zie No. 43).

102. *Randah bilang-bilang di soeroe^si; tinggi kajoe aro di lompe^si.*
Rendah bilang-bilang di soeroeki; tinggi kajoe ara di lompati.

(Al) is de bilang-bilang laag, men kruipe er onder; (al) is de vijgeboom hoog, men springe er over heen [*bilang-bilang*, onkruid, gelijkende op *gèlang*].

Speciaal op regters toepasselijk; wanneer zij uitspraak moeten doen in een geschil tusschen een aanzienlijke en een geringe, zoo geschiede dit zonder aanzien des persoons. Zij mogen de regten van den geringen man *niet over het hoofd zien*, en niet schromen zijnen aanzienlijken tegenstander in het ongelijk te stellen (*di lompe^si*).

IETS OVER DE SPREEKWOORDELIJKE UITDRUKKINGEN

BIJ DE

BEWONERS

VAN DE

PADANGSCHE BOVENLANDEN

DOOR

J. L. VAN DEN TOORN.

Wanneer men den Maleier hoort spreken, dan verneemt men nu en dan van die korte snedige gezegden, die zonder bepaald tot de spreekwoorden gebracht te kunnen worden, toch even als deze tot de figuurlijke taal behooren.

Het zijn de zoogenaamde *pitoea* (*fetwa*) of *pambaöan*, die als aanhalingen of als spreekwoordelijke uitdrukkingen van de voorvaderen zijn overgenomen en tot op heden onder de nakomelingschap zijn blijven voortleven, zonder van vorm of beteekenis te zijn veranderd. Zij zijn van de eigenlijke spreekwoorden in zooverre onderscheiden, dat terwijl deze laatsten reeds op zich zelf een stelling of verstaanbaren zin uitdrukken, zij daarentegen eerst in verband met een of ander gezegde, of met betrekking op een of andere omstandigheid, een beteekenis erlangen.

De Maleier maakt van deze aanhalingen, waarvan de meesten hun toepassing aan zaken uit het dagelijksch leven hebben

ontleend, een menigvuldig gebruik. Waar hij ook zijn goedstoestand of gedachtengang wil uiten, hetzij in den kring zijner vrienden, hetzij in een deftige vergadering, bij ernst en onder scherts, hoogst zelden zal hij spreken zonder een dezer *pambaöan* te laten hooren.

Van de tientallen, die er bestaan en waarvan er ook verscheidene in de woordenboeken zijn te vinden, heb ik er slechts enkelen opgeteekend.

Zij mogen dienen als een kleine bijdrage tot de kennis van de taal in de Padangsche Bovenlanden.

1. SAOEDJÖ-SALAPÈH. (SAOEDJA-SALEPAS.)

Oedjö wordt gezegd van hanen, die men tegen elkander aanhitst, door ze in de hand te nemen en elkander te laten aankijken. *Saoedjö-salapèh* wil dus zeggen: de beide hanen tegelijk in bovengenoemden toestand brengen en tegelijk loslaten. Overdrachtelijk is het dus: een en dezelfde handeling op hetzelfde oogenblik verrichten; het omtrent eenig werk volkomen met elkander eens zijn.

Men hoort b.v. een Maleier aan een ander vragen:
 „Ka ma angah dèn tjakö?” Waar ging mijn oudste broer straks heen?

De ander antwoordt:
 „Awa^snö pai mandjoea sawah bakèh datoë^s moedö.” Hij ging een sawah verkoopen aan datoek Moeda.

De eerste vraagt weer:
 „Iah *saoedjö-salapèh* manjoeroëahnö?” Is men het omtrent zijne boodschap reeds geheel eens?

Het antwoord hierop is:

„Alah!”

Jawel!

2. SAKATJA^s-SAGAMA^s (SAKATJAK-SAGAMAK.)

Katja^s is iets oplichten om te onderzoeken of het licht of zwaar is.

Gama^s is in de handen nemen, om de grootte of dikte te bepalen (een gewoonte bij het koopen van gevogelte.) *Sakatja*^s-*sagama*^s beteekent dus overdrachtelijk: het met elkander eens zijn in denken en handelen; geheel met elkander overeen stemmen.

„Kö^s inda^s *sakatja*^s-*sagama*^s awa^s nan badansana^s inda boeliäh mandjoeä hartö poesakö.” Indien broers en zusters niet geheel met elkander daarin overeenstemmen, kunnen zij de harta poesaka niet verkoopen.

3. BA^sGADJAH BORA^s (BA^sGADJAH BORAK.)

Ba^s, saperti; *bora*^s, zich verstrooien, op de vlucht gaan.

Deze uitdrukking wordt gebezigd in de beteekenis van leven, geweld, opschudding maken, hetzij uit angst of van vreugde.

„Samalam nang kö *ba*^s*gadjah bora*^s samiäng oerang. An tah dima-dima roemah tapanggang”. Dezen nacht maakte men veel opschudding; men wist niet waar er een huis in brand stond.

4. BOENKOEÄ^s-SADJANGKA (BOENKOEK-SADJANGKAL.)

Boenkoeä^s, krom; *djangka*, een span.

Iets wat krom is en maar een span lengte heeft, is moeielijk recht te buigen. De Maleier past deze uitdrukking toe op kortzichtige, eigenwijze menschen, die ingenomen met hun eigen idées, naar anderen niet willen hooren.

Hij zegt dan ook:

„Soesah banai baroendiäng djö oerang *boenkoeä*^s-*sadjangka*; katönö samiäng nan iö djanjö.” Het is moeielijk spreken met eigenwijze lui; alleen wat zij zeggen is goed, zeggen zij.

5. BASILASOEÄNG.

Lasoeäng is het rijstblok.

Zijn er meer personen die hun rijst willen stampen, dan doen zij dit natuurlijk om de beurt; in zijn gewone spreektaal gebruikt de Maleier dit woord dan ook met de beteekenis van: om de beurt; één voor één; niet allen of alles te gelijk.

„Djan bagarodoe samiäng mandi, *basilasoeänglah!* Timbö

satjiè^s samiäng." Ge moocht niet allen te gelijk baden; één voor één slechts. Er is maar één schepper.

6. BASIGADOE TJAPÈ^s.

Gadoe, beproeven, probeeren, wedijveren; *tjepat*, gauw.

Beproeven wie het vlugst is; met elkander wedijveren in iets.

Deze uitdrukking wordt vaak gebezigd b. v. tegen lui, die ons, de een al vóór den ander, iets vertellen willen, zoodat men er toch niet wijs uit worden kan.

"Elö^s basilasocäng baroendiäng; kö^s *basigadoe tjapè^s* inda^s tantoe artinö".

Om de beurt spreken is goed; wil men het als om zijn gauwst doen, dan begrijpt men er toch niets van.

7. BA^sSIKAKAMA.

Sikakama noemt men hem, die gewoon is aan anderen te vragen waar zij heengaan, ook dan wanneer hij dit reeds weet; wij noemen dus *ba^ssikakama* hem, die om een praatje verlegen is; die liever praat dan werkt, een talmer, een treuzelaar, iemand die van uitstellen houdt.

"Kö^s apö-apö nan dikaradjökan djan *ba^ssikakama* samiäng."

Wat men ook te doen heeft, men moet niet talmen, uitstellen.

8. PANDAI DJATOEÄH.

Op een behendige manier vallen; zóó vallen, dat men weinig letsel door bekomt.

Deze uitdrukking bezigt men overdrachtelijk in de betekenis van: zich zelf als den schuldige aanwijzen; zich gaan verontschuldigen, vóór dat iemand ons over een begane fout straft; een ander vóór zijn, ten einde geringe straf te krijgen.

"Oerang nan mamboeë^s salah kö^s *pandai djatoeäh* inda^s salah. Oerang nan toen tjadiä^s banai; awa^snö mantjilö^s kain tatapi dè^s *pandai djatoeäh* inda^s kanai hoekoen." Indien hij, die kwaad doet, zich zelf als den schuldige aangeeft, is hij niet schuldig. Hij is zeer slim; hij stal een kain, maar omdat hij zich zelf als den dief aanwees, kreeg hij geen straf.

9. PANGGA BATANG.

Pangga is afsnijden (*panggal*). De overdrachtelijke beteekenis is: het kort maken in zijn spreken; zonder veel omhaal van woorden.

„Djan pandjang-pandjang banai katö-katö bakèh biai awa⁶ *pangga batang* samiänglah.” Als we tegen onze moeder spreken, moeten we niet zooveel omhaal van woorden gebruiken; we moeten kort zijn.

10. PANTJA BAHAN.

Pantja (*pantjar*), wegspringen, wegvliegen b. v. van houtspaanders bij het hakken; *bahan*, spaanders.

Dit gezegde bezigt men als iemand schandelijke praatjes omtrent den ander rondstroot, zoodat degeen, dien deze praatjes aangaan, er door benadeeld wordt.

„Oerang nan toen lah kanai pantja bahan di si Anoe.” Omtrent dien man zijn er door Anoe leelijke praatjes rondgestrooid.

11. SALAH BANANG.

Zegt men van kain, waarvan de draad verkeerd genomen is, zoodat het kerft of op sommige plaatsen doorzichtig is.

Het wordt dikwijls gebruikt door iemand, die zich onlekker gevoelt; in sommige ledematen pijn heeft.

„Kama ambö dèn, lah doeö hari inda⁶ nampa⁶?

Awa⁶nö aga⁶ *salah banang* garan.”

Waar is mijn broer toch, ik heb hem in geen twee dagen gezien? Hij is misschien ongesteld.

12. BATIMBÖ KARANG.

Timba, scheppen; *karang*, schelpen.

Zoolang men schelpen, die op hoopen gelegd zijn, niet aanraakt, bemerkt men niet, dat ze er zijn; gaat men echter aan het wegscheppen er van, dan veroorzaken zij veel geraas.

Men past dit toe op iemand, die door stil te leven, volstrekt niet liet zien, dat hij geld bezat, maar die bij gelegenheid den grooten heer gaat uithangen, om daardoor naam te maken, of veel over zich te laten spreken; „opzien baren.”

Een Maleier vraagt b.v.

„A nan diparalè^skannö didatoeä^s kajö; lah *batimbö karang* banai; kian koemari oerang tahoe.”

Men antwoordt:

„Boenjinö maoe mampalakikan ana^s nö; lah saboelan lamönö badjagö-djagö.”

Welk feest wil datoek *Raja* toch geven; het verwekt veel opzien, de menschen overal weten het.

Men zegt, dat hij zijn dochter wil uithuwelijken, hij houdt zich daar reeds een maand mede bezig.

13. BAIÄ^s PARÈH (BAIK PARAS.)

Parèh, gelaat, uiterlijk. Men gebruikt deze uitdrukking voor alles wat naar den vorm is; b. v. van een feest, dat naar behooren afloopt; van een kleeding, die er goed uitziet, maar vooral van iemand, die zijn woorden goed inkleedt.

„Kö^s bakatö-katö dimoekö oerang nan gadang *baiä^s parèh* nan kadikatökan.” Indien men met aanzienlijke personen spreekt, moet men hetgeen men zeggen wil, goed inkleeden.

14. MANAHAN OEDJI-BAKA.

Ook wel *oedji-baka* (oedji-bakar); *oedji*, toetsen.

Deze uitdrukking heeft de beteekenis van: het kan alle toetsen weerstaan; in weerwil van alles wat men zeggen wil blijft het zoo.

„Sakalian pakata-an hambö batoea sakali boeliäh *manahan oedji-baka*.”

Alles wat ik zeg is waar, het kan alles wat men daartegen aanvoert weerstaan; het kan alle toetsen weerstaan.

15. PARI^s BASISIÄ^s ANDJILOEANG TAGA^s.

Parit, gracht; *bersisik*, afgraven, afsteken; *andjiloeang* is een boompje met roode bloemen, dat op heilige plaatsen wordt geplant, als teeken dat men daar niet komen mag.

De Maleiers bezigen deze uitdrukking als een gelofte, waarbij zij zich voornemen bij iemand geen voet meer in huis of op het erf te zetten.

„Kami inda^s boeliäh tampoeäh-manampoeäh lai djö si Anoe,

pari^s lah basisiä^s andjiloeang lah tataga^s'' (toempoeäh, betreden, over iets heen loopen, ergens voorbijgaan of langs loopen.)

Wij kunnen niet meer bij Anoe komen, onze erven zijn voor elkander afgesloten.

16. SALAMÖ AIÄ HILIA, SALAMÖ GAGA^s HITAM.

Hilia, hilir; *aiä*, ajar.

Zoolang het water stroomt en de kraai zwart is. Overdrachtelijk gebruikt, beteekent het: »tot in alle eeuwigheid.»

»Katö dèn, dèn nan poenjö; djö ang, ang nan poenjö. Kini basoempalah; di anglah barang nan toen *salamö aiä hilia*, *salamö gaga^s hitam.*»

Ik zeg dat het van mij is; gij zegt dat het u toebehoort; zweer nu, dan kunt ge 't houden tot in eeuwigheid.

17. API PADAM, POENTOEÄNG HANJOEI^s.

(POENTOENG HANJOET.)

Het vuur is uitgedoofd en het brandhout weggedreven. (t is dus niet mogelijk het vuur op nieuw te ontsteken).

In overdrachtelijken zin gebezigd, beteekent dit: daar is niets meer aan te doen; daar kan niet meer op teruggekomen worden; dat is voor goed afgedaan.

»Kini dangkatö hoekoeman lah ditarimö di awa^s nan doeö piha^s, *api lah padam*, *poentoeäng hanjoei^s.*»

Wijl thans de straf door beide partijen is aangenomen, zoo valt daar niets meer aan te doen; zoo kan men er niet meer op terugkomen.

18. AMPANG LALOE KASOEBARANG, DINDIÄNG SAMPAL KALANGI^s.

Langi^s, langit.

Een dam, die doorloopt tot aan den overkant; een muur tot aan den hemel.

Een eedformule, waardoor een scheidsmuur tussehen de nakomelingen wordt opgericht tot in het verre nageslacht.

»Djan kau pai-pai kahalaman oerang toe; awa^s lah *ampang laloe kasoebarang*, *dindiäng kabangi^s djö iö.*»

Dezen dag is onze zaak uitgemaakt, we zijn thans niet eensgezind meer.

24. LAMAH TA^sPATAH.

Lamah, buigzaam, veerkrachtig; dus: buigzaam zijn, maar niet breken.

Deze uitdrukking wordt gebezigd van iemand, die kalm antwoordt op hetgeen een ander zegt, maar zich niet uit het veld laat slaan; die schijnbaar instemt met hetgeen een ander zegt, maar 't niet gewonnen geeft; die met bedaardheid zijn goed recht voorstaat.

Datocä^s poetiah inda^f alah baeendi dimoekö rapè^s katö balian *lamah ta^spatah*.

Datoek Poetih verloor bij het ondervragen van de rapat zijn zaak niet; hij verdedigde zich met kalmte; hij kon niet overtuigd worden.

25. TAPOEÄNG PINANG BAPATJAH TJAWAN.

Dit meel wordt gemaakt van de pinang sinawa, een soort die dikwijls als toovermiddel wordt gebruikt. Twee menschen bepalen b. v. de grens van hun land; op deze grens graven zij een put, werpen daarin wat van dit meel en ook wat gebroken vaatwerk en doen vervolgens een gebed. Een en ander dient als wederzijdsche belofte, om de grenzen niet stil te verleggen; doet hij dit toch, dan zou hij een lot ondergaan-zooals de pinang en de scherven; d. w. z. hij zou door ongeluk worden getroffen; door het noodlot vervolgd worden; verdelgd worden.

Eenige lieden verbinden zich tot het doen van eenig werk (doorgaans van minder goeden aard). Ten einde nu zeker te zijn, dat niemand de zaak verraden zal, maken zij wat pinang fijn en eten het poeder op, terwijl zij het gruis van gebroken vaatwerk in de lucht strooien. Den verrader moge een lot treffen zooals hierboven.

„Kö^s mamboeè^s padjandian djö *tapoeäng pinang* djö *patjah tjawan* sakali-kali inda^s moengkia.”

Wanneer men (bovenbedoelde) gelofte heeft gedaan, mag men die volstrekt niet verbreken.

„Haratō hambō diambianō di si Anoe nang kō; dahoeloe kami lah *batapoeāng pinang bapatjah tjawan* managa^skan batoe soe-padan.”

Mijn eigendom is thans door Anoe gestolen, en vroeger hebben we den grenssteen geplaatst onder het afleggen van (bedoelde) gelofte.

26. SAKOEDOEĀNG LIMBÈ^s, SAKOEDOEĀNG LINTAH.

Half visch (half limbat), half bloedzuiger. Men bezigt deze uitdrukking in de beteekenis: niet weten, waaraan zich te moeten houden; dan zus dan zoo spreken; op de woorden van iemand niet kunnen rekenen.

„Katō nan *sakoedoeāng limbè^s sakoedoeāng lintah* inda^s boeliāh dipitjajōi.”

Woorden, die dan zus dan zoo zijn, zijn niet te vertrouwen,

27. MANTJILÖ^s PADAN.

De gelijke kans ontnemen; de evenredigheid wegnemen.

Dit gezegde is ontleend aan het hanenvechten. De djoearō n. l. heeft meer vertrouwen in den eenen dan in den anderen haan en deelt den eigenaar van den eersten in het geheim mede, dat hij op zijn haan een sommetje wagen wil. Is dit aangenomen, dan weet hij 't zoo te maken, dat de laatste haan het verliezen moet; b. v. hij bindt zijn spoor wat lossen of iets dergelijks.

Padan, gelijke kans bij 't wedijveren; partuur; tegen elkander opgewassen zijn; evenredig; overdrachtelijk: een geheim verraden.

„Kalau batagoeāh-tagoeāhan djan *mantjilō padan*.” Als ge elkander iets toevertrouwt, vertelt dat dan niet aan een ander.

28. MANTJARI-TJARI.

Twist, onaangenaamheden uitlokken; zich toeleggen om 't iemand onprettig te maken, iemand tartten; iemand zoeken.

„Djan disinggoeāng djoeō oerang sedang bakaradjō; katō oerang ang *mantjari-tjari*.”

Ge moet het iemand, terwijl hij werkt, niet lastig maken; men zou zeggen dat ge twist zocht.

29. BAPOETIÄH MATÖ.

Poetiäh, wit; *matö*, oog. Oogen, waarin het licht ontbreekt, kunnen niet gebruikt, worden om er mee te kijken; zoo gebruikt men deze uitdrukking in de beteekenis van: vruchteloos, nutteloos, te vergeefs; b. v. te vergeefs uitzien naar iemand; vruchteloos wachten op iets.

„Djan diharö djoeö lai oerang nan toen, kadatang, ka *ba-poetiäh matö*.”

Verwacht toch niet, dat die man zal komen; dat zou vruchteloos wezen.

V R A G E N

EN

MEDEDEELINGEN.

(*Vervolg van bladz. 214.*)

16. (De volksstam GADJAH MĀDĀ.) Op de verschillende plaatsen in de residentie Soerabaja, waar ik navraag deed, of er nog afstammelingen aanwezig waren van den gewezen volksstam *Gadjah mati* (Nāwālā Prādātā art. 24, en Bijdr. voor taal-, land- en volkenkunde van Nederl. Indië deel VI bladz. XXV) is het mij niet gelukt op die vraag een bevestigend antwoord te erlangen. Ik mocht echter daardoor in kennis komen met een anderen stam in de afdeeling Lamongan, waarvan ik hierbij eenige bijzonderheden wil mededeelen.

Deze stam, gevestigd in het Oosten van het district Lingkir, is bekend onder den naam van *Gadjah mādā* en heeft tot leden al de inwoners der dessa Mādā en voorts al die lieden, die uit die dessa afkomstig zijn, doch zich elders met den woon gevestigd hebben. De overlevering betreffende hunne afstamming luidt als volgt.

Toen Modjopahit nog in vollen bloei was, verspreidde zich het gerucht, dat een van 's vorsten olifanten weggeloopt en ergens aan het Noorderstrand in den modder gezakt was. De hofdignitarissen spoedden zich naar de plaats des onheils, om te trachten het dier uit de modder op te trekken, en daarna weder naar de hoofdplaats terug te voeren. Hunne krachten

schoten evenwel te kort, waarop de vorst aan hem, dien het gelukken mocht, den olifant op te baggeren, een hooge waardigheid beloofde.

Een jongeling, een *djâkâ* uit de dessa *Mâdâ*, verlokt door dat aanbod, begaf zich naar die plek, en na vele vruchteloze pogingen gelukte het hem eindelijk het dier weder op het drooge te krijgen. Tot belooning werd hij tot patih, en de dessa *Mâdâ* als hoofdplaats der omliggende dorpen, tot een patihschap verheven. Ter herinnering aan dit voorval noemde men hem de *Gadjah mâdâ*, een titel dien al zijn afstammelingen sedert dien aangenomen hebben. Uiterlijke kenteekenen of erfstukken heeft die stam niet en hunne adats zijn gelijk aan die der overige Javanen. Eenmaal in het jaar offeren zij aan de nagedachtenis van hun stamvader op den heuvel, die bij *Mâdâ* is, zoo ook in nabarige dessa *Prakaoelan* op eene verhevenheid, die de gedaante van een olifant moet hebben, — een plechtigheid, die alle stamgenooten, waar ook woonachtig, moeten bijwonen.

De dessa zal dus, voor dat de geschiedenis van *Djâkâ mâdâ* plaats had, wel bestaan hebben, zoodat de naam in geenerlei verband staat met den naam van den stamvader. Het woord *mâdâ* toch beteekent: verachten, berispen, ook minachten, een woord dat wel niet veel in gebruik is, maar toen gebezigd in spreekwoorden als *mênêng wâdâ oelërrën* en *mâdâ kawongan*.

Het valt dus te betwijfelen, of andere plaatszen van dien naam b. v. die op het eiland *Madoera* (district *Sampang*) ook met deze geschiedenis in verband staan.

WISELIUS.

---

17. (ONDERAARDSCHE RIVIEREN OP SUMATRA'S WESTKUST.)
Op Sumatra's Westkust vindt men een aantal onderaardsche rivieren *poepoetan* of *boeboesan* genaamd. Een dezer de *Boeboesan*

Keling, aanvangende tusschen de dorpen Soempoer en Si Mâwang aan het meer Singkârag zou een der kanalen zijn, waardoor het meerwater zich ontlast. Men wil dat de beroemde bronnen te Menangkerbau (Tânah Datar) en Air Terbit in de L Kôta zoo vele uitmondingen zijn van bedoelde rivier.

Een andere rivier, door den geleerden djaksa Mekoeta Soetan voor een deel bezocht en beschreven, ligt in Agam tusschen Si Tjintjin en Si Merasap en zou twee palen lang zijn.

Een derde heeft men ontdekt in de Ophirdistricten tusschen Lembah en Pesamân en eene plaats in Kenali.

De vierde wordt aangetroffen in de Padangsche ommelanden en strekt zich, gevoed door den bovenloop der Oedjoeng Karang, van af den Drakenberg (Nâga) tot het in de krijgsgeschiedenis bekende dorp Loeboeg Lintah.

De mondingen der eerste, derde en vierde rivier zijn bronnen, die door ongewone grootte gedeeltelijk aanleiding gegeven hebben tot ontdekking dier rivieren. Men vermoedt daarom dat de bron Air Mâta Koetjing nabij Padang Pandjang de monding is van zulk eene rivier.

A. SNACKEY.

---

18. (DE EERSTE BEVOLKERS VAN AIR BÂNGIS.) De eerste bevolkers van Air Bângis en omstreken zouden van Indra Poera gekomen zijn. Zij waren 120 zielen sterk en werden aangevoerd door den broeder van den toenmaligen vorst van Indra Poera, den Prins Padoeka Râdja, die aergezeld werd door zijne zuster Seri Pâhang, haar echtgenoot en den prins Meharâdja Lêfla. Het een of ander toeval joeg de vaar-

tuigen der landverhuizers in de baai van Air Bångis tegen het strand van een eiland. Sedert werd dit eiland genoemd Palanggaran, thans verbasterd in Palanggaran.

A. SNACKEY.

---

19. (EEN EUROPESCHE DAME IN EEN MALEISCH VERHAAL.) Met het oog op no. 2 der Vragen en Mededeelingen is merkwaardig de volgende aan de Menangerbausche vertelling Gampang Patoewânan ontleende voorstelling der Europeische dame prinses Warna Laoet. „De gang is waggelend, het speeksel als motregen; uit den mond hangt de tabakspijp van rotssteen; het diamanten hoofddeksel op één oor; klotsende met gouden schoenen.”

A. SNACKEY.

---

20. (UITLEGGING VAN DROOMEN.) Misschien weet niet ieder wat het woord *bertapa* eigenlijk beteekent.

't Bijgeloof is natuurlijk ook hierbij een der drijfveeren. Heeft een handelaar — dagang — geen geluk in zijn nering, verdient hij niet genoeg, in vergelijking van zijne collega's, dan gaat hij *bertapa*, dat is: zich van de wereld afzonderen, vasten en waken, ten einde in den droom een akal te vinden, die hem geluk bezorgt.

Droomt hij (of zij) b. v. van een batoe giling (steenen mortier), dan is dit een zeker teeken, dat bedak of djamoe

moet worden verkoocht; wordt hem in den droom een doos of ander voorwerp, waarin men gewoon is iets te brengen, voor de oogen getooverd, dan werpt hij zich op den diamant- en goudhandel en heet dan welidjo (Jav.). Ziet hij in slapenden toestand een delima (granaatappel), zoo versterkt dit de kracht van het voorteeken, boven bedoeld.

Te Soerabaia kan men elke malam *Djemoa* (Donderdag avond) menschen zien, die zich naar Ampel begeven, ten einde daar den droomgod te aanbidden; mannen, die iets in den zin hebben, onverschillig of 't een goede of slechte daad is (zeer dikwijls 't laatste), vrouwen, die geen kinderen krijgen, maagden, die gaarne zouden willen trouwen, en jongelingen, die misschien alleen ter wille der trouwlustige jonge dames zich daar bevinden (tjari mengimpi).

Is eindelijk de droom verwezenlijkt, dan offert de gelukkige (niat) een stuk wit katoen of geeft een aalmoes aan de bedelaars, die zich ter gewijder plaatse bevinden.

In de missigit te Ampel worden ook geloften afgelegd; de belanghebbende begeeft er zich heen en wendt zich tot den sleutelbewaarder (djoeroe-koentji), geeft hem wat geld, bloemen etc., ten einde 't eerste onder de orang miskien te verdeelen (gewoonlijk rekent zich de man in de eerste plaats ouder die lui), en 't tweede om op 't kerkhof te strooien.

Het graf van den Soosoehoenan Ngampel en dat van den Soesoehoenan Giri worden geregeld door deze droomers van nieuwe klamboe's voorzien.

F.

---

21. (EEN JAVAANSCH WAJANGVERHAAL.) Er was eens een koning van een groot rijk, die twee vrouwen had, van welke de oudste zwanger was. Niettemin was de vorst zeer verliefd

op zijne tweede gemalin, en deze, bespeurende, dat zij onvruchtbaar bleef, terwijl de eerste vrouw, natuurlijk in zekeren zin haar mededingster, over eenige maanden een kind moest ter wereld brengen, zocht en vond een toovermiddel, waardoor zij haar echtgenoot zoo kneedbaar maakte als was. Na op die manier haar plan voorbereid te hebben, verzocht zij haren gemaal in een teeder oogenblik, om haar van de gehate tegenwoordigheid der eerste vrouw te verlossen, beweerende anders gevaarlijk ziek te zullen worden. De ratoe wachtte een poos, maar ziende, dat zijne tweede vrouw allengs hare schoonheid en bevalligheid verloor, besloot hij aan het verlangen van zijn *derde ik* gevolg te geven.

Hij beval zijnen panakawans, Mas Saoet en Mas Root, als mede zijn staljongen Ario Tjenkiling, om zijne zwangere vrouw naar 't bosch te brengen en haar daar te dooden, maar vond bij den eerste tegenstand, terwijl Ario Tjenkiling alleen uit vrees voor 't verlies van zijn leven, zich bereid verklaarde, aan den last gevolg te geven. De eerste gemalin van den ratoe was echter een orang sakti, die dus alles wist, wat over haar besloten was, maar wanhopend over 't verdwijnen der liefde haars mans, stootte zij zich zelve den dolk in de borst, toen Ario Tjenkiling haar vergiffenis vroeg en, uit liefde voor haar, 't doodvonnis niet wilde voltrekken. Mas Saoet en Mas Root, die zich op bevel der poetri verwijderd hadden, kwamen na eenigen tijd terug en vonden het lijk hunner geliefde meesteres, maar tevens haar pasgeboren kind, dat van 't mannelijk geslacht zijnde, den naam ontving van Mor-sodo. Zij begroeven het lijk der koningin, en na 't kind gewasschen te hebben, begaven zij zich er mede op weg, om het, zoo mogelijk, voor den vader te verbergen. Zij kwamen zoo doende aan eene zeer bouwvallige hut, waarin Kakèh Nambi en Nènek Nambi woonden, die in volslagen armoede hun leven rekten en bij alle hunne pogingen, om hun toestand te verbeteren, slechts tegenstand ontmoetten. Hun rijst en djagong werden door varkens en andere dieren vernield en

't overige verging; hun pisang- en klapperboomen brachten geene of oneetbare vruchten voort; in één woord 't was armoe troef. Niettemin namen zij Mas Saoet en Mas Root en ook het kind Morsodo zeer gastvrij op, gaven hun wat ze nog hadden, en verleenden hun een schuilplaats, om de nasporingen van den vorst te ontgaan, en, wonder boven wonder, van dien tijd af ging alles hier voor den wind; al wat ze plantten, slaagde volkomen en met behulp der panakawans Saoet en Root gelukte 't hun spoedig een zekeren welstand te verwerven.

Eerlang bleek, dat ook onze held, de jonggeborene, een sakti was, iemand, die zich boven 't menschelijk peil verhieft, niet at of dronk, kortom een soort van halfgod.

Hier slaat het verhaal een tijdvak van $\pm$ 16 jaar over. Morsodo is een jongeling geworden.

Op zekeren dag — hij had ongeveer den mannelijken leeftijd bereikt — wilde hij gaan visschen en nam, nadat hij van zijne pleegouders Kakèh Nambi en Nènèk Nambi verlof bekomen had, zijn vischtuig op schouder, beval zijnen panakawans Mas Saoet en Mas Root, die hem al dien tijd getrouw waren gevolgd, hem te begeleiden, en begaf zich met het bootje zijner ouders in zee. Weldra was het net vol, maar hoe ook de drie mannen trokken, ze konden 't niet boven water krijgen. Zij roeiden daarom naar 't strand en vonden daar in hun net den koning der visschen Radjah Mindh, welke alras zich tot Morsodo wendde, en in voor hen beiden slechts verstaanbare taal, tot hem deze woorden sprak: „Goesti! waarom wilt ge mij dooden. Wees wijs en laat mij vrij; komt ge later in verlegenheid, vervoeg u dan ter dezer plaatse, stamp driemaal met den voet op den grond, zonder in tussehentijd adem te halen, en ik zal u goeden raad geven. Voor u zal dan een schip zijn op de baren, om u te voeren waarheen ge wilt.” Ofschoon op 't berigt van de gelukkige vangst, welke het gelukskind gedaan had, een groote menigte menschen kwamen aanzetten om den koning der visschen te zien, met zijne oogen van diamanten, gouden schubben en 't vleesch, dat voor

ziekte behoedt, geluk aanbrengt en een lang leven doet verwachten, was onze held vischlievend genoeg, om aan den wensch zijner prooi gevolg te geven. Een stootje, en daar gleeed de reusachtige visch 't ruime sop weêr in, tot groot verdriet zijner pleegouders, die zich gouden bergen hadden voorgespiegeld, gefabriceerd uit al de goudstukken, die de visch hun zou hebben opgebracht. Gebelgd als ze waren over Morsodo's jeugdige onbezonnenheid, berispten ze hem, scholden hem uit voor al wat leelijk was — en een Javaansche vrouw kan daar wat meê — en joegen hem formeel de deur uit, aldus de kip slachtende, die gouden eijeren legde. Maar 't moet er tot hunne verontschuldiging bij gezegd worden, dat ze niet wisten, aan welke oorzaak ze hun plotseling geluk te danken hadden; zeker is het, als ze ten minste gewone menschen waren, dat ze anders zich nog wel eens bedacht zouden hebben, eer ze Morsodo en zijne kameraden Mas Saoet en Mas Root de wijde wereld inzonden.

Na van stad tot stad gegaan te zijn, van bedelen levende, kwamen onze fortuinzoekers ten plaatse, waar de groote koning, de vader van Sakti Morsodo, gezag voerde, en hoorden daar, hoe de patih den volke verkondigde, dat Mevrouw de Ratoe no. 2, welke, zoo 't schijnt, nog altijd de eerste plaats innam in 't hart van den vorst, gevaarlijk ziek was, en dat hij die haar hare gezondheid hergaf, bedeeleu zou met 't halve rijk, waarover de koning heerschte (De naam van den vorst kon ik niet te weten komen).

Wacht, dacht de slimme Morsodo, wetende, dat de hooge zieke de oorzaak van den dood zijner moeder was, en de koning de eigenlijke moordenaar, — daar komt mijn vriend, Radja Minòh, mij te pas. — Fluks wandelt hij naar 't paleis, vraagt den ratoe te spreken en verklaart de vorstin te kunnen genezen, mits hem 7 dagen tijd worde gegund. Nadat hem die spanne tijds is toegestaan en hij nogmaals heeft geïnformeerd, of 't wel gemeend is, wat de koning belooft, begeeft hij zich naar de hem bekende plaats, stampt driemaal

op de aarde, zonder adem te halen, en ziet weldra zijn Radja Minòh 't zilte nat doorklieven, om zich, dienstvaardig, aan zijne voeten neer te leggen. Hij, Morsodo, die alles wist, beklom met zijne trawanten Mas Saoet en Mas Root den rug van den kolos, liet zich regelrecht naar Poeloe Slòkò brengen en begaf zich tot Poetrie Tòkò Krot, welke op 't eiland in een grot (goa) haar verblijf hield, en onzen Morsodo niet alleen hielp aan eene medicijn, die de koningin moest genezen, maar hem bovendien een pak kleëren gaf, waardoor hij onkwetsbaar voor blanke of schietwapenen en onzichtbaar werd. — Na zijn *sembah* gemaakt te hebben, besteeg hij zijn levend vaartuig weër, genas door 't ingieten van eenige druppels der obat de geliefde vrouw zijn's vaders, maar wilde nu ook wel graag het loon, 't halve rijk, hebben. Zijne Majesteit evenwel vond hem daartoe nog wat kinderachtig, en wilde hem 't beëloofde niet toestaan, waarop de jeugdige Morsodo hem den oorlog verklaarde door bemiddeling van zijne panakawans Mas Saoet en Mas Root. Met de schatten, die hij overal vond, als hij ze noodig had, bracht hij een leger zamen en beoorloogde nu zijn vader. — Na veel vechten en wegloopen van weërskanten, waarbij echter geen van beiden ooit een beslissend voordeel behaalde, stelde Morsodo zijn vader het volgende tweegevecht voor. Beide zouden zich op een brandstapel plaatsen, die aansteken en, nadat alles verbrand was, zou 't overschot koning worden. Zulks gebeurde, maar 't overschot was natuurlijk Morsodo; 't jonge mensch werd dus koning en koos de tweede vrouw zijns vaders tot echtgenote.

F.

---

22. (DE HELIGE SCHILDPADDEN VAN DJIMBOENG.) Ruim drie palen van *Klatten* ligt de dessa *Djimboeng* ($\frac{2}{2} \frac{2}{2}$), waar een bron is, bewoond door vele schildpadden, die door de Javanen

voor heilig worden gehouden. Volgens *T. Roorda* beteekent *djimboeng* (ᮊᮧᮒᮧᮒᮧᮒ) een omtrek, welk woord waarschijnlijk vat heeft op de beteekenis van bedoelde bron, die *Djimboeng* heet. — Begeef u eens, na het einde der vasten (het zoogenaamd Javaansch nieuwjaar) naar die plaats, dan vindt ge voor dag en dauw honderden Javanen om die bron verzameld, offerandes en voedsel brengende voor de in reuk van heiligheid staande schildpadden, die deze gelegenheid zich ten nutte maken, om te gastreeren.

Eenden en kippen worden door de onbarmhartige Javanen in die bron geworpen, waarop dan de boeloes in stille voldoening jacht maken.

Heeft de grootste van die boeloes het waardig gekeurd — het schijnt, dat deze wegens zijn hoogen ouderdom, die op 337 jaar wordt geschat, weinig lust tot eten heeft — om een eend, die gedwongen wordt in de bron rond te zwemmen, tot zijne prooi te kiezen, dan is de laatste eigenaar van de door den boeloes opgepeuzelde kip of eend in de wolken in zich het bewustzijn ronddragende, dat Fortuna haar rug tegen hem niet keeren zal. — Wil een Javaan zich baden in een zee van goud, eene uitdrukking, waardoor hij de grootheid van zijn rijkdom aantoont, dan moet hij zich maar de moeite getroosten, om de daarbij benoodigde formaliteiten in acht te nemen, ten einde door toedoen van "*hinkang baroe-rekso hing Djimboeng*" in de gedaante van een schildpad tot het bezit van schatten te geraken. — Deze formaliteiten bestaan in de verplichting, om op Vrijdag kliwon in Adamskostuum, voorzien van een gendi naar bedoelde *sendang* (bron) te gaan, en als de nabob in spé, al biddende, met de gendi water schept uit die bron, is hij een eind op streek. Hierop volgen vertooningen om hem bang maken (ᮊᮧᮒᮧᮒ). Toont hij dat de moed hem begeeft, dan snijdt dit de mogelijkheid af, dat zijn wensch, om tot rijkdom te geraken, vervuld worde, zoodat niets voor hem overblijft, dan geene verdere moeite te doen. Dat ik teruggeef, wat ouden van dagen van de dessa *Djimboeng*

mij aangaande die *Sendang* mededeelden, behoef ik hier zeker niet te verklaren. Genoeg zij het vorenstaande eene samenvoeging is van sprookjes, van mond tot mond overgebracht en thans aan de vergetelheid ontrukkt.

F.

ERRATA.

In deel XVIII bladz. 367. De koperen plaatjes van Këbantënan door K. F. HOLLE.

Bladz. 368	regel 9	v. b.	staat pochhan	lees:	pachhan.
	" 21	" "	" " " " Stuar	"	" Stuart.
	" 26	" "	" " " " gëm ara	"	" gëniara.
	" 3	" o.	" " " " mi tēkētañana	"	" mitēkētañana.
					(noot).
" 369	" 3	" b.	" " " " Nihau	"	" Nihan.
	" 4	" "	" " " " pang oerang	"	" pangoerang.
	" —	" "	" " " " te uma	"	" reuma.
	" 5	" "	" " " " geui	"	" geni.
	" 6	" "	" " " " koebaraja	"	" koe baraja.
	" —	" "	" " " " adila (n) tjeuk	"	" adi la (n) tjeuk.
	" 8	" "	" " " " pangeureus	"	" pangeureus.
	" 9	" "	" " " " te uma	"	" reuma.

In dit deel bladz. 242. Naar aanleiding van R. VAN ECK'S. Een eerste proeve van een Balineesch Woordenboek.

Bladz. 246	regel 12	v. b.	staat wēzi	lees:	wēdi.
" 253	" 8	" "	" " " " maoelœan	"	" maoelowan.

Idem bladz. 329. Vragen ter opheldering van Oud-Javaansche woorden door H. N. VAN DER TUUK.

Bladz. 332	regel 3	v. b.	staat setoehanddābhoeta	lees:	setoehan- dādbhoeta.
------------	---------	-------	-------------------------	-------	-------------------------

Idem bladz. 337 Proeven van West-Sumatraansch Maleisch, door J. HABBEMA.

Bladz. 338	regel 6	v. o.	staat: op beide lettergrepen oe-i,	lees:	op oe en i.
------------	---------	-------	------------------------------------	-------	-------------

" 340	" 2	" "	staat zoon	lees:	neef.
" 341	" 3	" b.	" " " " zoon	"	" neef.
" 348	" 1	" "	" " " " alleen	"	" alleen.
" 355	" 12	" o.	" " " " hakim, hoekoem	lees:	hakim, hoe- koen.

Idem bladz. 417 Menangkabousche spreekwoorden, door J. HABBEMA.

Bladz. 417	regel 9	v. o.	staat voending	lees:	roending.
" 421	" 14	" "	" " " " bodjoi	"	" badjoi.
" 426	" 10	" b.	" " " " (kakik)	"	" (berkik.)
" —	" 2	" o.	" " " " koeli ^s no	"	" di koeli ^s no.
" 430	" 6	" "	" " " " berkoekoer	"	" berkoekoer.

